

ΝΕΟΕΛΛΗΝΙΚΑ ΙΣΤΟΡΙΚΑ

ΝΕΟΕΛΛΗΝΙΚΑ ΙΣΤΟΡΙΚΑ, τόμος τέταρτος
© Copyright 2016: Ακαδημία Αθηνών
Κέντρον Ερεύνης της Ιστορίας του Νεωτέρου Ελληνισμού
Αναγνωστοπούλου 14, 106 73 Αθήνα

Academy of Athens
Modern Greek History Research Center
14, Anagnostopoulou Street, 106 73 Athens, Greece

ISSN: 1791-4698

ΑΚΑΔΗΜΙΑ ΑΘΗΝΩΝ
ΚΕΝΤΡΟΝ ΕΡΕΥΝΗΣ ΤΗΣ ΙΣΤΟΡΙΑΣ ΤΟΥ ΝΕΩΤΕΡΟΥ ΕΛΛΗΝΙΣΜΟΥ

ΝΕΟΕΛΛΗΝΙΚΑ ΙΣΤΟΡΙΚΑ

ΤΟΜΟΣ ΤΕΤΑΡΤΟΣ

ΑΘΗΝΑ 2016

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

ΜΕΛΕΤΕΣ

ΔΗΜΗΤΡΙΟΣ Κ. ΑΠΟΣΤΟΛΟΠΟΥΛΟΣ	
Η μάχη της Κρήτης (Μάιος 1941): Η γερμανική οπτική	11-34
ΜΑΡΙΑ ΣΠΗΛΙΩΤΟΠΟΥΛΟΥ	
Συμμαχικές αποστολές στις Κυκλάδες: Αντίσταση και απελευθέρωση στη Νάξο, την Πάρο και την Ηρακλεία (1943-1944)	35-111
ΣΩΤΗΡΗΣ ΡΙΖΑΣ	
Ο αστικός πολιτικός κόσμος και τα Δεκεμβριανά	113-139

ΕΙΔΙΚΟ ΑΦΙΕΡΩΜΑ: ΤΟΜΕΣ ΣΤΗΝ ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΓΕΩΡΓΙΑ (1830-1960)

ΕΥΗ ΚΑΡΟΥΖΟΥ	
Εισαγωγή.....	143-172
ΕΛΕΥΘΕΡΙΑ ΖΕΗ	
Εθιμικό δίκαιο, νομικός λόγος και ιστορία του δικαίου: Μία πολιτική συζήτηση ανάμεσα στον 19ο και τον 20ό αιώνα	173-189
ΑΛΕΞΗΣ ΦΡΑΓΚΙΑΔΗΣ	
Η διανομή των εθνικών γαιών το 1871: Απόπειρα συνθετικής προσέγγισης	191-213
SOCRATES D. PETMEZAS	
The long term development of Greek agricultural productivity in a Euro-Mediterranean perspective (1860-1980).....	215-244
CATHERINE BRÉGIANNI	
Réformes agraires et changement rural en Grèce (de la fin du XIX ^e siècle à l'entre-deux-guerres)	245-284
ΔΗΜΗΤΡΗΣ ΠΑΝΑΓΙΩΤΟΠΟΥΛΟΣ	
Το «πρωτείο» της γεωργίας και η μεταπολεμική «στιγμή» της εκβιομηχάνισης μέσα από τον λόγο των ειδικών διανοσόμενων	285-310
FRANCO CAZZOLA	
After the agricultural crises. New crops in the Eastern Po Valley: sugar beet, tomatoes and fruits.....	311-329

MANUEL GONZÁLEZ DE MOLINA, DAVID SOTO FERNÁNDEZ, JUAN INFANTE AMATE, GLORIA GUZMÁN CASADO Spanish Agriculture in the 20th century.....	331-361
--	---------

MNHMH

ΕΛΙΣΑΒΕΤ ΚΟΝΤΟΓΙΩΡΓΗ Λίγα λόγια για τον ακαδημαϊκό Μ. Β. Σακελλαρίου, τον πρωτοπόρο και αγέραστο Δάσκαλο	365-370
--	---------

ΜΕΛΕΤΕΣ

Δημήτρης Κ. Αποστολόπουλος*

Η ΜΑΧΗ ΤΗΣ ΚΡΗΤΗΣ (ΜΑΪΟΣ 1941): Η ΓΕΡΜΑΝΙΚΗ ΟΠΤΙΚΗ

Εισαγωγή

Η μελέτη αυτή¹ εστιάζει στις επιχειρησιακές παραμέτρους της γερμανικής εισβολής και κατάληψης της νήσου, όπως αυτές καταγράφονται από τη γερμανική πλευρά. Βασίζεται κατά κύριο λόγο στα γερμανικά στρατιωτικά αρχεία του Β' Παγκοσμίου Πολέμου² και επικεντρώνεται σε τέσσερα ερωτήματα: α) Κατά πόσο ήταν απαραίτητη για τη ναζιστική Γερμανία η κατάληψη της Κρήτης, ανεξάρτητα από τις επιχειρήσεις στα Βαλκάνια και την εισβολή της Βέρμαχτ στην ηπειρωτική Ελλάδα, τον Απρίλιο του 1941; β) Σε ποιο βαθμό επηρέασαν την εξέλιξη της Επιχείρησης «Ερμής» (Unternehmen Merkur) οι συνθήκες προετοιμασίας και οι πληροφορίες (αληθείς ή εσφαλμένες) που είχαν οι Γερμανοί από πριν, σχετικά με την άμυνα του νησιού και τις διαθέσεις του Κρητικού λαού; γ) Πώς σχετίζονται οι πολεμικές επιχειρήσεις με τα απάνθρωπα αντίποινα στα οποία προχώρησαν οι ναζιστικές δυνάμεις αμέσως μετά την κατάληψη της νήσου; δ) Ποιος ήταν τελικά ο απολογισμός της Μάχης της Κρήτης για τη γερμανική πλευρά;

---

*Δημήτρης Κ. Αποστολόπουλος: Εντεταλμένος ερευνητής του Κέντρου Ερεύνης της Ιστορίας του Νεωτέρου Ελληνισμού της Ακαδημίας Αθηνών.

1. Περίληψη αυτής της μελέτης ανακοινώθηκε στο ΙΑ' Κρητολογικό Συνέδριο, τον Οκτώβριο του 2011.

2. Αντίγραφα των γερμανικών στρατιωτικών αρχείων προμηθεύτηκε το Κέντρο Ερεύνης της Ιστορίας του Νεωτέρου Ελληνισμού (KEINE) της Ακαδημίας Αθηνών από τα Ομοσπονδιακά Αρχεία των ΗΠΑ (National Archives and Records Administration-NARA) κατά τη δεκαετία του

Η απόφαση για την κατάληψη της Κρήτης

Είναι γεγονός, ότι η απροσδόκητη έκβαση του ελληνοϊταλικού πολέμου το φθινόπωρο-χειμώνα του 1940-41 άλλαξε τα μέχρι τότε δεδομένα του Β' Παγκοσμίου Πολέμου. Όχι μόνο διαψεύστηκε το αίτητο του Άξονα και άλλαξαν οι διεθνείς εκτιμήσεις για την έκβαση της αναμέτρησης, αλλά και σε επιχειρησιακό επίπεδο ανάγκασε τη χιτλερική Γερμανία να αναβάλει κατά σαράντα ημέρες την έναρξη της επιχείρησης «Μπαρμπαρόσα» και να δεσμεύσει σημαντικές στρατιωτικές δυνάμεις στα Βαλκάνια, που διαφορετικά θα αξιοποιούνταν σε άλλα μέτωπα. Έτσι, δόθηκε στους Βρετανούς η δυνατότητα και ο χρόνος να σταθεροποιήσουν τη θέση τους στην Εγγύς και Μέση Ανατολή και στην Αφρική και αυτό επηρέασε τις ευρύτερες στρατιωτικές εξελίξεις.³ Είναι σχεδόν βέβαιο, ότι η επίθεση του Χίτλερ εναντίον της ηπειρωτικής Ελλάδας δεν θα γινόταν, αν η Ιταλία του Μουσολίνι δεν είχε ηττηθεί στο αλβανικό μέτωπο.

Η Κρήτη, όμως, αποτελούσε ιδιαίτερη περίπτωση. Η εξέχουσα γεωπολιτική και στρατηγική σημασία της νήσου την είχε φέρει από τις αρχές του Β' Παγκοσμίου Πολέμου στο επίκεντρο του ενδιαφέροντος τόσο των Βρετανών, αφού παρείχε στο βρετανικό Βασιλικό Ναυτικό άριστα λιμάνια για την Ανατολική Μεσόγειο,⁴ όσο και του Χίτλερ, ο οποίος ήθελε να εξασφαλίσει ότι η Κρήτη δεν θα λειτουργούσε ως βάση επίθεσης των συμμάχων εναντίον θέσεων του Άξονα στην Ανατολική Μεσόγειο ή ως απειλή για τις ρουμανικές πετρελαιοπηγές, που εξασφάλιζαν τα απαραίτητα καύσιμα για τη γερμανική πολεμική μηχανή. Σύμφωνα με αρχειακές πηγές, ο έλεγχος της Κρήτης ήταν ζητούμενο και για τους δύο αντιπάλους αρκετούς μήνες πριν το ιταλικό τελεσίγραφο προς την κυβέρνηση Μεταξά. Από τις αρχές του 1940 και ιδίως μετά την κατάρρευση της Γαλλίας τον Ιούνιο του έτους αυτού, τα βρετανικά επιτελεία συζητούσαν την υπεράσπιση της Κρήτης, προκειμένου να διασφαλιστούν οι συγκοινωνίες από Σουέζ μέχρι Γιβραλτάρ, όμως τόσο η αρχική επιθυμία της Αθήνας να μην παραβιαστεί η ελληνική ουδετερότητα, όσο και το γεγονός

1980, ενόσω αυτά τελούσαν ακόμα υπό κατάσχεση. Στο μεταξύ, τα αρχεία έχουν επιστραφεί στη Γερμανία και βρίσκονται στο Στρατιωτικό Αρχείο του Φράμπουργκ (Militärarchiv-Freiburg), το οποίο αποτελεί τμήμα των Ομοσπονδιακών Γερμανικών Αρχείων (Bundesarchiv).

3. Βλ. μεταξύ άλλων και ομιλία του ακαδημαϊκού Κωνσταντίνου Σβολόπουλου για τη Μάχη της Κρήτης, στο Θ' Κρητολογικό Συνέδριο, 2001, Ελούντα-Κρήτη (υπό δημοσίευση).

4. Βλ. Winston S. Churchill, *The Second World War, Volume III, The Grand Alliance*, Cassel & Company Ltd, London 1964, σ. 238 κ.ε.

ότι δεν υπήρχε αφθονία διαθέσιμων στρατευμάτων δεν επέτρεψαν στις βρετανικές δυνάμεις να αναλάβουν την άμυνα της Κρήτης παρά μόνο μετά την ιταλική εισβολή στα ελληνοαλβανικά σύνορα την 28η Οκτωβρίου 1940.⁵

Από την άλλη πλευρά, σύμφωνα με το ημερολόγιο του στρατηγού Franz Halder, ο Χίτλερ, πριν ακόμα η Ιταλία επιτεθεί κατά της Ελλάδας, πίστευε ότι η κατάληψη της Κρήτης θα του εξασφάλιζε άμεση επιτυχία στην Ανατολική Μεσόγειο και η επίθεση κατά της νήσου θα έπρεπε να γίνει από αέρος, καθώς οι δυνάμεις του βρετανικού Βασιλικού Ναυτικού από την Αλεξάνδρεια διατηρούσαν τον έλεγχο του θαλάσσιου χώρου γύρω από την Κρήτη, ενώ η γερμανική αεροπορική υπεροχή ήταν δεδομένη.⁶ Συνεπώς, η εξασφάλιση της Κρήτης από τις δυνάμεις του Άξονα υπήρχε ούτως ή άλλως στα γερμανικά σχέδια χωρίς να συνδέεται απαραίτητως με επιχειρήσεις στην ηπειρωτική Ελλάδα.

Η Μεγαλόνησος αποτελούσε ξεχωριστή περίπτωση και ήταν βέβαιο ότι ο Γερμανός δικτάτορας δεν θα την άφηνε εύκολα υπό τον έλεγχο των Βρετανών. Μάλιστα, το Βερολίνο είχε επικρίνει την «επιπολαιότητα» των Ιταλών να επιτεθούν στην Ελλάδα μέσω της Αλβανίας, χωρίς να έχουν εξασφαλίσει τα νώτα τους στη Μεσόγειο καταλαμβάνοντας ταυτόχρονα την Κρήτη. Εξάλλου, στη συνάντηση της Φλωρεντίας, στις 28 Οκτωβρίου 1940, ο Χίτλερ δήλωσε ότι ήταν διατεθειμένος να βοηθήσει τον Μουσολίνι για μία τέτοια συνδυαστική επιχείρηση. Ο Ιταλός δεν δέχτηκε, θεωρώντας την επίθεσή του στην Ελλάδα, μέσω της οποίας θα μπορούσε να φανεί ανεξάρτητος από τους ισχυρούς συμμάχους του, εύκολη υπόθεση. Τελικά οι γερμανικοί φόβοι θα επιβεβαιωθούν, όταν από την 1η Νοεμβρίου και μετά θα γίνουν διαδοχικές αποβάσεις βρετανικών στρατευμάτων από τη Βόρεια Αφρική στην Κρήτη.⁷

---

5. Βλ. μεταξύ άλλων, Χάγκεν Φλάισερ, «Γεωστρατηγικά σχέδια της Ναζιστικής Γερμανίας για τη μεταπολεμική Κρήτη», στο: Τα Ιστορικά, τ. 16, Εκδόσεις Μέλισσα, Ιούνιος 1992, σ. 135-158.

6. Βλ. Ημερολόγιο του Στρατηγού Halder σε αμερικανική μετάφραση (The Private War Journal of Generaloberst Franz Halder, Volume VI, Archives Section, Fort Leavenworth, Kansas, στο: Combined Arms Research Library (CARL) Digital Library, Collection World War II Operational Documents, <http://cgsc.contentdm.oclc.org/cdm/search/collection/p4013coll8/searchterm/War%20journal%20of%20Franz%20Halder/field/title/mode/all/conn/and>, έγινε πρόσβαση στις 26/11/2014) και ΓΕΣ/ΔΙΣ, *Ο Ελληνικός Στρατός κατά τον Δεύτερον Παγκόσμιο Πόλεμον. Η Μάχη της Κρήτης*, Έκδοσις ΔΙΣ, Αθήναι 1967, σ. 2 κ.ε.

7. Βλ. Χάγκεν Φλάισερ, «Η Μάχη της Κρήτης: σκέψεις για μία νέα προσέγγιση», στο: Νικόλαος Μ. Παναγιωτάκης (επιστ. επιμ.), *Κρήτη: Ιστορία και Πολιτισμός*, τόμος 2ος, Βικελαία Δημοτική Βιβλιοθήκη / Σύνδεσμος Τοπικών Ενώσεων Δήμων & Κοινοτήτων Κρήτης, Κρήτη 1988, σ. 508.

Το γεγονός ότι η ιταλική επίθεση της 28ης Οκτωβρίου 1940 άνοιξε το δρόμο των Βρετανών προς την Κρήτη επιτάχυνε και τις κινήσεις του Χίτλερ, ο οποίος όχι μόνον έπρεπε να σώσει την τιμή του Άξονα στην Ελλάδα, αλλά και να κάνει πράξη όσα ήδη πίστευε σχετικά με τον έλεγχο της νήσου, παρά το γεγονός ότι, τόσο πριν όσο και μετά τις επιχειρήσεις της Βέρμαχτ στην περιοχή τον Απρίλιο-Μάιο του 1941, ήταν εμφανές ότι πρωταρχικό του μέλημα ήταν η επίθεση στο ανατολικό μέτωπο.

Η προετοιμασία, οι πληροφορίες και οι επιχειρήσεις πριν από τις 20 Μαΐου

Στα μέσα Απριλίου του 1941, μετά τη γερμανική εισβολή στα ελληνοβουλγαρικά σύνορα και τη συνθηκολόγηση του ελληνικού στρατού, αποχώρησαν από την ηπειρωτική Ελλάδα με τη συνδρομή του βρετανικού Βασιλικού Ναυτικού περισσότεροι από 50.000 σύμμαχοι στρατιώτες, εκ των οποίων αρκετοί κατέληξαν στην Κρήτη για να ενισχύσουν την υπάρχουσα στρατιωτική δύναμη. Στα τέλη του μήνα – και αφού κατά τους προηγούμενους έξι μήνες η βρετανική φρουρά του νησιού έχει αλλάξει διοικητή πέντε φορές, ένδειξη της σύγχυσης και της έλλειψης στρατηγικής για την υπεράσπιση ή μη της νήσου – η Βρετανία αποφάσισε παρά την αποτυχία της επέμβασής της στην ηπειρωτική Ελλάδα να αμυνθεί απέναντι στην προγραμματισμένη γερμανική επίθεση. Ο Διοικητής της 2ης Νεοζηλανδικής Μεραρχίας Bernard Freyberg ανέλαβε τη διοίκηση των βρετανικών και ελληνικών δυνάμεων Κρήτης. Μετά από την ενίσχυσή της από μονάδες που μεταφέρθηκαν από την ηπειρωτική Ελλάδα, η δύναμη της «Creforce» ανερχόταν σε περίπου 11.500 Έλληνες και 31.500 Βρετανούς.

Πιο συγκεκριμένα, σύμφωνα με τη Διεύθυνση Ιστορίας Στρατού, τις ελληνικές μονάδες, εκτός από την Κρητική Χωροφυλακή (με δύναμη μεγέθους τάγματος), αποτελούσαν: α) τρία τάγματα (Χανίων, Ρεθύμνου, Ηρακλείου) της 5ης Μεραρχίας του Ελληνικού Στρατού, τα οποία βάσει του σχεδίου επιστρατεύσεως είχαν μείνει πίσω, όταν η υπόλοιπη μονάδα μεταφέρθηκε στην ηπειρωτική Ελλάδα για να αντιμετωπίσει τη γερμανική εισβολή, β) η Σχολή Οπλιτών της Βασιλικής Χωροφυλακής, που μεταφέρθηκε στην Κρήτη τον Μάρτιο του 1941, γ) οκτώ συντάγματα πεζικού, τα οποία συγκροτήθηκαν τον Απρίλιο του 1941 με τη συμμετοχή νεοσυλλέκτων από κέντρα εκπαίδευσης της Πελοποννήσου (Ναυπλίου, Τρίπολης, Καλαμάτας), μαθητών της Ακαδημίας της Χωροφυλακής και έμπειρων ανδρών που έφθαναν από την ηπειρωτική χώρα και δ)

η πρώτη και η δεύτερη τάξη της Σχολής Ευελπίδων (δύο λόχοι Ευελπίδων, μία διμοιρία οπλιτών και 17 αξιωματικοί), που αποβιβάστηκαν στην Κρήτη στις 29 Απριλίου του 1941.⁸

Το στρατιωτικό απόσπασμα της Βρετανικής Κοινοπολιτείας αποτελούνταν από την αρχική βρετανική φρουρά και χιλιάδες ακόμα στρατιώτες που είχαν εγκαταλείψει την ηπειρωτική χώρα. Οι δυνάμεις που έφταναν στην Κρήτη ήταν ένα μείγμα από ακέραιες μονάδες που είχαν δική τους διοίκηση, πρόχειρες μονάδες που συγκροτήθηκαν βιαστικά από αξιωματικούς, μεμονωμένους στρατιώτες που δεν ανήκαν σε κάποιο σχηματισμό και δεν είχαν ηγεσία, καθώς και λιποτάκτες. Οι περισσότεροι, όταν έφτασαν στο νησί, δεν είχαν βαρύ οπλισμό. Οι μονάδες-κλειδιά ήταν η 2η Νεοζηλανδική Μεραρχία (εκτός από την 6η ταξιαρχία και τη διοίκηση του τμήματος, που είχε σταλεί στην Αίγυπτο), η αυστραλιανή 19η ταξιαρχία και η βρετανική 14η ταξιαρχία πεζικού.

Εδώ πρέπει να καταγραφούν δύο δεδομένα καθοριστικά για την έκβαση της Μάχης της Κρήτης. Πρώτον, λόγω των βενιζελικών τους φρονημάτων,⁹ αλλά κυρίως μετά τη μοναδική ένοπλη εξέγερση εναντίον της δικτατορίας του Μεταξά που έγινε το 1938 στα Χανιά, το καθεστώς έλαβε μέτρα για τον σχεδόν καθολικό αφοπλισμό των Κρητών. Ως πρόσχημα για την παράδοση των όπλων τους χρησιμοποιήθηκε η ανάγκη να διατεθούν όλα τα σύγχρονα τότε όπλα για τις ανάγκες του τακτικού στρατού, την ώρα που ήδη ηχούσαν τα τύμπανα του πολέμου στην Ευρώπη. Σε αυτό το κάλεσμα εκ μέρους της ελληνικής κυβέρνησης οι κάτοικοι του νησιού ανταποκρίθηκαν, αποδεικνύοντας τη φιλοπατρία τους. Έτσι, την κρίσιμη ώρα είχαν μείνει με παλαιά ή αυτοσχέδια όπλα και εργαλεία. Δεύτερον, την ώρα που ο εχθρός ήταν προ των πυλών, απουσίαζε από τη νήσο η κυρίως δύναμη (πάνω από 19.000 στρατιώτες) της εμπειροπόλεμης τοπικής 5ης Μεραρχίας,¹⁰ η οποία είχε με μεταφερθεί από το φθινόπωρο του 1940 στο αλβανικό μέτωπο για να συμμετάσχει στον ελληνοϊταλικό πόλεμο, ωστόσο είχε το χρόνο μετά τη συνθηκολόγηση να επιστρέψει για να πολεμήσει. Αυτό όμως δεν κατέστη δυνατό, κυρίως λόγω προγραμματισμού και συγκεκριμένων διαταγών του Γενικού Επιτελείου.

8. Βλ. ΓΕΣ/ΔΙΣ, *Ο Ελληνικός Στρατός...*, ό. π., σ. 167-169.

9. Μετά τη συμμετοχή τους στο κίνημα του 1935 οι περισσότεροι Κρητικοί αξιωματικοί αποτάχθηκαν ή αποστρατεύθηκαν, όταν επανήλθε ο βασιλιάς Γεώργιος.

10. Βλ. Χάγκεν Φλάισερ, «Η Μάχη της Κρήτης: σκέψεις για μία νέα προσέγγιση», ό. π., σ. 506.

Πάντως, η σταδιακή και συνεχής κάθοδος χιλιάδων ανδρών από την ηπειρωτική Ελλάδα στην Κρήτη σε συνδυασμό με το γεγονός ότι από τις 16 Απριλίου είχε μεταφερθεί ο χρυσός της Τράπεζας της Ελλάδος προς φύλαξη στο υποκατάστημα Ηρακλείου δημιουργούσαν εύλογα ένα αίσθημα ασφαλείας στους κατοίκους του νησιού, αφού τέτοιες ενέργειες έδειχναν ότι στα σχέδια της ελληνικής κυβέρνησης και των Βρετανών συμμάχων της ήταν να μην αφήσουν την Κρήτη ανυπεράσπιστη.¹¹ Μάλιστα, στις 23 του ίδιου μήνα, λίγο πριν οι γερμανικές δυνάμεις φτάσουν στην Αθήνα, εγκαταστάθηκε στην Κρήτη και ο βασιλιάς Γεώργιος με την ελληνική κυβέρνηση, αφού δύο ημέρες νωρίτερα – και μετά την αυτοκτονία Κοριζή – είχε αναθέσει την πρωθυπουργία στον Εμμανουήλ Τσουδερό. Προφανώς, η επιλογή Κρητικού και βενιζελικού πρωθυπουργού από τον βασιλιά, λίγο πριν μεταβεί στη Μεγαλόνησο που αποτελούσε και τη μόνη ελεύθερη περιοχή της επικράτειας, δεν ήταν τυχαία. Ο Γεώργιος φάνηκε ότι ήθελε να κερδίσει την εύνοια των Κρητών, γι' αυτό και έφτασε στο νησί μαζί με τον Τσουδερό. Όμως η διάθεση αυτή αποδείχτηκε πρόσκαιρη, αφού δεν κατέβαλε ιδιαίτερη προσπάθεια για να τους εξασφαλίσει οπλισμό, προκειμένου να υπερασπιστούν το νησί τους, ενώ στη συνέχεια φάνηκε έτοιμος να εγκαταλείψει την Κρήτη άμεσα μετά τη γερμανική εισβολή. Εξάλλου, μαζί με τις ελληνικές αρχές, στα τέλη Απριλίου έφτασε στη νήσο και ο Βρετανός πρέσβης, Sir Charles Michael Palairat.

Τις ίδιες ημέρες ο κύβος ερρίφθη για την άλλη πλευρά. Τα στρατηγικά σχέδια της ναζιστικής Γερμανίας επέβαλαν την εξασφάλιση της νοτιοανατολικής λεκάνης της Μεσογείου πριν από την έναρξη της επιχείρησης εναντίον της Σοβιετικής Ένωσης. Έτσι, στις 25 Απριλίου 1941, ο Αδόλφος Χίτλερ υπέγραψε τη Διαταγή του υπ' αριθμόν 28 (Weisung Nr. 28 / Unternehmen Merkur) για την προετοιμασία της Επιχείρησης «Ερμής» και την εισβολή στην Κρήτη. Στη διαταγή γινόταν σαφές ότι η επιχείρηση εναντίον της Κρήτης δεν θα έπρεπε να επιφέρει καμία καθυστέρηση στην προγραμματισμένη επιχείρηση «Μπαρμπαρόσα» και αμέσως μετά την κατάληψη της νήσου τα αεραποβατικά τμήματα θα έπρεπε να είναι σύντομα έτοιμα για νέα αποστολή.¹²

11. Βλ. Ι. Δ. Μουρέλλος, *Η Μάχη της Κρήτης*, Ηράκλειο Κρήτης 1950, σ. 21 κ.ε.

12. Βλ. τη διαταγή του Αδόλφου Χίτλερ για την Επιχείρηση «Ερμής», στο: Νικόλαος Μ. Παναγιωτάκης (επιστ. επιμ.), *Κρήτη: Ιστορία και Πολιτισμός*, τόμος 2ος, Βικελαία Δημοτική Βιβλιοθήκη / Σύνδεσμος Τοπικών Ενώσεων Δήμων & Κοινοτήτων Κρήτης, Κρήτη 1988, σ. 622-623. Γενικά βλέπε μεταξύ άλλων: Antony Beevor, *Crete. The Battle and the Resistance*. John Murray, London 1991, σ. 74 κ.ε.

Στα μέσα Μαΐου, οι Γερμανοί πραγματοποίησαν επιχειρήσεις αναγνώρισης και βομβαρδισμών στρατηγικών θέσεων του νησιού (Μάλεμε, Σούδα, Ρέθυμνο, Ηράκλειο), που είχαν σαν αποτέλεσμα υλικές ζημιές στη θάλασσα και στο έδαφος για τους Βρετανούς.¹³ Οι Γερμανοί καταγράφουν στις εκθέσεις τους για την περίοδο πριν από την έναρξη της Μάχης της Κρήτης: 27 βυθισμένα ή χτυπημένα πλοία του εχθρού, 34 κατεστραμμένα αεροπλάνα και ακόμα 20 αεροπλάνα με μεγάλες ζημιές. Τα αποτελέσματα αυτών των επιχειρήσεων τελικά ανάγκασαν – στις 19 Μαΐου, λίγες ώρες πριν εκδηλωθεί η γερμανική επίθεση – τη Βασιλική Βρετανική Αεροπορία (RAF) να μεταφέρει στην Αλεξάνδρεια τα αεροσκάφη της ούτως ή άλλως μικρής αεροπορικής δύναμης που διατηρούσε στη μεγαλόνησο, αφήνοντας έτσι στη Γερμανική Αεροπορία (Luftwaffe) την κυριαρχία στον αέρα.¹⁴ Πάντως, οι πτήσεις γερμανικών αεροσκαφών πάνω από τη νήσο πριν από την Επιχείρηση «Ερμής» σκοπό είχαν, πέρα από τους βομβαρδισμούς αεροδρομίων κλπ., να αποτυπώσουν μία εικόνα των αμυντικών θέσεων του αντιπάλου στην κρητική ύπαιθρο, πράγμα που δεν κατάφεραν λόγω του ιδιαίτερου γεωγραφικού της αναγλύφου. Η έλλειψη τέτοιας πληροφόρησης θα αποδειχθεί τραγική για τους αλεξιπτωτιστές που τις πρώτες δύο ημέρες της απόβασης από αέρος βρέθηκαν να προσγειώνονται πάνω στους αμυνόμενους Κρητικούς και Βρετανούς.

Ενώ πλησίαζε η ώρα της αναμέτρησης, ήταν σαφές ότι η ελληνοσυμμαχική πλευρά μειονεκτούσε σοβαρά στο επίπεδο του στρατιωτικού εξοπλισμού, όχι μόνο γιατί τελικά δεν υπήρχε στη νήσο βρετανική αεροπορία, αλλά και επειδή ελάχιστα ήταν τα πυροβόλα και τα άρματα μάχης. Ο Νεοζηλανδός Freyberg, μάλιστα, ζητούσε από τον πρωθυπουργό της χώρας του να μεσολαβήσει και να ασκήσει πίεση στο Λονδίνο, ώστε να προχωρήσουν ταχύτερα τα αμυντικά-οχυρωματικά μέτρα και κυρίως να ενισχυθούν ποιοτικά τα στρατεύματα της «Creforce».¹⁵

Γενικά, ο οπλισμός, τα πυρομαχικά και τα άλλα εφόδια βρίσκονταν πολύ κάτω της παραδεκτής αναλογίας, κυρίως λόγω του ότι οι ίδιοι οι Βρετανοί δεν υλοποίησαν την υπόσχεσή τους περί παροχής ατομικού και βαρέος οπλι-

13. G.S.R./T.315/2312/140/Υπόμνημα της 5ης Ορεινής Μεραρχίας (Aufklärungsergebnisse des XI. Fl.-Korps v. 14.5.42), 15.5.1941.

14. G.S.R./T.312/425/2799/Υπόμνημα (6340/41) της 4ης Αεροπορικής Διοίκησης προς τον Ανώτατο Διοικητή Νοτιοανατολικής Ευρώπης για την κατάληψη της Κρήτης (Bericht 'Kreta'), 28 Νοεμβρίου 1941.

15. Βλ. Winston S. Churchill, *The Second World War*, ό. π., σ. 243-246.

σμού, παρά το γεγονός ότι είχαν στη διάθεσή τους παραπάνω από αρκετό χρόνο για τη γενικότερη οργάνωση της άμυνας της Κρήτης. Όταν λίγες εβδομάδες πριν από την έναρξη της μάχης θα γίνουν κάποιες συστηματικές προσπάθειες οργάνωσης και αμυντικής θωράκισης του νησιού, θα αποδειχθούν ανεπαρκείς για να καλύψουν την αναποφασιστικότητα του προηγούμενου εξαμήνου.

Ακόμα και αν η απροθυμία και οι παραλείψεις οφείλονταν στην προτεραιότητα που έδιναν στο αφρικανικό μέτωπο, αδικαιολόγητη ήταν εκ μέρους των Βρετανών η αμέλεια να εξοπλίσουν ακόμα και την τελευταία στιγμή τους αμάχους με πολεμοφόδια που τελικά έμειναν αχρησιμοποίητα σε αποθήκες. Η συγκρότηση Σώματος Πολιτοφυλακής είχε γίνει από τη Στρατιωτική Διοίκηση Κρήτης από τις αρχές Ιανουαρίου 1941, μετά από διαταγές του Υπουργείου Στρατιωτικών, του Υφυπουργείου Δημοσίας Ασφαλείας, του Γενικού Στρατηγείου και της Ανωτέρας Στρατιωτικής Διοικήσεως λίγες εβδομάδες νωρίτερα, με σκοπό τη δράση κατά εχθρικών ενεργειών «ήτοι αποβάσεις εχθρικών δυνάμεων και προσγειώσεως αλεξιπτωτιστών και στρατευμάτων εξ αεροσκαφών», καθώς και την ενίσχυση και συνεργασία με τις τακτικές στρατιωτικές δυνάμεις, ελληνικές και συμμαχικές. Η διαταγή του Ιανουαρίου προέβλεπε τη δύναμη του Σώματος σε περισσότερους από 3.000 άνδρες και καθόριζε τις λεπτομέρειες διοίκησης, στέγασης, τροφής, ρουχισμού, οπλισμού και εκπαίδευσης, ενώ έγγραφο του Αρχηγού ΓΕΣ Κ. Πάλη προς τη Διεύθυνση Πυροβολικού του Γενικού Στρατηγείου, στα τέλη του ίδιου μήνα, αναφέρει ότι τον εξοπλισμό του Σώματος Πολιτοφυλάκων είχαν αναλάβει οι Βρετανοί. Στα τέλη Φεβρουαρίου, νεότερη διαταγή του Πάλη μείωνε τη δύναμη του Σώματος στο μισό (1500 άνδρες), λόγω του ότι είχαν πλέον αυξηθεί οι συμμαχικές δυνάμεις στο νησί, και ζητούσε εκ νέου τη χορήγηση του απαιτούμενου ατομικού οπλισμού εκ μέρους του Βρετανού Διοικητή.¹⁶

Και από την άλλη πλευρά, όμως, η προετοιμασία δεν ήταν εύκολη υπόθεση. Οι γερμανικές δυνάμεις έπρεπε να προετοιμάσουν μία πρωτόγνωρη αεροπορική επιχείρηση, σχεδόν αμέσως μετά την ολοκλήρωση κατάληψης της ηπειρωτικής Ελλάδας και λίγες εβδομάδες πριν την προγραμματισμένη επιχείρηση «Μπαρμπαρόσα», γεγονός που δημιουργούσε ασφυκτική πίεση χρόνου. Σε εκείνες τις δύσκολες ώρες το μεγάλο στοίχημα ήταν η δια θάλασσης εξασφάλιση των εφοδίων για την από αέρος κατάληψη της Κρήτης και η μεγαλύ-

---

16. Βλ. ΓΕΣ/ΔΙΣ, *Ο Ελληνικός Στρατός κατά τον Δεύτερον Παγκόσμιον Πόλεμον. Η Μάχη της Κρήτης*. Έκδοσις ΔΙΣ, Αθήναι 1967, Παραρτήματα 5-8, σ. 170-174.

τερη δυσκολία εντοπιζόταν στην επάρκεια καυσίμων για τα αεροσκάφη.¹⁷ Το σύνολο των γερμανικών δυνάμεων που θα έπαιρναν μέρος στην επίθεση κατά της Κρήτης ανερχόταν σε περισσότερους από 22.000 άνδρες, περίπου 1.370 αεροπλάνα και 70 πλοία. Επικεφαλής των γερμανικών δυνάμεων τέθηκε ο πτέραρχος Kurt Student, 51 ετών, βετεράνος πιλότος του Α΄ Παγκοσμίου Πολέμου. Την επιχείρηση θα υποστήριζε και μικρός αριθμός ιταλικών αντιτορπιλικών και τορπιλακάτων, ενώ ένα ενισχυμένο ιταλικό σύνταγμα, ύστερα από αίτηση του Μουσολίνι, θα αποβιβαζόταν από τη Δωδεκάνησο στις ανατολικές ακτές της νήσου, ενέργεια που τελικά πραγματοποιήθηκε στα τέλη Μαΐου, όταν η τύχη της νήσου είχε ήδη κριθεί.

Κύριο χαρακτηριστικό του γερμανικού σχεδίου ήταν η χρησιμοποίηση αλεξιπτωτιστών (Fallschirmjäger) προκειμένου να καταληφθούν θέσεις-κλειδιά του νησιού, συμπεριλαμβανομένων και αεροδρομίων τα οποία μετέπειτα θα μπορούσαν να χρησιμοποιηθούν για μεταφορά προμηθειών και πολεμοφοδίων από αέρος. Για την κατάληψη της νήσου το 11ο Αερομεταφερόμενο Σώμα (XI Fliegerkorps) θα έπρεπε να συνεργαστεί με την 7η Αερομεταφερόμενη Μεραρχία, η οποία και θα έριχνε τους άνδρες της με αλεξιπτωτα και ανεμοπλάνα, ακολουθούμενη από την 5η Ορεινή Μεραρχία (V Gebirgsdivision), όταν τα αεροδρόμια θα ήταν ασφαλή. Ταυτόχρονα, το 8ο Αεροπορικό Σώμα (VIII Fliegerkorps) θα υποστήριζε την επιχείρηση από αέρος και κυρίως θα αναλάμβανε την εξουδετέρωση του βρετανικού πολεμικού ναυτικού. Η επίθεση ορίστηκε για τις 20 Μαΐου, προκειμένου να διασφαλιστεί η επάρκεια καυσίμων για τα αεροπλάνα, αν και με βάση τα πρώτα χρονοδιαγράμματα ήταν προγραμματισμένη για νωρίτερα (11, 17 ή 18 Μαΐου).¹⁸

---

17. G.S.R./T.312/425/2796 κ.ε./Υπόμνημα (6340/41) της 4ης Αεροπορικής Διοίκησης προς τον Ανώτατο Διοικητή Νοτιοανατολικής Ευρώπης για την κατάληψη της Κρήτης (Bericht 'Kreta'), 28 Νοεμβρίου 1941.

18. G.S.R./T.312/424/8002219/Ενημέρωση της 12ης Στρατιάς προς την Ανώτατη Στρατιωτική Διοίκηση, 27.5.1941, G.S.R./T.315/2312/41-52/Υπόμνημα του διοικητή της 5ης Ορεινής Μεραρχίας, Ringel, της 4ης Ιουνίου 1941 (Vorläufiger Gefechtsbericht über die Eroberung der Insel Kreta 20.5.1941-2.6.1941), G.S.R./T.312/425/2800/Υπόμνημα (6340/41) της 4ης Αεροπορικής Διοίκησης προς τον Ανώτατο Διοικητή Νοτιοανατολικής Ευρώπης για την κατάληψη της Κρήτης (Bericht 'Kreta'), 28 Νοεμβρίου 1941 και Ημερολόγιο του Στρατηγού Halder σε αμερικανική μετάφραση (The Private War Journal of Generaloberst Franz Halder, Volume VI, Archives Section, Fort Leavenworth, Kansas, στο: Combined Arms Research Library (CARL) Digital Library, Collection World War II Operational Documents, <http://cgsc.contentdm.oclc.org/cdm/singleitem/collection/p4013coll8/id/3973/rec/5>, έγινε πρόσβαση στις 26/11/2014), σ. 88, 106-107, 109, 113.

Στην πράξη, λίγο πριν τη Μάχη της Κρήτης, οι σύμμαχοι είχαν το πλεονέκτημα της αριθμητικής ανωτερότητας στο έδαφος και της ναυτικής υπεροχής στην ευρύτερη περιοχή, ενώ οι Γερμανοί υπερετερούσαν στην αεροπορία και είχαν καλύτερη οργάνωση και ευελιξία, κάτι που τους επέτρεπε να συγκεντρώνουν τις δυνάμεις τους πιο αποτελεσματικά.

Η προετοιμασία της κάθε πλευράς καθοριζόταν από τα σχέδια του αντιπάλου, όπου όμως δεν έλειπαν και οι λάθος εκτιμήσεις και παρανοήσεις. Έτσι, ενώ ο στρατηγός Freyberg είχε ενημερωθεί λεπτομερέστατα για το σχέδιο μάχης των Γερμανών μέσω των υποκλοπών Ultra και είχε ξεκινήσει να ετοιμάζει την άμυνα κοντά στα αεροδρόμια και στις βόρειες ακτές, η έλλειψη κατάλληλου ατομικού οπλισμού και σύγχρονου βαρέος στρατιωτικού εξοπλισμού καθυστέρωσε την αποτελεσματική αμυντική οργάνωση της νήσου. Ταυτόχρονα, ο Νεοζηλανδός στρατηγός είχε κάποιες εμμονές σχετικά με την οργάνωση της μάχης – που στηρίζονταν στην εμπειρία του από τον Α΄ Παγκόσμιο Πόλεμο – και συγκεκριμένα περίμενε μέχρι τέλος την κύρια γερμανική επίθεση από θαλάσσης στις βόρειες ακτές της νήσου. Το γεγονός αυτό είχε ως αποτέλεσμα την όχι πάντα σωστή αξιοποίηση-τοποθέτηση των δυνάμεων που είχε στη διάθεσή του. Έτσι, ενώ οι Βρετανοί γνώριζαν εγκαίρως και λεπτομερώς τις προετοιμασίες του αντιπάλου, καθώς και με μεγάλη ακρίβεια τον προγραμματισμό της επίθεσης από τα γερμανικά επιτελεία, δεν κατάφεραν να αξιοποιήσουν αυτή την πληροφόρηση και να δυσκολέψουν την επιχείρηση «Ερμής». Ακόμα και κάποιοι βομβαρδισμοί εναντίον γερμανικών στόχων κατά τις ημέρες των προετοιμασιών είχαν μηδαμινή επίδραση στα σχέδια των Γερμανών.¹⁹

Αν η βρετανική κατασκοπεία λειτουργούσε σχεδόν άψογα, το ίδιο δεν συνέβαινε με τη γερμανική. Οι πληροφορίες που είχε στη διάθεσή της η Βέρμαχτ ήταν αντιφατικές. Η ενημέρωση –κυρίως μέσω κατασκόπων– για την κατάσταση που επικρατούσε στο νησί, τις μεταφορές πολεμικού εξοπλισμού και τις δυνάμεις των αντιπάλων τους ήταν αόριστες και πολλές φορές εσφαλμένες. Η γερμανική Στρατιωτική Υπηρεσία Πληροφοριών-Άμπβερ (Abwehr), υπό τον ναύαρχο Wilhelm Franz Canaris, αρχικά ανέφερε ότι υπήρχαν μόνο λίγες βρετανικές μονάδες στην Κρήτη (περίπου μία μεραρχία) και σχεδόν καθόλου ελληνικές δυνάμεις, ενώ υπήρχαν και κάποιες εκτιμή-

---

19. G.S.R./T.312/425/2802/Υπόμνημα (6340/41) της 4ης Αεροπορικής Διοίκησης προς τον Ανώτατο Διοικητή Νοτιοανατολικής Ευρώπης για την κατάληψη της Κρήτης (Bericht 'Kreta'), 28 Νοεμβρίου 1941.

σεις, ότι οι Κρητικοί, γνωστοί για τα αντιμοναρχικά τους αισθήματα και την ώρα που, όπως αναφέρθηκε, στην περιοχή των Χανίων είχε εγκατασταθεί ο Βασιλιάς Γεώργιος Β΄ και η εξόριστη Ελληνική Κυβέρνηση, θα υποδέχονταν τους Γερμανούς θετικά ή τουλάχιστον ουδέτερα.²⁰ Η υπερβολική εντύπωση ότι οι Κρητικοί θα υποδέχονταν τους Γερμανούς ακόμα και ως απελευθερωτές από το βασιλικό ζυγό υπήρξε πιθανότατα σκόπιμη παραπληροφόρηση της γερμανικής κατασκοπείας εκ μέρους της βρετανικής μυστικής υπηρεσίας.²¹

Πάντως, η γερμανική πλευρά μπορεί να έσφαλε στην αξιολόγηση της βρετανικής δύναμης στο νησί, που τελικά ήταν τριπλάσια απ' ό τι εκτιμούσε η Άμπμπερ, ωστόσο γνώριζε τουλάχιστον τη σαφή εντολή του ίδιου του Τσώρτσιλ για την υπεράσπιση της Κρήτης (τέλη Απριλίου 1941) και είχε υπόψη της τηλεγράφημα της 19ης Μαΐου του Βρετανού πρωθυπουργού προς τον στρατηγό Freyberg, που έδειχνε την ικανοποίησή του για την ενίσχυση των συμμαχικών δυνάμεων στη νήσο και την εντατικοποίηση των προετοιμασιών ενόψει της αναμενόμενης γερμανικής επίθεσης, κάνοντας λόγο για μία νίκη που θα άλλαζε την παγκόσμια κατάσταση.²² Στο ίδιο πνεύμα ο διοικητής της 5ης Ορεινής Μεραρχίας παρατηρούσε, ότι ο Τσώρτσιλ είχε δηλώσει πως η Κρήτη (όπως και το Τομπρούκ της Λιβύης) έπρεπε πάση θυσία να παραμείνει υπό τον έλεγχο της Βρετανίας και αυτό σήμαινε ότι η κατάληψη της Κρήτης δεν θα ήταν εύκολη υπόθεση.²³

Εκ των υστέρων, οι Γερμανοί αξιωματικοί –με ελάχιστες εξαιρέσεις– αναγνώριζαν, όπως προκύπτει από εκθέσεις των στρατιωτικών αρχείων, ότι πραγματική εικόνα τόσο για τις συμμαχικές δυνάμεις στο νησί, όσο και για τις διαθέσεις του γηγενούς πληθυσμού σχημάτισαν μετά τις πρώτες ώρες της Επιχείρησης «Ερμής». Το γεγονός ότι δεν υπήρχε στη γερμανική πλευρά σαφής εικόνα του αντιπάλου (τακτικού στρατού και ατάκτων) εκ των

20. G.S.R./T.312/425/2804/Υπόμνημα (6340/41) της 4ης Αεροπορικής Διοίκησης προς τον Ανώτατο Διοικητή Νοτιοανατολικής Ευρώπης για την κατάληψη της Κρήτης (Bericht 'Kreta'), 28 Νοεμβρίου 1941.

21. Βλ. Χάγκεν Φλάισερ, «Η Μάχη της Κρήτης: σκέψεις για μία νέα προσέγγιση», ό. π., σ. 506.

22. G.S.R./T.315/2312/112/Τηλεγράφημα του Τσώρτσιλ προς τον Freyberg, σε γερμανική μετάφραση.

23. G.S.R./T.315/2312/41-52/Υπόμνημα του διοικητή της 5ης Ορεινής Μεραρχίας, Ringel, της 4ης Ιουνίου 1941 (Vorläufiger Gefechtsbericht über die Eroberung der Insel Kreta 20.5.1941-2.6.1941).

προτέρων μπορεί τελικά να μην έδωσε τη νίκη στους συμμάχους, που δεν ήταν ούτως ή άλλως εγκαίρως προετοιμασμένοι, ωστόσο ευθύνεται για τις τεράστιες απώλειες των γερμανικών επίλεκτων μονάδων αλεξιπτωτιστών.

Η Επιχείρηση «Ερμής», η αντίσταση των Κρητών και τα αντίποινα

Η Επιχείρηση «Ερμής» ήταν ένα τόλμημα χωρίς προηγούμενο στην πολεμική ιστορία. Επρόκειτο για την πρώτη μεγάλης κλίμακας αεροπορική εισβολή, αφού οι Γερμανοί είχαν χρησιμοποιήσει αλεξιπτωτιστές και ανεμοπλάνα σε άλλες επιθέσεις (στην εισβολή στη Γαλλία και στις Κάτω Χώρες, στη Νορβηγία και στην ηπειρωτική Ελλάδα), αλλά σε πολύ μικρότερη κλίμακα. Η γερμανική επίθεση άρχισε στις 7:15 το πρωί της 20ης Μαΐου 1941. Μετά από σφοδρό βομβαρδισμό, πολυάριθμα σμήνη μεταφορικών αεροσκαφών άρχισαν να πραγματοποιούν ρίψεις αλεξιπτωτιστών σε δύο μέτωπα: στο αεροδρόμιο του Μάλεμε και στην ευρύτερη περιοχή των Χανίων. Ταυτόχρονα, άρχισε και η προσγείωση ανεμοπλάνων με αερομεταφερόμενα τμήματα.²⁴

Τα πρώτα κύματα των αλεξιπτωτιστών μπόρεσαν να τα αντιμετωπίσουν Νεοζηλανδοί και Έλληνες που υπερασπίζονταν το Μάλεμε. Στη σκληρή μάχη συμμετείχε σύσσωμος ο κρητικός λαός ανεξαρτήτως φύλου και ηλικίας με τον πενιχρό οπλισμό που, όπως αναφέρθηκε, διέθετε, από μαχαίρια έως όπλα από την εποχή της Κρητικής Επανάστασης, καθώς και με αγροτικά εργαλεία. Ιδιαίτερα αυτή η τεράστια συμμετοχή χιλιάδων αμάχων στις επιχειρήσεις ήταν ένας παράγοντας, που δεν είχαν καθόλου υπολογίσει οι Γερμανοί σχεδιαστές της επιχείρησης, αναμένοντας αν όχι θετική τουλάχιστον ουδέτερη στάση από τους ντόπιους. Στις περιοχές Ρεθύμνου και Ηρακλείου η γερμανική επίθεση εκδηλώθηκε από τις απογευματινές ώρες (στις 15:15) της ίδιας ημέρας. Σε αυτές ιδιαιτέρως τις περιοχές οι αλεξιπτωτιστές υπέστησαν τρομακτικές απώλειες και αρχικά δεν μπόρεσαν να σημειώσουν ουσιαστική επιτυχία.

Η πρώτη μέρα της Μάχης της Κρήτης έληξε με μεγάλες απώλειες για τους Γερμανούς και αβέβαια έκβαση και στα τέσσερα μέτωπα: Χανιά, Μάλεμε,

---

24. G.S.R./T. 315/2312/9-11/Ενημερωτικό Σημείωμα για τη συμμετοχή της 5ης Ορεινής Μεραρχίας στη Μάχη της Κρήτης, 6.6.1941 (Feindlagenbericht über den Einsatz der 5. Gebirgs-Division auf Kreta) και G.S.R./T.315/2312/41-52/Υπόμνημα του διοικητή της 5ης Ορεινής Μεραρχίας, Ringel, της 4ης Ιουνίου 1941 (Vorläufiger Gefechtsbericht über die Eroberung der Insel Kreta 20.5.1941-2.6.1941).

Ρεθύμνο και Ηράκλειο. Το αποτέλεσμα της εισβολής σίγουρα δεν ανταποκρινόταν στην υπόσχεση του πτέραρχου Student προς τον Χίτλερ για μία εύκολη νίκη. Αλλά και από την άλλη πλευρά επικρατούσε ήδη σύγχυση, καθώς οι ελληνοσυμμαχικές δυνάμεις φάνηκαν τελικά – παρά τις λεπτομερείς πληροφορίες της βρετανικής κατασκοπείας – να αιφνιδιάζονται από τις ρίψεις αλεξιπτωτιστών σε τέσσερα σημεία του νησιού. Το βράδυ της ίδιας μέρας, μετά από μεγάλες περιπέτειες, ο βασιλιάς Γεώργιος Β΄ και η εξόριστη ελληνική κυβέρνηση μεταφέρθηκαν με βρετανικό πολεμικό στην Αίγυπτο.

Από τα ξημερώματα της 21ης Μαΐου οι μάχες συνεχίστηκαν με ιδιαίτερη σφοδρότητα και στα τέσσερα μέτωπα. Οι Γερμανοί επικεντρώθηκαν στην κατάληψη του αεροδρομίου του Μάλεμε, που αποτέλεσε πλέον τον πρωταρχικό τους στόχο. Η προγραμματισμένη για νωρίς το πρωί εκείνης της ημέρας ρίψη αλεξιπτωτιστών αναβλήθηκε για μερικές ώρες, προκειμένου να πραγματοποιηθούν μεγάλης έντασης βομβαρδισμοί των θέσεων του εχθρού.²⁵ Αν και υπέστησαν μεγάλες απώλειες και τη δεύτερη ημέρα, οι Γερμανοί επωφελήθηκαν από την ασυνεννοησία και τη διστακτικότητα στις τάξεις των Συμμάχων και πέτυχαν την κατάληψη του αεροδρομίου στα δυτικά του νησιού, που ήταν στρατηγικής σημασίας για την εξέλιξη των επιχειρήσεων. Έτσι, ενώ οι επιχειρήσεις ήταν ακόμα ιδιαίτερα δύσκολες στις περιοχές του Ρεθύμνου και του Ηρακλείου,²⁶ μέσω του αεροδρομίου του Μάλεμε άνοιξε ο δρόμος για τη μεταφορά μεγάλων δυνάμεων από την Ελλάδα και με το σύγχρονο οπλισμό που διέθεταν ήταν θέμα χρόνου η κυριαρχία τους στη μεγαλόνησο με μετακινήσεις των μονάδων τους από δυτικά προς ανατολικά. Στην επιτυχή κατάληψη του Μάλεμε εκ μέρους των γερμανικών δυνάμεων κρίθηκε η Μάχη της Κρήτης.

Τη νύχτα της 21ης προς 22α Μαΐου πλοία του βρετανικού στόλου χτύπησαν γερμανικούς στόχους, με τους Γερμανούς να καταγράφουν στις αναφορές τους ότι όλος ο βρετανικός στόλος της Μεσογείου είχε αναλάβει δράση εναντίον τους, ενώ έγινε και ανεπιτυχής αντεπίθεση των Συμμάχων για ανακατάληψη του αεροδρομίου του Μάλεμε. Στις 22 Μαΐου έφτασε στο Μάλεμε ο διοικητής της 5ης Ορεινής Μεραρχίας αντιστράτηγος Julius Ringel, ο οποίος ανέλαβε τη διοίκηση των γερμανικών δυνάμεων στην ευρύτερη περιοχή της

25. Ο. π.

26. G.S.R./T.312/426/4216/Βραδινή ενημέρωση της 12ης στρατιάς προς την Ανώτατη Στρατιωτική Διοίκηση, 21.5.1941 (Abendmeldung des AOK12).

δυτικής Κρήτης,²⁷ αν και η κατάσταση ήταν ακόμη αμφίρροπη.²⁸ Μόνο μετά τις 23 Μαΐου οι Γερμανοί είχαν καταφέρει να εδραιωθούν στην περιοχή των Χανίων (Μάλεμε, Σούδα). Από εκεί θα οργάνωναν τις επιχειρήσεις τους προς Ρέθυμνο και Ηράκλειο. Ο βομβαρδισμός του αεροδρομίου του Μάλεμε από βρετανικά αεροσκάφη Μπλένχάιμ (Bristol-Blenheim) είχε σαν αποτέλεσμα την καταστροφή δύο γερμανικών αεροσκαφών²⁹ και ενίσχυσε κάπως το ηθικό των Συμμάχων, ωστόσο αποδείχτηκε περιορισμένης έντασης για να αλλάξει τις ισορροπίες που είχαν ήδη διαμορφωθεί στο πεδίο της μάχης και σίγουρα απείχε από την ευρεία αεροπορική δράση που είχε ζητήσει ο Freyberg από τους Βρετανούς.³⁰ Ύστερα από αυτή την αποτυχία και την προώθηση των συνεχώς ενισχυόμενων γερμανικών δυνάμεων προς τα βορειοανατολικά (με δεκάδες αεροπλάνα που έφταναν στο Μάλεμε), οι εκεί βρετανο-ελληνικές δυνάμεις συμπύχθηκαν τη νύχτα της 23ης προς την 24η Μαΐου σε νέα τοποθεσία ανατολικότερα. Οι Γερμανοί σημείωναν ότι από τις 24 Μαΐου είχε αποκλειστεί η δυνατότητα ανακατάληψης του αεροδρομίου του Μάλεμε από τον αντίπαλο.³¹

Μετά τις 25 Μαΐου οι κινήσεις καθορίζονται από τους Γερμανούς, οι οποίοι καταγράφουν στις εκθέσεις τους, ότι, παρά την κάποια αντίσταση ακόμα στο Ηράκλειο, «ο εχθρός δεν αναλαμβάνει πλέον καμία πρωτοβουλία». Ακόμα και κάποιοι βομβαρδισμοί γερμανικών θέσεων στη δυτική Κρήτη από βρετανικά αεροσκάφη το βράδυ της 25ης και 26ης Μαΐου, αντιμετωπίζονται ως κάτι συνηθισμένο και ακίνδυνο, ενώ είναι σαφές ότι δεν υπάρχει πλέον έντονη βρετανική παρουσία στη θάλασσα. Στις 27 έχει εξαλειφθεί κάθε αντίσταση στην περιοχή των Χανίων και της δυτικής Κρήτης και στις 28 οριστικοποιείται «η ήττα του εχθρού». Στις 29 οι Γερμανοί έχουν καταλάβει το Ρέθυμνο και οι εκεί δυνάμεις τους αποκτούν επαφή με τις δυνάμεις του Ηρακλείου, ενώ την

---

27. G.S.R./T.312/425/2828/Υπόμνημα (6340/41) της 4ης Αεροπορικής Διοίκησης προς τον Ανώτατο Διοικητή Νοτιοανατολικής Ευρώπης για την κατάληψη της Κρήτης (Bericht 'Kreta'), 28 Νοεμβρίου 1941.

28. G.S.R./T.312/426/8004217/Ενημερωτικό τηλεγράφημα-βραδινή αναφορά της 12ης Στρατιάς προς την Ανώτατη Διοίκηση του Στρατού, 22.5.1941.

29. G.S.R./T.312/425/2830/Υπόμνημα (6340/41) της 4ης Αεροπορικής Διοίκησης προς τον Ανώτατο Διοικητή Νοτιοανατολικής Ευρώπης για την κατάληψη της Κρήτης (Bericht 'Kreta'), 28 Νοεμβρίου 1941.

30. Βλ. ΓΕΣ/ΔΙΣ, *Ο Ελληνικός Στρατός...*, ό. π., σ. 94.

31. G.S.R./T.312/425/2829/Υπόμνημα (6340/41) της 4ης Αεροπορικής Διοίκησης προς τον Ανώτατο Διοικητή Νοτιοανατολικής Ευρώπης για την κατάληψη της Κρήτης (Bericht 'Kreta'), 28 Νοεμβρίου 1941.

επομένη καταλαμβάνεται η Ιεράπετρα και οι γερμανικές δυνάμεις ενώνονται με τις ιταλικές δυνάμεις που έχουν αποβιβαστεί στη Σητεία δύο ημέρες νωρίτερα. Οι συμμαχικές δυνάμεις έχουν απωθηθεί προς τα νότια και ο αγώνας τους πλέον είναι μάταιος.³² Στις 26 Μαΐου ο Freyberg απέστειλε σήμα στον Ανώτατο Διοικητή Μέσης Ανατολής, Αρχιστράτηγο Sir Archibald Wavell, ότι ήταν πλέον αδύνατο να «κρατηθεί» η Κρήτη³³ και τέσσερις ημέρες αργότερα έγιναν οι διαπραγματεύσεις μεταξύ της γερμανικής και της ελληνικής πλευράς για την παύση των εχθροπραξιών.³⁴

Ήδη από το βράδυ της 26ης Μαΐου μετά από αίτημα του Νεοζηλανδού στρατηγού το Λονδίνο αποφάσισε την απόσυρση των δυνάμεων της Κοινοπολιτείας από την Κρήτη και τη μεταφορά τους στην Αίγυπτο, ενώ πολλοί Έλληνες μαχητές και μαζί τους κάποιες εκατοντάδες Βρετανοί ανέβηκαν στα απρόσιτα βουνά της Κρήτης για να συνεχίσουν τον αγώνα. Η εκκένωση της Κρήτης από τις βρετανικές δυνάμεις ολοκληρώθηκε κατά το μεγαλύτερο μέρος της το βράδυ της 31ης Μαΐου. Όσες μονάδες δεν τα κατάφεραν, παράδόθηκαν στους Γερμανούς. Την 1η Ιουνίου, με την παράδοση 5.000 μαχητών στα Σφακιά, έπεσε η αυλαία της Μάχης της Κρήτης.³⁵

Στο μεταξύ, όμως, το γερμανικό επιτελείο ήδη από την τέταρτη ημέρα των επιχειρήσεων λάμβανε ενημέρωση για τις απώλειες από τις μάχες σώμα με σώμα των επίλεκτων, αλλά ελαφρά οπλισμένων, Γερμανών στρατιωτών με τον αντίπαλο, ιδιαίτερα στην κεντρική και ανατολική Κρήτη.³⁶ Έτσι, άρχισε να συνειδητοποιεί το κόστος που είχε η ρίψη αλεξιπτωτιστών στο ιδιαίτερο γεωγραφικό ανάγλυφο της κρητικής υπαίθρου (ελαιώνες κλπ.), που όχι μόνον ευνοούσε την κάλυψη των βρετανικών αμυντικών θέσεων, τις οποίες

32. G.S.R./T.312/426/8004221/Ενημερωτικό τηλεγράφημα της 12ης Στρατιάς προς την Ανώτατη Διοίκηση του Στρατού, 25.5.1941, G.S.R./T.315/2312/9-11/Ενημερωτικό Σημείωμα για τη συμμετοχή της 5ης Ορεινής Μεραρχίας στη Μάχη της Κρήτης, 6.6.1941 (Feindlagenbericht über den Einsatz der 5. Gebirgs-Division auf Kreta), G.S.R./T.315/2312/41-52/Υπόμνημα του διοικητή της 5ης Ορεινής Μεραρχίας, Ringel, της 4ης Ιουνίου 1941 (Vorläufiger Gefechtsbericht über die Eroberung der Insel Kreta 20.5.1941-2.6.1941) και G.S.R./T.312/426/4218-4229/Τηλεγραφήματα, Αναφορές και Ενημερώσεις της 12ης Στρατιάς προς την Ανώτατη Στρατιωτική Διοίκηση.

33. Βλ. ομιλία του ακαδημαϊκού Κωνσταντίνου Σβολόπουλου για τη Μάχη της Κρήτης, στο Θ' Κρητολογικό Συνέδριο.

34. G.S.R./T. 315/2312/113/Kapitulationsverhandlung, 30.5.1941.

35. Βλ. εκτός από γερμανικά στρατιωτικά αρχεία και: ΓΕΣ/ΔΙΣ, *Ο Ελληνικός Στρατός ...*, ό. π.

36. G.S.R./T.312/426/8004219/Ενημερωτικά τηλεγραφήματα της 12ης Στρατιάς προς την Ανώτατη Διοίκηση του Στρατού, 23. και 24.5.1941.

δεν είχαν εντοπίσει τα αεροπλάνα της Λούφτβαφε,³⁷ αλλά κυρίως αποδείχθηκε ιδιαίτερα δύσκολο πεδίο μάχης, όπου κρυμμένοι απλοί χωρικοί, ακόμα και γυναίκες και παιδιά, που φάνηκε ότι δεν είχαν τρομοκρατηθεί καθόλου από τους ανελέητους βομβαρδισμούς, αμύνονταν με δικά τους αυτοσχέδια όπλα και αγροτικά εργαλεία. Πολλές φορές, μάλιστα, κατάφερναν να πάρουν εκτός από τον οπλισμό και τα ρούχα των Γερμανών αλεξιπτωτιστών για να συνεχίσουν μεταμφιεσμένοι τον αγώνα τους εναντίον του ακόμα ανυποψίαστου εχθρού. Οι ιπτάμενοι εισβολείς συχνά έπεφταν κατευθείαν σε ενέδρες αμυνόμενων Ελλήνων και Βρετανών που τελικά τους υποχρέωσαν σε μεγάλες απώλειες, ενώ και οι επιζώντες επηρεάστηκαν ψυχολογικά από την ευρεία παλλαϊκή αντίσταση.

Στο υπόμνημα του διοικητή των γερμανικών μονάδων στο ανατολικό τμήμα του νησιού (Gruppe Ost), στρατηγού Ringel, ο οποίος εξέδωσε διαταγή αντιποίνων στις 23 Μαΐου, αλλά και σε τηλεγραφήματα της 12ης Στρατιάς προς την Ανώτατη Στρατιωτική Διοίκηση (Oberkommando des Heeres-OKH) αναφέρονται σφαγιασμένοι και ακρωτηριασμένοι αλεξιπτωτιστές. Στις 25 Μαΐου η 12η Στρατιά αναφέρει στην Ανώτατη Στρατιωτική Διοίκηση ότι σύμφωνα με την ενημέρωση των μονάδων στο δυτικό τμήμα της νήσου (Gruppe West-Maleme) και του διοικητή τους συνταγματάρχη Ramke, ο άμαχος πληθυσμός συνεργάζεται στενά με τους Βρετανούς, ενώ στο Καστέλι και στην Κάνδανο τα πτώματα Γερμανών αλεξιπτωτιστών υπέστησαν «φρικτούς ακρωτηριασμούς».³⁸

Σε υπόμνημα του ιατρού του 141ου Συντάγματος Ορεινών Καταδρομών (Gebirgsjäger Regiment 141) –που κανονικά ανήκε στην 6η Ορεινή Μεραρχία αλλά συμμετείχε στις επιχειρήσεις της 5ης Ορεινής Μεραρχίας από τις 26 Μαΐου– γίνεται λόγος για απάνθρωπες ενέργειες με θύματα Γερμανούς αλεξιπτωτιστές, οι οποίες οφείλονται «αποκλειστικά» στον ντόπιο πληθυσμό, την ώρα που Βρετανοί και Νεοζηλανδοί φέρονται «άψογα» στους τραυματισμένους αιχμαλώτους τους. «Μόνο ως ηθικοί αυτουργοί μπορούν να κατηγορηθούν οι Βρετανοί και ο Έλληνας βασιλιάς».³⁹ Οι μεμονωμένες, ακρότητες σε

37. Βλ. μεταξύ άλλων, Franz Kurowski, *Der Kampf um Kreta*, Maximilian Verlag, Herford und Bonn 1965, σελ. 13.

38. G.S.R./T.312/426/8004222/Ενημερωτικό τηλεγράφημα της 12ης Στρατιάς προς την Ανώτατη Διοίκηση του Στρατού, 25.5.1941.

39. G.S.R./T.315/357/677/Υπόμνημα του ιατρού του 141ου Συντάγματος Ορεινών Καταδρομών (Dr. Kranz) προς τον ιατρό της 6ης Ορεινής Μεραρχίας, της 29ης Μαΐου 1941.

βάρους Γερμανών τελικά εκλαμβάνονται ως κανόνας, όπως μαρτυρούν τα γερμανικά έγγραφα, και αποδίδονται αποκλειστικά στους «άγγιους» ντόπιους και όχι στις τακτικές στρατιωτικές δυνάμεις του νησιού (συμμαχικές και ελληνικές),⁴⁰ αν και Κρήτες αυτόπτες μάρτυρες υποστήριξαν αργότερα ότι η κύρια ευθύνη για φόνους αιχμαλώτων ή ακρωτηριασμούς βάρυνε τους Νεοζηλανδούς.⁴¹

Η αντιπαράθεση αυτή φέρνει πάλι τη συζήτηση στην παράλειψη των Βρετανών να εξοπλίσουν τους εθελοντές του άμαχου πληθυσμού με τυφέκια, που όχι μόνον θα τους έδινε τη δυνατότητα να προβάλουν πιο αποτελεσματική αντίσταση κατά τη διάρκεια της εχθρικής απόβασης, αλλά θα πληρούσαν και τους όρους του δικαίου του πολέμου. Όχι αβάσιμα έχει υποστηριχθεί η άποψη, ότι αν οι Κρήτες είχαν τη δυνατότητα να αμυνθούν με συμβατικά όπλα, αντί να προσπαθούν να εξοντώσουν τον εχθρό με πέτρες και αγροτικά εργαλεία, ίσως να μην προκαλούσαν τη σκληρή αντίδραση των Γερμανών, όπως εκδηλώθηκε αμέσως μετά το πέρας των στρατιωτικών επιχειρήσεων.⁴² Στην απρόσμενη αντίσταση των απλών χωρικών, που σύμφωνα με το γερμανικό επιτελείο «νεπλάκησαν άμεσα στις εχθροπραξίες», οι Γερμανοί απάντησαν με σκληρά αντίποινα, που βασίστηκαν κυρίως στη διαταγή της 31ης Μαΐου του επικεφαλής όλων των γερμανικών δυνάμεων της Επιχείρησης «Ερμής», πτέραρχου Student, να ισοπεδωθούν τα «ένοχα» χωριά και να «εξοντωθούν» οι άρρενες κάτοικοί τους σε επιχειρήσεις αντιποίνων, τις οποίες θα εκτελούσαν οι ίδιες οι μονάδες, που είχαν υποστεί τις απώλειες. Στο εξής για κάθε σκοτωμένο ή τραυματισμένο Γερμανό θα εκτελούνταν δεκάδες Κρητικοί, ενώ όπου γερμανικές μονάδες είχαν δεχθεί επίθεση, ολόκληρα χωριά θα έπρεπε να καούν ολοκληρωτικά και να εξαφανιστούν από τον χάρτη.⁴³

Οι πρώτες περιπτώσεις μαζικών εκτελέσεων αμάχων αφορούν στα χωριά Κοντομαρί και Κάνδανος των Χανίων, στις 2 και 3 Ιουνίου 1941 αντίστοιχα. Στο πρώτο εκτελέστηκαν 25 άνδρες ηλικίας 18 έως 50 ετών, ενώ το δεύτερο αφανίστηκε τελείως, εκτελέστηκαν όλοι του οι κάτοικοι (περίπου 180), σφαγιάστηκαν τα ζώα τους και πυρπολήθηκαν όλα τα σπίτια.

40. G.S.R./T.312/426/8004235-8004236/Ενημερωτικά τηλεγραφήματα της 12ης Στρατιάς προς την Ανώτατη Διοίκηση του Στρατού, 31.5.1941 και 1.6.1941.

41. Βλ. μεταξύ άλλων Χάγκεν Φλάισερ, «Η Μάχη της Κρήτης: σκέψεις για μία νέα προσέγγιση», *ό. π.*, σ. 507 και 512.

42. *Ο. π.*

43. Βλ. κείμενο της Διαταγής, στο: Bundesarchiv, BA-MA, RH 28-5-4b, (Gen.Kdo. XI. Fliegerkorps, Der Kom.Gen.), 31.5.1941.

Τα γερμανικά στρατιωτικά έγγραφα κάνουν συχνές αναφορές στο δίκαιο του πολέμου, παραγνωρίζοντας το βασικό δικαίωμα του αμυνόμενου να υπερασπιστεί την πατρίδα του και πολύ περισσότερο την ιδιοσυγκρασία και την παράδοση του κρητικού λαού. Πάντως, η μεγάλη συζήτηση που γίνεται για το θέμα σε στρατιωτικές αναφορές διοικητών διαφορετικών μονάδων δείχνει ότι ήταν πρωτόγνωρη για τους Γερμανούς η άμυνα των αμάχων στη Μάχη της Κρήτης, η οποία αφενός κόστισε ακριβά στις επίλεκτες μονάδες αλεξιπτωτιστών και αφετέρου πυροδότησε την εκδικητική μανία των Γερμανών αξιωματικών, που στο τέλος της δεκαήμερης μάχης αιφνιδιαστήκαν από το κόστος που είχε η παλλαϊκή άμυνα στο έμψυχο υλικό των πιο επίλεκτων γερμανικών μονάδων. Η πρωσική αντίληψη περί στρατιωτικής τάξεως δεν τους επέτρεπε να κατανοήσουν τη βίαιη αντίδραση των Κρητικών στην επιχείρηση κατάληψης των εδαφών τους από τον ξένο εισβολέα.⁴⁴

Συμπεράσματα. Ο απολογισμός μίας πύρρειας νίκης

Η Μάχη της Κρήτης έληξε με επικράτηση των γερμανικών δυνάμεων, αν και δεν αμφισβητήθηκε η γενναιότητα με την οποία πολέμησαν οι συμμαχικές δυνάμεις. Εξάλλου, η γενναία αντίσταση του ηρωικού κρητικού λαού, το θάρρος, η τόλμη και το πνεύμα αυτοθυσίας του προκάλεσαν τον παγκόσμιο θαυμασμό. Όπως αναφέρθηκε, οι Βρετανοί γνώριζαν λεπτομερώς τα σχέδια των επιτιθεμένων και είχαν την ευκαιρία να προετοιμαστούν αναλόγως, εκμεταλλεζόμενοι και γερμανικά λάθη κατά την οργάνωση της Επιχείρησης «Ερμής», όμως κυρίως η έλλειψη αποφασιστικότητας από τη συμμαχική πλευρά, αρχικά στο ζήτημα της παροχής επαρκούς οπλισμού στους Έλληνες, αλλά και την ώρα της μάχης κατά την υπεράσπιση του αεροδρομίου του Μάλεμε σε συνδυασμό με κάποιους λανθασμένους χειρισμούς και προβλήματα επικοινωνίας μεταξύ των χερσαίων δυνάμεων, έδωσαν τελικά τη νίκη στη γερμανική πλευρά. Αν οι Βρετανοί είχαν καταβάλει μεγαλύτερες προσπάθειες στην οργάνωση της άμυνας του νησιού και αν ο ίδιος ο Freyberg δεν ήταν τόσο διστακτικός στην μάχη του Μάλεμε και δεν είχε αποκλείσει από την υπεράσπιση του συγκεκριμένου αεροδρομίου σημαντικές δυνάμεις, τις οποίες είχε τοποθετήσει αλλού περιμένοντας την

---

44. Βλ. ομιλία του ακαδημαϊκού Κωνσταντίνου Σβολόπουλου για τη Μάχη της Κρήτης, στο Θ' Κρητολογικό Συνέδριο.

κύρια επίθεση από τη θάλασσα, η έκβαση της Μάχης της Κρήτης θα ήταν ίσως διαφορετική.

Από την άλλη πλευρά, αν και πριν την επίθεση είχαν ανακριβείς πληροφορίες, καθοριστική για τους Γερμανούς ήταν η απόφαση της δεύτερης ημέρας της μάχης, να δώσουν προτεραιότητα στο δυτικό τομέα και στην κατάληψη του Μάλεμε, αφήνοντας για αρκετές ώρες στη μοίρα τους τις μονάδες αλεξιπτωτιστών στα άλλα τρία μέτωπα κρούσης. Παρά το γεγονός ότι το αρχικό σχέδιο προέβλεπε την ταυτόχρονη επίθεση σε τέσσερα μέτωπα για την κατάληψη του νησιού, η μοναδική ευελιξία της Βέρμαχτ επέτρεπε αλλαγές κατά τη διάρκεια μίας επιχείρησης και ανάληψη πρωτοβουλιών ακόμα και σε επίπεδο μεμονωμένων μονάδων για την επίτευξη του απώτερου στόχου. Αυτή η γερμανική ευελιξία, που επιτρέπει την επιτόπου αναθεώρηση επιχειρησιακών σχεδίων και συνδέεται με την εφαρμογή της πρωσικής αρχής της «αυτόνομης δράσης» (*Auftragstaktik*),⁴⁵ συγκρινόμενη με την εκ των άνω διοίκηση των Συμμάχων (της Βρετανίας, της Νέας Ζηλανδίας και της Αυστραλίας), που δεν επέτρεπε σε διοικητές στρατιωτικών μονάδων να ενεργήσουν αυτόνομα σε καταστάσεις ανεπαρκούς επικοινωνίας, όπως κατά κύριο λόγο συνέβη κατά τη διάρκεια της Μάχης της Κρήτης, ήταν καθοριστική για την τελική νίκη των γερμανικών δυνάμεων επί των συμμαχικών.

---

45. Ο Κλαούζεβιτς, Πρώσος εμπειροπόλεμος στρατιώτης και θεωρητικός του πολέμου, είχε γράψει (βλ. Clausewitz Carl von, *Vom Kriege*, Dümmmlers Verlag, Berlin, 1832, κεφάλαιο 7ο, ηλεκτρονική έκδοση, στο: <http://www.clausewitz.com/readings/VomKriege1832/TOC.htm>, έγινε πρόσβαση στις 28/4/2015) ότι «όλα στον πόλεμο είναι απλά, αλλά και το πιο απλό πράγμα είναι δύσκολο». Προβλήματα μπορεί να προκύψουν αναπάντεχα λόγω κακής επικοινωνίας, λόγω κίνησης στρατευμάτων σε λάθος κατεύθυνση, καθυστερήσεις λόγω κακών καιρικών συνθηκών κλπ. και είναι καθήκον του διοικητή κάθε μονάδας να υπερβεί κάθε φορά τις δυσκολίες. Η γερμανική αρχή της «αυτόνομης δράσης» (*Auftragstaktik*) βασίζεται στην κατανόηση του συνολικού επιχειρησιακού σχεδίου μέχρι και από τον τελευταίο στρατιώτη και ενθαρρύνει τους διοικητές ακόμα και των μικρότερων στρατιωτικών μονάδων να αναλάβουν δικές τους πρωτοβουλίες, να είναι ευέλικτοι και να αυτοσχεδιάζουν. Η μοναδική ευελιξία, η ρεαλιστική εκπαίδευση και η πειθαρχία των στρατιωτικών μονάδων της Βέρμαχτ επιτρέπει ακόμα και την αναθεώρηση εκτέλεσης εντολών ανωτέρων, αρκεί να τηρείται ο απώτερος στόχος. Στα γερμανικά στρατιωτικά αρχεία, μάλιστα, ο ερευνητής παρατηρεί ότι σε αρκετές περιπτώσεις επιχειρησιακές διαταγές επαναλαμβάνονται με μόνη αλλαγή τα ονόματα των τοποθεσιών και των στρατιωτικών μονάδων, γεγονός που επιβεβαιώνει ότι εμπειροπόλεμοι ανώτεροι διοικητές ήταν ιδιαίτερα λακωνικοί στις διαταγές τους, χωρίς να φοβούνται ότι δεν θα είναι κατανοητοί. Αρκούσε να θέσουν επιγραμματικά τους στόχους και ήταν βέβαιοι ότι οι διοικητές των μονάδων, οι ίδιες οι μονάδες, ακόμα και ο τελευταίος στρατιώτης, έχοντας ήδη την εμπειρία και την ευελιξία, μπορούσαν κινούμενοι αυτοτελώς να τους υλοποιήσουν με τον καλύτερο δυνατό τρόπο.

Οι ανθρώπινες απώλειες και από τις δύο πλευρές υπήρξαν πολύ σοβαρές, ενώ βαρύτατο ήταν και το τίμημα σε υλικές ζημιές.⁴⁶ Μάλιστα, αν λάβει κανείς υπόψη ότι οι απώλειες των Γερμανών σε έμπυχο υλικό αφορούσαν τις πιο επίλεκτες και ακριβά εκπαιδευμένες μονάδες αλεξιπτωτιστών της Βέρμαχτ, αντιλαμβάνεται ότι το βάρος των απωλειών, παρ' ότι περίπου ίσο αριθμητικά, ήταν ουσιαστικά μεγαλύτερο για τη γερμανική πλευρά. Αυτό είχε ως συνέπεια να μην τολμήσουν οι Γερμανοί παρόμοια επιχείρηση μέχρι το τέλος του πολέμου. Το μέγεθος των γερμανικών απωλειών καθορίστηκε ασφαλώς και από την παλλαϊκή σθεναρή άμυνα των αμάχων, που μετά τη λήξη των επιχειρήσεων προκάλεσε την εκδίκηση και τα αντίποινα εκ μέρους των κατακτητών.

Στο πλαίσιο αυτό, η επίκληση της στρατηγικής σημασίας της Κρήτης από γερμανικής πλευράς, που όπως αναφέρθηκε παραπάνω είχε γίνει επανειλημμένα από την αρχή του πολέμου, θα συνεχιστεί και μετά την κατάληψή της. Στο ανακοινωθέν του Γενικού Γερμανικού Στρατηγείου, της 12ης Ιουνίου 1941, λίγες μόλις ημέρες μετά τον τερματισμό της Επιχείρησης «Ερμής», προφανώς και για να δικαιολογηθεί το τεράστιο κόστος της σε γερμανικό αίμα, για πολλοστή φορά η Κρήτη χαρακτηρίζεται ως ισχυρό ναυτικό και αεροπορικό στήριγμα, ως προκεχωρημένη βάση κάλυψης και εξασφάλισης του βορειοαφρικανικού Μετώπου και ως εξίσου μεγάλης σημασίας, τόσο από επιθετικής, όσο και από αμυντικής άποψης για τις πολεμικές επιχειρήσεις στην ανατολική Μεσόγειο.⁴⁷

Αγωνιώδης είναι και η προσπάθεια των Γερμανών διοικητών σε στρατιωτικές αναφορές να καταγραφεί η Μάχη της Κρήτης ως θρίαμβος και όχι ως πύρρειος νίκη, ως ένδοξη σελίδα για τις γερμανικές ένοπλες δυνάμεις και κυρίως για το επίλεκτο τμήμα των αλεξιπτωτιστών, που πλήρωσαν με βαρύ

---

46. Απώλειες

-Ελλήνων: Νεκροί 426 και μεγάλος αριθμός τραυματιών και αιχμαλώτων. Βλέπε ΓΕΣ/ΔΙΣ, *Επίτομη Ιστορία του Ελληνοϊταλικού και Ελληνογερμανικού πολέμου 1940 -1941*, Αθήνα, 1985, σ. 260.

-Βρετανών: Νεκροί 1.742, τραυματίες 1.737 και αιχμάλωτοι 11.835. Επίσης, βυθίστηκαν 2 καταδρομικά, 6 αντιτορπιλικά και απωλέσθησαν πάνω από 2.000 αξιωματικοί και ναύτες.

-Γερμανών: Νεκροί 1.990, αγνοούμενοι 1.995 και σοβαρός αριθμός τραυματιών. Συνολικά οι απώλειες του επίλεκτου σώματος των Γερμανών αλεξιπτωτιστών ξεπέρασαν τους 8.000 άνδρες. Οι απώλειες σε αεροσκάφη ανήλθαν σε 220 τελείως κατεστραμμένα και 150 περίπου με σοβαρές ζημιές. Βλ. ΓΕΣ/ΔΙΣ, *Αγώνες και Νεκροί 1940 - 1945*, Αθήνα, 1990, σ. 15.

47. Βλ. ΓΕΣ/ΔΙΣ, *Ο Ελληνικός Στρατός κατά τον Δεύτερον Παγκόσμιο Πόλεμον. Η Μάχη της Κρήτης*. Έκδοσις ΔΙΣ, Αθήνα 1967, σ. 3.

φόρο αίματος την πρωτόγνωρη επιτυχία της κατάληψης μεγάλου στόχου από αέρος και εναντίον ισχυρών χερσαίων και ναυτικών δυνάμεων.

Ο ίδιος ο Στρατάρχης List σε τηλεγράφημά του προς τον Αρχηγό του Στρατού με αφορμή αρνητικές αναφορές στο ραδιόφωνο και στον τύπο, εξαίρει τις προσπάθειες των ατρόμητων αλεξιπτωτιστών, που νίκησαν τον εχθρό στη Κρήτη έχοντας μόνον ελαφρύ ατομικό οπλισμό και έφεραν σε αίσιο πέρας αυτή την τόσο δύσκολη αποστολή και τον προτρέπει για το καλό των μονάδων της 12ης Στρατιάς να κάνει σε αυτό το πνεύμα τις κατάλληλες αναφορές.⁴⁸ Προκειμένου η πύρρειος νίκη να καταγραφεί ως θρίαμβος και να προκύψουν τα μέγιστα ψυχολογικά και προπαγανδιστικά οφέλη, σε γερμανικά στρατιωτικά έγγραφα που συντάχθηκαν μετά το πέρας των επιχειρήσεων και μέχρι το τέλος του 1941 γίνεται λόγος για νίκη επί ισχυρών βρετανικών δυνάμεων στη νήσο, που είχαν ενισχυθεί από στρατιωτικές μονάδες από την ηπειρωτική Ελλάδα, ενώ γίνονται αναφορές στο δυσπρόσιτο γεωγραφικό ανάγλυφο της νήσου και στο αντιστασιακό πνεύμα των Κρητών, δεδομένα που δεν ήταν όμως ικανά να σταματήσουν τις δυνάμεις της Βέρμαχτ, για την οποία τίποτε δεν είναι ακατόρθωτο.

Από επιχειρησιακής πλευράς, πάντως, πρέπει να σημειωθεί, ότι η εξέλιξη της μάχης, όπως περιγράφεται στα γερμανικά στρατιωτικά αρχεία, αλλά και στα έγγραφα της Διεύθυνσης Ιστορίας Στρατού του ΓΕΣ, δείχνει ότι αν οι Γερμανοί είχαν εξαρχής επικεντρωθεί στην κατάληψη ενός αεροδρομίου (ανατολικά ή δυτικά) και δεν είχαν επιλέξει την ταυτόχρονη ρίψη αλεξιπτωτιστών σε τέσσερις περιοχές του νησιού, θα είχαν ασύγκριτα μικρότερες απώλειες. Έτσι, θα εξασφάλιζαν σημείο πρόσβασης για την αποβίβαση επίλεκτων τμημάτων, τα οποία σταδιακά θα προωθούνταν σε ολόκληρο το νησί έχοντας βαρύ οπλισμό και μηχανοκίνητα μέσα για να εξουδετερώσουν εύκολα και χωρίς σημαντικές απώλειες τον αντίπαλο.

Στη στρατιωτική ιστορία η Μάχη της Κρήτης παραμένει μοναδική στο ότι ο κύριος αντικειμενικός στόχος κατελήφθη ουσιαστικά εξολοκλήρου από αέρος, αφού είχε προηγηθεί μεγάλης έντασης βομβαρδισμός του νησιού, ο οποίος περιόρισε σημαντικά τη συμβολή του βρετανικού ναυτικού στην υπεράσπιση της νήσου, η οποία δεν είχε ιδιαίτερη αντιαεροπορική άμυνα. Μπορεί με την επιχείρηση αυτή οι Γερμανοί να κατάφεραν να καταλάβουν το νησί από τις αγγλοελληνικές συμμαχικές δυνάμεις, ωστόσο δεν πραγματοποίησαν ξανά άλλη αεροπορική έφοδο της ίδιας κλίμακας κατά την διάρ-

---

48. G.S.R./T.312/448/8032159/Τηλεγράφημα του List προς τον Αρχηγό του Στρατού.

κεια του πόλεμου, παρά το γεγονός ότι υπήρχαν σχέδια για όμοιες επιχειρήσεις σε άλλα μέτωπα (Βρετανία, Σοβιετική Ένωση, Μάλτα).

Είναι γνωστό, ότι οι αλεξιπτωτιστές «αχρηστεύθηκαν» ως αυτόνομο και πολλά υποσχόμενο corps d'élite μετά την πύρρειο αυτή νίκη. Ο ίδιος ο Διοικητής του XI Γερμανικού Σώματος Αεροπορίας, Πτέραρχος Student, ομολόγησε ότι η Κρήτη υπήρξε «ο τάφος των Γερμανών Αλεξιπτωτιστών», αν και από την πλευρά τους οι Σύμμαχοι εντυπωσιάστηκαν από τις μεγάλες δυνατότητές τους στη μάχη και δημιούργησαν στη συνέχεια τις δικές τους αεροποβατικές δυνάμεις.⁴⁹ Ίσως πιο τραγικό από την αχρήστευση των μονάδων αλεξιπτωτιστών ως αυτόνομου όπλου είναι το γεγονός ότι στη συνέχεια του πολέμου η Κρήτη δεν φάνηκε ιδιαίτερα χρήσιμη στον Χίτλερ ή καλύτερα ο ίδιος δεν φρόντισε να την αξιοποιήσει ως «αβύθιστο αεροπλανοφόρο», το οποίο είχε αποκτήσει με πολύ αίμα. Στο επόμενο διάστημα του πολέμου θα εστιάσει τις προσπάθειές του στο ανατολικό μέτωπο και έτσι η αξιοποίηση της Κρήτης που θα μπορούσε να συμβάλει στο έλεγχο της ευρύτερης περιοχής θα μπει σε δεύτερη μοίρα.

Η μάχη της Κρήτης υπήρξε η τελευταία πράξη της πολεμικής τριλογίας (ιταλική εισβολή, γερμανική εισβολή Επιχείρηση «Μαρίτα», γερμανική επίθεση στην Κρήτη Επιχείρηση «Ερμής») με την οποία συντελέστηκε η κατάληψη και κατοχή ολόκληρης της Ελλάδας από τα γερμανικά και ιταλικά στρατεύματα. Σχεδόν αμέσως μετά, στις 22 Ιουνίου 1941, ξεκίνησε η ένοπλη αντιπαράθεση της Γερμανίας με τη Σοβιετική Ένωση, η οποία είχε προγραμματιστεί από πολύ πριν και προετοιμαζόταν παράλληλα και σε συνδυασμό με τις επιχειρήσεις «Μαρίτα» και «Ερμής». Ιδιαίτερα σε σχέση με τη σκοπιμότητα της τελευταίας είχαν διατυπωθεί ενστάσεις στο Γερμανικό Επιτελείο πριν τα μέσα Μαΐου 1941, όταν είχε γίνει σαφές ότι η προετοιμασία της απαιτούσε τη σταδιακά αυξανόμενη εμπλοκή πολυάριθμων επίλεκτων μονάδων, που κανονικά προορίζονταν για το ανατολικό μέτωπο.⁵⁰

Για το μεγαλύτερο μέρος της επιστημονικής κοινότητας είναι σήμερα γενικά αποδεκτό, ότι η έναρξη της γερμανικής επίθεσης στο ανατολικό μέτωπο με μερικές εβδομάδες καθυστέρηση, λόγω των επιχειρήσεων στην ηπειρωτική Ελλάδα και την Κρήτη, όπου δοκιμάστηκαν ψυχολογικά και κυριολεκτικά οι αντοχές της χιτλερικής πολεμικής μηχανής, συνέβαλε σε κάποιο

49. Βλ. μεταξύ άλλων, Franz Kurowski, *Der Kampf um Kreta*, Maximilian Verlag, Herford und Bonn 1965, σ. 234.

50. Ημερολόγιο του Στρατηγού Halder σε αμερικανική μετάφραση, ό. π., σ. 111.

βαθμό στην εξέλιξη της επιχείρησης «Μπαρμπαρόσα» κατά τους επόμενους μήνες.⁵¹ Η κατάληψη της Κρήτης υπήρξε προαπαιτούμενο για την εξασφάλιση των νώτων της Βέρμαχτ και η ολοκλήρωσή της στις αρχές Ιουνίου συνεπαγόταν ανάλωση πολύτιμων δυνάμεων πριν την επίθεση εναντίον της Σοβιετικής Ένωσης. Στη «Μάχη της Ελλάδας» χρησιμοποιήθηκαν περίπου το 1/3 των τεθωρακισμένων μεραρχιών και της αεροπορίας της Ναζιστικής Γερμανίας, που προορίζονταν για τις επιχειρήσεις στο ανατολικό μέτωπο. Η απώλεια 350 αεροσκαφών στη Μάχη της Κρήτης ήταν καθοριστική για το έλλειμμα σε επαρκείς αεροπορικές δυνάμεις που διαπιστώθηκε κατά τη διάρκεια της εφαρμογής του σχεδίου «Μπαρμπαρόσα». Το γεγονός ότι οι γερμανικές μονάδες τελικά δεν κατάφεραν με την τακτική του Blitzkrieg να καταλάβουν τη Μόσχα πριν τον χειμώνα του 1941-42, όπως ήταν προγραμματισμένο, επέτρεψε αργότερα την αναχαίτιση από τις σοβιετικές δυνάμεις της αρχικά άνετης προέλασης των μονάδων της Βέρμαχτ και συνέβαλε στην αποτυχία της επιχείρησης «Μπαρμπαρόσα», που αργότερα έκρινε σε στρατιωτικό επίπεδο την έκβαση του Β' Παγκοσμίου Πολέμου.

---

51. Βλ. Κωνσταντίνος Σβολόπουλος, «Οι επιπτώσεις της γερμανικής εισβολής στα Βαλκάνια στην εξέλιξη της επιχείρησης Barbarossa υπό το φως της απόρρητης έκθεσης Robertson», στο: *Νεοελληνικά Ιστορικά*, τ. 1ος, Ακαδημία Αθηνών-ΚΕΙΝΕ, Αθήνα 2008, σ. 191-206.

A b s t r a c t

THE BATTLE OF CRETE (MAY 1941): THE GERMAN VIEW

This paper focuses on the operational parameters of the German attack and occupation of Crete, as recorded in the German military archives. It concentrates on four questions: 1. Was it necessary for Nazi Germany to occupy Crete? 2. How was the operation “Mercur” influenced by enemies preparations and prior information of the Germans concerning the defense of the island and the intentions of the Cretan people? 3. How did the military operations relate with the inhuman retaliation measures? 4. What was the final appraisal of the Battle of Crete for the Germans?

Even before Italy’s decision to attack Greece, Hitler believed that an air-attack and occupation of Crete would ensure the control of the Eastern Mediterranean. Thus, he did not intend to leave it under British control.

However, before the battle, the German side did not possess a full picture neither of the allied forces on the island, nor of the intentions of the local population, a situation that, despite the final victory, led to enormous losses. The Allies, on the other hand, though well aware of the German plans, did not prepare adequately in order to take advantage of the enemy’s mistakes. After ten days of fighting, they lost the island.

Finally, the Battle of Crete has two further characteristics: the unexpected participation of the whole Cretan population in the fighting, which directly sparked the German acts of retaliation, and the enormous losses of the parachute corps, which was never used again autonomously after the Pyrrhic victory of May 1941.

Μαρία Σπηλιωτοπούλου

ΣΥΜΜΑΧΙΚΕΣ ΑΠΟΣΤΟΛΕΣ ΣΤΙΣ ΚΥΚΛΑΔΕΣ:
ΑΝΤΙΣΤΑΣΗ ΚΑΙ ΑΠΕΛΕΥΘΕΡΩΣΗ ΣΤΗ ΝΑΞΟ,
ΤΗΝ ΠΑΡΟ ΚΑΙ ΤΗΝ ΗΡΑΚΛΕΙΑ (1943-1944)

Ο νησιωτισμός, που καθορίζει την ανθρωπογεωγραφία του Αιγαίου και ιδιαίτερα των Κυκλάδων, εκφράζεται από την ενότητα και ταυτόχρονα τη διαρκή υπέρβαση των ορίων που χαρακτηρίζουν την απομόνωση των νησιών, αλλά και την επικοινωνία μεταξύ τους και με τα ηπειρωτικά παράλια. Εκφράζεται επίσης με τη συμμετοχή του συνόλου των νησιών στην κατανομή των προϊόντων, απαραίτητη για την επιβίωση των κατοίκων.¹ Ο νησιωτισμός χαρακτηρίζει και την ιστορική διαδρομή των νησιών, το παρελθόν και το μέλλον τους, και αποτελεί έναν από τους βασικότερους παράγοντες για την κατανόηση των συνθηκών που διαμορφώθηκαν στα νησιά σε κάθε ιστορική περίοδο, τόσο σε καιρό ειρήνης όπως και στους πολέμους.

Η παρούσα έρευνα αφορά τις επιχειρήσεις ανορθόδοξου πολέμου και τις αντιστασιακές ενέργειες που συντόνιζε στις Κυκλάδες η βρετανική υπηρεσία Special Operations Executive (SOE), από το Αρχηγείο της στο Κάιρο, όπως αναπτύχθηκαν στο πλαίσιο του νησιωτισμού. Αφού αναφερθούμε στα γενικότερα στοιχεία, θα επικεντρωθούμε στην αποστολή Grottesque που είχε εγκατασταθεί στη Νάξο και κάλυψε την Πάρο, την Ηρακλεία και άλλα νησιά των Μικρών Κυκλάδων, από το Νοέμβριο 1943 μέχρι το Δεκέμβριο 1944. Το παράδειγμα της αποστολής στη Νάξο μας επιτρέπει να εξετάσουμε τον

---

*Μαρία Σπηλιωτοπούλου: Διευθύντρια Ερευνών του Κέντρου Ερεύνης της Ιστορίας του Νεωτέρου Ελληνισμού της Ακαδημίας Αθηνών

1. Όπως ορίζεται από τον Σπ. Ι. Ασδραχά, βλ. αναλυτικά Ελ. Ζέη, «Προσλήψεις του νησιωτισμού στο έργο του Σπ. Ασδραχά», *Τα Ιστορικά* 31 (61) (2014), σ. 319-325.

τρόπο δράσης και τις επιλογές των αποστολών στο νησιωτικό περιβάλλον, τις σχέσεις τους με τις τοπικές αντιστασιακές οργανώσεις, καθώς και την εφαρμογή στο πεδίο των στρατηγικών σχεδιασμών των Συμμάχων στην ανατολική Μεσόγειο.

Όπως σε όλα τα μέτωπα και στις άλλες χώρες της κατεχόμενης Ευρώπης, οι στρατηγικές επιδιώξεις και οι εξελίξεις καθόρισαν την ανάπτυξη των επιχειρήσεων σε τοπικό επίπεδο. Στο πλαίσιο αυτό οι επιχειρήσεις στο Αιγαίο ακολούθησαν την εξέλιξη του πολέμου και επικεντρώθηκαν αρχικά κυρίως στην Κρήτη, για μικρό διάστημα τα πρώτα χρόνια της Κατοχής στις Κυκλάδες, στην Αντίπαρο, και μετά τη Συνθηκολόγηση της Ιταλίας το Σεπτέμβριο 1943, στα Δωδεκάνησα και τη Σάμο. Από τα τέλη του 1943, και κυρίως το 1944, κορυφώθηκε, εξάλλου, η δραστηριότητα στις Κυκλάδες και τα άλλα νησιά του Αιγαίου.

Στις Κυκλάδες συγκροτήθηκαν από τους κατοίκους και τη συμμαχική πλευρά δίκτυα συλλογής πληροφοριών και διαφυγών, άτυπα και οργανωμένα, με όρους που αποτυπώνουν τα χαρακτηριστικά του νησιωτισμού του συμπλέγματος αυτού. Αναπτύχθηκαν στον ενιαίο χώρο που ορίζουν τα νησιά, σε αλληπάλληλους κύκλους που τέμνονται ή και εκτείνονται έως τα νησιά του βορειοανατολικού Αιγαίου και κάποτε έως τα τουρκικά παράλια. Οι αποστολές της SOE, εξάλλου, χρησιμοποίησαν τα παγιωμένα νησιωτικά δίκτυα ανταλλαγών και επικοινωνίας, ακολουθώντας την εξέλιξη του πολέμου και τις στρατηγικές ανάγκες.

Αντίθετα, οι αρχές Κατοχής επιδίωξαν με κάθε τρόπο να διαρρήξουν τους δεσμούς του νησιωτισμού. Όπως όμως είχε επισημάνει μέλος της SOE φθινόπωρο του 1942, στο πλαίσιο διερεύνησης των δυνατοτήτων ανάπτυξης της SOE στην Ελλάδα, «τα μέτρα ασφαλείας του εχθρού πάντα υπερνικήθηκαν και πάντα θα υπερνικούνται από την τοπογραφία της Ελλάδας... κυρίως από την εξαιρετικά εκτεταμένη της ακτογραμμή...».²

Επιλέξαμε να δώσουμε έμφαση στα στοιχεία που διέθετε η συμμαχική πλευρά, στην περίπτωση των Κυκλάδων η βρετανική, βάσει των οποίων σχεδιάζονταν οι επιχειρήσεις. Από τις πηγές αυτές μπορούμε να μελετήσουμε τον ρόλο των αποστολών της SOE στα νησιά, τα αποτελέσματα της δράσης τους, τη συγκρότηση των αποστολών, καθώς και στοιχεία της αντί-

---

2. A.E.E. Reade, *Appreciation of the prospects of Special Operations in Greece between autumn 1942 and midsummer 1943*, 8 Σεπτεμβρίου 1942, HS 5/655.

στασης και της καθημερινότητας των νησιωτών, θέματα που, εξάλλου, δεν έχουν συστηματικά ερευνηθεί.³

Δεν έχουμε σήμερα πλήρη εικόνα των παραπάνω στοιχείων, καθώς στην SOE, όπως σε κάθε μυστική υπηρεσία, τα αρχεία τηρούνταν στο ελάχιστο δυνατό, συχνά καταστρέφονταν άμεσα στο πεδίο των επιχειρήσεων ή προτού οι αποστολές αποχωρήσουν οριστικά από τις περιοχές δράσης τους. Εξάλλου από το 1946, όταν η Υπηρεσία έπαψε να λειτουργεί, έως το 1970 καταστράφηκε το 87% των αρχείων της χωρίς αρχειακούς όρους. Η καταστροφή οφειλόταν σε έλλειψη χώρων φύλαξης, ή επειδή κρίθηκε ότι συγκεκριμένα έγγραφα δεν έπρεπε να δοθούν στη δημοσιότητα, ή τέλος από πυρκαγιά στις αρχειακές εγκαταστάσεις.⁴ Το καλοκαίρι του 1945 υπήρχαν 131 φάκελοι με γενικές αναφορές για τις Κυκλάδες και τα νησιά του Αιγαίου,⁵ ενώ σήμερα είναι μόνο 28 οι αντίστοιχοι φάκελοι για τις Κυκλάδες.

Τα διαθέσιμα αρχεία της SOE για τις Κυκλάδες διασώζουν μικρό μόνο τμήμα του όγκου των πληροφοριών που διαβιβάζονταν, καθώς δεν σώζονται τα μηνύματα των αποστολών της SOE προς και από το Αρχηγείο της στο Κάιρο, υπάρχουν ελάχιστα τηλεγραφήματα, και απαρτίζονται κυρίως από εκτενείς εκθέσεις μελών των αποστολών. Οι εκθέσεις αυτές συντάσσονται στο πεδίο των επιχειρήσεων ή αμέσως μετά την Απελευθέρωση. Οι πρώτες επίσης συχνά δεν σώζονται, ενώ οι δεύτερες παρουσιάζουν ιδιαίτερο ενδιαφέρον, καθώς βασίζονται σε έγγραφα που λανθάνουν σήμερα, όπως μαρτυρεί ο λεπτομερής, άμεσος και συχνά ημερολογιακός τους χαρακτήρας. Παρά τις ελλείψεις το υλικό για τις Κυκλάδες επιτρέπει σε σημαντικό βαθμό την έρευνα της περιόδου.⁶

3. Η μελέτη της δράσης της SOE στο Αιγαίο παραμένει ζητούμενο και εκ μέρους της βρετανικής πλευράς, καθώς μόνο αποσπασματικές αναφορές έχουν γίνει, βλ. χαρακτηριστικά A. Ogden, *Sons of Odysseus: SOE Heroes in Greece*, Bene Factum Publishing Ltd, 2012, σ. 15-16, 333.

4. Duncan Stuart, «'Of Historical Interest Only': The Origins and Vicissitudes of the SOE Archives», *Intelligence and National Security* 20 (1) (Μάρτιος 2005), σ. 14-26. Η εκτενής έκθεση του Αντισυνταγματάρχη J. A. Dolbey, αφετηρία για τη μελέτη του θέματος, βασίζεται και σε έγγραφα που, όπως σημειώνει, χάθηκαν σε πυρκαγιά. Ο ίδιος, εξάλλου, παρακολούθησε προσωπικά τη διαδικασία μεταφοράς των αρχείων από τα πεδία των επιχειρήσεων μετά το τέλος του πολέμου, όπως φαίνεται από το έγγραφο που συντάσσει σχετικά με το ζήτημα αυτό για τις αποστολές στις Κυκλάδες. J. A. Dolbey, *SOE activities in Greece and Aegean Islands 1943-1945*, 27 Ιουνίου 1945, HS 7/152-153 (στο εξής Dolbey). HQ Force 133, MEF (Lt Col J. A. Dolbey), αριθ. GCA/689/2, 27 Δεκεμβρίου 1944, HS 5/65.

5. HQ Force 133 προς London (RWR), αριθ. GCA/696/86, 22 Αυγούστου 1945, HS 5/484.

6. Όπως αντίστοιχα και για την Κρήτη. Μ. Σπηλιωτοπούλου, «Η πορεία του Patrick Leigh Fermor στα βουνά της Κρήτης (1941-1944)», *Νεοελληνικά Ιστορικά* 2 (2010), σ. 89-91.

I.

Κατοχή στις Κυκλάδες

Μετά την κατάληψη της Ελλάδας οι Κυκλάδες τέθηκαν στη δικαιοδοσία των Ιταλών, με έδρα της ιταλικής διοίκησης στη Σύρο και προοπτική ενσωμάτωσης στη διοίκηση των Δωδεκανήσων, κάτι που τελικά δεν υλοποιήθηκε.⁷ Οι Γερμανοί κράτησαν τη Μήλο, για στρατηγικούς λόγους, με όρους κατοχής φρουρίου, αντίστοιχους με εκείνους που επέβαλαν στην Κρήτη.⁸

Οι δυνάμεις κατοχής δεν ήταν ιδιαίτερα ισχυρές αριθμητικά. Ήδη από την άνοιξη του 1942 οι κατοχικές αρχές δεν διέθεταν το αναγκαίο ανθρωπινό δυναμικό για να αναπτύξουν τα στρατεύματά τους με τον ίδιο τρόπο σε όλη την Ελλάδα. Έπειναν να συγκεντρώνουν τον κύριο όγκο των δυνάμεών τους στην ηπειρωτική χώρα, βορειότερα από τη γραμμή του Ολύμπου, περιοχή που θεωρούσαν στρατηγικά απαραίτητη, και κατείχαν αδύναμα, μάλλον, τη νότια Ελλάδα και τα νησιά μικρότερης στρατηγικής σημασίας, με εξαίρεση την Κρήτη και τη Σάμο.⁹ Το στοιχείο που χαρακτήριζε την περίοδο και την καθημερινότητα των κατοίκων ήταν η απομόνωση των νησιών, καθώς είχε ουσιαστικά απαγορευθεί η ζωτική επικοινωνία των Κυκλάδων μεταξύ τους και με τον Πειραιά.¹⁰

Η ιταλική κατοχή στα νησιά δεν είχε τα στοιχεία της σκληρότητας και των μαζικών αντιποίνων που χαρακτήρισαν περιοχές της ηπειρωτικής χώρας

7. Οι Κυκλάδες, καθώς και η Σάμος και η Ικαρία, υπάγονταν στρατιωτικά στην Ανώτατη Διοίκηση Ενόπλων Δυνάμεων Αιγαίου και, ως προς το Ναυτικό, στη Διοίκηση Ναυτικής Στρατιωτικής Ζώνης Αιγαίου, όπως και τα Δωδεκάνησα. Στις Κυκλάδες, τη Σάμο και την Ικαρία στρατοπέδευσε η ιταλική μεραρχία Cuneo με έδρα τη Σάμο. Sh. Lecoœur, *Το νησί του Μουσολίνι. Φασισμός και ιταλική κατοχή στη Σύρο*, Αθήνα 2013, σ. 56-89. Μ. Γλέζος, *Εθνική Αντίσταση 1940-1945*, Αθήνα 2006, σ. 757-764. Π. Παπαστράτης, «Οι Κυκλάδες και η Σίφνος την περίοδο της Κατοχής», *Πρακτικά Α' Διεθνούς Σιφναϊκού Συμποσίου*, Αθήνα 2001, σ. 385.

8. Αποχώρησαν από τη Μήλο τον Μάιο 1945, όπως και από την Κρήτη με την παράδοση της Γερμανίας στους Συμμάχους. A. Beevor, *Crete. The Battle and the Resistance*, εκδ. John Murray 1991, σ. 238-239. (το έργο έχει μεταφρασθεί και στα ελληνικά, βλ. *Κρήτη. Η Μάχη και η Αντίσταση*, Αθήνα 2004). Μ. Γλέζος, *ό. π.*, σ. 567, 667.

9. A. E. E. Reed, *Appreciation of the prospects of Special Operations in Greece between autumn 1942 and midsummer 1943*, 8 Σεπτεμβρίου 1942, HS 5/655.

10. Α. Α. Αλιπράντης, *Διαταγές Στρατιωτικών Διοικήσεων. Ιταλική Κατοχή 1941-1943*, Αθήνα 1993, σ. 40-49. Π. Παπαστράτης, *ό. π.*, σ. 389. Βλ. και Μ. Α. Πελοποννήσιος, *Η Κίμωνος στο Β' Παγκόσμιο Πόλεμο και στην Κατοχή*, Αθήνα 2011, σ. 31, 121-124.

υπό γερμανικό έλεγχο. Διέλυσε ωστόσο την εύθραυστη ισορροπία της οικονομικής οργάνωσης των νησιών και ήταν σε μεγάλο βαθμό υπεύθυνη για την πείνα που έπληξε τους πληθυσμούς, ιδιαίτερα στη Σύρο αλλά όχι μόνο. Η πείνα κορυφώθηκε τον χειμώνα του 1941-1942, όπως και στην υπόλοιπη Ελλάδα, και παρέμεινε ενδημική σε όλη τη διάρκεια της Κατοχής, κυρίως της ιταλικής, και έως την Απελευθέρωση.¹¹

Το Νοέμβριο του 1943 η επισιτιστική κρίση στα μικρότερα νησιά, όπως στην Αντίπαρο, τη Δονούσα, την Αμοργό, αλλά και μεγαλύτερα όπως την Αστυπάλαια, τη Σαντορίνη, ακόμα και τη Νάξο, ήταν μεγάλη. Σημαντικότερες ήταν οι ελλείψεις στην Αντίπαρο όπου οι ψαράδες και οι βοσκοί κυκλοφορούσαν μέσα στο κρύο με κουρέλια, ξυπόλυτοι, και δεν είχαν ούτε τα βασικά για να επιβιώσουν (αλεύρι, ρύζι, ελαιόλαδο, μακαρόνια), φυσικά ούτε κρέας.¹²

Οι αρχές Κατοχής προσπάθησαν να αντιμετωπίσουν την πείνα, από το φθινόπωρο του 1941, εκδίδοντας διαταγές με στόχο κυρίως να εντατικοποιηθούν και να επεκταθούν οι γεωργικές καλλιέργειες, να προστατευθεί το ζωικό κεφάλαιο, να ελεγχθούν οι τιμές των τροφίμων και απαγορεύοντας την εξαγωγή τροφίμων από τα νησιά.¹³

Το βρετανικό Υπουργείο Εξωτερικών, από την πλευρά του, μέσω των αποστολών της SOE, διέθετε στοιχεία για τις κατά τόπους ανάγκες και είχε αρχίσει να εξετάζει τη δυνατότητα αποστολής τροφίμων στις Κυκλάδες στα τέλη Ιανουαρίου 1944. Τα τρόφιμα θα μεταφέρονταν μέσω της αρμόδιας επιτροπής του Ερυθρού Σταυρού, ο οποίος είχε σταματήσει από τις αρχές του 1943 τις διανομές στα νησιά, θεωρώντας ότι υπήρχε η σχετική πρόνοια από τους Ιταλούς. Η ροή τροφίμων ξεκίνησε τουλάχιστον πριν το καλοκαίρι

11. Α. Α. Αλιπράντης, *Διαταγές, ό. π.*, σ. 40-49. Χ. Λούκος, «Η πείνα στην Κατοχή. Δημογραφικές και κοινωνικές διαστάσεις», Χ. Χατζηιωσήφ (επιμ.), *Ιστορία της Ελλάδας του 20ού αιώνα*, τ. Γ1, Αθήνα 2007, σ. 219-261. V. Hionidou, *Famine and death in occupied Greece, 1941-1944*, Cambridge University Press, 2006 που επικεντρώνεται κυρίως στη Σύρο και σε τμήμα της Χίου. (Το έργο έχει μεταφραστεί ελληνικά, βλ. Β. Χιονίδου, *Λιμός και θάνατος στην κατοχική Ελλάδα 1941-44*, Αθήνα 2011). Sh. Lecoeur, *ό. π.*, σ. 117 κ.εξ. Interrogations Reports (Various) – Anglo-Greek Secretariat II Office (L. Parisisis), αναφορές 2 Αυγούστου και 18 Νοεμβρίου 1943, HS 5/494. Η επισιτιστική κρίση καταγράφεται και από τους Βρετανούς που μεταβαίνουν στα νησιά κατά την Απελευθέρωση, Οκτώβριο – Νοέμβριο 1944, όπως χαρακτηριστικά στη Σύρο βλ. Surg. Lt. D. Wilkinson *Preliminary Report (Medical) on Syros (Cyclades)*, 24 Οκτωβρίου 1944, και του ίδιου *Personal moments*, 14 Νοεμβρίου 1944, HS 5/438.

12. Commander RNR Operation order for «Armadilio», 6 Νοεμβρίου 1943, HS 5/434. *Report on operations Primer and Grottesque II by Lt. K. J. Mackenzie*, [28 Φεβρουαρίου 1944], HS 5/435.

13. Α. Α. Αλιπράντης, *Διαταγές, ό. π.*, σ. 78, 90-102, 131-138. V. Hionidou, *ό. π.*, σ. 72-75.

του ίδιου χρόνου και συνεχίστηκε έως το Σεπτέμβριο, χωρίς ωστόσο να μπορεί να καλύψει τις ανάγκες του πληθυσμού.¹⁴

Λόγω της πείνας, και όχι μόνο, ο μύθος του «καλού Ιταλού» δεν ανιχνεύεται στις Κυκλάδες, σύμφωνα με τις πληροφορίες νησιωτών που είχαν διαφύγει στη Μέση Ανατολή, αλλά και όπως θα διαπιστώσουν μετά την αποχώρηση των Ιταλών τα μέλη των αποστολών της SOE. Οι Ιταλοί είχαν βάνανυση και εγκληματική συμπεριφορά, άρπαζαν τρόφιμα, τη στιγμή που η επισιτιστική κρίση ήταν σοβαρή, και τα πουλούσαν στη μαύρη αγορά, ωθούσαν γυναίκες στην πορνεία. Ταπείνωναν τον πληθυσμό υποχρεώνοντας τους διαβάτες να χαιρετούν κάθε Ιταλό αξιωματούχο και τιμωρώντας εξευτελιστικά όσους δεν πειθαρχούσαν.¹⁵

Η παρουσία τους, ωστόσο, στις Κυκλάδες σταδιακά μειωνόταν. Μικρά νησιά, όπως η Δονούσα, η Γυάρος, η Θηρασιά, δεν είχαν ιταλική φρουρά από το καλοκαίρι του 1942, ενώ από το καλοκαίρι του 1943 οι δυνάμεις των Ιταλών γενικότερα στα νησιά ήταν μικρότερες από εκείνες των πρώτων μηνών της Κατοχής. Ένας π.χ. λόχος με 400 άνδρες κάλυπτε την Ίο, τη Σύκιο και τη Φολέγανδρο.¹⁶

Μετά τη Συνθηκολόγηση της Ιταλίας, το Σεπτέμβριο του 1943, τον έλεγχο των Κυκλάδων ανέλαβαν οι Γερμανοί με μικρότερες και λιγότερο αξιόμαχες δυνάμεις.¹⁷ Με τη σταδιακή μεταφορά γερμανικών στρατευμάτων στην ηπειρωτική χώρα και εκτός Ελλάδας, το 1944 έμειναν χωρίς

14. D. F. Howard (FO) προς Colonel D. Talbot Rice [SOE], αριθ. R 1148/545/G, 31 Ιανουαρίου 1944, HS 5/443. Interrogation Reports (Various) – Anglo-Greek Secretariat II Office (L. Parissis), 2 Αυγούστου 1943, HS 5/494. *Report by Sgt John Tsirindanis «Punch» partner to 2nd Lt Felusakis «Judy» on Mainsail Mission*, αχρον., HS 5/720. Βλ. και Γ. Κοκκαλάκης, *Η Σαντορίνη στον Β' παγκόσμιο πόλεμο*, εκδοτικός οίκος Αντ. Σταμούλη, 2010, σ. 79 κ.α.

15. Βλ. χαρακτηριστικά για την Σίφνο και την Ίο Interrogations Reports (Various) – Anglo-Greek Secretariat II Office (L. Parissis), αναφορές 2 Αυγούστου 1943 και 18 Νοεμβρίου 1943, HS 5/494. Σχετικά με τον «μύθο του καλού Ιταλού» και την επιβεβαίωσή του στην περίπτωση Ιταλών αξιωματικών στην Κρήτη βλ. Μ. Σπηλιωτοπούλου, «Η πορεία του Patrick Leigh Fermor», *ό. π.*, σ. 109-110.

16. SOE (43) 1, SOE Sub-Committee of the Defence Committee, 12 Ιανουαρίου 1943, HS 5/434. Interrogations... 18 Νοεμβρίου 1943, HS 5/494.

17. Όπως και όλης σχεδόν της χώρας, εκτός από τις περιοχές υπό βουλγαρικό έλεγχο. Βλ. ανακοίνωση του Γερμανού Στρατιωτικού Διοικητή της Ελλάδας *Ελεύθερον Βήμα*, 10 Σεπτεμβρίου 1943. Για τις Κυκλάδες και την άμεση επικράτηση των Γερμανών βλ. χαρακτηριστικά Commander-in Chief Middle East προς War Office, αριθ. 1/10545, 16 Σεπτεμβρίου 1943, HS 5/443. Αναλυτικά για τις Κυκλάδες βλ. Μ. Γλέζος, *ό. π.*, σ. 764.

φρουρές και μεγαλύτερα νησιά, όπως η Τήνος, τουλάχιστον από την αρχή του χρόνου.¹⁸ Η πρακτική προσωρινής παραμονής μονάδων καταδρομών ή αναγνώρισης, που έφταναν αιφνιδιαστικά στα αφύλακτα νησιά, σταδιακά επίσης εγκαταλείφθηκε τον ίδιο χρόνο.¹⁹

Οι Γερμανοί είχαν γενικότερο πρόβλημα από τις αρχές του 1944 στα Βαλκάνια και συγκροτούσαν συστηματικά μονάδες από μη γερμανικές δυνάμεις, αποκλειστικά ή σε μεγάλο ποσοστό. Λόγω των απωλειών στο ανατολικό μέτωπο, είχαν στρατολογήσει άνδρες από στρατόπεδα συγκέντρωσης, από στρατόπεδα εργασίας σε κατεχόμενα εδάφη, καθώς και αιχμαλώτους, από τις σκανδιναβικές χώρες έως τις στέπες της κεντρικής Ασίας, με χαμηλό ηθικό και τάσεις λιποταξίας. Στην Ελλάδα Ουκρανοί, Πολωνοί, Τατζέκοι και Αρμένιοι της Λεγεώνας Sonderverband Bergman αποτελούσαν σε πολλές περιπτώσεις τις φρουρές πόλεων και παράκτιων αμυντικών θέσεων.²⁰

Σε γενικές γραμμές οι κάτοικοι των νησιών θεώρησαν λιγότερο επαχθείς τους όρους κυριαρχίας της γερμανικής κατοχής από εκείνους της ιταλικής. Ωστόσο, με την πύκνωση των συμμαχικών επιχειρήσεων στο Αιγαίο εναντίον και γερμανικών νησοπομπών, που μετέφεραν εφόδια και στρατεύματα που αποχωρούσαν από την περιοχή, δημιουργήθηκαν νέα εμπόδια στην επικοινωνία των νησιών, που επέτειναν την επισιτιστική κρίση.²¹

Τα εμπόδια επικοινωνίας επέτεινε το γεγονός ότι τότε, όπως και σε όλη τη διάρκεια της Κατοχής Ιταλοί και Γερμανοί επιτηρούσαν με πλωτά μέσα τις κινήσεις στη θάλασσα με στόχο να συλλαμβάνουν όσους προσπαθούσαν να διαφύγουν στη Μέση Ανατολή μέσω των νησιών.²²

Επιπλέον, οι Ιταλοί, όπως και οι Γερμανοί στη συνέχεια, ήλεγχαν αυστηρά τις μετακινήσεις μεταξύ των Κυκλάδων και ευρύτερα, καθώς και τις μετακι-

18. Interrogation Reports (Various) – Anglo-Greek Secretariat II Office (L. Parissis), 28 Φεβρουαρίου 1944, HS 5/495.

19. Commander RNR Operation orders for “Armadillo”, 6 Νοεμβρίου 1943, HS 5/434.

20. J. Crossland, «The Mutiny That Never Was: The Special Operations Executive and the Failure of Operation ‘Kitchenmaind’», *Intelligence and National Security* 28 (6) (2013), σ. 814. Ανάλογη σύνθεση είχε και η φρουρά της Πάρου, όπως θα δούμε στη συνέχεια. Χαρακτηριστική περίπτωση λιποταξίας αποτέλεσε το 814ο Αρμενικό Τάγμα στη Θεσσαλονίκη, που προσχώρησε με τα όπλα και όλα του τα εφόδια στον ΕΛΑΣ και οι Γερμανοί το αντικατέστησαν από δυνάμεις Αζέρων επίσης αμφίβολης αξιοπιστίας, βλ. *ό. π.*, σ. 815.

21. Στοιχεία για την περίοδο από το καλοκαίρι έως το τέλος του 1943 βλ. Interrogations Reports (Various) – Anglo-Greek Secretariat II Office (L. Parissis), HS 5/494, όπου σειρά αναφορών σχετικών.

22. Α. Α. Αλιπράντης, *Διαταγές*, *ό. π.*, σ. 139.

νήσεις στο εσωτερικό κάθε νησιού, με αποτέλεσμα στα περισσότερα νησιά να μην είναι δυνατό να πραγματοποιούνται μαζικές ή δυναμικές αντιστασιακές ενέργειες. Ουσιαστικά απαγορευόταν η επικοινωνία. Όλα τα πλωτά μέσα είχαν απογραφεί και δηλωθεί στις αρχές και μόνο όσοι διέθεταν τις λίγες σχετικές άδειες, που χορηγούσαν οι αρχές Κατοχής, μπορούσαν να μετακινούνται. Επίσης οι μη μόνιμοι κάτοικοι όφειλαν να παρουσιασθούν μέσα σε 24 ώρες στις αρχές για να δηλώσουν τη διαμονή τους και δεν μπορούσαν να παραμείνουν, μετά την άφιξή τους, σε νησί περισσότερες από 10 μέρες χωρίς άδεια. Το ψάρεμα περιοριζόταν στα παράκτια, με αυστηρούς επίσης όρους, ενώ προβλεπόταν σκληρή τιμωρία για όσους διαβίβαζαν πληροφορίες στους Συμμάχους ή προσπαθούσαν να διαφύγουν ή βοηθούσαν τρίτους να διαφύγουν. Όπως και στην υπόλοιπη χώρα, απαγορευόταν η κυκλοφορία τη νύχτα, μόνο με ειδική άδεια μπορούσε κανείς να κατέχει πυροβόλα όπλα ή ραδιόφωνα, που σε κάθε περίπτωση έπρεπε να εκπέμπουν μόνο τους «εξουσιοδοτημένους» σταθμούς.²³

Όπως σε όλη την Ελλάδα, τουλάχιστον από τον Αύγουστο του 1943 οι ιταλικές αρχές διατάσσουν κάθε αρχηγό οικογένειας να δηλώνει τυχόν φιλοξενούμενους, ξένους ή ντόπιους, έστω κι αν διανυχτέρευαν για μια νύχτα μόνο. Νέα εμπόδια στις μετακινήσεις δημιουργούνται το φθινόπωρο όταν οι Γερμανοί που αναλαμβάνουν τη διοίκηση, ανακαλούν όλες τις άδειες σπλοφορίας, ταξιδιών και ελεύθερης κυκλοφορίας και οι κάτοικοι χρειάζεται να κάνουν νέες αιτήσεις.²⁴

Στρατηγική των συμμαχικών επιχειρήσεων στα νησιά

1. Σχεδιασμός και υλοποίηση

Αποτιμώντας τα πράγματα μετά το τέλος του πολέμου, η SOE υπογραμμίζει ότι στα νησιά του Αιγαίου, και σε μικρότερο βαθμό στην Κρήτη, δεν υπήρξαν περιθώρια να συγκροτηθούν ελεύθερες περιοχές, όπως στην ηπειρωτική Ελλάδα, ούτε να συντηρηθούν πολυάριθμες ανταρτικές δυνάμεις

23. Α. Α. Αλιπράντης, *Διαταγές, ό. π.*, σ. 40-49, 46, 138-140. Ακόμα και σε μικρά νησιά του Αιγαίου, όπως στα Ψαρά, επιβαλλόταν απαγόρευση κυκλοφορίας τη νύχτα, βλ. Interrogation Reports (Various) – Anglo-Greek Secretariat II Office (L. Parissis), 14 Φεβρουαρίου 1944, HS 5/494.

24. Interrogations Reports (Various) – Anglo-Greek Secretariat II Office (L. Parissis), 11 Οκτωβρίου 1943, HS 5/494.

για μεγάλο διάστημα. Ο χώρος ήταν περιορισμένος, το έδαφος άγονο και η παρουσία των κατοχικών δυνάμεων ισχυρή, κυρίως στην Κρήτη. Μόνο στη Σάμο έδρασαν δυναμικά εναντίον των Ιταλών αντάρτες του ΕΑΜ, μαζί με τα βρετανικά στρατεύματα, το φθινόπωρο του 1943. Σε πολλά νησιά μικροί πυρήνες Αντίστασης, του ΕΑΜ κυρίως, συνεργάστηκαν με τις αποστολές της SOE με επιτυχία σε κάθε είδους υπονομευτικές δραστηριότητες, οι οποίες στο βόρειο Αιγαίο εμφανίστηκαν ανοιχτά ως αντάρτες, όταν οι Γερμανοί άρχισαν να εκκενώνουν την περιοχή.²⁵

Η λειτουργία και η επιτυχία των αποστολών στα νησιά προϋπέθεταν απαραίτητα την ανάπτυξη σχέσεων εμπιστοσύνης και στενής συνεργασίας με τους κατοίκους. Λόγω της περιορισμένης έκτασης των νησιών, συχνά τα μέλη των αποστολών φιλοξενούνται σε σπίτια ντόπιων, ή εγκαθιστούν ασυρμάτους και λειτουργούν παρατηρητήρια σε ιδιόκτητους χώρους.²⁶ Η μακρά παραμονή του προσωπικού της SOE στο πεδίο των επιχειρήσεων, από έξι μήνες έως και δυο χρόνια, τους επέτρεπε, εξάλλου, να γνωρίζουν καλά τη δυναμική που αναπτυσσόταν σε κάθε τόπο, τις ηγετικές προσωπικότητες και τις πολιτικές δυνάμεις.²⁷ Η μυστικότητα, όπως θα διαπιστώσουμε στην περίπτωση της Νάξου και της Ηρακλείας, μπορούσε μόνο σε σχετικό βαθμό να τηρείται από τα μέλη των αποστολών.

Στις συνθήκες αυτές οι αποστολές της SOE δεν ευνοούσαν ούτε οργανωσαν δολιοφθορές μεγάλης κλίμακας, καθώς ο περιορισμένος χώρος έθετε σε κίνδυνο την ασφάλειά τους, αλλά και διότι στο πλαίσιο της συνεργασίας με τους κατοίκους και των σχέσεων που δημιουργούσαν, ήθελαν να αποφύγουν την επιβολή αντιποίνων από τις κατοχικές αρχές. Η ακινητοποίηση μεγάλου αριθμού καϊκιών, οι καταστροφές αποθηκών καυσίμων και άλλες ενέργειες σαμποτάζ εκτελέστηκαν σε μικρή κλίμακα στη διάρκεια της Κατοχής. Μεγάλης κλίμακας δολιοφθορές έγιναν, το φθινόπωρο του 1944, κατά την αποχώρηση των Γερμανών, την κατάλληλη σύμφωνα με τους Συμμάχους στρατηγικά στιγμή. Στόχος ήταν να εγκλωβιστούν οι Γερμανοί στα νησιά και να αναγκασθούν να παραδοθούν. Έτσι μέσα σε 28 μέρες (μέσα

25. Dolbey, Appendix III (A), σ. 9-15. HQ Force 133, MEF, αριθ. GCA/153, 29 Νοεμβρίου 1944, HS 5/721. Σχετικά με τη Σάμο βλ. κυρίως το δημοσίευμα του επικεφαλής του ΕΑΜ, Γ. Ζαφείρης, *Η Κατοχή και η Εθνική Αντίσταση στη Σάμο 1940-1944*, Αθήνα 1964.

26. Όπως χαρακτηριστικά συνέβη στην Ηρακλεία και τη Γυάρο. *Sgt Dimoulas Primer Mission*, αχρον. [Μάιος 1944], HS 5/719. *Report of Valavanis Georgios Primer*, αχρον. [Ιανουάριος 1945], HS 5/719. *Sgt Demoulas, Youra Island (Cyclades)*, αχρον., HS 5/720.

27. HQ Force 133, MEF, αριθ. GCA/153, 29 Νοεμβρίου 1944, HS 5/721.

Σεπτεμβρίου – αρχές Οκτωβρίου), ακινητοποιήθηκαν 100 εχθρικά σκάφη, κυρίως στις Κυκλάδες αλλά και σε άλλα νησιά, με συντονισμένες ενέργειες των ομάδων δολιοφθορών που είχαν συγκροτήσει οι αποστολές της SOE.²⁸

Στις μεγάλες επιχειρήσεις που οργανώθηκαν στην Ελλάδα για να υποστηριχθούν ευρύτεροι συμμαχικοί στόχοι οι Κυκλάδες, όπως και τα περισσότερα νησιά του Αιγαίου, δεν έπαιξαν σημαντικό ρόλο. Σε επιχειρήσεις όπως εκείνες που πραγματοποιήθηκαν για να εμποδιστεί ο ανεφοδιασμός των στρατευμάτων του Άξονα στη βόρεια Αφρική το καλοκαίρι και έως το φθινόπωρο του 1942, με κορύφωση την ανατίναξη της γέφυρας του Γοργοποτάμου ή την επιχείρηση *Ζώα* τον Ιούλιο του 1943 για να αποκοπούν οι βασικές γραμμές συγκοινωνιών στην ηπειρωτική Ελλάδα, καθοριστικός ήταν ο ρόλος των ανταρτών.²⁹

Τα νησιά είχαν σημασία στην επιτυχημένη επιχείρηση *Κιβωτός του Νώε*, που πραγματοποιήθηκε από τον Αύγουστο μέχρι τον Οκτώβριο του 1944. Η *Κιβωτός* είχε στόχο να παρεμποδιστεί η υποχώρηση των Γερμανών και υπήρξε η πιο σημαντική επιχείρηση της SOE στην Ελλάδα. Ήταν το αποτέλεσμα σχεδιασμού και ενεργειών τριών χρόνων και εκτελέστηκε από τους αντάρτες κυρίως, τους οποίους ενίσχυσαν αμερικανικές δυνάμεις και βρετανικές δυνάμεις καταδρομών. Στο πλαίσιο της *Κιβωτού* οι αποστολές της SOE στην Κρήτη, τα νησιά του Αιγαίου και τα Δωδεκάνησα ανέλαβαν να παρενοχλούν και να υπονομεύουν τον εχθρό με κάθε δυνατό τρόπο, εκτελώντας δολιοφθορές και ενισχύοντας το δίκτυο πληροφοριών τους. Καθώς οι υπονομευτικές ενέργειες γίνονταν με μεγάλη συμμετοχή του πληθυσμού, είχαν ως αποτέλεσμα και την πτώση του ηθικού των κατοχικών δυνάμεων.³⁰

Όταν, εξάλλου, η συμμαχική πλευρά διενεργούσε διαπραγματεύσεις για την παράδοση των Γερμανών σε ορισμένες περιοχές της Ελλάδας, υπήρξαν και ανάλογες δράσεις στα νησιά. Η γερμανική φρουρά στη Σαντορίνη παραδόθηκε σε καίκι της SOE και στο βρετανικό καταδρομικό *Ajax*, ενώ συνολικά οι διαπραγματεύσεις μάλλον συνέβαλαν στην καταβολή του ηθικού των Γερμανών.³¹

28. Dolbey, Appendix IV (E). Στις Κυκλάδες οι επιχειρήσεις ομάδων σαμποτάζ έγιναν σε Πάρο, Νάξο, Τζιά, Κύθνο, Σέριφο και Σίφνο, και Άνδρο. Σημαντικό ρόλο έπαιξε και η βρετανική αεροπορία Royal Air Force (RAF). B. Cull, *Fighters over the Aegean: Hurricanes over Crete, spitfires over Kos, Beaufighters over the Aegean 1943-44*, Fonthill, 2012, σ. 140-145.

29. Dolbey, Appendix VI όπως αποτιμώνται τα πράγματα από την SOE.

30. Dolbey, Appendix VI, Appendix VIII.

31. Dolbey, Appendix VI. Η γερμανική φρουρά στη Σαντορίνη αριθμούσε 160 άτομα

Οι μετακινήσεις των Συμμάχων στην αρχή της Κατοχής γίνονταν κυρίως με υποβρύχια στο Αιγαίο. Χαρακτηριστικό παράδειγμα αποτελεί τον Οκτώβριο του 1941 η μεταφορά του Ελληνοπολωνού Γεώργιου Ιβάνωφ Σαϊνοβιτς με βρετανικό υποβρύχιο από την Αλεξάνδρεια, απεσταλμένου της Ελληνικής Υπηρεσίας Πληροφοριών του Υπουργείου Εθνικής Αμύνης της εξόριστης κυβέρνησης.³² Με υποβρύχιο έφτασε και ο Παπαδοκωνσταντάκης στην Αττική, μέσω Άνδρου, το καλοκαίρι του 1942, για να έρθει σε επαφή με τον Π. Κανελλόπουλο και άλλους πολιτικούς, ώστε να συγκροτηθεί συντονιστική επιτροπή των αντιστασιακών οργανώσεων.³³

Από τα τέλη του 1942 ο έλεγχος των ελληνικών υδάτων αποτελεί στρατηγική επιλογή των Συμμάχων. Τα βρετανικά υποβρύχια εφαρμόζουν εντολές για άμεση βύθιση όλων των καϊκιών άνω των 20 τόνων. Οι επιχειρήσεις γίνονται χωρίς προειδοποίηση, αλλά στις αρχές του επόμενου χρόνου αποφασίζεται να ενημερώνονται πρώτα τα πληρώματα και να έχουν τη δυνατότητα να παραλαμβάνονται από τα υποβρύχια. Παράλληλα συμφωνείται να διατηρείται ελεύθερο πέρασμα, κατά διαστήματα, από την Αττική έως τη Σμύρνη, ώστε να μην κινδυνεύουν καΐκια της Secret Intelligence Service (SIS) και ελληνικών μυστικών οργανώσεων που μετέφεραν άτομα που διέφευγαν στη Μέση Ανατολή.³⁴

Στις αρχές του 1943 η βρετανική πλευρά επιχειρεί, ή τουλάχιστον σχεδιάζει, να αναπτύξει επικοινωνία με διάφορα νησιά, με σκοπό να αποστείλει το

και παραδόθηκε 18 Οκτωβρίου 1944, βλ. Sub Lt RNVR W. Powers, Commanding Officer St. Nicholas, 24 Οκτωβρίου 1944, HS 5/437. Captain A. John Medley, 29 Δεκεμβρίου 1944, HS 5/438. Βλ. και Γ. Κοκκαλάκης, *ό. π.*, σ. 143-148.

32. Ο Ιβάνωφ διείσδυσε στην Αθήνα, όπου ήρθε σε επαφή με μέλη «εθνικών οργανώσεων» και συγκρότησε ομάδα που πραγματοποίησε σειρά σημαντικών δολιοφθορών. Συνελήφθη από τους Γερμανούς και, μετά από επανειλημμένες δραπετεύσεις, εκτελέστηκε στις αρχές Ιανουαρίου του 1943. [Π. Ε. Κώνστας], *Αντιναύαρχου Π. Ε. Κώνστα αι πολεμικά, πολιτικά και διπλωματικά αναμνήσεις του, της δεκαετίας 1940-1950*, Αθήνα 1955, σ. 251. Θ. Σαμπατακάκης, *Ταυτότητες πρακτόρων και κωδικά ονόματα. Η δραστηριότητα των βρετανικών υπηρεσιών πληροφοριών στην Ελλάδα (1939-1944)*, Αθήνα 2006, σ. 149-150.

33. D/H62 προς SOE Cairo, αριθ. 297/62/41, 6 Αυγούστου 1942, HS 5/329.

34. Βλ. κυρίως Aegean Sea Committee, 2nd meeting, 29th December 1942, αριθ. OPs/SEA/9, HS 5/456. Τα αρχεία της SIS παραμένουν κλειστά και οι πληροφορίες που διαθέτουμε για τη συγκεκριμένη υπηρεσία προέρχονται κυρίως από τα αρχεία της SOE. Η επίσημη ιστορία της SIS που συντάχθηκε από την ίδια την υπηρεσία, σύμφωνα με την πάγια τακτική των μυστικών βρετανικών υπηρεσιών, περιέχει μόνο γενικές αναφορές. K. Jeffery, *MI6 The History of the Secret Intelligence Service 1909-1949*, Bloomsbury, 2010, σ. 417, 427-428.

συντομότερο πράκτορες της SOE με ασυρμάτους. Στόχος ήταν να συγκροτήσουν μεταφορικό δίκτυο καϊκιών, ώστε χρησιμοποιώντας ως κάλυψη την κίνηση μεταξύ των νησιών, να μεταφερθεί προσωπικό της Υπηρεσίας στην ηπειρωτική Ελλάδα. Στο μεταξύ τα υποβρύχια, βρετανικά και ελληνικά, παρέμεναν ο πιο αξιόπιστος τρόπος για τη διείσδυση προσωπικού και τη μεταφορά εφοδίων, καθώς και για τη πραγματοποίηση αναγνωρίσεων σε μεγαλύτερα νησιά.³⁵ Όταν την άνοιξη ο πόλεμος στη Μεσόγειο και τη Μέση Ανατολή είχε πάρει αποφασιστική τροπή υπέρ των Συμμάχων, η προσοχή των τελευταίων στράφηκε προς την Ανατολική Μεσόγειο, το μεγαλύτερο μέρος της οποίας βρισκόταν υπό τον έλεγχο του Άξονα.³⁶

Το φθινόπωρο του ίδιου χρόνου, μετά τις αποτυχημένες συμμαχικές επιχειρήσεις στα Δωδεκάνησα και στα νησιά του Βορειοανατολικού Αιγαίου που ακολούθησαν τη Συνθηκολόγηση της Ιταλίας, η SOE επανεκτιμά την πολιτική της για τα νησιά και αποφασίζει να περιορισθεί σε μυστικές επιχειρήσεις: οργάνωση μικρών ομάδων δολιοφθορών, αποστολή όπλων που θα εξόπλιζαν τους κατοίκους τη στιγμή εκκένωσης των περιοχών από τους Γερμανούς και οργάνωση δικτύων συλλογής πληροφοριών.³⁷ Στο πλαίσιο αυτό στα τέλη του 1943 λειτούργησαν ασύρματοι της SOE στην Μυτιλήνη, τη Ρόδο, την Κάρπαθο και τη Νάξο, καθώς επίσης της SIS στην Κω. Επίσης το καλοκαίρι του 1944 στην Κίμωλο λειτούργησε ασύρματος της SOE.³⁸ Παράλληλα εξακολούθησαν να λειτουργούν οι μυστικές συμμαχικές βάσεις που είχαν δημιουργηθεί στα τουρκικά παράλια της Μικράς Ασίας, δημιουργήθηκαν και νέες, και αποτέλεσαν σημείο εκκίνησης για τα μικρά βρετανικά τμήματα καταδρομών που πραγματοποιούσαν επιχειρήσεις παρενόχλησης

---

35. B6 προς DSO(B), αριθ. B6/5/2/666, 3 Ιανουαρίου 1943, HS 5/584. Lt. A. Klosser, *Report on capture of caique Aghios Stephanos*, 27 Ιανουαρίου 1943, HS 5/440. Ο Ελληνικός Στολίσκος Υποβρυχίων υπήρξε ιδιαίτερα δραστήριος στο Αιγαίο το 1942 και παρέμεινε δραστήριος έως το τέλος του πολέμου. *Αντιναύαρχος Π. Ε. Κώνστα, ό. π.*, σ. 289-290, 314-316, 318-323.

36. C. Brian, *ό. π.*, σ. 7-8.

37. B6 Cairo προς [SOE] Smyrna, αριθ. 408, 19 Νοεμβρίου 1943, HS 5/584. Στις συμμαχικές επιχειρήσεις συμμετείχε, εκτός από τις βρετανικές δυνάμεις, και ο Ιερός Λόχος. Γενικό Επιτελείο Στρατού, Διεύθυνση Ιστορίας Στρατού, *Ο Ελληνικός Στρατός κατά το Δεύτερο Παγκόσμιο Πόλεμο. Ο Ελληνικός Στρατός στη Μέση Ανατολή (1941-1945) (Ελ Αλαμείν - Ρίμνι - Αιγαίο)*, Αθήνα 1995, σ. 153-155, 159-161. Σχετικά με τον εξοπλισμό των κατοίκων βλ. και HQ Force 133 MEF προς Commander, Force 133, αριθ. B7/2/1/2231, 31 Ιανουαρίου 1944, HS 5/584.

38. B7, *Present operational situation and future policy*, 24 Δεκεμβρίου 1943, HS 5/584. *Report of the 2/Lt. Feloutzakis Orestis on the Mission of Mainsail on the Island of Milos*, αχρον. [Ιανουάριος 1945], HS 5/719.

των γερμανικών φρουρών στα νησιά, χωρίς ωστόσο αξιολογία αποτελέσματα.³⁹

Από το 1944 υποβρύχια και αεροσκάφη εντείνουν τις επιθέσεις εναντίον γερμανικών στόχων, ακόμα και μέσα σε λιμάνια νησιών.⁴⁰ Στις επιχειρήσεις τους οι Σύμμαχοι είχαν να αντιμετωπίσουν κυρίως τη γερμανική αεροπορία, που πραγματοποιούσε αναγνωριστικές και επιχειρήσεις αναχαίτισης από τις αρχές του 1943 ήδη και στη διάρκεια του 1944.⁴¹

Παρά τα προβλήματα οι θαλάσσιοι δρόμοι αποδεικνύονται σταθερά οι πιο κατάλληλοι για τη μεταφορά όπλων και άλλων εφοδίων για τον εξοπλισμό των αποστολών της SOE και των αντιστασιακών οργανώσεων. Στο διάστημα Ιανουαρίου 1942 – Νοεμβρίου 1944, 4.090 τόνοι όπλων και άλλων εφοδίων μεταφέρονται από τη θάλασσα και μόνο 1.706 από αέρος.⁴²

Στις αρχές του 1944 το Γενικό Στρατηγείο Μέσης Ανατολής (ΓΣΜΑ) αναγνωρίζει την αξία των σχεδιασμών και των προτάσεων της SOE και τονίζει προς κάθε κατεύθυνση πως είχε μεγάλη σημασία για την εξέλιξη του πολέμου να διενεργούνται επιθέσεις εναντίον εχθρικών σκαφών και παράλληλα να συγκροτηθεί δίκτυο παρατηρητηρίων στα νησιά για άμεση παροχή πληροφοριών στο βρετανικό ναυτικό και την RAF. Τότε επανασχεδιάζεται η στρατηγική στο Β. Αιγαίο με διαφορετικούς στόχους για τα μεγάλα νησιά (Σάμο, Χίο, Μυτιλήνη, Λήμνο) και διαφορετικούς για τα μικρότερα (Ικαρία, Ψαρά). Στα δεύτερα σχηματίζονται μικρές ομάδες που καθοδηγούσαν τα καΐκια τα οποία διέφευγαν στα συμμαχικά ύδατα.⁴³

Η SOE Καΐρου από τις αρχές του 1944 θα συγκροτήσει ειδικό τμήμα Αιγαίου, χωρίς ακόμα να διαθέτει επαρκή στοιχεία για τα Δωδεκάνησα και

39. Γενικό Επιτελείο Στρατού, Διεύθυνση Ιστορίας Στρατού, *Ο Ελληνικός Στρατός κατά το Δεύτερο Παγκόσμιο Πόλεμο*, ό. π., σ. 162.

40. *Report on operations Primer and Grottesque II by Lt. K. J. Mackenzie*, [28 Φεβρουαρίου 1944], HS 5/435, και το ίδιο στο HS 5/719, όπου η ημερομηνία σύνταξης της αναφοράς χειρόγραφο.

41. C. Brian, ό. π., σ. 197-206.

42. Dolbey, σ. 6-7, 19.

43. Dolbey, Appendix IV (E). Ήδη από τη συνδιάσκεψη της Τεχεράνης, στα τέλη του 1943, είχαν αρχίσει να εγκαταλείπονται τα βρετανικά σχέδια για απόβαση στα Βαλκάνια, που θα ξεκινούσαν με την απελευθέρωση της Ελλάδας. Το ΓΣΜΑ από τις αρχές του 1944 κρίνει ότι επιβάλλεται να οργανωθούν καταδρομικές επιχειρήσεις για να πληγούν οι θαλάσσιες κοινωνίες του Άξονα και να εξαναγκασθούν οι Γερμανοί να απασχολούν αρκετές δυνάμεις στα νησιά. Γενικό Επιτελείο Στρατού, Διεύθυνση Ιστορίας Στρατού, *Ο Ελληνικός Στρατός κατά το Δεύτερο Παγκόσμιο Πόλεμο*, ό. π., σ. 162.

τις Κυκλάδες.⁴⁴ Από τον Μάρτιο ξεκινούν εκτεταμένες επιχειρήσεις από τις ομάδες σαμποτάζ της SOE και έως τον Οκτώβριο καταστρέφονται περισσότερα από 300 πετρελαιοκίνητα σκάφη και μικρά εχθρικά καΐκια. Οι επιχειρήσεις θα κορυφωθούν στο διάστημα Αυγούστου – Σεπτεμβρίου.⁴⁵

Επιπλέον παράγοντας που λαμβάνεται υπόψη στους σχεδιασμούς, από την άνοιξη του 1944, αποτελεί το γεγονός ότι οι Βρετανοί αντιμετωπίζουν το ενδεχόμενο αποχώρησης των Γερμανών στο άμεσο μέλλον, και εκτιμούν ότι οι βρετανικές δυνάμεις που θα εισέλθουν στον ελλαδικό χώρο θα πρέπει να υποστηρίξουν τον πληθυσμό με τρόφιμα και άλλα εφόδια.⁴⁶

Επίσης, όταν το καλοκαίρι θεωρείται πιθανή η διακοπή των σχέσεων της Τουρκίας με τη Γερμανία και η παροχή διευρυσμένων διευκολύνσεων προς τους Βρετανούς από την Τουρκία, η SOE Καΐρου κρίνει ότι θα πρέπει να επεκτείνει τις επιχειρήσεις της, κυρίως στον τομέα των ναυτικών επιχειρήσεων. Με τη δημιουργία βάσης στην Ίμβο, επιθετικότερες επιχειρήσεις θα έπρεπε να επεκταθούν έως την ηπειρωτική Ελλάδα, να οργανωθούν «αντάρτες της θάλασσας», κυρίως στην παράκτια περιοχή της Μακεδονίας και παράλληλα να αναπτυχθούν τα σχέδια υπονόμησης του εχθρού με στόχο μαζικές λιποταξίες στρατευμάτων του Άξονα από τα νησιά του Αιγαίου.⁴⁷

Οι παραπάνω σχεδιασμοί δεν υλοποιούνται, καθώς οι εξελίξεις του πολέμου επιταχύνονται,⁴⁸ και στα τέλη Αυγούστου 1944 ο σχεδιασμός επικεντρώνεται στις ενέργειες που έπρεπε να υλοποιηθούν στα νησιά μόλις «επέλθει η ρήξη», υποχωρήσουν δηλαδή οι Γερμανοί. Θα χρειαζόταν τότε άμεση παρουσία σε κάθε νησί ενός τουλάχιστον Βρετανού αξιωματικού συνδέσμου, ο οποίος θα έπρεπε σύμφωνα με τις οδηγίες που θα είχε, να ρυθμίσει

44. HQ Force 133, MEF προς G/Capt Ops, HQ RAF ME, τηλ. ME 571, Ref G/CS/7/405, 27 Φεβρουαρίου 1944, HS 5/584. Ο υπεύθυνος του τμήματος ταγματάρχης D. O. Hamson προσπάθησε να πραγματοποιήσει ο ίδιος αναγνώριση στα νησιά, πετώντας με αεροσκάφη της RAF αλλά δεν έγινε δεκτός στις πτήσεις καθώς δεν είχε την ειδική εκπαίδευση που απαιτούσε πιθανή εμπλοκή με τον εχθρό, βλ. HQ RAF ME προς Force 133, GHQ MEF, αριθ. MS.201493/Air Ops, 28 Φεβρουαρίου 1944, HS 5/584. Το τμήμα Αιγαίου δεν περιλάμβανε την Κρήτη για την οποία υπήρχε ξεχωριστό τμήμα ήδη.

45. Dolbey, Appendix IV (E).

46. HQ Force 166, CMF προς Brigadier Barker Benfield, HQ Force 133 MEF, 28 Μαρτίου 1944, HS 5/584.

47. [SOE] Cairo προς D D, αριθ. 2350, 24 Ιουλίου 1944, HS 5/584.

48. Από τη σχετική ενδοϋπηρεσιακή συζήτηση βλ. κυρίως Force 133/DANSEC προς [SOE] Cairo, αριθ. 141, 25 Ιουλίου 1944 και DANSEC προς [SOE] Cairo, αριθ. 341, 22 Αυγούστου 1944, HS 5/584.

τη γερμανική παράδοση, την τήρηση της τάξης, τις σχέσεις με το ΕΑΜ και τις άλλες πολιτικές δυνάμεις. Ο σύνδεσμος θα είχε και τη συνδρομή Έλληνα αξιωματικού των καταδρομικών δυνάμεων, που θα ενεργούσε ως επίσημος διερμηνέας.⁴⁹

Παρά το γεγονός ότι δεν υπήρχαν διαθέσιμοι Βρετανοί αξιωματικοί σύνδεσμοι για να καλύψουν όλα τα νησιά, και υπήρχε ο φόβος ότι οι Γερμανοί δεν θα παραδίδονταν σε Έλληνες, ο σχεδιασμός προχώρησε τον Σεπτέμβριο ως προς τη διενέργεια δολιοφθορών στα νησιά, όπως και στον Πειραιά, σε πλωτά μέσα του εχθρού, ώστε να εμποδιστεί η υποχώρησή του.⁵⁰ Στα μέσα του ίδιου μήνα, εξάλλου, η Force 133, δηλαδή η SOE Καΐρου, τίθεται επισήμως υπό τις διαταγές του Συμμαχικού Στρατηγείου,⁵¹ και δρα στο πλαίσιο αυτό, χωρίς ειδικότερους επιμέρους σχεδιασμούς.

2. Προσέλκυση καϊκιών

Σημαντικό σκέλος των συμμαχικών, βρετανικών κυρίως, επιχειρήσεων στο Αιγαίο αποτελούσε η προσέλκυση καϊκιών στα ύδατα υπό τον έλεγχο των Συμμάχων, με στόχο να στερήσουν μέσα μεταφοράς από τις αρχές Κατοχής. Ξεκίνησε σε μικρή κλίμακα από τα τέλη του 1941, ενώ από την άνοιξη του 1943 η SOE συνεργαζόταν ανεπίσημα για το σκοπό αυτό με την SIS και την «Α» Force,⁵² με την υποστήριξη του ΓΣΜΑ. Μετά τη Συνθηκολόγηση της Ιταλίας, η σημασία των θαλάσσιων μεταφορών ενισχύθηκε για τους Γερμανούς, ενώ ταυτόχρονα εντάθηκαν και οι βρετανικές επιχειρήσεις εναντίον τους. Οι Γερμανοί μετέφεραν φορτία 10-10.500 τόνων το μήνα, ενώ δέχονταν συνεχείς επιθέσεις από την RAF και τις παράκτιες βρετανικές δυνάμεις (Coastal Forces).

Οι επιχειρήσεις κλιμακώθηκαν την άνοιξη του 1944, όταν αποφασίσθηκε ακριβώς ο τρόπος αποζημίωσης για τα σκάφη και τα πληρώματα που προ-

49. G.Sea Ops προς Lt Col Affleck – Graves, υπόμνημα, 25 Αυγούστου 1944, HS 5/584.

50. E.Med.Gr., Lt Col D. A. Affleck Graves προς G. (Ops), αριθ. GCA/53, 1 Σεπτεμβρίου 1944, HS 5/584. HQ Force 133, MEF προς Naval Intelligence Centre Levant & Eastern Mediterranean, Office of Flag Officer, αριθ. G/171, 5 Σεπτεμβρίου 1944, HS 5/584.

51. Lt Col D. A. Affleck Graves, 13 Σεπτεμβρίου 1944, HS 5/584.

52. Η «Α» Force οργάνωσε διαφυγές από ολόκληρη την κατεχόμενη Ευρώπη και την Ασία και αποτελούσε κωδική ονομασία κάλυψης της αρμόδιας στρατιωτικής βρετανικής υπηρεσίας MI9. M.R.D. Foot, J. M. Langley, *MI9. The British secret service that fostered escape and evasion 1939-1945 and its American counterpart*, Λονδίνο 1979.

σχωρούσαν στους Συμμάχους, η οποία είχε καθυστερήσει λόγω της συνθετότητας του ζητήματος. Ενώ το προηγούμενο διάστημα περνούσαν σε συμμαχικά ύδατα εννέα σκάφη κατά μέσο όρο το μήνα, στο διάστημα Μαΐου – Σεπτεμβρίου 1944 ο αριθμός τους έφτασε τα 25, με μέσο κόστος £14 ανά σκάφος. Τα σκάφη ήταν νηολογημένα σε διάφορα σημεία του ελλαδικού χώρου, σε λιμάνια της ηπειρωτικής χώρας και στα νησιά, σπάνια όμως στις Κυκλάδες. Σημαντικό ρόλο στην προσέκλυση έπαιξαν οι δυο στολίσκοι υπονομευτικών ενεργειών που διέθετε η SOE.

Οι Γερμανοί επέβαλαν τότε την παρουσία ενός ή περισσότερων φρουρών σε κάθε καΐκι και επέτρεπαν την κίνηση μόνο σε νηοπομπές έξι τουλάχιστον σκαφών, χωρίς, ωστόσο, να καταφέρουν να σταματήσουν την προσχώρηση στους Συμμάχους. Συνολικά, από τον Απρίλιο του 1941 έως το Σεπτέμβριο του 1944 προσχώρησαν στους Συμμάχους 436 σκάφη και 2.000 περίπου άνδρες τέθηκαν στη διάθεση των ελληνικών και των άλλων συμμαχικών ένοπλων δυνάμεων.⁵³

3. Καταδρομικές επιχειρήσεις

Από τις αρχές του 1944 ξεκινούν επιχειρήσεις των συμμαχικών καταδρομικών δυνάμεων σε νησιά των Κυκλάδων σε συνεργασία, κατά κανόνα, με τις αποστολές της SOE που είχαν ήδη εγκατασταθεί εκεί. Οι επιχειρήσεις ολοκληρώνονται με την αποχώρηση των Γερμανών και την απελευθέρωση των νησιών. Οι καταδρομικές δυνάμεις πραγματοποιούν στρατιωτικές επιχειρήσεις, αλλά συλλέγουν και πληροφορίες. Ενδεικτικός του εύρους των πληροφοριών αυτών είναι ο κατάλογος που συντάσσουν τον Ιούνιο του 1944, με βάση τις αναφορές τους για επιχειρήσεις από την 1 Φεβρουαρίου έως την 1 Ιουνίου 1944. Ο κατάλογος περιελάμβανε τα ονόματα των κατοίκων στα νησιά του Αιγαίου, που αποτελούσαν αξιόπιστες πηγές πληροφοριών ή μπορούσαν να συνδράμουν συμμαχικές αποστολές, καθώς και τα ονόματα όσων συνεργάζονταν με τους Γερμανούς και έπρεπε να αποφεύ-

---

53. Σχετικά με την προσέκλυση καϊκιών βλ. κυρίως MA [Military Attache] Ankara προς Mideast, τηλ. MA 0308, 6 Ιανουαρίου 1944, HS 5/544. Lt/Col. J. A. Dolbey, HQ Force 133 MEE, αριθ. GSO/E/14/552, 3 Οκτωβρίου 1944, HS 5/439. Dolbey, Appendix IV (B) και Appendix IV (C). Βλ. επίσης D/H109 προς D/Fin, αριθ. DH109/ME/2944, 7 Αυγούστου 1944, HS 5/443. D/HT προς D/H113, αριθ. DHT/GR/8386, 14 Απριλίου 1945, HS 5/443. Ενδεικτική περίπτωση κυβερνήτη καϊκιού που προσχώρησε στους Συμμάχους βλ. G.Sea Ops, Force 133, 11 Αυγούστου 1944, HS 5/437.

γεται κάθε σχέση μαζί τους. Ο κατάλογος χρησιμοποιήθηκε για την ενημέρωση περιπολιών και αποστολών που είχαν δραστηριότητα στην περιοχή. Τα στοιχεία αφορούσαν κυρίως νησιά των Κυκλάδων (Σέριφο, Σίφνο, Κίμωλο, Μύκονο, Πάρο, Αμοργό, Φολέγανδρο) και μικρά νησιά του Βορειοανατολικού Αιγαίου (Φούρνους, Ικαρία, Ψαρά).⁵⁴

Στις καταδρομικές δυνάμεις, στρατιωτικές και ναυτικές, συμμετείχαν βρετανικά στρατεύματα, ο Ιερός Λόχος και ο Αγγλοελληνικός Στολίσκος Ημιολιών (Anglo-Hellenic Flotilla, AHSF).⁵⁵

Σημαντικό κέντρο-βάση επιχειρήσεων του ΓΣΜΑ για το Αιγαίο αποτέλεσε το Καστελόριζο, που μετά τη Συνθηκολόγηση της Ιταλίας απελευθερώθηκε στις 12 Σεπτεμβρίου 1943 από βρετανικές καταδρομικές ομάδες. Οι καταδρομείς είχαν μεταφερθεί τότε με το ελληνικό αντιτορπιλικό *Κουντουριώτης*. Το νησί παρέμεινε ελεύθερο μετά την κατάληψη των Δωδεκανήσων από τους Γερμανούς και χρησιμοποιήθηκε ως «προχωρημένη βάση εξόρμησης» από τους Βρετανούς καταδρομείς.⁵⁶

Οι στολίσκοι της SOE,⁵⁷ εξάλλου, μετά από προεργασία δύο χρόνων είχαν διαμορφώσει γραμμή επικοινωνίας κατά μήκος του Αιγαίου, με αφετηρία το ακρωτήριο Κριός στα τουρκικά παράλια, μέσω Ηρακλείας και Αντιπάρου, και βορειότερα μέσω Σποράδων, για να εκτελούνται επιχειρήσεις στα νησιά αλλά και την ηπειρωτική Ελλάδα. Είχε αναπτυχθεί δίκτυο επαφών και συνεργατών στα νησιά που υποδέχονταν και συνέδραμαν τα σκάφη των καταδρομέων. Το δίκτυο δεν περιοριζόταν εκεί όπου λειτουργούσαν απο-

---

54. G. Sea Ops (F. G. Pool, Commander RNR) προς Force Commander, αριθ. N/G/48, 22 Φεβρουαρίου 1944, HS 5/445. Advanced Headquarters, Raiding Forces, MEF, *Personalities and Contacts in the Aegean area*, αριθ. ADVRF/31/75, 12 Ιουνίου 1944, HS 5/721. Χαρακτηριστική μαρτυρία σχετικά με τη συνεργασία βρετανικών καταδρομικών μονάδων και Ιερού Λόχου σε επιχείρηση στη Σαντορίνη βλ. Γ. Κοκκαλάκης, *ό. π.*, σ. 87-93.

55. Dolbey, Appendix VII. Γενικό Επιτελείο Στρατού, Διεύθυνση Ιστορίας Στρατού, *Ο Ελληνικός Στρατός κατά το Δεύτερο Παγκόσμιο Πόλεμο*, *ό. π.*, σ. 163-165, 178. Σχετικά με τις αναγνωριστικές περιπολίες του καταδρομικού τμήματος του Ιερού Λόχου στις Κυκλάδες βλ. κυρίως *ό. π.*, σ. 197, 200, και κατά την υποχώρηση των Γερμανών σ. 208, 218-223. Σχετικά με τον Αγγλο-ελληνικό Στολίσκο Ημιολιών βλ. G. Paspati, *Dead Reckoning. A Memoir of World War II in the Aegean*, Αθήνα 2009, σ. 124-243. (Το έργο έχει μεταφραστεί και στα ελληνικά: Γ. Πασπάτης, *Τυφλή πορεία. Απομνημονεύματα από τον Β' Παγκόσμιο Πόλεμο στο Αιγαίο*, Αθήνα 2012).

56. Γενικό Επιτελείο Στρατού, Διεύθυνση Ιστορίας Στρατού, *Ο Ελληνικός Στρατός κατά το Δεύτερο Παγκόσμιο Πόλεμο. Ο Ελληνικός Στρατός στη Μέση Ανατολή*, *ό. π.*, σ. 152-153. Μ. Γλέζος, *ό. π.*, σ. 757.

57. Βλ. σχετικά στη συνέχεια.

στολές της SOE, αλλά ήταν ευρύτερο. Οι καταδρομές, ωστόσο, επιβάρυναν το έργο των αποστολών της SOE, καθώς προκάλεσαν περισσότερες περιπολίες των Γερμανών στον αέρα και τη θάλασσα. Επιπλέον, λόγω της δράσης των καταδρομέων υπήρχε συχνά κίνδυνος να αποκαλυφθούν τα σημεία καταφυγής των αποστολών ή και τα σημεία απόκρυψης των ασυρμάτων τους.⁵⁸

4. Διαφυγές

Οι ατομικές ή ομαδικές διαφυγές δεν αποτελούν αποκλειστικά συμμαχική επιδίωξη, ούτε οργανώνονται πάντοτε στο πλαίσιο συμμαχικών επιχειρήσεων. Στην αρχή, αμέσως μετά την κατάληψη της Ελλάδας, οι θαλάσσιοι δρόμοι χρησιμοποιήθηκαν για την επιστροφή νησιωτών στρατιωτών στους τόπους καταγωγής τους, καθώς και για τη διαφυγή Βρετανών στρατιωτών που είχαν αποκλεισθεί στην ηπειρωτική χώρα.⁵⁹ Στο πλαίσιο αυτό οργανώθηκε και η βάση Αντιπάρου, όπως θα δούμε στη συνέχεια.

Παράλληλα, από τις πρώτες μέρες της Κατοχής, μικροί πυρήνες νησιωτών, που είχαν συγκροτήσει εστίες βοήθειας στις Κυκλάδες, χρησιμοποιήθηκαν από Έλληνες που διέφευγαν στα τουρκικά παράλια, και από όσους Βρετανούς βρίσκονταν ακόμα εγκλωβισμένοι στην ηπειρωτική Ελλάδα. Οι φυγάδες ξεκινούσαν συνήθως από το Λαύριο ή άλλα σημεία της ανατολικής ακτής της Αττικής ή από την Εύβοια.⁶⁰ Μετά τη Συνθηκολόγηση της Ιταλίας, διέφευγαν από τα σημεία αυτά και Έλληνες Εβραίοι.⁶¹

---

58. G. Sea Ops (F. G. Pool, Commander RNR) προς Force Commander, αριθ. N/G/48, άκρως απόρρητο, 22 Φεβρουαρίου 1944, HS 5/445. I. W. Birts Lt. Col. προς Maj-Gen. CCME Force 133, αριθ. G/CS/7/430, άκρως απόρρητο, 2 Μαρτίου 1944, HS 5/456.

59. Οι διαφυγές αποτελούν σημαντικό μέρος της ιστορίας της Κατοχής, το οποίο δεν θα εξετάσουμε εδώ. Οργανωμένα σχεδιάζονταν και εκτελούνταν και μέσω της Ελληνικής Υπηρεσίας Πληροφοριών του Υπουργείου Εθνικής Αμύνης της εξόριστης ελληνικής κυβέρνησης, βλ. *Αντιναύαρχου Π. Ε. Κώνστα, ό. π., σ. 241-243*. Ο Κώνστας, επικεφαλής της Υπηρεσίας Πληροφοριών δεν κατονομάζει την SOE ή άλλες υπηρεσίες στις αναμνήσεις του, καθώς όταν εκδόθηκαν ίσχυε ακόμα η απαγόρευση δημοσιοποίησης ανάλογων πληροφοριών.

60. Interrogation Reports (Various) – Anglo-Greek Secretariat II Office (L. Parissis), HS 5/495 όπου σειρά αναφορών. Στη Τζιά, που βρίσκεται σε μικρή απόσταση από την Εύβοια, υπήρχε ομάδα υποστήριξης όσων διέφευγαν, η Άνδρος λειτουργούσε ως ενδιάμεσος σταθμός προς τη Μέση Ανατολή, ενώ ανάλογη υποστήριξη υπήρχε στην Τήνο και σε μικρότερο μάλλον βαθμό στη Σύρο. Βλ. Μ. Γλέζος, *ό. π., σ. 565-566*. HQ Force 133 MEF, αριθ. GCA/153, 29 Νοεμβρίου 1944, HS 5/445.

61. Σύμφωνα με την «Ειδική Οργάνωσι Διαφυγών 'ΦΟΞ'». Ενδεικτικά αναφέρουμε ότι

Η διάρκεια ενός ταξιδιού ανδρών, κάποτε και γυναικών, όπως π.χ. από την Εύβοια στον Τσεσμέ, μπορούσε να διαρκέσει συνήθως τρεις με τέσσερις μέρες, ή να ολοκληρωθεί με ευνοϊκές συνθήκες σε μια μόνο μέρα. Μπορούσε όμως να εξελιχθεί σε μακρά και επικίνδυνη περιπέτεια.⁶² Στα ταξίδια συμμετείχαν σε όλη τη διάρκεια της Κατοχής και νησιώτες που διέφευγαν στη Μέση Ανατολή, ή μάλλον «δραπέτευαν», όπως οι ίδιοι αναφέρουν, κάτω από δύσκολες και επικίνδυνες συνθήκες, λόγω του αυστηρού ελέγχου των μετακινήσεων και της κίνησης των καϊκιών. Οι διαφυγές από τα νησιά γίνονται οργανωμένα ή ατομικά, όπως και από την ηπειρωτική χώρα.⁶³

Λειτουργία αποστολών και άλλες επιχειρήσεις της SOE στα νησιά

Η SOE είχε την ευθύνη για την οργάνωση και λειτουργία των αποστολών στην Ελλάδα, όπως σε όλη την κατεχόμενη Ευρώπη και στις χώρες της Ασίας υπό τον Άξονα.⁶⁴ Ήταν η πρώτη συμμαχική υπηρεσία που εγκατέστησε αποστολές στα πεδία των επιχειρήσεων στις κατεχόμενες χώρες και εκείνη που λειτούργησε τις αποστολές Βρετανών αξιωματικών συνδέσμων και ευρύτερες μυστικές ομάδες και στην κατεχόμενη Ελλάδα, ξεπερνώντας κατά πολύ τη δραστηριότητα άλλων βρετανικών υπηρεσιών.⁶⁵

Πραγματοποιούσε επιχειρήσεις με αποκλειστικά δικό της προσωπικό (αναγνωριστικές επιχειρήσεις, αποστολές για συλλογή πληροφοριών ή/και

μέσω της συγκεκριμένης οργάνωσης, που λειτούργησε σε συνεργασία με βρετανικές υπηρεσίες και υπηρεσίες της ελληνικής εξόριστης κυβέρνησης, διέφυγαν στη Μέση Ανατολή περίπου 600 άτομα: 450 Έλληνες στρατιωτικοί καθώς και Βρετανοί στρατιωτικοί, μέλη αντιστασιακών οργανώσεων ή άλλα πρόσωπα που καταδίωκαν οι κατοχικές αρχές. Γενικό Επιτελείο Στρατού, Διεύθυνση Ιστορίας Στρατού, *Αρχαία Εθνικής Αντίστασης (1941-1944)*, Αθήνα 1998, τ. 7ος, σ. 104-112.

62. Interrogation Reports (Various) – Anglo-Greek Secretariat II Office (L. Parissis) αναφορές 13 Μαρτίου 1944 και 6 Ιουνίου 1944, HS 5/495. Σπάνια διέφευγαν γυναίκες από την Αττική, όπως συνέβη το φθινόπωρο του 1943 με συνεργάτιδα της οργάνωσης ΜΙΔΑΣ του Τσιγάντε, βλ. Interrogation Reports (Various) – Anglo-Greek Secretariat II Office (L. Parissis), αναφορά 24 Νοεμβρίου 1943, HS 5/494. Ιδιαίτερη περίπτωση απόπειρας διαφυγής με συλλήψεις, φυλακίσεις και δραπετεύσεις ήταν η διαφυγή του Γ. Πασπάτη. G. Paspati, *ό. π.*, σ. 31-98.

63. Όπως συνέβαινε χαρακτηριστικά στη Σίφνο το καλοκαίρι του 1943. Interrogation Reports (Various) – Anglo-Greek Secretariat II Office (L. Parissis), αναφορά 2 Αυγούστου 1943, HS 5/494.

64. W. J. M. Mackenzie, *The secret history of SOE: The Special Operations Executive 1940-1945*, Λονδίνο 2000, σ. 75 κ.εξ.

65. Dolbey, Appendix X.

συντονισμό αντιστασιακών οργανώσεων), σε συνεργασία με το βρετανικό ναυτικό ή τη βρετανική και την αμερικανική αεροπορία (υποστήριξη αποστολών και αντιστασιακών οργανώσεων, διασπορά προπαγάνδας), σε συνεργασία με αντάρτες στα παράλια της ηπειρωτικής Ελλάδας και της Κρήτης (δολιοφθορές, διαφυγές). Στα νησιά κυρίως όμως οι επιχειρήσεις της γίνονταν σε συνεργασία με άλλες βρετανικές υπηρεσίες: την SIS Καΐρου (συλλογή και διαβίβαση πληροφοριών), την PWE (διανομή προπαγανδιστικού υλικού και διασπορά φημών), την «Α» Force (διαφυγές), καθώς και με την αμερικανική OSS (δολιοφθορές, συλλογή πληροφοριών), και στα τέλη της Κατοχής με τη συμμαχική Military Liaison (ML) για την παροχή επισιτιστικής και άλλης βοήθειας στους αμάχους.⁶⁶

Στις αποστολές συμμετείχαν Βρετανοί και Έλληνες, ορισμένοι μετά από ειδική εκπαίδευση στις σχολές που δημιουργήθηκαν στη Μέση Ανατολή. Είχαν επιλεγεί από την SOE Καΐρου και το Γενικό Επιτελείο Στρατού (ΓΕΣ) μεταξύ όσων υπηρετούσαν στις ελληνικές δυνάμεις της Μέσης Ανατολής. Στα τέλη του 1943 η SOE πρότεινε το επιλεγμένο προσωπικό να επανεξετάζεται από τον συνταγματάρχη Χρ. Τσιγάντε, Διοικητή του Ιερού Λόχου, και τον αντισυνταγματάρχη Ε. Λιώση, Υπαρχηγό του ΓΕΣ, ώστε να εξασφαλίζεται απόλυτα η καταλληλότητα των προσώπων.⁶⁷

---

66. Dolbey, σ. 12-14, 19, Appendix IV (C), Appendix VII. K. Jeffery, *ό. π.*, σ. 420-423, 427-433. Η μυστική υπηρεσία Political Warfare Executive (PWE) ασκούσε προπαγάνδα στο πλαίσιο της υπονόμησης του Άξονα, βλ. D. Garnett, *The Secret History of PWE: The Political Warfare Executive, 1939-1945*, Λονδίνο 2002. Σε συνεργασία με την «Α» Force η SOE οργάνωσε τη διαφυγή πάνω από 1.100 αιχμαλώτων μαχητών, από βρετανικές και άλλες συμμαχικές δυνάμεις. Συνολικά διέφυγαν 7-8.000 άτομα, αν συνυπολογιστούν Έλληνες άμαχοι και Ιταλοί μετά τη Συνθηκολόγηση της Ιταλίας βλ. Dolbey, Appendix VII. Η ML ήταν αγγλο-αμερικανική υπηρεσία με προσωπικό αξιωματικούς του στρατού, που είχε την ευθύνη για την αποστολή και τη δίκαιη διανομή των προμηθειών για την ανακούφιση του πληθυσμού, κυρίως τροφίμων. Είχε επίσης την ευθύνη για τη μεταφορά της πλεονάζουσας παραγωγής στο εσωτερικό της Ελλάδας και για την αποκατάσταση των μεταφορών. Ως βραχίονάς της το 1945 λειτουργήσε η United Nations Relief and Rehabilitation Administration (UNRRA). F. Tsilaga, «‘The Mountain Labourer and Brought Forth a Mouse’: UNRRA’s Operations in the Cyclades Islands, 1945-6», *Journal of Contemporary History* 43(3) (2008), σ. 528. Η OSS εγκατέστησε ομάδα για τη συλλογή πληροφοριών και τη μετάδοσή τους μέσω ασυρμάτου κυρίως στην Ερμούπολη, μετά από υπόδειξη της SIS Καΐρου. Ο ασύρματος αυτός πραγματοποίησε μόνο μια ασύρματη επικοινωνία το Φεβρουάριο του 1944, βλ. Σ. Ριζάς, *Το Αμερικανικό Γραφείο Στρατηγικών Υπηρεσιών (Office of Strategic Services) στην κατεχόμενη Ελλάδα 1943-1944*, Αθήνα 2012, σ. 126, 128.

67. Μ. Σπηλιωτοπούλου, «SOE: Στρατολόγηση Ελλήνων στην Ελλάδα και στη Μέση Ανατολή (1941-1944)», *Δελτίο του Κέντρου Ερεύνης της Ιστορίας του Νεωτέρου Ελληνισμού* 3

Οι αποστολές διακρίνονται σε στρατιωτικές και αποστολές μυστικών ομάδων. Οι πρώτες δραστηριοποιήθηκαν κυρίως σε επιχειρήσεις με την υποστήριξη ανταρτών στις περιοχές της ηπειρωτικής χώρας υπό τον έλεγχο του ΕΛΑΣ και του ΕΔΕΣ. Στις αποστολές αυτές το προσωπικό της SOE έφερε βρετανική στρατιωτική στολή. Οι μυστικές αποστολές λειτουργούσαν με προσωπικό που δεν έφερε στρατιωτική στολή και δραστηριοποιούνταν στα Δωδεκάνησα, τα νησιά Αιγαίου και του Ιονίου, καθώς και στα μεγάλα αστικά κέντρα, κυρίως σε Αθήνα, Πειραιά και Θεσσαλονίκη.⁶⁸ Συνολικά για τις υπονομευτικές επιχειρήσεις στην Ελλάδα η SOE κατέβαλε 2.460.097 λίρες στο διάστημα 1941-1944, 64.740 λίρες κατά μέσο όρο το μήνα. Τα ποσά αυτά αφορούσαν σχεδόν αποκλειστικά τη συντήρηση των ανταρτών και την ανακούφιση του άμαχου πληθυσμού (90%) και μόνο το 6% διατέθηκε στις μυστικές ομάδες, που όμως είχαν ουσιαστική δράση και συμβολή.⁶⁹

Στη συνέχεια θα αναφερθούμε στα αριθμητικά στοιχεία που αφορούν τις επιχειρήσεις και τις αποστολές της SOE. Οι αριθμοί αποστολών, ατόμων, εφοδίων και τα άλλα στοιχεία που παρατίθενται, έχουν καταγραφεί από την ίδια την Υπηρεσία και αφορούν μόνο τις επιχειρήσεις που είχαν σαφώς επιβεβαιωθεί. Στις δύσκολες συνθήκες επικοινωνίας μεταξύ αποστολών και Καΐρου, αλλά και μεταξύ αποστολών και συνεργατών τους στην Ελλάδα, υπήρξαν και επιχειρήσεις που δεν στάθηκε δυνατό να διαπιστωθεί τότε εάν και σε ποιο βαθμό υλοποιήθηκαν. Έτσι, τα στοιχεία που ακολουθούν αναφέρονται στο ελάχιστο κατά προσέγγιση μέγεθος όσων συνέβησαν.⁷⁰

Η SOE πραγματοποιεί από τον Ιανουάριο του 1942, που κυρίως αρχίζει η συστηματική δράση της στον ελλαδικό χώρο, έως το Νοέμβριο του 1944, που έχει απελευθερωθεί σχεδόν όλη η χώρα, περισσότερες από 3.000 υπονο-

---

(2003), σ. 252-260. Σχετικά με την πρόταση της SOE, βλ. B7, *Present operational situation and future policy*, 24 Δεκεμβρίου 1943, HS 5/584.

68. Dolbey, σ. 6.

69. Dolbey, σ. 19. Το χρονικό διάστημα που καλύπτουν αυτά τα έξοδα είναι 38 μήνες, αλλά αυτό δεν προσδιορίζεται ακριβώς, και προφανώς αφορά επιχειρήσεις που πραγματοποιούνται μετά την κατάληψη της χώρας. Σχετικά με τη δραστηριοποίηση της SOE στην Ελλάδα στη διάρκεια του ελληνο-ιταλικού πολέμου, βλ. Ian Pirie, *History of SOE Activities in Greece, 1940-1942*, [Σεπτέμβριος ή Οκτώβριος] 1945, HS 5/470. Θ. Σαμπατακάκης, *ό. π.*, σ. 105-123.

70. Dolbey, σ. 6. Ο Dolbey καταγράφει τα πράγματα προσπαθώντας να προβάλλει με κάθε τρόπο το έργο της SOE και ακολουθώντας τη σταθερή πρακτική όλων των υπηρεσιών να αποδίδουν το μεγαλύτερο δυνατό αριθμό επιχειρήσεων σε δικές τους πρωτοβουλίες ή τουλάχιστον σε ομάδες που καθοδηγούσαν οι ίδιες, υποβαθμίζοντας το ρόλο των ελληνικών αντιστασιακών οργανώσεων αλλά και άλλων συμμαχικών υπηρεσιών.

μεντικές επιχειρήσεις στην Ελλάδα. Πραγματοποιεί δηλαδή 94 κατά μέσο όρο επιχειρήσεις το μήνα, φτάνοντας τις 10 την ημέρα στο διάστημα Απριλίου – Νοεμβρίου 1944, οπότε και κλιμακώνονται οι σχετικές δραστηριότητες.⁷¹ Σε αυτό το διάστημα των τριών σχεδόν χρόνων λειτουργούν 205 αποστολές. Όταν κορυφώνεται η δράση, από τον Σεπτέμβριο του 1944, είναι ταυτόχρονα ενεργές στο πεδίο των επιχειρήσεων 82 αποστολές, οι οποίες τότε διαθέτουν 611 άτομα προσωπικό.⁷² Από τις αποστολές αυτές 34 είχαν αποκλειστικό έργο τη συλλογή πληροφοριών ή και τη συγκρότηση δικτύων για τη συλλογή πληροφοριών, και δραστηριοποιήθηκαν μεταξύ άλλων και στο Αιγαίο.⁷³ Οι επιχειρήσεις στη θάλασσα κάλυπταν το ένα τρίτο σχεδόν του συνόλου των επιχειρήσεων (900 περίπου) και σε αυτές περιλαμβάνονται και στρατιωτικές ενέργειες για την απελευθέρωση των νησιών.⁷⁴ Υπολογίζεται τέλος ότι το δίκτυο των άμεσων συνεργατών της SOE σε όλο τον ελλαδικό χώρο ξεπέρασε τα 4.300 άτομα.⁷⁵

Περίπου 300 επιχειρήσεις εκτελέστηκαν από τους δυο υπονομευτικούς στολίσκους της SOE (*paranaval flotillas*), που κάλυψαν 300.000 ναυτικά μίλια στα ελληνικά ύδατα του Αιγαίου και του Ιονίου. Σε 146 περιπτώσεις οι στολίσκοι συνεργάστηκαν με στρατιωτικές αποστολές, και ο μεγαλύτερος αριθμός προσώπων και εφοδίων μεταφέρθηκε με τις κοινές αυτές επιχειρήσεις. Συνολικά μεταφέρθηκαν 4.000 περίπου τόνοι εφοδίων, 908 πράκτορες της Υπηρεσίας, καταλήφθηκαν 46 σκάφη και συνελήφθησαν περισσότεροι από 190 αιχμάλωτοι, στους οποίους δεν περιλαμβάνονται οι Ιταλοί. Επίσης 2.177 Βρετανοί φυγαδεύτηκαν. Μόνη απώλεια υπήρξε ένα καϊκι 6 τόνων.⁷⁶

---

71. Dolbey, σ. 6.

72. Ο. π.

73. Οι συγκεκριμένες αποστολές λειτούργησαν επίσης σε Αθήνα, Θεσσαλονίκη, Πελοπόννησο, νησιά Ιονίου και Κρήτη και οι πληροφορίες που διαβίβαζαν συστηματικά αξιολογούνταν από την SIS στο Κάιρο, βλ. Dolbey, σ. 16.

74. Dolbey, σ. 7.

75. D/H133 προς [SOE] London (RWR), αριθ. F/349, άκρως απόρρητο, 16 Αυγούστου 1945, HS 5/484.

76. Dolbey, σ. 7, Appendix IV, Appendix IV (C), Appendix (D). Σημειώνουμε ότι οι επιχειρήσεις στην Ανατολική Μεσόγειο και το Αιγαίο δεν έχουν μελετηθεί συστηματικά, αντίθετα με τις επιχειρήσεις στολίσκων της SOE στη Βρετανία, καθώς και στη Δυτική Μεσόγειο, τη Βορειοδυτική Αφρική και την Αδριατική. Β. Richards, *Secret Flotillas*, Pen & Sword Maritime, 2012, τ. I *Clandestine Sea Operations to Brittany, 1940-1944*, και 2013, τ. II *Clandestine Sea Operations in the Western Mediterranean, North African and the Adriatic 1943-1944*.

Ταυτόχρονα με τους στολίσκους ενεργό ήταν το Ελληνικό Λαϊκό Απελευθερωτικό Ναυτικό (ΕΛΑΝ) των ανταρτών, του ΕΛΑΣ, κυρίως στον Κορινθιακό και τα παράλια της ανατολικής ηπειρωτικής Ελλάδας, μεταξύ Εύβοιας και Σκοπέλου. Το ΕΛΑΝ υποστήριξε ότι κατέλαβε πάνω από 205 σκάφη υπό γερμανικό έλεγχο, για 25 από τα οποία υπάρχει και επιβεβαίωση της SOE. Από τις αρχές του 1944, εξάλλου, το ΕΛΑΝ συνεργαζόταν με την Υπηρεσία, καθώς καΐκια του πραγματοποιούσαν αποστολές από και προς τη Σμύρνη μεταφέροντας εφόδια για την ανακούφιση των αμάχων και τη συντήρηση των ανταρτών.⁷⁷

Από την SOE, αποκλειστικά ή σε συντονισμό με άλλες υπηρεσίες ή ένοπλες μονάδες, πραγματοποιήθηκαν 253 δολιοφθορές σε σκάφη τουλάχιστον 68.000 τόνων συνολικά, 48 από τα οποία (13.000 τόνων) βυθίστηκαν. Στις δολιοφθορές αυτές περιλαμβάνονται και σαμποτάζ σε λιμενικές εγκαταστάσεις. Επιπλέον 206 σκάφη (9.000 τόνων περίπου) προσελκύστηκαν, ή σε κάποιες περιπτώσεις κυριεύθηκαν, και μεταφέρθηκαν σε συμμαχικά ύδατα. Κατασχέθηκε φορτίο μεγαλύτερο των 3.000 τόνων και περίπου 800 Έλληνες ναυτικοί τέθηκαν στη διάθεση των Συμμάχων.⁷⁸

Εκτελέστηκαν περισσότερες από 16 «κοινές» επιχειρήσεις, κυρίως σε συνεργασία με καταδρομικές δυνάμεις, αλλά και τη συμμαχική αεροπορία ή και ανταρτικές ομάδες. Οι επιχειρήσεις στα νησιά έγιναν αρχικά το Σεπτέμβριο του 1943 με την παράδοση των ιταλικών φρουρών στα Δωδεκάνησα και το Αιγαίο και σε δεύτερη φάση για την απελευθέρωση τον Οκτώβριο του 1944. Στην Κρήτη, εξάλλου, πραγματοποιούνταν σε όλη τη διάρκεια της Κατοχής. Εκτός Κρήτης, τα αποτελέσματα των επιχειρήσεων ήταν να καταστραφούν 13 καΐκια, να απελευθερωθούν 200 όμηροι των Γερμανών και στο ίδιο πλαίσιο να πραγματοποιηθούν η απελευθέρωση της Νάξου και επιδρομές στη Μήλο.⁷⁹

Υλοποιήθηκαν δώδεκα σχέδια αποτροπής καταστροφών, με αποτέλεσμα να διατηρηθούν άθικτες λιμενικές κυρίως εγκαταστάσεις, εγκαταστάσεις κοινής ωφέλειας και άλλες δημόσιες υποδομές, ή να υποστούν μόνο ζημιές μικρής έκτασης από τους Γερμανούς κατά την υποχώρησή τους. Τα σχέδια αυτά εκτελέστηκαν στην Κεφαλονιά, τη Ζάκυνθο, την Πάτρα, την Κρήτη, τον Πειραιά και μερικά νησιά του Αιγαίου.⁸⁰

77. Dolbey, Appendix IV, Appendix IV (D).

78. Dolbey, σ. 7 και Appendix IV.

79. Ο. π.

80. Dolbey, σ. 7-8.

Τέλος, απασχολώντας 11 Βρετανούς αξιωματικούς και στρατιώτες στις ναυτικές υπονομευτικές ενέργειες, με την υποστήριξη του βρετανικού ναυτικού, η SOE πραγματοποίησε 100 σχεδόν επιχειρήσεις, πάνω από 25 με υποβρύχια, κυρίως στην Κρήτη και τη Δυτική Ελλάδα. Κατά τις επιχειρήσεις αυτές μεταφέρθηκαν πάνω από 2.390 τόνοι εφοδίων και 741 πράκτορες και φυγαδεύθηκαν 2.073 άτομα, προσωπικό της SOE, στρατιωτικοί και άμαχοι.⁸¹

Από το σύνολο των παραπάνω επιχειρήσεων προκλήθηκαν σημαντικές απώλειες στους Γερμανούς, 160 επιβεβαιωμένοι νεκροί και 190 αιχμάλωτοι, αλλά και άγνωστος υψηλός αριθμός απωλειών σε έμπυχο δυναμικό και σε εξοπλισμό.⁸² Επιπλέον, σε όλη της διάρκεια της Κατοχής οι αποστολές της SOE διαβίβαζαν στη Μέση Ανατολή πληροφορίες σχετικά με την κίνηση των πλοίων του Άξονα, που είχαν μεγάλη σημασία για τις επιχειρήσεις του βρετανικού ναυτικού, ιδιαίτερα στην Κρήτη, τον Πειραιά και τις Κυκλάδες.⁸³

Στα απολογιστικά αυτά στοιχεία που παραθέσαμε δεν διακρίνονται ακριβώς οι επιχειρήσεις που έγιναν αποκλειστικά από το προσωπικό της SOE από εκείνες που έγιναν με τη συμμετοχή αντιστασιακών οργανώσεων, από εκείνες που απλώς συντόνιζε ή όσες πραγματοποίησε σε συνεργασία με βρετανικές και άλλες συμμαχικές ένοπλες δυνάμεις.⁸⁴ Αποδίδεται, ωστόσο, το εύρος και το είδος των επιχειρήσεων και παρέχεται μέτρο σύγκρισης με το παράδειγμα της Νάξου που θα εξετάσουμε στη συνέχεια.

Στο σημείο αυτό θα αναφερθούμε αναλυτικότερα στους στολίσκους της SOE. Οι δυο στολίσκοι που επιχειρούσαν στα ελληνικά ύδατα είχαν συγκροτηθεί από τις αρχές του 1942 με κεφάλαια της Υπηρεσίας, από ελληνικά καϊκια 3-20 τόνων και ταχύτητας 6-8 κόμβων.⁸⁵

Ο στολίσκος Levant Fishing Patrol (LFP) είχε βάσεις στη Μέση Ανατολή, από το 1943 σε αρκετά σημεία στα τουρκικά παράλια, και από τις αρχές του 1944, όταν και έφτασε να αριθμεί 14 καϊκια, είχε την κύρια βάση του στην Αμμόχωστο. Ο δεύτερος, χωρίς ιδιαίτερη ονομασία, είχε βάση στη χερσό-

81. Dolbey, σ. 8 και Appendix IV. Μόνη απώλεια στις συγκριμένες επιχειρήσεις υπήρξε ένα ελληνικό υποβρύχιο. Συγκριτικά σημειώνουμε ότι οι επιχειρήσεις της SOE στην ξηρά, δηλαδή κυρίως στην ηπειρωτική Ελλάδα, υπολογίζονται σε 2.100, βλ. Dolbey, σ. 8.

82. Dolbey, Appendix IV.

83. Dolbey, σ. 8.

84. Όπως σημειώνει, άλλωστε, και ο ίδιος ο Dolbey δεν διέθετε πλήρη στοιχεία. Βλ. Dolbey, Appendix IV.

85. Το Δεκέμβριο του 1941 η SOE διέθετε δυο σκάφη αποκλειστικά για την Κρήτη. Σχετικά με τη δράση των στολίσκων βλ. κυρίως Dolbey, Appendix IV (C).

νησο του Τσεσμέ στην Τουρκία. Οι βάσεις και των δυο στολίσκων στην Τουρκία λειτουργούσαν με την ανοχή των τουρκικών αρχών.

Οι στολίσκοι εκτελούσαν επιχειρήσεις υποστήριξης των δράσεων της SOE, χωρίς να διενεργούν άμεσες επιθέσεις εναντίον εχθρικών στόχων, έτσι ώστε να μην εντοπίζονται και να μη διατρέχουν κίνδυνο να προδοθούν στις κατοχικές δυνάμεις. Διεύρυναν το πεδίο δράσης τους σταδιακά, οργανώνοντας από το Σεπτέμβριο του 1943 δίκτυο επαφών σε συγκεκριμένα σημεία των θαλάσσιων δρόμων του Αιγαίου, μικρά νησιά κυρίως με ελάχιστους κατοίκους. Το δίκτυο αυτό τους επέτρεπε να ταξιδεύουν νύχτα και την ημέρα να αγκυροβολούν με ασφάλεια.⁸⁶

Ο στολίσκος LFP απασχόλησε συνολικά 149 άτομα, από τα οποία 110 ήταν Βρετανοί και μεταξύ των υπολοίπων συγκαταλέγονταν αρκετοί Έλληνες. Στο διάστημα Ιουνίου 1942 – Οκτωβρίου 1944 πραγματοποίησε 98 επιχειρήσεις, καλύπτοντας 200.000 ναυτικά μίλια, μεταφέροντας περισσότερους από 600 τόνους εφοδίων. Τα καΐκια του αποβίβασαν και υποστήριξαν 20 αποστολές, μετέφεραν 54 πράκτορες, φυγάδευσαν περισσότερους από 450 Βρετανούς μαχητές, κατέλαβαν τουλάχιστον 17 σκάφη και συνέλαβαν περισσότερους από 190 αιχμαλώτους. Παράλληλα, όπως σημειώθηκε και παραπάνω, μετέφεραν για διανομή προπαγανδιστικό υλικό που απευθυνόταν στα εχθρικά στρατεύματα και στον τοπικό πληθυσμό, καθώς και τρόφιμα και ιατρικά εφόδια για τον πληθυσμό.⁸⁷

Τα σκάφη του LFP φυγάδευσαν συμμαχικά στρατεύματα κατά την αποτυχημένη επιχείρηση ανακατάληψης νησιών στο Αιγαίο το φθινόπωρο του 1943 και το Σεπτέμβριο και Οκτώβριο 1944 συμμετείχαν στις επιχειρήσεις εναντίον της Μήλου, καθώς και στην παράδοση της γερμανικής φρουράς της Σαντορίνης. Μόνη απώλεια του στολίσκου υπήρξε μικρό καΐκι στη Σαντορίνη.⁸⁸

Ο δεύτερος στολίσκος είχε διαφορετική δομή και δράση, κάλυψε μόνο 100.000 ναυτικά μίλια, αλλά συνέβαλε εξίσου στο έργο της SOE. Τον Ιανουάριο του 1943 οργανώθηκε το τμήμα SOE στη Σμύρνη και τον Ιούλιο του ίδιου χρόνου η βάση στο Egrilar, 50 μίλια δυτικά της Σμύρνης, για τον ελλι-

86. Όπως θα δούμε στη συνέχεια στο πλαίσιο των αποστολών στις Κυκλάδες.

87. Dolbey, Appendix IV (C).

88. Dolbey, Appendix IV (C). Σχετικά με τις βρετανικές επιχειρήσεις στο Αιγαίο μετά τη συνθηκολόγηση των Ιταλών βλ. A. Rogers, *Το Ολίσθημα του Τσόρτσιλ. Οι Επιχειρήσεις στο Αιγαίο Κως – Λέρος 1943*, Αθήνα 2005.

μενισμό και την επισκευή των καϊκιών, με αποθήκη εφοδίων και τροφίμων για τις επιχειρησιακές ανάγκες. Τότε είχε 14 καϊκια και το καλοκαίρι του 1944 διέθετε συνολικά 50 σκάφη, 1.200 τόνων, τα μισά περίπου για επιχειρήσεις και τα υπόλοιπα για τον ανεφοδιασμό της βάσης από την Κύπρο.⁸⁹

Η Σμύρνη αποτέλεσε κομβικό σημείο και βάση για την ανάπτυξη των δράσεων των Συμμάχων και της ελληνικής Αντίστασης στο Αιγαίο και την ηπειρωτική Ελλάδα. Λειτουργούσε εκεί βρετανικό προξενείο, όπου είχε καταρχήν εγκατασταθεί τμήμα της SIS Καΐρου, το οποίο συνεργαζόταν με την SOE, άλλοτε αρμονικά και άλλοτε με προβλήματα.⁹⁰ Ο σταθμός της SOE Σμύρνης, εξάλλου, βρισκόταν σε άμεση επικοινωνία με τους ασυρμάτους που διέθεταν στην Ελλάδα η οργάνωση *Προμηθεύς II* και αργότερα το ΕΑΜ.⁹¹ Στη Σμύρνη είχε επίσης εγκατασταθεί τον Αύγουστο του 1942 εκπρόσωπος της ελληνικής εξόριστης κυβέρνησης επιφορτισμένος με την επικοινωνία με την κατεχόμενη Ελλάδα.⁹²

Η δραστηριότητα της βάσης, όπως διαπιστώνει μετά τον πόλεμο η SOE, δεν μπορεί να καταγραφεί ακριβώς, καθώς από τη Σμύρνη ξεκινούσαν ήδη από τον Σεπτέμβριο του 1941 σχεδόν όλες οι μυστικές επιχειρήσεις για την Ελλάδα, χωρίς να υπάρχει στα πρώτα στάδια συστηματική οργάνωση ή καταγραφή των κινήσεων. Υπολογίζεται ότι 200 αποστολές σκαφών διέπλευσαν το Αιγαίο προς Πειραιά και Εύβοια και εκτελέστηκαν 200 τουλάχιστον επιχειρήσεις. Μεταφέρθηκαν, εγκαταστάθηκαν και συντηρήθηκαν 31 αποστολές και 110 πράκτορες της SOE και παράλληλα φυγαδεύθηκαν περίπου 104 Βρετανοί και 1.000 Έλληνες. Επίσης δυνάμεις της Υπηρεσίας συμμετείχαν στις επιχειρήσεις προσέκλυσης καϊκιών, καθώς και στις επιχειρήσεις των βρετανικών στρατευμάτων στη Σάμο και τη Λέρο το φθινόπωρο του 1943.

---

89. Dolbey, Appendix IV (C). Στις πηγές της SOE δεν διακρίνονται ακριβώς οι ενέργειες κάθε στολίσκου.

90. K. Jeffery, *ό. π.*, σ. 417-420. Βλ. επίσης Π. Στ. Μακρής-Στάικος, «Ο Άγγλος Πρόξενος». Ο υποπλοίαρχος Noel C. Rees και οι Βρετανικές Μυστικές Υπηρεσίες. Ελλάδα – Μέση Ανατολή (1939-1944), Αθήνα 2011, όπου ο συγγραφέας προβάλλει το ρόλο της SIS στη Σμύρνη υποβαθμίζοντας το ρόλο άλλων υπηρεσιών και των αντιστασιακών οργανώσεων.

91. Μ. Σπηλιωτοπούλου, «Η οργάνωση *Προμηθεύς II* και οι βρετανικές πολιτικές για την ανάπτυξη της Αντίστασης στην κατεχόμενη Ελλάδα (1941-1943)», Μ. Λυμπεράτος, Π. Παπαστράτης (επιμ.), *Αριστερά και Αστικός Πολιτικός Κόσμος 1940-1960*, Αθήνα 2014, σ. 547. Θ. Σαμπατακάκης, *ό. π.*, σ. 167-169.

92. Βλ. χαρακτηριστικά [CD] προς Sargent, αριθ. CD/2789, 23 Αυγούστου 1942, HS 5/296.

Το βρετανικό ναυτικό παρείχε εφόδια στους στολίσκους της SOE και μεταφορικά μέσα για την εκτέλεση των επιχειρήσεων, με μικρό αριθμό σκαφών, υποβρύχια και βενζινακάτους, εφόσον οι στολίσκοι δεν επαρκούσαν να καλύψουν όλες τις ανάγκες.

Η σημασία των υποβρυχίων ήταν μεγάλη, όπως έχει αναφερθεί. Χρησιμοποιήθηκαν κυρίως στις αρχές της Κατοχής, στο πλαίσιο των πρώτων προσεγγίσεων σε περιοχές που δεν ήταν προσβάσιμες σε σκάφη επιφανείας, και καθώς ελάχιστα αεροσκάφη ήταν διαθέσιμα για ρίψεις από αέρος με αλεξίπτωτο. Μετέφεραν σημαντικούς πράκτορες της SOE και εκπροσώπους της ελληνικής κυβέρνησης. Το 1944, εξάλλου, χρησιμοποιήθηκαν για τη μεταφορά εφοδίων και προσωπικού στο Ιόνιο. Συνολικά πραγματοποιήθηκαν 25 επιχειρήσεις υποβρυχίων: 8 στα παράλια της ηπειρωτικής Ελλάδας, 12 στα Ιόνια νησιά, 4 στην Κρήτη και μία στη Ρόδο, μεταφέροντας 50 συνολικά άτομα του προσωπικού της Υπηρεσίας.⁹³

Οι βενζινακάτοι χρησιμοποιήθηκαν για 58 επιχειρήσεις στην Κρήτη από την άνοιξη του 1944, μεταφέροντας από και προς το νησί σημαντικό αριθμό ατόμων του προσωπικού της SOE (1.200 περίπου) και εφόδια, χωρίς απώλειες. Επιπλέον πραγματοποίησαν ανάλογες επιχειρήσεις με βάση το Μπάρι στην Ιταλία προς την Πελοπόννησο, τα νησιά του Ιονίου και την Ήπειρο. Σε αυτές συμμετείχε στο πλευρό των Συμμάχων και ιταλικό υποβρύχιο, που βυθίστηκε από τους Γερμανούς, η μόνη απώλεια.⁹⁴

Αποστολές στις Κυκλάδες

Από τα τέλη του 1943, και κυρίως στη διάρκεια του 1944, λειτούργησαν σταδιακά στις Κυκλάδες τέσσερις αποστολές της SOE, με Έλληνες και Βρετανούς (8 και 5 άτομα αντίστοιχα), καθώς και επιτόπου συνεργάτες.⁹⁵ Η πρώτη αποστολή, με την κωδική ονομασία *Grotesque*, με ασυρματιστή και άλλα δυο μέλη, εγκαταστάθηκε στη Νάξο το Νοέμβριο του 1943.⁹⁶ Από τον Ιανουάριο του 1944 λειτούργησε η *Primer*, αρχικά στην Ηρακλεία, στη συνέ-

93. Dolbey, Appendix IV (D).

94. Ο. π.

95. HQ Force 133, MEF, αριθ. GCA/153, 29 Νοεμβρίου 1944, HS 5/721. HQ Force 133, MEF προς Ops(2), GHQ, MEF, αριθ. SD/230, 16 Δεκεμβρίου 1944, HS 5/584. HQ Force 133, MEF, αριθ. GCA/689/2, Appendix A, 27 Δεκεμβρίου 1944, HS 5/651. [A. J. Medley], *LFP caique Santa Claus. Operation Viewpoint – Primer III*, αχρον., HS 5/438.

96. Βλ. σχετικά στη συνέχεια.

χεια στη Γυάρο και στο τέλος στη Σύρο, με δύο έως και πέντε μέλη συνολικά και ασυρματιστή,⁹⁷ ενώ από τον Ιούνιο η *Maisail* σε Σέριφο, Σίφνο και Κίμωλο, με δύο μέλη, το ένα από τα οποία εκτελούσε και χρέη ασυρματιστή.⁹⁸ Τέλος στην Άνδρο εγκαταστάθηκε τον Ιούλιο του ίδιου χρόνου η αποστολή *Viewpoint*.⁹⁹ Επιπλέον υπήρχε παρουσία της SOE σε τέσσερα σημεία στις Κυκλάδες: Ηρακλεία, Ίο, Σαντορίνη και Αμοργό.

Οι αποστολές συνδέονται μεταξύ τους, κυρίως ως προς τον τρόπο ανεφοδιασμού τους αλλά και διαβίβασης πληροφοριών, ενώ οι αποστολές *Grotesque* και *Primer* συνδέονται και λόγω δράσης στον ίδιο σχεδόν χώρο για κάποιο διάστημα, όπως θα δούμε στη συνέχεια.

Την ίδια περίοδο λειτουργούσαν τέσσερις αποστολές σε νησιά του Βορειοανατολικού Αιγαίου, τη Λήμνο, τη Μυτιλήνη, τη Χίο και τη Σάμο, ενώ υπήρχε παρουσία της SOE και στην Ικαρία. Στα Δωδεκάνησα λειτουργούσαν αποστολές στη Ρόδο και την Κάρπαθο και παρουσία υπήρχε στα νησιά Σειρήνα και Αστυπάλαια.¹⁰⁰

Οι αποστολές στις Κυκλάδες είχαν καταρχήν αντικείμενο τη συλλογή και διαβίβαση πληροφοριών μέσω ασυρμάτου. Η αποστολή στη Σίφνο – Σέριφο – Κίμωλο είχε επιπλέον στόχο τη συλλογή πληροφοριών για τη Μήλο, όπου βρισκόταν η ισχυρότερη γερμανική δύναμη στις Κυκλάδες και αργότερα το συντονισμό επιχείρησης για την απελευθέρωσή της.¹⁰¹ Η αποστολή στη Νάξο είχε, εξάλλου, πιο σύνθετους στόχους, καθώς επιδίωκε παράλληλα τη διενέργεια δολιοφθορών και το συντονισμό ανταρτών και άλλων αντιστα-

---

97. *Primer Mission Sgt Dimoulas*, αχρον., HS 5/719. *Sgt Demoulas, Youra Island (Cyclades)*, αχρον., HS 5/720. *Report of Valavanis Georgios Primer*, αχρον. [Ιανουάριος 1945], HS 5/719. *General Report of the Situation in Syros by Lt. P. Fafalios*, αχρον. [αρχές 1945], HS 5/720. Βλ. και Μ. Γλέζος, *ό. π.*, σ. 564.

98. *Report of the 2/Lt. Feloutzakis Orestis on the Mission of Mainsail on the Island of Milos*, αχρον. [Ιανουάριος 1945], HS 5/719. *Report by Sgt John Tsirindanis «Punch» partner to 2nd Lt Felusakis «Judy» on Mainsail Mission*, αχρον., HS 5/720.

99. *General Report on Viewpoint Station by Lt. Berhdalis Emmanouil. Mission in Andros*, [Νοέμβριος] 1944, HS 5/719. *Viewpoint file. Report Krassopoulos Joannis, W/T operator*, 28 Νοεμβρίου 1944, HS 5/719.

100. HQ Force 133, MEF προς Ops(2), GHQ, MEF, αριθ. SD/230, 16 Δεκεμβρίου 1944, HS 5/584. Το είδος της παρουσίας δεν διευκρινίζεται. Μάλλον θα πρόκειται για επαφές ή μεμονωμένους πράκτορες.

101. *Report of the 2/Lt. Feloutzakis Orestis on the Mission of Mainsail on the Island of Milos*, αχρον. [Ιανουάριος 1945], HS 5/719. *Report by Sgt John Tsirindanis «Punch» partner to 2nd Lt Felusakis «Judy» on Mainsail Mission*, αχρον., HS 5/720.

σιακών οργανώσεων, που θα ενεργοποιούνταν κατά τις επιχειρήσεις για την απελευθέρωση της Νάξου και της γειτονικής Πάρου.¹⁰²

Οι αποστολές συνέλεγαν πληροφορίες μεγάλου εύρους χάρη στο δίκτυο επαφών και συνεργατών που είχαν συγκροτήσει, καθώς και στα παρατηρητήρια που διέθεταν σε αρκετά από τα νησιά όπου είχαν εγκατασταθεί.¹⁰³

Διαβίβαζαν μέσω ασυρμάτων τακτικές λεπτομερείς πληροφορίες, καθημερινά σχεδόν, με τις οποίες το βρετανικό Ναυτικό και η RAF είχαν ακριβή και ενημερωμένη εικόνα για τις θέσεις και τις κινήσεις όλων σχεδόν των εχθρικών σκαφών και αεροσκαφών στο Αιγαίο, καθώς και των στρατευμάτων. Επιπλέον οι αποστολές συνέλεγαν στοιχεία κοινωνικο-οικονομικά, για τις συνθήκες διαβίωσης και επισιτισμού, τις τάσεις της κοινής γνώμης, το κόστος διαβίωσης, όπως και στοιχεία αντικατασκοπίας. Γνωρίζουμε, και είναι ενδεικτικό του συνολικού όγκου, πως τους δυο πρώτους μήνες του 1944 διαβιβάστηκαν μέσω της SOE Καΐρου στην SIS 96 σήματα από τους σταθμούς ασυρμάτων των οκτώ αποστολών στο Αιγαίο και τις Κυκλάδες, τα 32 από τα οποία παρείχαν άμεσες πληροφορίες για εχθρικούς στόχους, τα υπόλοιπα κυρίως λεπτομέρειες για τις θέσεις των στρατευμάτων Κατοχής, καθώς και για τη δημιουργία νέων αεροδρομίων. Στις περισσότερες περιπτώσεις οι στόχοι δέχθηκαν επίθεση από την RAF ή βρετανικά υποβρύχια και οι σταθμοί επιβεβαίωσαν τις ζημιές που προκλήθηκαν.¹⁰⁴

Από το 1942 έως την Απελευθέρωση καταγράφονται 84 δράσεις μυστικών οργανώσεων, στις οποίες περιλαμβάνονται και οι αποστολές στις Κυκλάδες, όπως διαπιστώσαμε παραπάνω. Επτά συμβάντα αφορούν τις Κυκλάδες, που εκτός από ένα χρονολογούνται όλα το Σεπτέμβριο και τον Οκτώβριο του

102. D/H133 προς London (RWR), 1 Νοεμβρίου 1945, HS 5/484. *Final report by Lt. Kairis Michael, Name of Mission Grotesque...Naxos*, 10 Μαρτίου 1945, HS 5/720 (στο εξής Kairis Final Report).

103. Ιδιαίτερα στα νησιά οι πληροφορίες ήταν εξαιρετικά άμεσες και ακριβείς. Dolbey, Appendix X.

104. I. W. Birts Lt. Col. προς Maj-Gen. CCME (Force 133), αριθ. G/CS/7/430, 2 Μαρτίου 1944, HS 5/456. Dolbey, Appendix IV (E). Τα σήματα αυτά δεν σώζονται ή τουλάχιστον δεν περιλαμβάνονται στο προσβάσιμο αρχαικό υλικό των βρετανικών αρχείων. Το εύρος των πληροφοριών της SOE από την Ελλάδα χαρακτηρίζει όλες τις αποστολές της και όχι μόνο εκείνες που δραστηριοποιήθηκαν στα νησιά, βλ. Dolbey, Appendix X. Βλ. και B. Cull, *ό. π.*, σ. 109-146. Συγκριτικά σημειώνουμε ότι ο μεγαλύτερος αριθμός σημάτων που ανταλλάχθηκαν σε μια μέρα από όλες τις αποστολές της SOE στον ελλαδικό χώρα έφτασε τα 384 σήματα, ενώ στο διάστημα Απριλίου – Σεπτεμβρίου 1944 ανταλλάσσονταν καθημερινά 200 σήματα κατά μέσο όρο. Dolbey, σ. 6.

1944, κατά τις επιχειρήσεις απελευθέρωσης των νησιών. Το Νοέμβριο του 1942 βυθίζεται μεγάλο καΐκι με καύσιμα κοντά στη Μήλο και πνίγονται τρεις Γερμανοί. Το Σεπτέμβριο του 1944 καταστρέφονται ένα καΐκι στη Σίφνο με φορτίο καυσίμων, δυο καΐκια στην Τζιά, και ακινητοποιούνται με σαμποτάζ 23 καΐκια σε Σίφνο, Σέριφο, Κύθνο και Πάρο. Τον επόμενο μήνα στη Σίφνο κυριεύεται καΐκι με γερμανικό πλήρωμα που παραδίδεται σε βρετανικές δυνάμεις και πέντε καΐκια ακινητοποιούνται με σαμποτάζ. Παράλληλα στην Πάρο ακινητοποιούνται όλα τα πλοία στο λιμάνι της Παροικιάς, όπως θα δούμε και στη συνέχεια.¹⁰⁵

Καΐκια της SOE πραγματοποίησαν τις αρχικές αναγνωρίσεις για την προετοιμασία της εγκατάστασης των αποστολών, τουλάχιστον από το φθινόπωρο του 1942. Αργότερα μετέφεραν τις αποστολές και τις υποστήριζαν με τρόφιμα, εξοπλισμό και προσωπικό, και ταυτόχρονα συνέχιζαν τις αναγνωρίσεις σε ευρύτερες περιοχές. Στις αρχές του 1944 η Υπηρεσία διέθετε για τις Κυκλάδες και τα Δωδεκάνησα τρία σκάφη, που ξεκινούσαν συνήθως από την Κύπρο ή βάσεις στα τουρκικά παράλια.¹⁰⁶ Αναλυτική καταγραφή των ταξιδιών αυτών δεν έχει γίνει από την Υπηρεσία σε απολογιστική έκθεση, ούτε προκύπτει από τις διαθέσιμες πηγές. Οι πρώτες αναγνωριστικές επιχειρήσεις πραγματοποιούνται στα Δωδεκάνησα, ενώ το διάστημα Νοεμβρίου 1943 – Φεβρουαρίου 1944, οπότε εντείνεται η προετοιμασία για τις επιχειρήσεις στα νησιά, πραγματοποιούνται τουλάχιστον 15 ταξίδια, δέκα ή περισσότερων ημερών, τα δύο για την αποστολή στη Νάξο.¹⁰⁷

Αναγνωρίσεις στην περιοχή των Μικρών Κυκλάδων, Νάξου και Πάρου, όπου κινήθηκε η αποστολή Grottesque, θα πρέπει να είχαν πραγματοποιηθεί πριν από την εγκατάσταση της Αποστολής το Νοέμβριο του 1943. Τα καΐκια της SOE κατέγραφαν τα σημεία ασφαλών αγκυροβολίων, σημεία με πόσιμο ή μη νερό, καθώς τις καιρικές συνθήκες που ήταν ιδιαίτερα ευμετάβλητες στην περιοχή και αποτελούσαν καθοριστικό παράγοντα για τη ναυσιπλοΐα

105. Dolbey, Appendix IV (a) και αναλυτικά Appendix IV (E).

106. G. Sea Ops (F. G. Pool, Commander RNR) προς Force Commander, αριθ. N/G/48, άκρως απόρρητο, 22 Φεβρουαρίου 1944, HS 5/445. Dolbey, Appendix IV.

107. Lt. Campbell, *HMS Armadillo & Escampador reconnaissance 14th-21st November 1942*, αχρον., HS 5/434. I. W. Birts προς Maj-Gen. CCME Force 133, αριθ. G/CS/7/430, 2 Μαρτίου 1944, HS 5/456. Ο ανεφοδιασμός και η υποστήριξη των αποστολών συνεχίζεται έως τον Οκτώβριο του 1944. Βλ. το χαρακτηριστικό ταξίδι του καϊκιού *Παναγιά* από την Αμμόχωστο έως και την Ηρακλεία σε 21 ημέρες, G. E. Marshall, *Report on Operations Carried out by force 133 (Para Naval) Caique Panagia ...*, αχρον., HS 5/438.

των μικρών σκαφών.¹⁰⁸ Τους πρώτους μήνες του 1944, εξάλλου, ο καπετάνιος του Armadillo της SOE, που είχε μεταφέρει την ομάδα Grotesque, έχει συνδεθεί στενά με τον Μανώλη Ψαρρό, από τους βασικούς συνεργάτες των Βρετανών στην περιοχή. Εκτός από την Ηρακλεία, βοσκοί στα ακατοίκητα νησιά Αντικέρι και Δεσποτικό είχαν επίσης έρθει σε επαφή με πληρώματα καϊκιών της SOE και διατηρούσαν φιλικές σχέσεις.¹⁰⁹ Καθοριστική επίσης υπήρξε η συμμετοχή κατοίκου της Νάξου στην πρώτη σύνθεση της Αποστολής, όπως θα φανεί στη συνέχεια.

II.

Κατοχή στη Νάξο

Οι Ιταλοί αποβιβάστηκαν στο νησί στις 5 Μαΐου 1941, 700 περίπου στρατιώτες της Μεραρχίας Cuneo.¹¹⁰

Τα πρώτα χρόνια της Κατοχής οι Ναξιώτες που καταφέρνουν να φτάσουν στη Μέση Ανατολή δεν αναφέρουν ενέργειες από αντιστασιακές οργανώσεις ή αντάρτες, μόνο χαμηλού επιπέδου και αυθόρμητου χαρακτήρα παρενόχληση των αρχών Κατοχής, όπως κόψιμο τηλεφωνικών καλωδίων.¹¹¹ Οι κάτοικοι διαφεύγουν στη Μέση Ανατολή για να στρατευθούν στις ελληνικές δυνάμεις, κάποιοι μάλιστα πνίγονται στην προσπάθειά τους. Από εκείνους που έφτασαν, ορισμένοι κατατάχθηκαν στην ΙΙΙ Ορεινή Ταξιαρχία και πολέμησαν στη μάχη του Ρίμινι στην Ιταλία το Σεπτέμβριο του 1944.¹¹²

---

108. *Report on operations Primer and Grotesque II by Lt. K. J. Mackenzie*, [28 Φεβρουαρίου 1944], HS 5/435.

109. Commander RNR Operation order for «Armadillo», 6 Νοεμβρίου 1943, HS 5/434. *Report on operations Primer and Grotesque II by Lt. K. J. Mackenzie*, [28 Φεβρουαρίου 1944], HS 5/435.

110. Μ. Γλέζος, *ό. π.*, σ. 561. Οι Ιταλοί άφησαν μνήμες πολύ ισχυρότερης παρουσίας και σε μαρτυρίες που αφορούν την εποχή υπολογίζονται σε 2.000-3.000, βλ. Γ. Στ. Βερώνης, «Αναμνήσεις του Δαμαριωνίτη Νίκου Αδάμ από τα γεγονότα της Μ. Ανατολής (1941-1944)», *Ναξιακά* 29 (67), σ. 55.

111. Interrogation Reports (Various) – Anglo-Greek Secretariat II Office (L. Parissis), αναφορά 18 Νοεμβρίου 1943, HS 5/494.

112. Βλ. <http://koronida.blogspot.gr/2013/10/1944.html#more>. Τελευταία πρόσβαση Ιούλιος 2015.

Το νησί, όπως κατέγραψε ο επικεφαλής της αποστολής Grottesque, διέθετε παραγωγικές εκτάσεις σε πολλά σημεία, κυρίως μεγάλες ιδιοκτησίες στα δυτικά, όπου καλλιεργούνταν σιτάρι, κριθάρι, πατάτες, γλυκοπατάτες, ελαιόλαδο, φρούτα και σταφύλια, ενώ στα βόρεια βρισκονταν κυρίως κτηνοτροφικές περιοχές και τα ανατολικά ήταν βραχώδη και πιο φτωχά. Υπήρχαν επίσης τσιφλίκια με περιβόλια, στους Μέλανες, όπου «οι κάτοικοι δούλευαν σαν σκλάβοι». Τα τσιφλίκια αυτά ανήκαν στην αδελφότητα του Τιμίου Σταυρού, τμήμα της Αγίας Έδρας του Πάπα της Ρώμης. Πριν τον πόλεμο οι καλλιεργητές κάτοικοι είχαν προσφύγει στα ελληνικά δικαστήρια, ζητώντας τη διανομή της έγγειας ιδιοκτησίας της αδελφότητας στους ίδιους, αλλά λόγω της έναρξης του πολέμου δεν είχε ληφθεί οριστική απόφαση και επικρατούσαν οι προπολεμικές συνθήκες.¹¹³

Στη Νάξο υπήρχαν τρεις σταθμοί παραγωγής ηλεκτρικού ρεύματος, από τους οποίους το 1944 λειτουργούσε μόνο ο σταθμός στη Χώρα. Στη Χώρα επίσης λειτουργούσε εργοστάσιο κατεργασίας δέρματος, ενώ εκτός λειτουργίας βρισκόταν ένα δεύτερο σε χωριό. Δεν λειτουργούσαν οι μηχανές σε παγοποιείο, κονσερβοποιία και βυρσοδεψείο που υπήρχαν στη Χώρα, ούτε στα επτά ελαιουργεία του νησιού. Στα τέλη του 1944 το κεντρικό λιμάνι διέθετε πέντε μηχανοκίνητα καΐκια 4-7 τόνων για μεταφορές, ενώ δεν υπήρχε κανένα μηχανοκίνητο μέσο για μεταφορές στην ξηρά.¹¹⁴

Σύμφωνα με μέλος της Αποστολής, στη διάρκεια της Κατοχής πέθαναν από την πείνα τετρακόσια περίπου άτομα, σε πληθυσμό 20.000. Η πείνα, στη διάρκεια της ιταλικής Κατοχής, έπληξε κυρίως τους εργάτες στα σμυριδορρυχεία της Απειράνθου. Οι περισσότεροι από αυτούς δεν κατάγονταν από το νησί, αλλά εγκλωβίστηκαν εκεί. Στις αρχές του 1945 υπήρχαν 1.000 ενεργοί εργάτες στο νησί και συνολικά 3.000 καταγεγραμμένοι στους σχετικούς καταλόγους. Λόγω της γενικής έλλειψης τροφίμων οι ντόπιοι δεν μπόρεσαν να τους βοηθήσουν αποτελεσματικά και πολλοί πέθαναν.¹¹⁵

---

113. Kairis Final Report. *Report on Grottesque Mission by Sgt G.A.E. Hanson*, αχρον. [αρχές Ιανουαρίου 1945], HS 5/720 (στο εξής Hanson report).

114. Kairis Final Report.

115. Interrogation Reports (Various) – Anglo-Greek Secretariat II Office (L. Parissis), αναφορά 18 Νοεμβρίου 1943, HS 5/494. Kairis Final Report. Hanson Report. Βλ. και Γ. Στ. Βερώνης, *ό. π.*, σ. 55. Βλ. και Δέτσης Γεώργιος, «Εθνική Οργάνωσις Εσωτερικής Αντίστασεως 'Στρατιωτικόν Τμήμα Νάξου'», Γενικό Επιτελείο Στρατού, Διεύθυνση Ιστορίας Στρατού, *Αρχεία Εθνικής Αντίστασης (1941-1944)*, Αθήνα 1998, τ. 6ος, σ. 277-286.

Σύμφωνα με την Αποστολή, τα ορυχεία ανήκαν στους εργάτες, οι οποίοι κατείχαν υποχρεωτικά μετοχές. Προπολεμικά οι εργάτες παρέδιδαν τη σμύριδα σε κρατικούς σταθμούς, όπου γινόταν επιλογή πρώτης και δεύτερης ποιότητας, ζύγισμα και καταβολή του τιμήματος της αγοράς της από το κράτος. Η σμύριδα μεταφερόταν με εναέριες γραμμές στον κόλπο της Μουτσούνας, νοτιοανατολικά, και αποθηκευόταν στην κεντρική αποθήκη της κρατικής εταιρείας. Τα ορυχεία σταμάτησαν να λειτουργούν με την ιταλική κατοχή.¹¹⁶

Προμήθειες για την ανακούφιση του πληθυσμού άρχισαν να φτάνουν στη Νάξο πριν το καλοκαίρι του 1944. Σουηδός εκπρόσωπος του Ερυθρού Σταυρού επισκέφθηκε το νησί τον Ιούνιο για να διαπιστώσει την κατάσταση, αλλά δεν έλαβε άδεια από τις αρχές να επισκεφθεί χωριά της ενδοχώρας.¹¹⁷

Η ιταλική δύναμη κατοχής το καλοκαίρι του 1943 εξακολουθούσε να αριθμεί 700 άτομα, δεν υπήρχε αξιόλογη αντιαεροπορική άμυνα, ενώ οι κάτοικοι είχαν παρατηρήσει υπερπτήσεις συμμαχικών αεροπλάνων. Μετά την κατάρρευση της Ιταλίας η φρουρά αποτελούνταν αποκλειστικά από Γερμανούς, που κατά κανόνα επέβαλαν περιορισμό της κυκλοφορίας των κατοίκων τη νύχτα.¹¹⁸ Γερμανικές δυνάμεις δεν στάθμευαν στα μικρότερα νησιά της περιοχής, όπως στην Ηρακλεία, τη Σχοινούσα και τα Κουφονήσια.¹¹⁹

Όταν το Μάρτιο του 1944 οι Γερμανοί θεώρησαν πως υφίσταται κίνδυνος συμμαχικής απόβασης στα ελληνικά νησιά, οργάνωσαν την άμυνα στις εγκαταστάσεις τους στη Νάξο και την Πάρο με ναρκοθέτηση και συρματοπλέγματα. Επιπλέον εγκατέστησαν όπλα και όλμους στις σημαντικότερες θέσεις, συγκέντρωσαν μεγάλο αριθμό από χειροβομβίδες, εκρηκτικά, πυρομαχικά, φωτοβολίδες και νερό για 3-4 μήνες, ασυρμάτους, καθώς και εξοπλισμό για οπτική παρατήρηση. Ταυτόχρονα εκπαίδευσαν τους άνδρες των φρουρών

116. Kairis Final Report.

117. Force 133 Weekly Review. Week ending 24 Jun. 44, αριθ. G/CS/19E, 24 Ιουνίου 1944, HS 5/496.

118. D/H133 προς London (RWR), 1 Νοεμβρίου 1945, HS 5/484. Μ. Γλέζος, *ό. π.*, σ. 764. Η δύναμη των Ιταλών, σύμφωνα με μαρτυρίες νησιωτών που είχαν διαφύγει στη Μέση Ανατολή ήταν 2.500-3.000 άνδρες, αριθμός που εκφράζει την αίσθηση ισχύος και επιβολής που είχαν οι κάτοικοι από την παρουσία των Ιταλών, όπως σημειώθηκε και παραπάνω για την αρχή της Κατοχής. Interrogation Reports (Various) – Anglo-Greek Secretariat II Office (L. Parissis), αναφορά 18 Νοεμβρίου 1943, HS 5/494.

119. Kairis Final Report. Το γεγονός καταγράφεται και σε όλες τις σχετικές αναφορές.

στη χρήση όπλων.¹²⁰ Στις αρχές Μαΐου, τη φρουρά του νησιού αποτελούσαν 54 άνδρες, Γερμανοί διαφόρων όπλων, καθώς και ένας Τσέχος, μέλος της Νεολαίας του Χίτλερ. Βρίσκονταν στη Χώρα και σε άλλα δυο σημεία: στον Απόλλωνα, το βορειότερο χωριό, και στο Μαρμαροκοπιό, κοντά στην Απείρανθο, και διέθεταν ασυρμάτους και ραδιοτηλεγραφικό σταθμό, φορητό για την επικοινωνία τους μέσα στο νησί και μηχανοκίνητο καΐκι για την επικοινωνία με την Πάρο. Μεταξύ Πάρου και Νάξου λειτουργούσε, επίσης, οπτική επικοινωνία και ασύρματος. Επιπλέον οι Γερμανοί ήλεγχαν με δυο ναρκαλιευτικά τα παράλια των δυο νησιών και τα γειτονικά ύδατα, όπου η βρετανική αεροπορία RAF έριχνε συνεχώς νάρκες τις νύχτες.¹²¹

Κατοχή στην Πάρο

Το νησί συνδέθηκε στενά με τη βάση διαφυγών που λειτούργησε στην Αντίπαρο από τα μέσα Νοεμβρίου του 1941 έως τις αρχές Ιανουαρίου του 1942. Τη βάση υποστήριζαν πολλοί κάτοικοι της Αντιπάρου, αλλά και πολλοί Παριανοί με κάθε τρόπο. Η πρώτη αυτή συμμαχική βάση στο Αιγαίο δημιουργήθηκε για να υποστηρίξει τις διαφυγές Ελλήνων και αργότερα Βρετανών στρατιωτών από την ηπειρωτική Ελλάδα, που είχαν ξεκινήσει από τον Αύγουστο του 1941. Τότε οι πρώτες διαφυγές είχαν οργανωθεί από τον Χάρη Γραμματικάκη με καΐκια από την Αττική. Οι Έλληνες κατευθύνονταν στην Κρήτη και οι Βρετανοί στην Αίγυπτο. Ο Γραμματικάκης είχε χρησιμοποιήσει ως ενδιάμεσο σταθμό όρμο της Αντιπάρου, που συγκροτήθηκε στη συνέχεια ως βάση, με πρωτοβουλία της SIS Καΐρου, της οργάνωσης διαφυγών MI9, της SOE Καΐρου, ελληνικών μυστικών υπηρεσιών στο Κάιρο, του Γενικού Στρατηγείου Μέσης Ανατολής, καθώς και της οργάνωσης διαφυγών του Αλ. Ζάννα στην Αθήνα.

Μετά από τρεις προσεγγίσεις υποβρυχίων η βάση προδόθηκε τυχαία ή εσκεμμένα στους Ιταλούς στις 6 Ιανουαρίου 1942. Στην Πάρο οι Ιταλοί είχαν εγκαταστήσει φυλάκια στα περισσότερα χωριά και παρατηρητήρια στους σημαντικότερους όρμους, που συνδέονταν μέσω τηλεφώνου με την πρωτεύουσα, την Παροικιά. Παρά το γεγονός ότι δεν διέθεταν δυνάμεις στην Αντί-

---

120. Kairis Final Report. Η πληροφορία σχετικά με την εκπαίδευση των Γερμανών, αν είναι ακριβής, επιβεβαιώνει το χαμηλό επίπεδο των ανδρών που συγκροτούσαν τις φρουρές των Κυκλάδων.

121. Hanson Report.

παρο, μπορούσαν να κινητοποιούνται άμεσα. Έτσι κινήθηκαν γρήγορα και μετά από μάχες συνέλαβαν τους περισσότερους εμπλεκόμενους, στην Αντίπαρο και την Πάρο, Έλληνες και Βρετανούς, ενώ συλλήψεις έγιναν και στην Αθήνα. Ακολούθησαν δίκες και ορισμένοι εκτελέστηκαν, όπως ο Βρετανός John Atkinson και τέσσερις Παριανοί.¹²²

Το γεγονός επικράτησε να αναφέρεται μεταξύ των βρετανικών υπηρεσιών ως «η καταστροφή της Αντιπάρου» και ο απόηχός του μεταφέρεται και από Ναξιώτες που διαφεύγουν στη Μέση Ανατολή το φθινόπωρο του 1943.¹²³ Στο ίδιο πλαίσιο, το 1944, μέλος της αποστολής Grottesque που θα αναπτύξει επαφές στην Πάρο, θα αναφέρει πως στη βρετανική αυτή βάση που λειτουργούσε το Νοέμβριο του 1941 στην Αντίπαρο υπηρετούσαν τρεις Βρετανοί και κάποιοι Έλληνες, που προδόθηκαν στους Ιταλούς. Όλοι, εκτός από τον Γραμματικήκη που κατάφερε να διαφύγει, συνελήφθησαν από τους Ιταλούς, έξι κάτοικοι εκτελέστηκαν, αρκετοί ξυλοκοπήθηκαν και βασανίστηκαν σκληρά. Σύμφωνα με τις πληροφορίες που διέθετε η Αποστολή, οι Βρετανοί είχαν μάλλον εκτελεσθεί, ενώ πολλοί κάτοικοι είχαν μεταφερθεί στη Γερμανία, όπου βρισκόντουσαν κρατούμενοι. Το μέλος της αποστολής θεωρούσε πως έπρεπε να γίνει έρευνα για να βρεθούν οι προδότες.¹²⁴

Οι συνθήκες ζωής των κατοίκων στην Πάρο, 12.000 ατόμων το 1944, ήταν αντίστοιχες με εκείνες που επικρατούσαν στα περισσότερα νησιά των Κυκλάδων. Η πείνα έπληξε το νησί κυρίως το χειμώνα του 1941-1942, οπότε σημειώθηκαν και θάνατοι.¹²⁵

Μετά τη Συνθηκολόγηση της Ιταλίας, οι Ιταλοί της μικρής φρουράς στην Αντίπαρο και η δύναμη που βρισκόταν σε παρατηρητήριο της νησίδας Στρογγύλη, που είχαν εγκατασταθεί μετά τα γεγονότα του 1942, κατέφυγαν στις 12 Σεπτεμβρίου στη Νάξο και από εκεί διέφυγαν στη Σάμο, καταλήγο-

122. Σχετικά με τη βάση και το άδοξο τέλος της, βλ. κυρίως Α. Α. Αλιπράντης, *Μυστική συμμαχική βάση Αντιπάρου*, Αθήνα 1992. Βλ. επίσης Θ. Σαμπατακάκης, *ό. π.*, σ. 153-154, που βασίζεται στα αρχεία της SOE. Ι. Τσάτσου, *Φύλλα Κατοχής*, Αθήνα 1966, εγγραφές 16, 24 και 25 Φεβρουαρίου 1943. Βλ. και *Αντιναυάρχου Π. Ε. Κώνστα*, *ό. π.*, σ. 242, 244-247. Α. Ogden, *ό. π.*, σ. 15-16. Η λειτουργία της βάσης έγινε θρύλος μετά τον πόλεμο, βλ. Δ. Γατόπουλος, *Ιστορία της Κατοχής*, Αθήνα 1949, τ. Β', σ. 76-89. Μ. Γλέζος, *ό. π.*, σ. 736.

123. Interrogation Reports (Various) – Anglo-Greek Secretariat II Office (L. Parissis), αναφορά 18 Νοεμβρίου 1943, HS 5/494.

124. *Report by 2/Lt Costas Korkas on Sabotage Operations in Naxos and Paros from May – Dec. 44*, 28 Δεκεμβρίου 1944, HS 5/720 (στο εξής Korkas Report).

125. Kairis Final Report. Α. Α. Αλιπράντης *Μυστική συμμαχική βάση*, *ό. π.*, σ. 53.

ντας στην Τουρκία. Οι 150 Ιταλοί που βρισκόντουσαν στην Πάρο αποσύρθηκαν στα χαμηλά βουνά της περιοχής, όπου και συνελήφθησαν από τους Γερμανούς στις 12 Οκτωβρίου 1943.¹²⁶ Δεν διαθέτουμε στοιχεία από τις βρετανικές πηγές για τη γερμανική δύναμη σε όλο το διάστημα της παρουσίας της, όπως άλλωστε συμβαίνει για όλες τις Κυκλάδες, γνωρίζουμε ωστόσο ότι στα τέλη Μαΐου του 1944 η φρουρά κατοχής αριθμούσε 750 άνδρες, μεταξύ των οποίων εκτός από τους Γερμανούς υπήρχαν 19 Πολωνοί, και άγνωστος αριθμός Ρουμάνων και Τσέχων.¹²⁷

Κατοχή στην Ηρακλειά

Νότια και ανατολικά της Νάξου βρίσκεται το σύμπλεγμα των Μικρών Κυκλάδων, με ακατοίκητα και κατοικημένα μικρά νησιά, που έπαιξαν σημαντικό ρόλο στην Αντίσταση στην Κατοχή και στη δραστηριότητα της αποστολής Grottesque της Νάξου: κυρίως η Ηρακλειά, αλλά και η Δονούσα, καθώς και τα ακατοίκητα Μάκαρες, Κέρος και Αντικέρι.

Η Ηρακλειά είναι το δυτικότερο και μεγαλύτερο κατοικημένο νησί (18.078 τετραγωνικά χιλιόμετρα). απέχει δεκαοκτώ ναυτικά μίλια από τη Χώρα της Νάξου και 6 σχεδόν μίλια από την κοντινότερη ακτή της Νάξου. Το 1940 είχε περίπου 250 κατοίκους. Φρουρά ή άλλες δυνάμεις του Άξονα δεν υπήρχαν εκεί, παρά μόνο για μικρό διάστημα στις αρχές της Κατοχής.¹²⁸ Χρησιμοποιήθηκε για τη διείσδυση αποστολών στις Κυκλάδες, καθώς βρισκόταν σε στρατηγικό σημείο και οι Βρετανοί είχαν, πριν το χειμώνα του 1943 ακόμη, αναπτύξει επαφές εμπιστοσύνης και συνεργασίας με τους κατοίκους.

Όπως θα διαπιστώσουμε στη συνέχεια, στην Ηρακλειά υπήρξε παρουσία αποστολής της SIS, καθώς και μιας ακόμα αποστολής της SOE εκτός από την Grottesque.

Τον Ιούνιο του 1944 η Ηρακλειά ήταν ένα νησί «κατεχόμενο» από τους Βρετανούς, όπως διαπίστωνε μέλος της αποστολής Grottesque. Οι Γερμανοί το γνώριζαν και όλα τα γερμανικά στρατεύματα και τα καϊκια της περιοχής είχαν ειδοποιηθεί να μην πλησιάζουν. Τα καϊκια της SOE και άλλων συμμαχικών

126. Μ. Γλέζος, *ό. π.*, σ. 764.

127. Hanson Report.

128. *Report of Valavanis Georgios Primer*, αχρον., HS 5/719. *Report on operations Primer and Grottesque II by Lt. K. J. Mackenzie*, [28 Φεβρουαρίου 1944], HS 5/435.

υπηρεσιών αγκυροβολούσαν εκεί χωρίς πρόβλημα στη διάρκεια επιχειρήσεων. Η επισιτιστική κατάσταση ήταν καλύτερη από ό,τι στα γειτονικά νησιά.¹²⁹

Η αποστολή Grottesque

Η Αποστολή στη Νάξο λειτούργησε συνεχώς από τις 24 Νοεμβρίου 1943 έως τις 4 Ιανουαρίου 1945, παραμένοντας όλο αυτό το διάστημα στο νησί, εκτός από ενάμιση μήνα που αναγκάστηκε να καταφύγει στην Ηρακλεία.

Πριν εγκατασταθεί η Grottesque στη Νάξο υπήρχαν κάποιες πληροφορίες για την ευρύτερη περιοχή, καθώς τουλάχιστον ένας Βρετανός, πιθανόν της SIS, βρισκόταν στην Ηράκλεια, άγνωστο από πότε. Η SIS είχε επίσης επαφή εκεί με τον Μανώλη Ψαρρό, κάτοικο με το μεγαλύτερο μάλλον κύρος. Δεν γνωρίζουμε πότε και πώς ακριβώς οργανώνεται η Αποστολή, οι πρώτες ανιχνεύσιμες διαταγές όμως χρονολογούνται στα μέσα Οκτωβρίου 1943.¹³⁰

Η σύνθεση της Αποστολής άλλαξε δυο φορές στη διάρκεια λειτουργίας της, ενώ τα μέλη της δεν ξεπέρασαν τα τρία άτομα κάθε φορά. Τα μέλη που έφτασαν πρώτα ήταν: ο αρχηγός έφεδρος υπολοχαγός Ιππικού Μιχαήλ Καϊρης, που παρέμεινε αρχηγός σε όλο το διάστημα, ο οδηγός υπολοχαγός Ιππικού Σπύρος Φραγκίσκος από την Απείρανθο της Νάξου, και ο ασυρματιστής Αλέκος Αποστολάτος, στρατιώτης των ελληνικών δυνάμεων Μέσης Ανατολής. Ο Φραγκίσκος αναχώρησε την 1η Φεβρουαρίου 1944 και ο Αποστολάτος στις 29 Απριλίου. Αντικαταστάθηκε την ημέρα της αποχώρησής του από τον λοχία George Hanson, ασυρματιστή του βρετανικού στρατού. Την ίδια μέρα η σύνθεση της Αποστολής ολοκληρώθηκε με τον Κωνσταντίνο Κόρκα, ανθυπολοχαγό Πεζικού του Ιερού Λόχου.¹³¹

Ο Καϊρης είχε γεννηθεί το 1915, φοιτούσε στη Νομική Αθηνών πριν τον πόλεμο και γνωρίζουμε ότι δεν είχε επισκεφθεί τη Νάξο πριν αποβιβαστεί εκεί με την Αποστολή. Προσεγγίσθηκε από την SOE στη Μέση Ανατολή, όπου προφανώς είχε διαφύγει και είχε ενταχθεί στις ελληνικές ένοπλες δυνάμεις. Αφού πρώτα εκπαιδεύθηκε στη Σχολή ΜΕ 102, τέθηκε επικεφαλής

129. Hanson Report.

130. Commander RNR Operation orders for "Armadillo", 6 Νοεμβρίου 1943, HS 5/434.

131. Kairis Final Report. Ο Σπ. Φραγκίσκος αναφέρεται ως υπολοχαγός στην αναφορά του Καϊρη, ως ανθυπολοχαγός στην αναφορά του κυβερνήτη του καϊκιού που θα τον μετέφερε αργότερα εκτός Νάξου, βλ. *Report on operations Primer and Grottesque II by Lt. K. J. Mackenzie*, [28 Φεβρουαρίου 1944], HS 5/435.

της Αποστολής.¹³² Οι δυο εκθέσεις του που σώζονται καταγράφουν τα πράγματα με πυκνότητα και ακρίβεια, χωρίς επαναλήψεις ή συναισθηματισμούς και χωρίς ο συντάκτης να προβάλλει προσωπικές απόψεις ή να επιδιώκει να τονίσει τις ενέργειές του. Επικεντρώνονται στη δράση της Αποστολής και τις ενέργειες των συνεργατών της.

Ο Αποστολάτος είχε γεννηθεί το 1919 στην Αλεξάνδρεια της Αιγύπτου, απόφοιτος εμπορικού κολλεγίου, γνώριζε γαλλικά, αγγλικά, ιταλικά και αραβικά και είχε πολεμήσει στον πόλεμο του 1940-1941. Εκπαιδεύθηκε στη Σχολή της SOE στο χειρισμό ασυρμάτου και στην πτώση με αλεξίπτωτο. Ήταν το δεύτερο μέλος της αποστολής Brevity, μαζί με τον αρχηγό της ταγματάρχη Ι. Κιφωνίδα, όπου μετέχει ως ασυρματιστής. Η αποστολή εκείνη έφτασε στην Αθήνα τον Ιανουάριο του 1943 με καϊκι από τα τουρκικά παράλια. Είχε στόχο να συνδέσει την Αγγλο-ελληνική Επιτροπή στο Κάιρο, που συντόνιζε τις αντιστασιακές δράσεις εκ μέρους της βρετανικής και της ελληνικής κυβέρνησης, με το Κέντρο συντονισμού του αγώνα στην Αθήνα, κυρίως με την Επιτροπή Έξι Συνταγματαρχών. Πέντε μήνες μετά την άφιξη της είχε εγκαταστήσει επικοινωνία και ο ασύρματος παρέμεινε ενεργός τουλάχιστον έως τον Οκτώβριο 1943, δεν γνωρίζουμε όμως ποιος ακριβώς τον χειρίζεται, ούτε πώς εντάσσεται ο Αποστολάτος στην αποστολή στη Νάξο αργότερα.¹³³ Ο αρχηγός της Brevity θα ενταχθεί αργότερα σε οργάνωση πληροφοριών στην Αθήνα όπου και θα παραμείνει έως την Απελευθέρωση.¹³⁴

Ο Κόρκας είχε γεννηθεί το 1921 και ως ανθυπολοχαγός του Ιερού Λόχου είχε εκπαιδευθεί στις πληροφορίες και τις δολιοφθορές.¹³⁵ Η απολογιστική

132. D/H 133 προς London (RWR), 1 Νοεμβρίου 1945, HS 5/484 όπου και σύντομη έκθεση 11 σελίδων του Καϊρη για την Αποστολή. Kairis Final Report, η δεύτερη έκθεση 24 σελίδες. Σχετικά με τη Σχολή της SOE και την επιλογή Ελλήνων από τις ένοπλες δυνάμεις βλ. Μ. Σπηλιωτοπούλου, «SOE: στρατολόγηση Ελλήνων», ό. π., σ. 237-281. Στοιχεία για τον Καϊρη δεν περιλαμβάνονται στους διαθέσιμους φακέλους εκπαιδευθέντων της SOE και οι πληροφορίες για τη ζωή του περιέχονται στις εκθέσεις του.

133. Για την εκπαίδευση του Αποστολάτου βλέπε φακέλους εκπαιδευθέντων Ελλήνων HS 5/370, 405, 412, όπου τα ατομικά φύλλα που τον αφορούν. Για την αποστολή Brevity και για τη συμμετοχή του βλ. κυρίως B6 προς D/H62, αριθ. B6/2/29/338, 20 Νοεμβρίου 1942, HS 5/536. GSO.III (POL) προς GSO.I (B6), αριθ. B6/2/101/146V, 7 Σεπτεμβρίου 1943, HS 5/527. *Report of Major of Artillery Diamantopoulos (Toby) on his mission to Greece*, Δεκέμβριος 1943, HS 5/52.

134. Ν. Δημοτάκης, *Μυστικός πόλεμος 1941-1944. Μίδας/Πλούτων*, Αθήνα 1948, σ. 194, 198.

135. Όπως ο ίδιος, αντιστράτηγος ε.α. πλέον, ανέφερε σε εκδήλωση για τα 70 χρόνια από

έκθεσή του συντάσσεται νωρίτερα από εκείνες των άλλων μελών, στα τέλη Δεκεμβρίου του 1944, είναι σύντομη αλλά περιεκτική και καταγράφει την προσωπική του δράση στο πλαίσιο της Αποστολής. Ο Κόρκας ανέπτυξε σημαντική δράση εκτός Νάξου, κυρίως στην Πάρο, ενώ ταξίδεψε έως τη Σίφνο για να έρθει σε επαφή με την εκεί αποστολή της SOE, και για μεγάλα διαστήματα δρούσε χωρίς άμεση επαφή με τα άλλα μέλη της Αποστολής Grottesque. Ήταν και ο πρώτος που αποχώρησε, στις 5 Δεκεμβρίου 1944.¹³⁶

Ο υπολοχαγός Σπ. Φραγκίσκος, για τον οποίο δεν έχουμε περισσότερα στοιχεία, υπήρξε καθοριστικός παράγοντας για την εγκατάσταση και τη δικτύωση της Αποστολής, και επειδή ήταν από την Νάξο.

Ο μόνος Βρετανός της Αποστολής, ο ασυρματιστής Hanson, ήταν και το νεότερο μάλλον μέλος της, καθώς είχε γεννηθεί το 1923. Συντάσσει στις αρχές Ιανουαρίου 1945 ιδιαίτερα εκτενή απολογιστική έκθεση, που θα πρέπει να βασίστηκε σε ημερολόγιο που κρατούσε. Παρέχει στοιχεία για τη δράση της Αποστολής, αλλά και για τις κινήσεις των κατοχικών δυνάμεων, σώζοντας έτσι πληροφορίες από τα μηνύματα ασυρμάτου που έχουν καταστραφεί. Ο ίδιος ανέλαβε τη λειτουργία του ασυρμάτου από την 1η Μαΐου 1944 και είχε σημαντικό ρόλο στη σύνταξη των Δελτίων Ειδήσεων για την πληροφόρηση των κατοίκων, καθώς και στη σύνταξη υπονομευτικών φυλλαδίων για τα γερμανικά στρατεύματα, το τελευταίο και διότι γνώριζε γερμανικά. Η έκθεση συχνά έχει τη μορφή άμεσης, εξομολογητικής μαρτυρίας, με στοιχεία κριτικής για τον Καίρη ή τους κατοίκους, από τους οποίους φαίνεται να κράτησε αποστάσεις.¹³⁷

1. Εγκατάσταση της Grottesque, οργάνωση επαφών, διαβίβαση πληροφοριών

Η Αποστολή ξεκίνησε με το καϊκι *Armadillo* από την Χάιφα της Παλαιστίνης στις 14 Νοεμβρίου 1943. Οργανώθηκε με προοπτική, μετά την εγκα-

---

την απελευθέρωση της Νάξου που έγινε στο νησί βλ. <http://www.naxosnow.gr/i-apeleftherositis-naxou-opos-tin-ezise-o-ierolochitis-kostantinos-korkas-ichitikafotos/> (πρόσβαση στην ιστοσελίδα Μάιος 2015). Από τον Ιανουάριο 1944 άνδρες του Ιερού Λόχου είχαν τεθεί υπό τις διαταγές της SOE Καΐρου και συμμετείχαν στις αποστολές της ή σε επιχειρήσεις σε συνεργασία με τις αποστολές. Βλ. Γενικό Επιτελείο Στρατού, Διεύθυνση Ιστορίας Στρατού, *Ο Ελληνικός Στρατός κατά το Δεύτερο Παγκόσμιο Πόλεμο*, ό. π., σ. 273-250.

136. Έκθεση 5 σελίδων βλ. Korkas Report.

137. Την έκθεση 57 σελίδων βλ. Hanson Report.

τάστασή της, να ανεφοδιάζεται σε τακτά διαστήματα από καΐκι της SOE, που θα εξασφάλιζε και τη μεταφορά αναφορών και άλλων εκτενών εγγράφων. Είχε εκτιμηθεί ότι ο ανεφοδιασμός θα μπορούσε να γίνεται μέσα σε μια νύχτα από τις τουρκικές ακτές, διαπλέοντας «τα φιλικά ύδατα» Σάμου και Ικαρίας. Στο πενταμελές πλήρωμα του καϊκιού, με κυβερνήτη τον υποπλοίαρχο Mackenzie, υπηρετούσε ως λοστρόμος και ο Έλληνας Σαΐτας.¹³⁸

Μέσω Κύπρου φτάνουν στο Καστελόριζο, όπου αγκυροβολούν νύχτα και επιβιβάζουν τέσσερις Βρετανούς. Οι τελευταίοι αποβιβάζονται την επομένη στη Ρόδο, το καΐκι συνεχίζει το ταξίδι και στις 23 Νοεμβρίου τα μεσάνυχτα φτάνει στο Άνυδρο, ακατοίκητο νησί μεταξύ Αστυπάλαιας και Ίου. Το ίδιο πρωί, νωρίς, προσεγγίζει τους Μάκαρες, από όπου τα μέλη της Αποστολής και ο κυβερνήτης παρατηρούν με κιάλια το σημείο για την αποβίβασή τους στη Μουτσούνα της Νάξου. Παραμένουν εκεί, καθώς λόγω του αέρα δεν μπορούσαν να προσεγγίσουν την ακτή της Νάξου και την επομένη γνωρίζουν ντόπιο ψαρά, τον Νικολή από τη Δονούσα, που τυχαία πέρασε από τον κόλπο όπου είχαν αγκυροβολήσει. Ο Νικολής τους ρωτά εάν επρόκειτο να πάνε στη Μήλο τρόφιμα για κάποιους Εγγλέζους που ήταν εκεί, ενώ τους ενημερώνει πως στη Νάξο κρύβονταν δυο Βρετανοί αεροπόροι. Ο κυβερνήτης δίνει τέσσερις χρυσές λίρες στον ψαρά και του υπόσχεται άλλες έξι, εάν μετέφερε τους τραυματίες αεροπόρους στην Ηρακλεία. Ο Νικολής δέχεται παρά τις δυσκολίες που υπήρχαν, καθώς, όπως ανέφερε, οι αεροπόροι είχαν αποβιβαστεί στο βορειοανατολικό άκρο της Νάξου, όπου βρισκόταν δύναμη 25 Γερμανών. Υπήρχε γιατρός που τους παρείχε φροντίδα και κάλυψη, αλλά ήταν αμφίβολο αν θα μπορούσαν να περπατήσουν οκτώ μίλια ως την Μουτσούνα για να τους μεταφέρει.¹³⁹ Οι πληροφορίες του Νικολή είναι ενδεικτικές της κινητικότητας άλλων υπηρεσιών στην περιοχή και των αεροπορικών επιδρομών, για τις οποίες δεν μπορούσε πάντοτε η SOE να διαθέτει άμεση ενημέρωση. Είναι επίσης χαρακτηριστικές και για τον ρόλο των κατοίκων.

138. Για το ταξίδι του καϊκιού, από τις 14 Νοεμβρίου έως τις 4 Δεκεμβρίου 1943 βλ. I. W. Birts προς Maj-Gen. CCME Force 133, αριθ. G/CS/7/430, 2 Μαρτίου 1944, HS 5/456, όπου η έκθεση με τη μορφή ημερολογιακών καταγραφών του κυβερνήτη του *Armadillo*. Βλ. επίσης Commander RNR Operation orders for “Armadillo”, 6 Νοεμβρίου 1943, HS 5/434 και B6 προς D/H163, αριθ. B6/506/46.Y, 1 Νοεμβρίου 1943, HS 5/456.

139. Kairis Final Report. I. W. Birts προς Maj-Gen. CCME Force 133, αριθ. G/CS/7/430, 2 Μαρτίου 1944, HS 5/456.

Το ίδιο βράδυ, και αφού ο Νικολής είχε διαβεβαιώσει πως η όλη επιχείρηση θα παρέμενε μυστική, η Αποστολή με τον ασύρματο και τα εφόδιά της μεταφέρεται με το μικρό σκάφος του στην ακτή της Νάξου και καταφέρνει να αποβιβαστεί μετά από δυο αποτυχημένες προσπάθειες. Στη συνέχεια το *Armadillo* και ο Νικολής κατευθύνονται στην Ηρακλεία όπου και αγκυροβολούν. Συναντούν τον Βρετανό που βρισκόταν ήδη στο νησί και διανυκτερεύουν στο σπίτι του Μανώλη Ψαρρού. Αργά τη νύχτα φτάνουν και οι τραυματίες αεροπόροι στο σπίτι, μαζί με τους άνδρες του νησιού και γλεντούν όλοι μαζί τη διάσωσή τους ως τα ξημερώματα.¹⁴⁰

Την επομένη, 25 Νοεμβρίου, το καΐκι αγκυροβολεί στο Αντικέρι. Μένουν εκεί πέντε μέρες, σε επαφή με περαστικούς ψαράδες, παρατηρώντας τις κινήσεις κάποιων λίγων εχθρικών πλοίων από την Ίο ή τη Νάξο προς Αμοργό και Αστυπάλαια και την πυκνή κίνηση αεροσκαφών προς κάθε κατεύθυνση. Ο βοσκός, που κατοικούσε στο Αντικέρι με τη γυναίκα και τα δυο μικρά του παιδιά και είχε πολεμήσει εναντίον των Ιταλών στην Αλβανία, τους παρείχε μεγάλη βοήθεια με συγκινητική προθυμία, καθώς στεκόταν συνεχώς στο ψηλότερο σημείο του νησιού για να ενημερώνει για την παραμικρή κίνηση στη θάλασσα. Ψαράς από την Ηρακλεία, που είχαν γνωρίσει στο γλέντι και έλεγε συχνά πόσο ήθελε οι Γερμανοί και οι Ιταλοί «να φύγουν από τις Κυκλάδες», τους προμήθευε ψάρια. Την 1η Δεκεμβρίου το *Armadillo* αναχωρεί και σε δυο μέρες φτάνει, με καταπληκτικό καιρό για την εποχή, στα τουρκικά παράλια.

Ο κυβερνήτης Mackenzie, που μάλλον πρώτη φορά θα πρέπει να ταξίδεψε στις Κυκλάδες τότε, τονίζει στην αναφορά του ότι το πιο εντυπωσιακό στοιχείο του ταξιδιού του ήταν πόσο φιλικά διακείμενοι ήταν οι Έλληνες ψαράδες που συνάντησε και πόσο πρόθυμοι να βοηθήσουν τους Βρετανούς. Κατά την παραμονή του στο Αντικέρι είχε δώσει στους ψαράδες κάποια μικροαντικείμενα που χρειάζονταν και πρότεινε εάν οι Βρετανοί επέλεγαν να στρατολογήσουν κάποια άτομα για να τους εντάξουν στις αποστολές με αμοιβή, η αμοιβή να μην είναι σε χρήμα αλλά σε ρούχα, υποδήματα, σπέρτα, σκιοινιά, τσιγάρα και άλλα ανάλογα είδη που προφανώς ήταν σε έλλειψη στα νησιά.¹⁴¹

140. I. W. Birts προς Maj-Gen. CCME Force 133, αριθ. G/CS/7/430, 2 Μαρτίου 1944, HS 5/456. Δεν διευκρινίζεται ποιος ακριβώς ήταν ο Βρετανός και σε ποια υπηρεσία ανήκε.

141. I. W. Birts προς Maj-Gen. CCME Force 133, αριθ. G/CS/7/430, 2 Μαρτίου 1944, HS 5/456.

Ο Mackenzie προσλάβανε το χώρο με όρους αρχιπελάγους και νησιωτισμού, όταν διαπίστωνε πως τα νησιά στις Κυκλάδες βρίσκονται σε τόσο μικρή απόσταση το ένα από το άλλο, που πολλοί ψαράδες πήγαιναν από κόλπο σε κόλπο με κουπιά να ψαρέψουν. Ψάρευαν με δυναμίτη και μετέφεραν καθημερινά τα ψάρια με μηχανοκίνητο καΐκι στον Πειραιά. Με τη συνεχή αυτή κινητικότητα, ήταν πραγματικά αδύνατο να βρει κάποιος αγκυροβόλιο για μια νύχτα και μια ολόκληρη μέρα χωρίς να γίνει αντιληπτός.¹⁴²

Στο μεταξύ στη Νάξο ο υπολοχαγός Φραγκίσκος, μέλος της Αποστολής, εξασφάλισε το βράδυ της άφιξης της Αποστολής, και χωρίς να έχει προηγηθεί συνεννόηση, ασφαλές καταφύγιο και χώρο για να κρύψουν τα εφόδιά τους. Την επομένη νύχτα στέλνουν το πρώτο τους σήμα στην Force 133, δηλαδή στην SOE Καΐρου, με πληροφορίες σχετικά με τις γερμανικές δυνάμεις και τις εγκαταστάσεις τους.¹⁴³ Τον ίδιο μήνα αποκτούν επαφές που τους επιτρέπουν να συγκροτήσουν δίκτυο πληροφοριών για ό,τι συμβαίνει στο νησί και για τη ναυσιπλοΐα στην ευρύτερη περιοχή.¹⁴⁴

Στο πλαίσιο των επαφών αυτών στις 27 Νοεμβρίου, μετά από νυχτερινή πορεία τριών ωρών, η Αποστολή φτάνει στην Απειράνθο, στο σπίτι του υπολοχαγού Φραγκίσκου, όπου συναντά δυο άλλους κατοίκους, τον Γεώργιο Φραγκίσκο και τον Νικόλαο Πρωτονοτάριο, στους οποίους ο αρχηγός εκθέτει με λεπτομέρειες τους στόχους και τον τρόπο λειτουργίας της Grotesque. Δίνοντας μεγάλο βάρος στη συλλογή πληροφοριών, ο Καΐρης υπογραμμίζει πως οι πληροφορίες που θα συλλέγονται θα πρέπει να έχουν βάθος και έκταση και οι υπόλοιπες ενέργειες της Αποστολής και των συνεργατών της θα έπρεπε να γίνονται με μυστικότητα και ταχύτητα.¹⁴⁵

Θα συνέλεξαν συστηματικά ακριβείς και λεπτομερείς πληροφορίες σχετικά με οτιδήποτε αφορούσε τις γερμανικές δυνάμεις: τον αριθμό και τη σύνθεσή τους, τις κινήσεις, τις κάθε είδους εγκαταστάσεις τους, τον οπλισμό, αλλά και το ηθικό και την συμπεριφορά τους προς τους κατοίκους. Επίσης θα συνέλεξαν άμεσα πληροφορίες για τυχόν διαφοροποιήσεις στα παραπάνω. Έπρεπε να διαθέτουν ενημερωμένες και ακριβείς πληροφορίες σχετικά με την παρουσία και τις κινήσεις όλων των σκαφών, από και προς το κεντρικό και όλα τα υπόλοιπα λιμάνια του νησιού, και τη ναυσι-

---

142. Ο. π.

143. D/H133 προς London (RWR), 1 Νοεμβρίου 1945, HS 5/484. Kairis Final Report.

144. D/H133 προς London (RWR), 1 Νοεμβρίου 1945, HS 5/484.

145. Kairis Final Report.

πλοία στα γειτονικά ύδατα. Χρειάζονταν ακριβή και λεπτομερή στοιχεία για τα αεροσκάφη που περνούσαν πάνω από τη Νάξο και το πρόγραμμα που ακολουθούσαν. Οι συνεργάτες της Αποστολής όφειλαν να συλλέγουν τις πληροφορίες με τον πιο ασφαλή και διακριτικό τρόπο, τηρώντας απόλυτη μυστικότητα σχετικά με την παρουσία και τους σκοπούς της Αποστολής.¹⁴⁶

Το ίδιο βράδυ οργανώθηκε ο τρόπος διαβίβασης πληροφοριών προς το αρχηγείο της Αποστολής και δόθηκαν οδηγίες στους πρώτους συνεργάτες για τη μύηση έμπιστων ατόμων που θα εντάσσονταν στο δίκτυο συλλογής πληροφοριών. Ταυτόχρονα κάτοικος του χωριού αναχώρησε για την πρώτη αποστολή συλλογής πληροφοριών στη Χώρα. Στις 10 Δεκεμβρίου, η Αποστολή εγκαθίσταται στην Απείρανθο, με τον ασύρματό της, ενάμιση χιλιόμετρο μακριά από γερμανική φρουρά, στο Μαρμαροκοπιό, που διέθετε και σταθμό τηλεγράφου.¹⁴⁷

Η δυναμική που αναπτύχθηκε με τη λειτουργία της Αποστολής ήταν αμφίδρομη. Οι κάτοικοι έτρεφαν θετικά συναισθήματα προς τους Συμμάχους και ήταν πρόθυμοι να συνδράμουν την Αποστολή, εφόσον δεν θα διέτρεχαν μεγάλους κινδύνους. Η Αποστολή από την πλευρά της κινδύνευε να προδοθεί στους Γερμανούς, εάν οι κάτοικοι δεν τηρούσαν απόλυτη μυστικότητα σχετικά με την παρουσία και το έργο της, στοιχείο που καθόριζε όλες τις επιχειρήσεις στο Αιγαίο.¹⁴⁸

Τα μέλη της Grotesque κινούνταν κυρίως τη νύχτα, με πολύωρες πορείες, και ήταν εφοδιασμένα με ελληνικές ταυτότητες, όπου εμφανίζονταν ως κάτοικοι Αθηνών. Ωστόσο η κάλυψη αυτή, ακόμα κι αν εμφανίζονταν ως κάτοικοι Νάξου, δεν είχε αξία σε ένα νησί όπου όλοι γνωρίζονταν μεταξύ τους και αναγνώριζαν το πολύ σε μια μέρα τους «ξένους», όπως επισημαίνει ο Καΐρης σε έκθεσή του. Ο ίδιος, εξάλλου, όταν τον Ιανουάριο του 1944 πήγε στο λιμάνι της Χώρας για αναγνώριση, έγινε αμέσως αντιληπτός από τους κατοίκους που τον πλησίαζαν, φιλικά πάντα, ρωτώντας ποιος ήταν και τι έκανε. Η αληθοφανής τότε κάλυψή του, ότι ήταν έμπορος από την Αμοργό και είχε έρθει με κουπιά για δουλειές, μπορούσε να κρατήσει μόνο για λίγο. Έτσι σε λίγες μέρες όλη η Χώρα συζητούσε για την επίσκεψη «Άγγλου» αξιωματικού στο λιμάνι.¹⁴⁹

146. Ο. π.

147. Ο. π.

148. D/H133 προς London (RWR), 1 Νοεμβρίου 1945, HS 5/484.

149. Kairis Final Report. D/H133 προς London (RWR), 1 Νοεμβρίου 1945, HS 5/484.

Ο Καΐρης θα διαπιστώσει φθάνοντας στο νησί πως υπήρχαν δυο αντιστασιακές οργανώσεις κυρίως, χωρίς ενεργό δράση: ομάδα 150 αξιωματικών, που σύμφωνα με τον Καΐρη δεν είχε δραστηριοποιηθεί ούτε σε πολιτικό επίπεδο, αν και υποστηριζόταν από την πλειοψηφία του πληθυσμού, και ομάδα του ΕΑΜ με 80-100 μέλη με μεγαλύτερη δραστηριότητα, που είχε αναπτύξει και πρόγραμμα μυστικών ομιλιών για πολιτικά ζητήματα.¹⁵⁰

Όπως αργότερα πληροφορήθηκε η Αποστολή, το τοπικό ΕΑΜ είχε συγκροτηθεί από οκτώ κομμουνιστές στα μέσα του 1943, δεν είχε επαφή με την Κεντρική Επιτροπή της Αθήνας, ενώ δεν είχε αναπτύξει σημαντική δραστηριότητα λόγω της έντονης αντίδρασης που είχε εκδηλωθεί από τους παλαιούς πολιτικούς του νησιού. Οι τελευταίοι, εξάλλου, διατηρούσαν επαφές με τα κέντρα των παλαιών κομμάτων στην Αθήνα. Ο Καΐρης εκτίμησε ότι η πλειοψηφία των κατοίκων δεν είχε συγκεκριμένη πολιτική ιδεολογία και έτεινε να ακολουθεί τους παλαιούς πολιτικούς αρχηγούς που έκρινε ότι εργαζόνταν προς το συμφέρον της.¹⁵¹

ΕΑΜ υπήρχε και στην Πάρο από τα τέλη του 1943, με επικεφαλής τον κομμουνιστή τελώνη της Παροικιάς Ιωάννη Καραβίτη. Διέθετε 80-100 περίπου μέλη στα τέλη του 1944, δεν είχε πολιτική δραστηριότητα, αλλά ανέπτυξε «πατριωτική» δράση, σταθερά στο πλευρό των Συμμάχων σε όλη τη διάρκεια της Κατοχής. Το ΕΑΜ Πάρου δεν είχε επαφή με την Κεντρική Επιτροπή της οργάνωσης, όπως αντίστοιχα συνέβαινε και με το ΕΑΜ Νάξου.¹⁵²

Στις αρχές Δεκεμβρίου ο Καΐρης συναντάται πρώτη φορά με τον ταγματάρχη Γ. Δέτση και τους υπολοχαγούς Δ. Καραμπάτση και Αντ. Πατσαρίση, νύχτα στο Φιλώτι. Αποφάσισαν τότε να οργανώσουν τη «Στρατιωτική Μονάδα Νάξου», ή μάλλον το «Στρατιωτικό Τμήμα Νάξου» (ΣΤΝ), που θα επιχειρούσε υπό τις διαταγές του Γενικού Στρατηγείου Μέσης Ανατολής. Ο Καΐρης συμβούλευσε τους αξιωματικούς να αποφεύγουν να δημιουργούν

150. D/H133 προς London (RWR), 1 Νοεμβρίου 1945, HS 5/484.

151. Kairis Final Report. Ο πρώτος πυρήνας του ΕΑΜ συγκροτήθηκε από τον Μανώλη Φάρκωνα με τη Διοικούσα Επαρχιακή Επιτροπή ΕΑΜ Νάξου να αποτελείται από εννιά άτομα. Αργότερα ο ΕΛΑΣ συγκροτήθηκε με επικεφαλής τον Φλώρια Μπάκαλο, όπως θα αναφέρει και ο Καΐρης. Μ. Γλέζος, *ό. π.*, σ. 561.

152. Kairis Final Report. Korkas Report. Hanson Report. Σύμφωνα με τον Γλέζο, μια δεύτερη αντιστασιακή κίνηση που είχε δημιουργηθεί στην Πάρο προσχώρησε στο ΕΑΜ, η οποία συγκρότησε τότε και δύναμη του ΕΛΑΣ, βλ. Μ. Γλέζος, *ό. π.*, σ. 563.

οποιαδήποτε προβλήματα με την οργάνωση του ΕΑΜ.¹⁵³ Η πολιτική αυτή θα αποτελέσει σταθερά στους σχεδιασμούς και τις ενέργειές του σε όλο το διάστημα λειτουργίας της Αποστολής και παρά τις αντιρρήσεις μελών της, κυρίως του Βρετανού ασυρματιστή.¹⁵⁴

Σύμφωνα με τη μεταπολεμική έκθεση του Δέτση¹⁵⁵, ωστόσο, ο ίδιος είχε ιδρύσει το ΣΤΝ στις 21 Νοεμβρίου 1941, με πυρήνα τέσσερις αξιωματικούς, μεταξύ των οποίων οι δύο που αναφέρει ο Καΐρης. Η οργάνωση είχε σκοπό να συγκροτήσει ανταρτικές ομάδες που θα δρούσαν την κατάλληλη στιγμή, να συγκεντρώνει πληροφορίες στρατιωτικές και να τις διαβιβάζει στο ΓΣΜΑ, να πραγματοποιεί δολιοφθορές, να προστατεύει και να φυγαδεύει Συμμάχους και Έλληνες, να διατηρήσει και να εξυψώσει το εθνικό φρόνημα των κατοίκων και να παρακωλύσει με κάθε τρόπο τις προσπάθειες του εχθρού προς όφελος των Συμμάχων. Είχε συγκροτήσει τις ανάλογες μονάδες-υπηρεσίες και συνεργαζόταν με την SOE Καΐρου, το Στρατηγείο Μέσης Ανατολής και μυστική υπηρεσία της Αμερικανικής Αποστολής στον Τεσμέ.¹⁵⁶ Το ένοπλο τμήμα των ανταρτών αποτελούσαν εννέα ένοπλες ομάδες με επικεφαλής κυρίως μόνιμους ή έφεδρους αξιωματικούς που πλαισίωναν τα κυριότερα σημεία του νησιού. Ο Δέτσης επιβεβαιώνει την υπαγωγή της οργάνωσης στο Στρατηγείο Μέσης Ανατολής και τη συνεργασία του με την Αποστολή, που δεν κατονομάζει.

Ο Καΐρης συγκρότησε το δίκτυο συνεργατών της Αποστολής μέσα σε δυο μήνες, (Δεκέμβριο 1943 – Ιανουάριο 1944), πραγματοποιώντας νέες συναντήσεις με τον Δέτση και τους άλλους αξιωματικούς. Δημιούργησε το τμήμα συλλογής πληροφοριών και το στρατιωτικό τμήμα. Κάθε τμήμα

153. Kairis Final Report. Η έκθεση του Καΐρη στα αρχεία της SOE αποτελεί μετάφραση από το ελληνικό πρωτότυπο. Στα αγγλικά η ονομασία της οργάνωσης αποδίδεται ως «Στρατιωτική Μονάδα Νάξου». Εδώ χρησιμοποιείται η ελληνική της ονομασία.

154. Hanson Report.

155. Δέτσης Γεώργιος, *ό. π.* Ο Δέτσης συντάσσει την έκθεσή του στις 5 Δεκεμβρίου 1952 και σημειώνει ότι το μεγαλύτερο τμήμα του αρχείου της οργάνωσης έχει χαθεί. *Ο. π.*, σ. 286.

156. Βλ. σχετικά και [Β. Κοσκινάς], «Εκθεσις δράσεως εθνικής ομάδος κατά την Κατοχήν του μονίμου λοχαγού Πεζικού Κοσκινά Βασιλείου», Γενικό Επιτελείο Στρατού, Διεύθυνση Ιστορίας Στρατού, *Αρχεία Εθνικής Αντίστασης*, τ. 7ος, Αθήνα 1998, σ. 412-414. Ο Κοσκινάς αναφέρει πως αποσπάστηκε στο Αμερικανικό Στρατηγείο Μέσης Ανατολής και υπό τις διαταγές του οργάνωσε δίκτυο πληροφοριών και τοπικούς πυρήνες «από καθαρώς εθνικόφρονος πολίτας» σε Τήνο, Άνδρο, Μύκονο, Σύρο, Πάρο, Νάξο και πολλά μικρότερα νησιά από τον Αύγουστο 1943, με έδρα την Τήνο. Το δίκτυο απέβλεπε στην εξασφάλιση των αξιωματικών που διέφευγαν στη Μέση Ανατολή και διαβίβαζε πληροφορίες.

λειτούργουσε ανεξάρτητα και τα μέλη τους γνώριζαν μόνο τον άμεσο επικεφαλής τους. Δεν υπήρξε δυσκολία στην επιλογή και στρατολόγηση συνεργατών, καθώς όλοι γνωρίζονταν μεταξύ τους στο νησί και ο Καϊρης μπορούσε να συλλέξει τις απαραίτητες πληροφορίες πριν ξεκινήσει τις επαφές. Χρησιμοποίησε μέλη του ΣΤΝ και του ΕΑΜ, κυρίως όμως κατοίκους που δεν ανήκαν σε καμία από τις δυο αυτές οργανώσεις. Επιπλέον στρατολόγησε και ειδικούς πράκτορες ως συνδέσμους – αγγελιοφόρους που χρησιμοποιήθηκαν σε διάφορες περιπτώσεις. Από τα μέσα Δεκεμβρίου 1943, εξάλλου, υπήρχε σύνδεσμος με την Πάρο που λειτούργησε έως την αποχώρηση της Αποστολής. Ο Καϊρης εκπαίδευσε τους επικεφαλής των τμημάτων και εκείνοι με τη σειρά τους εκπαίδευσαν τους υφιστάμενούς τους. Παράλληλα πραγματοποιήθηκαν ομιλίες για οργανωτικά ζητήματα και την τήρηση μυστικότητας και ασφάλειας.¹⁵⁷

Οι ομιλίες ήταν αποτελεσματικές και εξασφάλισαν την ασφάλεια λειτουργίας της Αποστολής και της όλης οργάνωσης. Μόνο ένας πράκτορας παραβίασε τους όρους λειτουργίας, ο οποίος και συνελήφθη αμέσως από μέλος της Αποστολής, δικάστηκε από τον Καϊρη και αφού του κατέβαλαν κάποιο ποσό που του χρωστούσαν για υπηρεσίες που είχε προσφέρει, τον απάλλαξαν από τα καθήκοντά του και τον προειδοποίησαν να τηρήσει κάθε μυστικότητα, διαφορετικά «θα το πλήρωνε με τη ζωή του».¹⁵⁸

Σε όλη τη διάρκεια της παραμονής των μελών της Grotesque στη Νάξο, σημειώθηκαν μόνο δυο απώλειες συνεργατών: Ναξιώτης που συνεργαζόταν σε μικρό βαθμό με την Αποστολή προδόθηκε στους Γερμανούς από συντοπίτη του για λόγους προσωπικής αντιζηλίας και εκτελέστηκε, ενώ στην Πάρο οι Γερμανοί συνέλαβαν νέο που κατηγορήσαν ότι είχε οδηγήσει καταδρομείς στο αεροδρόμιό τους στο νησί και τον εκτέλεσαν, όπως θα δούμε στη συνέχεια. Σημαντικοί σύνδεσμοι, όπως και ηγετικά στελέχη της Αποστολής συνελήφθησαν σε κάποιες περιπτώσεις γιατί είχαν παραβιάσει τη νυχτερινή απαγόρευση της κυκλοφορίας, αλλά χωρίς να ταυτοποιηθούν είχαν αφεθεί ελεύθεροι.¹⁵⁹

Οι σύνδεσμοι καθώς και οι παρατηρητές του τμήματος συλλογής πληροφοριών με συνεχή απασχόληση, 15-20 άτομα, είχαν σταθερό μισθό από την Αποστολή. Ο μισθός δεν ξεπερνούσε τα 15 αμερικανικά δολάρια, νόμισμα

157. D/H133 προς London (RWR), 1 Νοεμβρίου 1945, HS 5/484. Kairis Final Report.

158. D/H133 προς London (RWR), 1 Νοεμβρίου 1945, HS 5/484.

159. Ο. π.

το οποίο αντάλλασαν συχνά οι κάτοικοι μεταξύ τους. Οι άλλοι πράκτορες, μέλη των τμημάτων, αμοίβονταν ανάλογα με τις υπηρεσίες τους προς την Αποστολή, κατά κανόνα σε είδος. Οι αμοιβές εξασφαλιζόνταν με τον τακτικό ανεφοδιασμό της Αποστολής από καϊκία της SOE και όλο το προσωπικό συχνά λάμβανε δώρα σε τρόφιμα, ρούχα και άλλες προμήθειες.¹⁶⁰

Το αρχηγείο της Αποστολής και ο ασύρματος βρίσκονταν κυρίως σε σπηλιές ή ορεινά σημεία που πρόσφεραν κάλυψη και δυνατότητα επόπτευσης του χώρου. Υπήρχε πάντα φρουρός στην είσοδο και ευρύτερο σύστημα παρακολούθησης της περιοχής.¹⁶¹

Η επικοινωνία μέσα στο νησί γινόταν με τους συνδέσμους – αγγελιοφόρους, και όλοι οι εμπλεκόμενοι χρησιμοποιούσαν ψευδώνυμα ή κωδικά ονόματα. Δεν χρησιμοποιούσαν κώδικες στις εσωτερικές αυτές επικοινωνίες, καθώς η αποκωδικοποίηση ήταν χρονοβόρα και δύσκολη από μη ειδικά εκπαιδευμένους πράκτορες. Μέσω ασυρμάτου, που διέθετε κατά κανόνα εξωτερική κεραία, διαβιβάζονταν τα μηνύματα για το Αρχηγείο του Καΐρου ή, όταν είχαν μεγάλη έκταση, με τα καϊκία της SOE που έφταναν κατά διαστήματα για την υποστήριξη των αποστολών. Ο χειριστής του ασυρμάτου και ο αρχηγός της Αποστολής είχαν την ευθύνη των χειρισμών, κωδικοποιούσαν τα μηνύματα και τηρώντας σχετικές οδηγίες κατέστρεφαν αμέσως τα εισερχόμενα μηνύματα, κρατούσαν αντίγραφα των εξερχόμενων για 48 ώρες μόνο, αλλά τηρούσαν βιβλίο όπου κατέγραφαν τον αριθμό τους και τις ημερομηνίες αποστολής. Οι δια-νησιωτικές επικοινωνίες, τέλος, που αφορούσαν κυρίως την Ηρακλεία και την Πάρο, καλύπτονταν από καϊκία ψαράδων που είχαν στρατολογηθεί ως πράκτορες για τη συλλογή πληροφοριών.¹⁶²

Τα μέλη της Αποστολής, εκτός από τον ασυρματιστή που συνήθως παρέμενε δίπλα στον ασύρματο, είχαν ενεργό παρουσία στο νησί και δεν έμεναν περιορισμένα στο αρχηγείο, ούτε αρκούσαν σε νυχτερινές μετακινήσεις για να συναντούν τους βασικούς συνεργάτες τους. Χαρακτηριστικό ήταν το γεγονός ότι στις αρχές Ιανουαρίου 1944, όπως αναφέρθηκε, ο Καΐρης μετά από πορεία τεσσάρων ωρών πήγε στη Χώρα όπου φιλοξενήθηκε στο σπίτι βασικού συνεργάτη της Αποστολής, του Δ. Μελησινού. Έμεινε δώδεκα μέρες, πραγματοποιώντας αναγνώριση στο λιμάνι και τις γερμανικές εγκαταστάσεις, δίνοντας οδηγίες σε δύο νέους συνεργάτες, κατοίκους της Χώρας,

160. D/H133 προς London (RWR), 1 Νοεμβρίου 1945, HS 5/484. Hanson Report.

161. D/H133 προς London (RWR), 1 Νοεμβρίου 1945, HS 5/484.

162. Ο. π.

διανέμοντας αφίσες που τοιχοκολλήθηκαν στους δρόμους και προανήγγειλαν την ήττα των Γερμανών.¹⁶³

Όταν υπήρχε η δυνατότητα, όπως στις αρχές Μαΐου 1944 στην ανατολική ακτή, το Αρχηγείο ήταν ανοιχτό σχεδόν στους κατοίκους και δεχόταν τουλάχιστον δέκα επισκέπτες την ημέρα και άλλους πέντε που συμμετείχαν σε κάθε γεύμα και τα μέλη της Αποστολής συζητούσαν ανοιχτά μαζί τους. Ορισμένοι ήταν αγγελιοφόροι – σύνδεσμοι, που έφεραν πληροφορίες από την Απέιρανθο ή τη Χώρα, άλλοι ήταν απλώς περαστικοί, κάποτε χωρίς ιδιαίτερη σχέση με την Αποστολή. Όλοι δέχονταν τα τρόφιμα ή και τα τσιγάρα που τους χάριζε ο Καϊρης. Η πολιτική αυτή προσέγγισης φαινόταν αρχικά παράξενη στο Βρετανό ασυρματιστή Hanson, ο οποίος αναγνώρισε όμως την αποτελεσματικότητά της, τον ευγενικό και υπομονετικό χαρακτήρα του Καϊρη, καθώς και το γεγονός ότι η γενικότερη αντι-γερμανική στάση των κατοίκων δικαιολογούσε την έλλειψη μυστικότητας.¹⁶⁴

Στο πλαίσιο των δραστηριοτήτων που ανέπτυξε η Αποστολή εκτός Νάξου, συνέλεγε πληροφορίες και από σταθερούς ή άτυπους συνεργάτες στις Μικρές Κυκλάδες. Οι βοσκοί στα ακατοίκητα νησιά του Αιγαίου, όπως αναφέρθηκε ήδη, παρείχαν πληροφορίες για τις κινήσεις των δυνάμεων Κατοχής σε αποστολές και στα καΐκια της SOE, ακόμα και τα ελάχιστα τρόφιμα που διέθεταν, χωρίς να υπάρχει κάποια σχετική συμφωνία.¹⁶⁵

Πληροφορίες παρέχονταν επίσης από νησιώτες ψαράδες που κινούνταν σε ευρύτερη περιοχή, όπως π.χ. ανάμεσα στα νησιά Ηρακλεία, Νάξο, Σίφνο, Σέριφο, Κίμωλο και μέχρι τη Μήλο. Ο Μανώλης Ψαρρός φέρεται επικεφαλής τέτοιου άτυπου δικτύου, αλλά υπήρχε και αυθόρμητη συνεργασία με ψαράδες που τυχαία συναντούσαν μέλη της Αποστολής. Ο Ψαρρός παρουσιάζεται ο ίδιος ήδη από το φθινόπωρο του 1943 ως «άνθρωπος της Υπηρεσίας Σμύρνης», πιθανόν υπονοώντας επαφή του με την SIS, και διαθέτει καΐκι με το οποίο οργανώνει διαφυγές νησιωτών από τις Κυκλάδες. Οι διαφυγές γίνονται μέσω Σάμου και από εκεί στα τουρκικά παράλια ή ακολουθώντας τη θαλάσσια οδό από Ικαρία προς τα παράλια της Τουρκίας.¹⁶⁶ Στη συνέχεια

163. Kairis Final Report.

164. Hanson Report.

165. *Report on operations Primer and Grottesque II by Lt. K. J. Mackenzie*, [28 Φεβρουαρίου 1944], HS 5/435, το ίδιο και στο HS 5/719.

166. *Interrogation Reports (Various) – Anglo-Greek Secretariat II Office (L. Parissis)*, αναφορά 18 Νοεμβρίου 1943, HS 5/494.

ο Ψαρρός παρέχει καταφύγιο στην Αποστολή Grottesque όποτε χρειάζεται, καθώς και πληροφορίες για τις γερμανικές κινήσεις.¹⁶⁷ Έχει επίσης επαφή και συνεργασία με την αποστολή Mainsail που κινήθηκε μεταξύ Σερίφου και Σίφνου, έως την Κίμωλο και τη Μήλο.¹⁶⁸

Ο Mackenzie, που εγκατέστησε την αποστολή Grottesque στη Νάξο και έκανε επανειλημμένα ταξίδια στην περιοχή, όταν τον πρωτογνώρισε εκτίμησε το δυναμισμό και την αξία της συνδρομής που παρείχε στους Βρετανούς, χωρίς να τα αποδίδει στις χρηματικές αμοιβές που κατά καιρούς λάμβανε. Επίσης δεν θεωρούσε ότι ο Ψαρρός απέβλεπε σε μελλοντική αναγνώριση.¹⁶⁹ Ελάχιστο χρόνο μετά, τους πρώτους μήνες του 1944 θα έχει συνδεθεί μαζί του με παραδοσιακούς δεσμούς συγγένειας, βαφτίζοντας εγγονό του, και αναγνωρίζει τότε ότι ο Ψαρρός διαθέτει επιρροή φεουδαλικού άρχοντα στο νησί.¹⁷⁰

Οι εκτενείς εκθέσεις μελών της Αποστολής, κυρίως του αρχηγού της, καταγράφουν τα αποτελέσματα και την πορεία της δραστηριότητάς της. Ο Καΐρης συντάσσει την πρώτη εκτενή αναφορά του προς την SOE στο Κάιρο στις 26 Ιανουαρίου 1944, με πληροφορίες και στοιχεία που είχαν συλλέξει συνεργάτες του σε όλο το νησί. Είχε γίνει και καταγραφή του τηλεφωνικού και οδικού δικτύου και των βιομηχανικών εγκαταστάσεων. Επίσης, μετά από λεπτομερείς αναγνωρίσεις στη Χώρα, είχαν αποτυπωθεί οι γερμανικές θέσεις του ραδιοτηλεγραφικού σταθμού στο Μαρμαροκοπιό, των παρατηρητηρίων στον Απόλλωνα και στο Σταυρί, καθώς και οι εγκαταστάσεις στο λιμάνι της Χώρας και στα σμυριδορυχεία του Κόρωνα. Δυο μέρες αργότερα η Αποστολή μετακινείται στη Μουτσούνα με τον ασύρματο, καθώς είχε αρχίσει να γίνεται γνωστή η παρουσία της στην Αλείρανθο και είχε εμφανιστεί γερμανική περίπολος που ερευνούσε για τον εντοπισμό της.¹⁷¹

---

167. Hanson Report.

168. G. C. Wilkinson, Captain O.C. San Stephanos, *Visit to Mainsail and OPs Viewpoint & Primer and of the taking off of the wounded guerilla of Andros*, αχρον. [μέσα Οκτωβρίου 1944], HS 5/437. *Report of the 2/Lt. Feloutzakis Orestis on the Mission of Mainsail on the Island of Milos*, αχρον. [Ιανουάριος 1945], HS 5/719.

169. I. W. Birts προς Maj-Gen. CCME Force 133, αριθ. G/CS/7/430, 2 Μαρτίου 1944, HS 5/456.

170. *Report on operations Primer and Grottesque II by Lt. K. J. Mackenzie*, [28 Φεβρουαρίου 1944], HS 5/435.

171. Kairis Final Report. Η αναφορά αυτή, στην οποία υπήρχε και λεπτομερές τμήμα τριών σελίδων για τα σμυριδορυχεία δεν σώζεται.

Ο εξοπλισμός της Αποστολής με ασύρματο, αλλά και το εύρος του δικτύου πληροφοριών που διέθετε, εξασφάλιζαν την καθημερινή, σχεδόν, διαβίβαση πληροφοριών για την κατάσταση στη Νάξο, την Πάρο και τα γειτονικά ύδατα, (531 σήματα συνολικά και τέσσερις εκτενείς εκθέσεις του Καϊρή). Η SOE διέθετε από το Νοέμβριο του 1943 πληροφορίες σχετικά με τη δύναμη των κατοχικών στρατευμάτων και φρουρών, τον οπλισμό και τις εγκαταστάσεις τους, τις κινήσεις στον αέρα και τη θάλασσα, τις προμήθειες, το ηθικό τους.¹⁷² Το έργο, ωστόσο, της Αποστολής παρουσίαζε συχνά σοβαρά τεχνικά προβλήματα, καθώς αναχωρώντας από τη Μέση Ανατολή δεν διέθετε καλές οδηγίες, ούτε τον αναγκαίο εξοπλισμό, είχε έλλειψη μπαταριών και λιπαντικών και μόνο ένα ασύρματο. Όταν ο τελευταίος χαλούσε, η Αποστολή έμενε χωρίς επικοινωνία μέχρι να της σταλεί νέος.¹⁷³

Βάσει των πληροφοριών της Grottesque, το βρετανικό ναυτικό και η αεροπορία πραγματοποίησαν από τα τέλη Δεκεμβρίου 1943 έως τα τέλη Σεπτεμβρίου 1944 16 επιχειρήσεις, βυθίζοντας εχθρικά σκάφη 5.000 τόνων συνολικά, ή σύμφωνα με τον αρχηγό της Αποστολής 10.000 τόνων. Η γεωγραφική κάλυψη των επιχειρήσεων, ο χρόνος εκτέλεσής τους και οι σημαντικές επιπτώσεις τους ήταν το αποτέλεσμα της οργάνωσης του δικτύου πληροφοριών της Αποστολής αλλά και της κλιμάκωσης του πολέμου: εκτείνονταν από την Αμοργό έως τη Μύκονο και τη Σύρο, οι περισσότερες στην περιοχή Νάξου, Πάρου και Μικρών Κυκλάδων (11 επιχειρήσεις, που έγιναν όλες, εκτός από μία, από το Μάρτιο 1944). Μόνο στις τρεις επιχειρήσεις του Σεπτεμβρίου 1944 βυθίστηκαν σκάφη 3.300 τόνων. Δυο από αυτά, ένα σκάφος 300 τόνων και ένα ναρκαλιευτικό, βυθίστηκαν βόρεια της Πάρου στις 14 Σεπτεμβρίου. Πνίγηκαν τότε 360 Γερμανοί και σώθηκαν 109, οι 38 τραυματισμένοι. Στις 21 Σεπτεμβρίου, εξάλλου, συμμαχικά αεροπλάνα βύθισαν πλοίο 1.200 τόνων μεταξύ Νάξου και Πάρου, όπου σκοτώθηκαν 250 Γερμανοί στρατιώτες. Πολλά πτώματα ξεβράστηκαν τότε στη Νάξο και οι κάτοικοι πήραν τις μπότες και το ρουχισμό τους, που είχαν τόσο ανάγκη. Μέρος του συγκεκριμένου σκάφους παρέμενε ορατό τουλάχιστον έως τις αρχές του 1945.¹⁷⁴

Μετά την Απελευθέρωση, στα τέλη Οκτωβρίου 1944, ο κόλπος της Νάουσας στην Πάρο ήταν ακόμα ισχυρά ναρκοθετημένος από τη RAF και

172. Dolbey, Appendix IV (E). Kairis Final Report.

173. D/H133 προς London (RWR), 1 Νοεμβρίου 1945, HS 5/484. Hanson Report.

174. Dolbey, Appendix IV (E). Kairis Final Report. Hanson Report. Βλ. και C. Brian, *ό. π.*, κυρίως σ. 116, 119, 125-126.

βρίσκονταν εκεί βυθισμένα οκτώ σκάφη. Προέρχονταν από κομβόι επτά γερμανικών σκαφών και ενός του Ερυθρού Σταυρού, 1.230 τόνων συνολικά, που είχε ξεκινήσει από την Πάρο για την Κρήτη, μεταφέροντας τανκς ή φορτηγά. Είχε χτυπηθεί από τη RAF και τις νάρκες.¹⁷⁵

2. Υπονόμηση γερμανικών δυνάμεων

Οι δυνάμεις των Γερμανών στη Νάξο δεν ήταν μεγάλες, οι άνδρες δεν γνώριζαν τον τόπο, ούτε τη γλώσσα, αλλά τηρούσαν τους κώδικες συμπεριφοράς και διαβίωσης του Άξονα και δεν μπορούσαν να δωροδοκηθούν, όπως διαπίστωσε η Αποστολή. Δεν μπορούσαν, όμως, και να αναπτύξουν αποτελεσματική αντικατασκοπία, καθώς οι Έλληνες που είχαν στην υπηρεσία τους ήταν αναποτελεσματικοί και απρόθυμοι. Οι Γερμανοί είχαν αρκεσθεί να ενισχύουν τους ελέγχους, όταν έκριναν αναγκαίο, μέτρο ανεπαρκές. Παράλληλα οι ελάχιστοι δοσίλογοι συνεργάτες τους αποκαλύπτονταν αμέσως από τα μέλη ή το ευρύτερο δίκτυο συνεργατών της Αποστολής και δεν μπορούσαν να συλλέξουν πληροφορίες για τους Γερμανούς.¹⁷⁶

Τόσο στη Νάξο όσο και στην Πάρο, οι αρχές Κατοχής επιδίωξαν, χωρίς επιτυχία, να χρησιμοποιήσουν τη Χωροφυλακή για να εντοπίσουν τις αντιστασιακές οργανώσεις, τους πράκτορες των Συμμάχων και τους κατοίκους που τους κάλυπταν. Η Χωροφυλακή, που είχε χάσει τη δύναμη και το κύρος της λόγω της συνεργασίας της στο άμεσο παρελθόν με τις αρχές Κατοχής, δεσμεύθηκε τυπικά να βοηθήσει τους Γερμανούς, χωρίς να ενεργοποιηθεί ουσιαστικά.¹⁷⁷

Ακόμα και στις ανακρίσεις συλληφθέντων οι Γερμανοί είχαν μικρό περιθώριο επιτυχίας, καθώς οι νησιώτες συνεργάζονταν ελάχιστα, αλλά και οι ίδιοι δεν χρησιμοποιούσαν βασανιστήρια, παρά μόνο σε μια περίπτωση, όπου έχει καταγραφεί εικονική εκτέλεση.¹⁷⁸ Δεν χρησιμοποιούσαν ούτε μεθόδους δημόσιας διαπόμευσης για να ταπεινώνουν και να τρομοκρατούν τους κατοίκους, όπως είχαν κάνει οι Ιταλοί.¹⁷⁹ Η στάση τους άλλαξε την

175. Hanson Report.

176. D/H133 προς London (RWR), 1 Νοεμβρίου 1945, HS 5/484. Hanson Report.

177. D/H133 προς London (RWR), 1 Νοεμβρίου 1945, HS 5/484. Βλ. και HQ Force 133, MEF, αριθ. GCA/153, 29 Νοεμβρίου 1944, HS 5/721.

178. D/H133 προς London (RWR), 1 Νοεμβρίου 1945, HS 5/484.

179. Hanson Report. Interrogation Reports (Various) – Anglo-Greek Secretariat II Office (L. Parissis), αναφορά 18 Νοεμβρίου 1943, HS 5/494.

άνοιξη του 1944 όταν πραγματοποιήθηκε καταδρομική επιχείρηση βρετανικής δύναμης, όπως θα δούμε.

Το μόνο μέτρο που πραγματικά εμπόδιζε ή έθετε σε κίνδυνο το έργο της Αποστολής, όπως άλλωστε και κάθε αντιστασιακή δραστηριότητα, ήταν οι άδειες που ήταν απαραίτητες από τις αρχές Κατοχής για οποιονδήποτε αναχωρούσε ή έφτανε στα νησιά. Επικίνδυνο ήταν και το σύστημα των αιφνίδιων ελέγχων που διενεργούσαν στους μεγάλους οικισμούς της Νάξου. Όταν, εξάλλου, οι Γερμανοί πληροφορήθηκαν ότι αγγλική αποστολή κρυβόταν στο νησί, επέβαλαν σε κάθε αρχηγό νοικοκυριού να αναρτά στην εξώπορτα του σπιτιού τα ονόματα όσων έμεναν εκεί, σε κατάλογο που είχε πρώτα ελεγχθεί και σφραγισθεί από τις αρχές. Έτσι, στους αιφνιδιαστικούς ελέγχους συνελάμβαναν όποιον τυχόν δεν περιλαμβάνονταν στους καταλόγους.¹⁸⁰

Η Αποστολή από την πλευρά της, είχε αναλάβει να υπονομεύσει τα εχθρικά στρατεύματα μέσω προπαγάνδας. Στη Χώρα και σε τρία από τα μεγαλύτερα χωριά του νησιού λειτουργούσαν μυστικά ραδιόφωνα από έμπιστους συνεργάτες που ακολουθούσαν τις οδηγίες του Καΐρου. Οι συνεργάτες αυτοί διέδιδαν συγκεκριμένα, κατά περίπτωση συνθήματα και τις ειδήσεις από στόμα σε στόμα, με εξαιρετικά αποτελέσματα για την ενίσχυση του ηθικού των κατοίκων και την ενδυνάμωση των φιλοβρετανικών συναισθημάτων τους.¹⁸¹

Άμεση υπονομευτική προπαγάνδα δεν ασκήθηκε από την Αποστολή εναντίον των Γερμανών, καθώς δεν στάθηκε δυνατό να αποκτήσουν τις αναγκαίες επαφές μεταξύ των γερμανικών στρατευμάτων.¹⁸² Υπήρξαν όμως συνεργάτες της, κυρίως από επιφανείς οικογένειες, που προσέφεραν φιλοξενία σε Γερμανούς και καλλιέργησαν σχέσεις εμπιστοσύνης μαζί τους, με κίνδυνο να θεωρούνται μάλιστα συνεργάτες τους. Χαρακτηριστικές ήταν οι περιπτώσεις των υπολοχαγών Ε. Λάσκαρη και Δ. Μελισσινού, και του Γ. Μελισσινού καθηγητή φιλοσοφίας. Ο τελευταίος είχε συνδεθεί με αντιναζιστή Γερμανό ανθυπολοχαγό του Ανακριτικού, που έδινε άμεσες πληροφορίες για τα ραδιογωνιόμετρα που μετέφεραν οι Γερμανοί στο νησί το Μάιο του 1944 και στη συνέχεια για τις έρευνες που πραγματοποιούσαν για να εντοπίσουν την Αποστολή.¹⁸³

180. D/H133 προς London (RWR), 1 Νοεμβρίου 1945, HS 5/484.

181. D/H133 προς London (RWR), 1 Νοεμβρίου 1945, HS 5/484.

182. Ο. π.

183. Hanson Report.

3. Ανεφοδιασμός, υποστήριξη και ανάπτυξη της Grotisque

Οι ομάδες υποδοχής των καϊκιών της SOE οργανώνονταν από την Αποστολή με την πρόθυμη πάντα συμμετοχή των συνεργατών της. Νύχτα τα σκάφη ξεφόρτωναν προμήθειες και εξοπλισμό σε προκαθορισμένα σημεία, και από εκεί γινόταν η μεταφορά τους στο εσωτερικό του νησιού χωρίς καθυστέρηση. Τα σημεία συνάντησης ορίζονταν μέσω ασυρμάτου λίγο πριν την άφιξη των καϊκιών και ήταν διαφορετικά κάθε φορά. Βρίσκονταν όμως, συνήθως, στη νοτιοανατολική ακτή. Η Αποστολή διέθετε ακριβείς πληροφορίες για τις κινήσεις των Γερμανών και δεν χρειαζόταν να λαμβάνει ιδιαίτερα αυστηρά μέτρα ασφαλείας, καθώς αρκούσε να φτάνουν οι ομάδες υποδοχής στην ακτή από διαφορετικές διαδρομές, διαδοχικά. Πρόβλημα δημιουργούσε μόνο το γεγονός ότι κατά κανόνα τα καϊκία δεν έφταναν τη συμφωνημένη μέρα και ώρα και οι ομάδες χρειαζόταν να μετακινούνται επανειλημμένα, περπατώντας πολλές ώρες μέσα στο σκοτάδι, με τον κίνδυνο να προδοθούν εκπέμποντας φωτεινά σήματα για μέρες από το ίδιο σημείο.¹⁸⁴

Στις αρχές Ιανουαρίου του 1944 ο κυβερνήτης Mackenzie πραγματοποίησε δεύτερο ταξίδι με το *Armadillo*, για να εγκαταστήσει την αποστολή Primer στην Ηρακλεία και να μεταφέρει στην Grotisque νέο εξοπλισμό ασυρμάτου και εφόδια. Ταυτόχρονα έκανε αναγνώριση στα νησιά της περιοχής, συμπεριλαμβανομένων της Πάρου και της Αντιπάρου.¹⁸⁵

Ο καιρός ήταν κακός σε όλο το ταξίδι, με δυνατούς ανέμους και χιόνι, εμποδίζοντας τις κινήσεις του καϊκιού και ταυτόχρονα κρατώντας τους ψαράδες στα λιμάνια, στερώντας το πλήρωμα από τις κύριες πηγές πληροφοριών για τις συνθήκες στα νησιά. Με καθυστέρηση έφθασαν στην Ηρακλεία και στη συνέχεια μετά από συνεχείς αναβολές, λόγω κακοκαιρίας, αλλά και επειδή ο ασύρματος της Αποστολής είχε χαλάσει, προσέγγισαν την 1η Φεβρουαρίου τη Νάξο. Η νοτιοανατολική ακτή της περιοχής της Μουτσούνας αποτελούσε σταθερό σημείο για τις επιχειρήσεις αυτές, καθώς διέθετε τουλάχιστον τρία εξαιρετικά προφυλαγμένα σημεία.¹⁸⁶

184. D/H133 προς London (RWR), 1 Νοεμβρίου 1945, HS 5/484.

185. Για το ταξίδι από 4 Ιανουαρίου έως 8 Φεβρουαρίου 1944, με παραμονή στις Κυκλάδες 19 Ιανουαρίου έως 5 Φεβρουαρίου, βλ. *Report on operations Primer and Grotisque II by Lt. K. J. Mackenzie*, [28 Φεβρουαρίου 1944], HS 5/435.

186. *Report on operations Primer and Grotisque II by Lt. K. J. Mackenzie*, [28 Φεβρουαρίου 1944], HS 5/435. Βλ. και Lt. Col. I. W. Birts προς Maj-Gen CCME Force 133, αριθ. G/CS/7/430, 2 Μαρτίου 1944, HS 5/456.

Η Αποστολή τους περίμενε από τις 28 Ιανουαρίου, εκπέμποντας κάθε βράδυ το κανονισμένο σήμα και χρειάστηκε μέλος της Αποστολής και συνεργάτες της, οι αδερφοί Πρωτονοτάριου που παρείχαν στέγη στην Αποστολή στη Μουτσούνα, να πάνε με σκάφος στα νησιά Μάκαρες, όπου είχε προσωρινά αγκυροβολήσει το *Armadillo*, να κάνουν την πρώτη επαφή. Παραδίδεται τότε η πρώτη αναφορά του Καΐρη και παραλαμβάνονται εφόδια. Τις ίδιες μέρες, 6 Φεβρουαρίου, η Αποστολή μετακινείται ξανά και εγκαθίσταται με τον ασύρματό της σε σπηλιά, στην περιοχή της Μουτσούνας, καθώς η παρουσία της στο σπίτι των Πρωτονοταρίων είχε γίνει αντιληπτή από τους κατοίκους.¹⁸⁷

Στα τέλη Φεβρουαρίου του 1944, αφού ο Καΐρης έχει συναντηθεί με τον αρχηγό του εφεδρικού ΕΛΑΣ Νάξου συνταγματάρχη Φ. Μπάκαλο, συμφωνείται συνεργασία του ΕΑΜ με την οργάνωση των αξιωματικών, «των άλλων πατριωτών», όπως χαρακτηριστικά σημειώνει ο ίδιος. Στα μέσα Μαρτίου, εξάλλου, συγκροτείται πενταμελής ομάδα σαμποτάζ στην Απείρανθο και δεύτερη ομάδα στη Χώρα Νάξου, με την παρουσία του αρχηγού της Αποστολής, η οποία είχε επιστρέψει στην Απείρανθο.¹⁸⁸

Η αποστολή Primer στην Ηρακλειά

Στο σημείο αυτό θα κάνουμε μια σύντομη παρένθεση για να αναφερθούμε στην αποστολή Primer, που συνδέεται με την Αποστολή στη Νάξο και αποτελεί χαρακτηριστικό παράδειγμα λειτουργίας σε μικρό νησί.

Το προσωπικό της αποτελούσαν ο λοχίας Κώστας Δημουλάς, αρχηγός, και ο λοχίας Γεώργιος Βαλαβάνης, ασυρματιστής, που παρέμειναν στην Ηρακλειά από τις 22 Ιανουαρίου έως τις αρχές Μαΐου 1944.¹⁸⁹ Μόλις αποβιβάστηκαν, απευθύνθηκαν, σύμφωνα με τις οδηγίες που είχαν, στον Μανώλη Ψαρρό και τον Δενδρινό Γαβαλά για να τακτοποιήσουν τη διαμονή τους. Εγκαταστάθηκαν στο ψηλότερο σημείο του νησιού, σε ιδιοκτησία του Γα-

187. Kairis Final Report.

188. Ο. π.

189. Οι πληροφορίες για τη δράση της Αποστολής, όπως και οι εκτιμήσεις για τις προθέσεις των κατοίκων, προέρχονται από τις εκθέσεις του Δημουλά και του Βαλαβάνη, τις οποίες συντάσσουν αμέσως μετά την αναχώρησή τους από το νησί, βλ. *Primer Mission Sgt Dimoulas*, αχρον. [Μάιος ή Ιούνιος 1944], HS 5/719, έκθεση 3 σελίδων. *Report of Valavanis Georgios Primer*, αχρον. [Ιανουάριος 1945], HS 5/719, έκθεση 8 σελίδων.

βαλά, σε προπολεμικό παρατηρητήριο του ελληνικού Βασιλικού Ναυτικού που είχε χρησιμοποιηθεί κατά τη διάρκεια του ελληνο-ιταλικού πολέμου.

Από το σημείο αυτό, σε υψόμετρο 500 περίπου μέτρων, η Αποστολή μπορούσε να παρακολουθεί τις κινήσεις των Γερμανών για τον ανεφοδιασμό τους από και προς την Κρήτη και τα Δωδεκάνησα. Επίσης συνέλεγε πληροφορίες για το αεροδρόμιο που κατασκεύαζαν οι Γερμανοί στην Πάρο. Τα στοιχεία αυτά οδήγησαν σε επιτυχείς ενέργειες της συμμαχικής αεροπορίας εναντίον του αεροδρομίου και άλλων στόχων.

Παράλληλα συγκροτήθηκε δίκτυο συλλογής πληροφοριών με επικεφαλής τον Ψαρρό, τον Γαβαλά και άλλους δυο κατοίκους, που συνέλεγε στοιχεία για τις κινήσεις των Γερμανών κυρίως την ημέρα. Οι Γερμανοί κρατούσαν συνήθως τα σκάφη τους αγκυροβολημένα σε ασφαλή σημεία, που όμως εντόπιζαν οι ψαράδες και οι έμποροι με τους οποίους είχε επαφή το δίκτυο. Μερικά από αυτά τα σκάφη βυθίστηκαν από συμμαχικές αεροπορικές επιδρομές στην Ίο, τη Σίφνο και τη Σέριφο, βάσει των στοιχείων αυτών. Επιπλέον οι ίδιες πηγές παρείχαν στοιχεία για τη γενικότερη επισιτιστική κατάσταση στις Κυκλάδες, που ήταν απελπιστική.

Στο δίκτυο της Ηρακλειάς σταδιακά συμμετείχαν όλοι σχεδόν οι κάτοικοι, σαν «καλοί πατριώτες». Η παρουσία της Αποστολής ήταν κοινό μυστικό και δεν υπήρξε ποτέ κίνδυνος να προδοθεί.¹⁹⁰ Οι τέσσερις κύριοι συνεργάτες της Αποστολής, εξάλλου, συντηρούσαν τον Δημουλά και τον Βαλαβάνη από τα μέσα Μαρτίου, όταν εξαντλήθηκαν τα τρόφιμα που είχαν μαζί τους και λόγω κακοκαιρίας δεν μπορούσαν να ανεφοδιαστούν. Τους έδιναν τρόφιμα που προορίζονταν για τις οικογένειές τους, κρίνοντας ότι αυτό ήταν και το «καθήκον» τους για την υπηρεσία της πατρίδας.

Σε όλη τη διάρκεια της παραμονής της *Primer*, μόνο μικρά πλοία των Γερμανών προσεγγίζαν το νησί περιστασιακά, συνήθως για να αγκυροβολήσουν όταν είχε κακοκαιρία. Μικρά ελληνικά ψαράδικα και άλλα εμπορικά αγκυροβολούσαν επίσης για μικρό διάστημα.¹⁹¹

Στις 3 Μαΐου 1944 τα μέλη της Αποστολής αναχώρησαν από την Ηρακλειά για να εγκατασταθούν στο νέο παρατηρητήριό τους στη Γυάρο,

190. *Report of Valavanis Georgios Primer*, αχρον. [Ιανουάριος 1945], HS 5/719.

191. Εξαίρεση αποτέλεσε η εμφάνιση καϊκιού του γερμανικού στρατού 200 τόνων στις 10 Φεβρουαρίου με φορτίο σταφίδας και χαρουπιών για την Κρήτη, που έφερε οπλισμό και στο οποίο επέβαιναν 16 Γερμανοί και 6 Έλληνες. Το καϊκι αγκυροβόλησε λόγω κακοκαιρίας. *Primer Mission Sgt Dimoulas*, αχρον. [Μάιος ή Ιούνιος 1944], HS 5/719.

βορειοδυτικά της Σύρου.¹⁹² Φεύγοντας έδωσαν μικρή ποσότητα τροφίμων στους συνεργάτες τους, «πολύτιμο δώρο» από τις προμήθειες του βρετανικού καϊκιού που τους μετέφερε.

Ο Δημουλάς έκρινε επιτυχή την αποστολή στην Ηρακλειά. Αντίθετα ο Βαλαβάνης θεώρησε πως τα αποτελέσματά της ήταν φτωχά, καθώς μόνο ένα κομβίο γερμανικό εντόπισαν, επειδή τελικά η θέση του νησιού δεν ήταν ευνοϊκή, και οι πληροφορίες του δικτύου που είχαν συγκροτήσει κάποτε ήταν υπερβολικές. Επιπλέον έκρινε πως τα αποτελέσματα θα ήταν καλύτερα εάν ο αρχηγός, ο Δημουλάς, αναλάμβανε ευρύτερες πρωτοβουλίες και οργάνωνε δίκτυο πληροφοριών στη Μήλο.

Στη Νάξο η *Grotesque* ανέμενε από τις 18 Μαρτίου 1944 υπηρεσιακό καϊκι, εκπέμποντας τα κανονισμένα αναγνωριστικά σήματα σχεδόν κάθε βράδυ, ενώ από τις 10 Απριλίου παρείχε καταφύγιο στον αξιωματικό της αεροπορίας Γ. Σιδέρη. Ο Σιδέρης καταδιωκόταν από τους Γερμανούς, γιατί είχε δώσει στέγη σε δυο αεροπόρους συμμαχικού αεροπλάνου που είχε καταρριφθεί, και επρόκειτο να φυγαδευθεί.¹⁹³

Το καϊκι *Santa Claus* με κυβερνήτη τον πλοίαρχο L. Stephen φτάνει στη Μουτσούνα στις 29 Απριλίου.¹⁹⁴ Ήταν το τρίτο ταξίδι σκάφους της SOE στην περιοχή και εκτελούσε την επιχείρηση *Grotesque III* για την ενίσχυση των αποστολών *Grotesque* και *Primer*. Μεταφέρει με τη σωστική του λέμβο τον ασυρματιστή Hanson, που θα αντικαθιστούσε τον πρώτο ασυρματιστή της *Grotesque* Αποστολάτο, καθώς και τον ανθυπολοχαγό Κ. Κόρκα. Ο κυβερνήτης μεταφέρει οδηγίες στον Καΐρη και του παραδίδει σημαντικό χρηματικό ποσό, τουλάχιστον 1.000 δολάρια και 10 χρυσές λίρες. Χρήματα παραδίδει και στον Hanson, δέκα εκατομμύρια δραχμές. Επίσης ξεφορτώνει τρόφιμα, εξοπλισμό για δολιοφθορές, ανταλλακτικά ασυρμάτου, δύο τηλεσκόπια, τρία ζευγάρια κιάλια, φακούς, μπαταρίες και άλλα είδη εξοπλισμού.¹⁹⁵

Ο Καΐρης παραδίδει δέμα με τη δεύτερη εκτενή αναφορά του. Ο ίδιος ο κυβερνήτης του καϊκιού διαπιστώνει ότι η Αποστολή διατηρούσε συνεχή επαφή με την Ηρακλειά, με ψαρόβαρκα που διέθετε, και το παρατηρητήριο

192. *Sgt Demoulas, Youra Island (Cyclades)*, αχρον., HS 5/720.

193. Kairis Final Report.

194. Capt. L. Stephen, *Grotesque III*, αχρον., HS 5/438. Kairis Final Report.

195. Οι πληροφορίες για τα χρήματα και τα εφόδια μόνο στην αναφορά του κυβερνήτη. Capt. L. Stephen, *Grotesque III*, αχρον., HS 5/438.

της, καθώς και ότι το δίκτυο συνεργατών που είχε συγκροτήσει ήταν αποτελεσματικά και παρείχε άμεσες πληροφορίες. Η Αποστολή ήταν ενήμερη για κάθε κίνηση στη θάλασσα ή στο νησί της Νάξου. Με το καϊκι φυγαδεύεται ο Σιδέρης και αποχωρεί ο πρώτος ασυρματιστής της Αποστολής.¹⁹⁶

Μόλις εγκαθίσταται ο Κόρκας στο νησί αναλαμβάνει να κάνει ομιλίες στους συνεργάτες της Αποστολής και δίνει κατευθυντήριες οδηγίες δράσης στο στρατιωτικό τμήμα, το οποίο είχε πλέον ισχυροποιηθεί. Οι ομιλίες γίνονταν σε ομάδες των πέντε ατόμων που συναντιόνταν σε σπίτια για να παίξουν, υποτίθεται, χαρτιά.¹⁹⁷ Παράλληλα αναλαμβάνει την εκπαίδευση των ομάδων σαμποτάζ. Στο πλαίσιο αυτό από τις αρχές Ιουνίου και για δυο μήνες εγκαταστάθηκε στην Ηρακλεία, όπου εκπαίδευσε ομάδα έξι ανδρών σε σαμποτάζ και ταυτόχρονα διαβίβαζε στη Νάξο όλες τις πληροφορίες που συνέλεγε από τους κατοίκους.¹⁹⁸

4. Ευρύτερες συμμαχίες

Το Μάιο του 1944 ο Καΐρης συνεχίζει την οργάνωση και το συντονισμό του δικτύου πληροφοριών στη Χώρα Νάξου και την Απείρανθο. Στις 11 του μήνα συναντάται στην Απείρανθο με μέλη της Διοικούσας Επιτροπής του ΕΑΜ Νάξου, τους Αντ. Κατσουρό, Γ. Ζευγώλη και Μ. Φάρκωνα, με στόχο «να αποφευχθεί σύγκρουση μεταξύ ΕΑΜ και πατριωτών», δηλαδή μεταξύ ΕΑΜ και ΣΤΝ. Την επομένη προεδρεύει στην Απείρανθο σε «ιστορική συνδιάσκεψη», στην οποία πήραν μέρος στρατιωτικοί και πολιτικοί από όλο το πολιτικό φάσμα, σύνθεση που αντιπροσώπευε τις συνθήκες που επικρατούσαν στο νησί. Συμμετείχαν τρεις από το φάσμα της Δεξιάς και του Κέντρου και τρεις από την Αριστερά. Οι πολιτικοί χαρακτηρισμοί που ακολουθούν είναι του Καΐρη και αποτυπώνουν τον τρόπο δράσης του, αλλά και τις οδηγίες που προφανώς ακολουθούσε. Συμμετείχαν: ο Δέτσης, μοναρχικός, ο υπολοχαγός Νικόλαος Πρωτονοτάριος, ανεξάρτητος της Δεξιάς, ο Γεώργιος Φραγκίσκος, δεξιός δημοκρατικός, ο Γ. Ζευγώλης, γραμματέας ΕΑΜ Νάξου, ο Μ. Φάρκωνας, δεύτερος γραμματέας του ΕΑΜ Νάξου, και ο Μπάκαλος, αρχηγός του εφεδρικού ΕΛΑΣ Νάξου.¹⁹⁹

196. Kairis Final Report. Capt. L. Stephen, *Grotesque III*, αχρον., HS 5/438.

197. D/H133 προς London (RWR), 1 Νοεμβρίου 1945, HS 5/484.

198. Kairis Final Report. Korkas Report.

199. Kairis Final Report.

Στη συνδιάσκεψη λαμβάνονται τέσσερις αποφάσεις, σύμφωνα με τις οποίες όλες οι πλευρές αποδέχονται πως οι όποιες προσβολές ή κατηγορίες εκφράστηκαν έως εκείνη τη μέρα «από τις δυο πλευρές» θεωρούνται ότι δεν υπήρξαν. Συμφωνείται αμοιβαία συνεργασία μεταξύ ΕΑΜ και «δεξιάς πλευράς» για την απελευθέρωση του νησιού από τους Γερμανούς, την πάταξη της ζωοκλοπής και την ανακούφιση των φτωχών οικογενειών. Τέλος συμφωνείται να τεθεί υπό τις διαταγές του Δέτση ο εφεδρικός ΕΛΑΣ, που διέθετε 14 οπλισμένους άνδρες, εφόσον δοθεί σχετική διαταγή.²⁰⁰

5. Καταδρομικές επιχειρήσεις

Από το Μάιο εντείνονται οι συμμαχικές επιχειρήσεις στις Κυκλάδες. Στις 10 Μαΐου 1944 φτάνει στην Αποστολή επιστολή ενός από τους έξι συνολικά επιζώντες βρετανικού ταχυπλόου πολεμικού σκάφους, που είχε βυθισθεί την πρώτη του μηνός στο Αιγαίο. Το πλήρωμα κρυβόταν στην Αμοργό και ζητούσε βοήθεια. Αποφασίζεται να μεταφερθούν στην Ηρακλεία και αργότερα στη Μέση Ανατολή.²⁰¹

Η Αποστολή ειδοποιείται από το Αρχηγείο της στο Κάιρο, στα μέσα Μαΐου, ότι καταδρομικές δυνάμεις θα αποβιβάζονταν στη Νάξο και λαμβάνει εντολή να μην αναλάβει καμία δράση, να μην έρθει σε επαφή μαζί τους και να μετακινηθεί από την Απείρανθο. Ο Καΐρης, ο ασυρματιστής και οι αδερφοί Πρωτονοτάριου μετακινούνται νύχτα, με το σκάφος των τελευταίων, και εγκαθίστανται στην ανατολική ακτή σε σπηλιά. Η διαβίωση ήταν δύσκολη και το φαγητό που τα αδέρφια μετέφεραν από την Απείρανθο κάλυπτε μόνο τις απαραίτητες ανάγκες. Στο μεταξύ, στις 16 του μήνα, δυο γερμανικά αεροσκάφη που μετέφεραν στρατεύματα από το αεροδρόμιο της Πάρου καταρρίφθηκαν από τη RAF και σκοτώθηκαν 17 Γερμανοί.²⁰²

Την επομένη, 17 Μαΐου, η Αποστολή μετακινείται με δική της πρωτοβουλία στη δυτική ακτή, αλλά την ίδια μέρα ειδοποιείται από κατοίκους ότι οι καταδρομείς είχαν αποβιβασθεί στην ανατολική ακτή, στο συνηθισμένο σημείο ανεφοδιασμού της και είχαν έρθει σε επαφή με περαστικούς ζητώντας

200. Kairis Final Report. Οι εκθέσεις των μελών της Αποστολής, του Δέτση και του Κοσκινά δεν αναφέρονται σε επεισόδια συγκρούσεων μεταξύ των οργανώσεων ή των πολιτικών δυνάμεων. Από το περιεχόμενο της συμφωνίας, ωστόσο, προκύπτει ότι είχαν εκδηλωθεί.

201. Hanson Report. Σχετικά με το συγκεκριμένο σκάφος βλ. <http://www.uboat.net/allies/warships/ship/15347.html>. (Τελευταία πρόσβαση Ιούνιος 2015).

202. Hanson Report. Kairis Final Report.

ονομαστικά τον Μπάκαλο, τον Δέτση και τον Γ. Φραγκίσκο. Είχαν εκθέσει με αυτό τον τρόπο την Αποστολή σε μεγάλο κίνδυνο, όπως υπογραμμίζει ο ασυρματιστής Hanson στην τελική του έκθεση. Μέσα σε δυο ώρες η Αποστολή μετακινείται ξανά στη νότια ακτή και παραμένει σε κίνηση έως τις 21 Μαΐου, κουβαλώντας στα χέρια τον ασύρματο και τις βαριές μπαταρίες του σε πολύωρες νυχτερινές πορείες. Εγκαθίσταται τελικά στη δυτική ακτή, σε προνομιακό σημείο παρατήρησης.²⁰³

Όταν η άφιξη των καταδρομέων έγινε γνωστή, σημειώθηκε γενική έξοδος κατοίκων από τη Χώρα και δημιουργήθηκαν υποψίες στους Γερμανούς, που τέθηκαν σε επιφυλακή. Φήμες αποπροσανατολισμού τους που προσπάθησε να διασπείρει η Αποστολή δεν είχαν αποτέλεσμα. Στο μεταξύ οι καταδρομείς κρύβονταν στην ανατολική ακτή και τους συντηρούσαν ο Μπάκαλος, ο Δέτσης και άλλοι αξιωματικοί, που είχαν επαφή με την Αποστολή και συνεργάστηκαν μαζί τους, παρέχοντας πληροφορίες και οδηγώντας τους στους στόχους τους.²⁰⁴

Οι καταδρομείς εκτελούν επίθεση εναντίον των Γερμανών στη Χώρα έξι μέρες μετά την άφιξή τους, στις 22 Μαΐου τα μεσάνυχτα. Οι Γερμανοί δεν αιφνιδιάστηκαν πλήρως, καθώς η άφιξή τους είχε διαρρεύσει, ενώ και ο σχεδιασμός της επιχείρησης φαίνεται πως ήταν λανθασμένος, καθώς οι καταδρομείς έφτασαν στον στόχο κουρασμένοι, μετά από δύσκολη πορεία δώδεκα χιλιομέτρων. Κατά την επίθεση καταστρέφονται όλες οι αποθήκες εφοδίων και εξοπλισμού των Γερμανών, καθώς και αποθήκη καυσίμων. Οι καταδρομείς υποχωρούν πριν το ξημέρωμα της επομένης. Οι Γερμανοί ανακοινώνουν πως είχαν δύο νεκρούς και τρεις τραυματίες, οι νεκροί ήταν όμως τουλάχιστον έντεκα, όπως διαπιστώθηκε μετά την Απελευθέρωση. Αμέσως μετά την υποχώρηση των καταδρομέων, οι Γερμανοί αποκλείουν τη Χώρα. Απαγορεύουν την είσοδο ή την έξοδο οποιοδήποτε από την πόλη, καθώς και την κυκλοφορία σε όλο το νησί από τις 7 το βράδυ έως τις 7 το πρωί. Ταυτόχρονα μεταφέρουν 50 στρατιώτες από την Πάρο, δύο αεροπλάνα, πληροφοριοδότες τους, καθώς και ραδιογωνιόμετρο για τον εντοπισμό των καταδρομέων και ασυρμάτων. Το ίδιο βράδυ οι αδερφοί Πρωτο-

---

203. Hanson Report. Ο Καϊρης δεν αναφέρεται στις εκθέσεις του το 1945 στους κινδύνους που προξένησε η δράση των καταδρομέων στο έργο της Αποστολής, είναι όμως πιθανό να το είχε κάνει στις εκθέσεις που συνέτασσε στο πεδίο των επιχειρήσεων στη Νάξο και οι οποίες δεν σώζονται.

204. Hanson Report. Δέτσης Γεώργιος, *ό. π.*

νοτάριου φτάνουν από την Ηρακλεία και παραδίδουν το δεύτερο ασύρματο που χρειαζόταν η Αποστολή από καιρό. Οι καταδρομείς έμειναν κρυμμένοι και έφυγαν από το νησί στις 25 Μαΐου.²⁰⁵

Οι επιπτώσεις της καταδρομής ήταν σκληρές για τους κατοίκους και δημιούργησαν σοβαρούς κινδύνους στην Αποστολή. Οι Γερμανοί πληροφοριοδότες από την Πάρο, σε συνεργασία με τις τοπικές γερμανικές δυνάμεις, πραγματοποίησαν διήμερες αιφνιδιαστικές επιδρομές στα χωριά, καθώς και έρευνες σε σπίτια τριών συνεργατών της Αποστολής, χωρίς να βρεθεί κάτι επιβαρυντικό εκεί. Ακολουθώντας πρακτικές ανάλογες με εκείνες που εφαρμόστηκαν στην Αθήνα συστηματικά από τον Ιούνιο του 1944, οι Γερμανοί περικύκλωναν τα χωριά και ήλεγχαν τους ενοίκους των σπιτιών με βάση τους καταλόγους που ήταν υποχρεωμένοι να αναρτούν στις εξώπορτες. Συγκέντρωναν τους άνδρες στην πλατεία, επέλεγαν 10-15 τυχαία και τους έστελναν ομήρους στη Χώρα. Συνέλαβαν 42 άνδρες, στους οποίους συγκαταλέγονταν όλοι οι πρόεδροι κοινοτήτων, και τους κράτησαν σε κλουβί, φρουρούμενους, μια-δυο μέρες, χωρίς ελέγχους αλλά και χωρίς φαγητό, επιτρέποντας στις οικογένειές τους να φέρνουν εκείνες τροφίμα.²⁰⁶

Οι συλλήψεις και οι έλεγχοι παρέλυσαν το δίκτυο συνδέσμων της Αποστολής για μια εβδομάδα, καθώς αρκετοί είχαν συλληφθεί. Είχαν επίσης συλληφθεί τα ηγετικά στελέχη της Αντίστασης Μπάκαλος, Ν. Πρωτονοτάριος και Γ. Φραγκίσκος, και ο πληθυσμός φοβόταν να κινηθεί. Τα στελέχη και οι σύνδεσμοι αφέθηκαν ελεύθεροι, χωρίς να τους απαγγελθούν κατηγορίες, και σύντομα ο ρυθμός δραστηριοποίησης των συνεργατών της Grotesque αποκαταστάθηκε.²⁰⁷

Στα μέσα Μαΐου εκτελέστηκε επιδρομή καταδρομένων και στην Πάρο, όπου πέτυχε να σκοτώσει δυο Γερμανούς, να τραυματίσει τον υποδιοικητή του γερμανικού σταθμού στην Μάρπησσα, κοντά στο αεροδρόμιο. Μετά την επιδρομή οι Γερμανοί συνέλαβαν τον Νικόλαο Στέλλα, 21 ετών, που κατηγορήσαν πως καθοδήγησε τους καταδρομείς, και αφού τον βασάνισαν φρικτά

205. Kairis Final Report. D/H133 προς London (RWR), 1 Νοεμβρίου 1945, HS 5/484. Λεπτομέρειες και κριτικές εκτιμήσεις στην έκθεση του Hanson, βλ. Hanson Report.

206. D/H133 προς London (RWR), 1 Νοεμβρίου 1945, HS 5/484. Hanson Report. Σχετικά με τις πρακτικές στην Αθήνα και τη σχετική πληροφόρηση των βρετανικών υπηρεσιών βλ. Main Headquarters «A» Force, c/o GHQ MEF, Bulletin No 15, 12 Ιουνίου 1944, HS 5/462.

207. Ο Καϊρης θεωρεί τις συλλήψεις των στελεχών μάλλον τυχαίες, ο Hanson τις αποδίδει ως ένα βαθμό σε προδοσία. D/H133 προς London (RWR), 1 Νοεμβρίου 1945, HS 5/484. Kairis Final Report. Hanson Report.

τον εκτέλεσαν τον Ιούνιο. Στον Μώλο είχαν, επίσης, δημιουργήσει ένα μικρό στρατόπεδο συγκέντρωσης, όπου είχαν μεταφέρει και κρατούμενους από τις πρόσφατες συλλήψεις στη Νάξο.²⁰⁸ Ο Στέλλας δεν αποκάλυψε κανένα όνομα αντιστασιακού στους βασανιστές του, σώζοντας τους κατοίκους της περιοχής από σκληρά αντίποινα, ενώ η καταδρομική επιχείρηση έγινε παρά την αντίθετη θέση των Παριανών, που είχαν συμφωνήσει να μην προβαίνουν σε ανοιχτές επιθέσεις εναντίον των Γερμανών ακριβώς λόγω των αντιποίνων και του κινδύνου να συλληφθούν όλοι οι εμπλεκόμενοι.²⁰⁹

Στη Νάξο, ήδη από τις 21 Μαΐου, η Αποστολή είχε εγκατασταθεί στα δυτικά, σε παρατηρητήριο με τηλεσκόπια ισχυρά. Ήταν ένας στεγασμένος χώρος στην κορυφή βουνού, σε απομονωμένο στάβλο. Από εκεί ο Καΐρης και ο Hanson μπορούσαν να παρακολουθούν με ακρίβεια τις κινήσεις στο λιμάνι της Χώρας και απέναντι στον κόλπο των Μαρμάρων και στο αεροδρόμιο της Πάρου.²¹⁰

Ο Hanson εκτιμούσε ότι οι άμεσες πληροφορίες που διέθετε πλέον η Αποστολή ήταν συχνά ακριβέστερες από τις ειδήσεις που συνέλεγαν οι συνεργάτες τους. Οι τελευταίοι εργάζονταν σκληρά, αλλά συνέβαινε από υπερβολικό ζήλο να μεταφέρουν φήμες, υπερβολές ή ασήμαντα στοιχεία. Όσο εξάλλου το Αρχηγείο βρισκόταν στην ανατολική ακτή χρειαζόταν πολύς χρόνος για να προσεγγίζουν την έδρα του, οκτώ ώρες το λιγότερο από τη Χώρα με γαϊδούρι ή περπατώντας. Για λόγους ασφαλείας η Αποστολή ενημέρωσε μόνο ένα συνεργάτη για το νέο χώρο και άφησε να διαρρεύσει ότι είχε καταφύγει εκτός Νάξου, αφού είχε, τάχα, συνεργαστεί με τους καταδρομείς. Είχε φροντίσει, εξάλλου, από τις 16 του μήνα να καταβάλει τις αμοιβές για υπηρεσίες που της είχαν παρασχεθεί.²¹¹

---

208. Hanson Report. Korkas Report. Η καταδρομή έγινε στις 14-16 Μαΐου από ομάδα Βρετανών με τη συμμετοχή τριών ανδρών του Ιερού Λόχου και επικεφαλής τον Δανό λοχαγό Anders Lassen. Γενικό Επιτελείο Στρατού, Διεύθυνση Ιστορίας Στρατού, *Ο Ελληνικός Στρατός κατά το Δεύτερο Παγκόσμιο Πόλεμο, ό. π., σ. 178-182*, όπου λεπτομέρειες της επιχείρησης και καταγραφή 6-7 Γερμανών νεκρών και ενός τραυματία, εκτός από καταστροφές σε υλικό και εγκαταστάσεις. Μ. Kofod-Hansen, *Andy' et portrait af danskeren, major Anders Lassen*, εκδ. Frihedsmuseets Venner 1991 και εφημ. *Φωνή της Πάρου*, 24.5.2013 όπου μεταφρασμένα αποσπάσματα σχετικά την επιχείρηση στην Πάρο.

209. Σύμφωνα και με προφορικές αφηγήσεις κατοίκων των χωριών Μάρπησσα (Τσιμπήδο την περίοδο της Κατοχής) και Πρόδρομο (Δραγουλά) προς τη συντάκτρια του παρόντος.

210. Kairis Final Report. Λεπτομερής ημερολογιακή καταγραφή από τον Hanson βλ. Hanson Report.

211. Hanson Report.

Οι συνθήκες στα δυτικά ήταν πιο επικίνδυνες από τα νότια, καθώς η γερμανική φρουρά βρισκόταν σε μικρή απόσταση από το Αρχηγείο, οι Γερμανοί περνούσαν καθημερινά από την περιοχή και έτσι οι κάτοικοι ήταν, αρχικά τουλάχιστον, απρόθυμοι να δεχθούν την Αποστολή. Συζητώντας μαζί τους ο Καΐρης και ο Hanson υποστήριζαν πως ήταν Σουηδοί και εκτελούσαν αποστολή του Ερυθρού Σταυρού, για να διαπιστώσουν τις συνθήκες διανομής των τροφίμων, χωρίς να έχουν ενημερωθεί οι Γερμανοί. Η κάλυψή τους έγινε σε κάποιο βαθμό πιστευτή από τους «αδαείς» κατοίκους, που δεν είχαν ταξιδέψει ποτέ εκτός Νάξου και δεν είχαν πάει ούτε σχολείο. Σε κάθε περίπτωση, τα μέλη της Grotesque έβγαιναν έξω μόνο τη νύχτα και, παρά τα προβλήματα εκπομπής, λειτουργούσαν τον ασύρματο με εσωτερική και όχι εξωτερική κεραία.²¹²

Μετά τις καταδρομικές επιχειρήσεις η στάση των Γερμανών είχε σκληρύνει και οι δυνάμεις τους είχαν ενισχυθεί. Η φρουρά της Πάρου από 630 έφτασε στα τέλη Μαΐου τους 750 άνδρες, ενώ στη Νάξο αποβιβάστηκαν από τον Πειραιά 40 βαριά οπλισμένοι Γερμανοί, που έμειναν δύο μέρες ληστεύοντας και λεηλατώντας. Στη συνέχεια έφυγαν για την Πάρο, αφού πρώτα έβγαλαν διαταγή σύμφωνα με την οποία, αν γινόταν ξανά καταδρομική επιχείρηση στη Νάξο, θα βομβαρδιζόταν με αεροπλάνα κάθε πόλη και κάθε χωριό και θα εκτελούσαν 20 ομήρους για κάθε τραυματία και 50 για κάθε νεκρό Γερμανό στρατιώτη. Εκείνη την περίοδο, εξάλλου, είχαν εκτελέσει στη Σαντορίνη πέντε Έλληνες, που θεωρήθηκε ότι είχαν βοηθήσει σε καταδρομική επιδρομή που είχε γίνει στο νησί.²¹³

Οι αρχές Κατοχής όρισαν πέντε κατοίκους σε κάθε χωριό υπεύθυνους να εντοπίσουν τυχόν νέους καταδρομείς αλλά και τα μέλη της Αποστολής. Τρομαγμένοι από τα αντίποινα που είχε προκαλέσει η καταδρομική επιχείρηση οι κάτοικοι, αλλά και οι βασικοί συνεργάτες, προέτρεπαν την Αποστολή να φύγει από το νησί.²¹⁴

Από τις αρχές Ιουνίου 1944 οι Γερμανοί εντείνουν τις μεταφορές δυνάμεων και προμηθειών από και προς την Κρήτη, τόσο στη θάλασσα, μέσω Πάρου και Νάξου, όσο και με αεροσκάφη που παρουσιάζουν πυκνή κίνηση τη νύχτα. Ενισχύουν επίσης τη φρουρά της Πάρου, που πλέον αριθμεί 805 στρατιώτες. Ανάλογη ενίσχυση παρουσιάζουν και οι επιχειρήσεις της RAF

212. Ο. π.

213. Hanson Report. Μ. Γλέζος, ό. π., σ. 1014.

214. Kairis Final Report. Hanson Report.

εναντίον των γερμανικών σκαφών, που βασίζονται κυρίως στις πληροφορίες της Αποστολής.²¹⁵

Στη Νάξο αναπτύσσεται ευρεία επιχείρηση για τον εντοπισμό των μελών της Grottesque. Ακολουθώντας τις προτροπές των συνεργατών τους, τις διαταγές του Αρχηγείου στο Κάιρο και παρά την αρχική τους απόφαση, ο Καΐρης και ο Hanson υποχρεώνονται να φύγουν από το νησί. Τα τρόφιμά τους είχαν τελειώσει από τα μέσα Μαΐου, οι Γερμανοί παρακολουθούσαν τους συνεργάτες τους και τους είχαν υποχρεώσει να μετακινούνται συνεχώς, καθώς πλησίαζαν στα καταφύγιά τους. Στις 15 Ιουνίου φτάνουν στην Ηρακλεία με κουπιά, πεινασμένοι, με κατεστραμμένους και τους δυο ασυρμάτους τους από την υγρασία και την άμμο. Σκόπευαν να συναντήσουν καΐκι της SOE που θα περνούσε, να επιδιορθώσουν τους ασυρμάτους, να προμηθευθούν τρόφιμα και να επιστρέψουν άμεσα στη Νάξο. Θα παρέμεναν όμως στην Ηρακλεία και σε γειτονικά νησιά ενάμιση μήνα.²¹⁶

Πριν αποχωρήσουν, στις 10 Ιουνίου, είχαν πληροφορηθεί ότι οι Σύμμαχοι είχαν αποβιβάσθει στην ηπειρωτική Ευρώπη τέσσερις ημέρες πριν. Φρόντισαν να διαδώσουν οι συνεργάτες τους την είδηση σε όλο το νησί με το Δελτίο Ειδήσεων της Αποστολής και ο κόσμος πήρε κουράγιο. Ακόμα και ο Γερμανός Διοικητής, μεθυσμένος σε γλέντι, δυο μέρες μετά, επιβεβαίωσε την απόβαση και ανήγγειλε ότι σε τρεις μήνες ο πόλεμος θα τελειώνει.²¹⁷

Στην Ηρακλεία συναντούν τον Κόρκα, που βρισκόταν εκεί από τις αρχές Ιουνίου με εντολή του Καΐρου, για να εκπαιδεύσει ομάδα σαμποτάζ και να συλλέγει πληροφορίες, όπως αναφέρθηκε. Επισκευάζουν αμέσως τους ασυρμάτους και ο Καΐρης αποφασίζει να παραμείνει στο νησί μέχρι να εξασφαλίσει ασφαλές καταφύγιο στη Νάξο. Διατηρεί επαφή με τη Νάξο και λαμβάνει άμεσες πληροφορίες μέσω των αδερφών Πρωτονοτάριου που κινούνται με το σκάφος τους στην περιοχή, επισκέπτεται και ο ίδιος σημεία στις ανατολικές ακτές του νησιού, όπου διανυκτερεύει συναντώντας άμεσους συνεργάτες της Αποστολής, μεταξύ τους τον Μπάκαλο του ΕΛΑΣ. Στις αρχές Ιουλίου καταφεύγει στη Σχοινούσα, όπου επίσης δεν υπήρχε

215. Hanson Report.

216. Βλ. κυρίως Kairis Final Report. Hanson Report. Επίσης D/H133 προς London (RWR), 1 Νοεμβρίου 1945, HS 5/484.

217. Hanson Report. Ο Hanson σημειώνει πως η Αποστολή πρόβαλλε με υπερβολικό τρόπο την Απόβαση των Συμμάχων στη Νορμανδία, αναφέροντας στο Δελτίο μεγάλες εδαφικές νίκες, τεράστιες συμμαχικές δυνάμεις που μάχονταν, καθώς και υπερβολικούς αριθμούς αιχμαλώτων Γερμανών.

γερμανική φρουρά, μαζί με τρεις συνεργάτες της Αποστολής από τη Νάξο που καταζητούσαν οι Γερμανοί.²¹⁸ Σε όλη τη διάρκεια της απουσίας τους από τη Νάξο τα μέλη της Grottesque εξακολουθούν να συλλέγουν πληροφορίες από το δίκτυο που είχαν συγκροτήσει στην ευρύτερη περιοχή και να τις διαβιβάζουν στο Κάιρο.²¹⁹

Στις 27 Ιουλίου φτάνει στην Ηρακλειά το *Santa Claus*, πραγματοποιώντας το τέταρτο ταξίδι καϊκιού της SOE. Ο Καΐρης παραδίδει στον κυβερνήτη την τρίτη αναφορά του, του συστήνει τον Κόρκα, καθώς και τους τρεις συνεργάτες της Αποστολής που θα έπρεπε να μεταφερθούν στη Μέση Ανατολή για να μη συλληφθούν από τους Γερμανούς.²²⁰

6. Προετοιμασίες για την Απελευθέρωση

Ο Καΐρης και ο Hanson επιστρέφουν στη Νάξο την 1η Αυγούστου, ενώ ο Κόρκας παραμένει στην Ηρακλειά. Εγκαθιστούν τον ασύρματο σε αποθήκη συνεργάτη, στην ανατολική ακτή, αλλά στις 3 του μήνα σημειώνεται βλάβη στον αναμεταδότη του. Έως τις αρχές Σεπτεμβρίου, με πολλά προβλήματα επικοινωνίας, η Αποστολή αναγκάζεται να μετακινείται συχνά σε ιδιαίτερα επικίνδυνες και δύσκολες συνθήκες, καθώς οι Γερμανοί εκτελούσαν πυκνές περιπολίες για τον εντοπισμό της. Συναντάται με δύναμη πέντε ανδρών του Ιερού Λόχου που, στις 8 Αυγούστου, εκτελούσαν αναγνώριση στη Νάξο και μεταδίδει με το δικό τους ασύρματο μηνύματά της. Στις 10 Αυγούστου ο Καΐρης πραγματοποιεί σύσκεψη με τον Δέση και άλλους αξιωματικούς για το συντονισμό του υπονομευτικού τους έργου. Στα τέλη Αυγούστου η Αποστολή υποδέχεται δυο συνεργάτες της που καταδίωκαν οι Γερμανοί και στις 10 Σεπτεμβρίου παραλαμβάνει από το καϊκι της SOE *Saint Nicolas* νέο ασύρματο και τρόφιμα, καθώς και μικρές εκτυπωτικές συσκευές. Ο Καΐρης παραδίδει την τέταρτη αναφορά του προς το Κάιρο.²²¹

Στο μεταξύ ο Κόρκας είχε ταξιδέψει στη Σίφνο για να έρθει σε επαφή με την αποστολή *Mainsail* και να διαβιβάσει μέσω του ασυρμάτου της μήνυμα της Grottesque στην SOE Καΐρου. Τελικά η εκπομπή έγινε από την Κίμωλο,

218. Kairis Final Report. Βλ. και Korkas Report.

219. Hanson Report.

220. Kairis Final Report. Η τρίτη αναφορά του αρχηγού της Grottesque δεν σώζεται ή λανθάνει, όπως και οι προηγούμενες.

221. Kairis Final Report. Βλ. και Hanson Report. Η τέταρτη αναφορά του Καΐρη δεν έφτασε στον προορισμό της όπως θα δούμε στη συνέχεια.

όπου είχε μεταφερθεί ο ασύρματος, και ο Κόρκας, στις αρχές Σεπτεμβρίου, επέστρεψε στην Ηρακλεία, που παρέμεινε έδρα των δραστηριοτήτων του έως τα τέλη του μήνα.²²²

Από τα μέσα Σεπτεμβρίου 1944 η Αποστολή προωθεί σταδιακά τις ενέργειες για την απελευθέρωση της Νάξου και της Πάρου και δεν περιορίζεται πλέον στη συλλογή πληροφοριών και τη συγκρότηση και ενίσχυση του δικτύου των συνεργατών της. Αρχικά πραγματοποιεί δράσεις με προπαγανδιστικό χαρακτήρα. Στις 13 Σεπτεμβρίου συνεργάτης της γεμίζει τους δρόμους της Χώρας με προπαγανδιστικές προκηρύξεις, όπου εικονίζονται τα νησιά του Αιγαίου αποκλεισμένα και οι Γερμανοί περικυκλωμένοι.²²³ Την ίδια μέρα ο Κόρκας στην Πάρο διανέμει περισσότερες από 2.000 προκηρύξεις σε σπίτια που κατοικούσαν Γερμανοί, για την υπονόμηση του ηθικού τους, και συντονίζει δίκτυο συλλογής πληροφοριών και σαμποτάζ σε όλο το νησί.²²⁴ Πίσω στη Νάξο ο Hanson έγραφε προκηρύξεις που απευθύνονταν στους Γερμανούς και εκτυπώνονταν στις συσκευές που είχε παραλάβει η Αποστολή. Συνεργάτες της Αποστολής, άνδρες και γυναίκες, διένειμαν τις προκηρύξεις σε όλο το νησί, κυρίως στη Χώρα.²²⁵

Η Αποστολή ενεργούσε ακολουθώντας ευρύ συμμαχικό σχέδιο, καθώς η υπονόμηση των Γερμανών με τη διασπορά φημών και την κυκλοφορία προκηρύξεων ή άλλων μέσων βρισκόταν σε εξέλιξη στα Βαλκάνια σε όλη τη διάρκεια του 1944.²²⁶ Στο πλαίσιο αυτό κυκλοφορούσε, μάλλον ακανόνιστα, Δελτίο Ειδήσεων με στοιχεία από τις εκπομπές του BBC από τον Ιούνιο τουλάχιστον. Το Δελτίο συντασσόταν καθημερινά από τις αρχές Αυγούστου και κυκλοφορούσε δύο φορές την ημέρα για ένα διάστημα και στη συνέχεια μία φορά. Το Δελτίο ενίσχυε το ηθικό των κατοίκων και τους κρατούσε σε εγρήγορση, καθώς λόγω της τροπής του πολέμου οι ειδήσεις ήταν όλο και καλύτερες, ιδιαίτερα στο μέτωπο των Βαλκανίων. Παραλαμβανόταν από

222. Korkas Report. *Report by Sgt John Tsirindanis «Punch» partner to 2nd Lt Felusakis «Judy» on Mainsail Mission*, αχρον., HS 5/720.

223. Kairis Final Report.

224. Korkas Report.

225. Hanson Report.

226. Οι αξιωματικοί της SOE που εκτελούσαν το σχέδιο υπονόμησης συχνά ήταν ειδικά εκπαιδευμένοι σε ζητήματα προπαγάνδας και συνεργάζονταν άμεσα με την PWE. Βλ. Dolbey, Appendix VIII (B). Υπονομευτικοί θύλακες συγκροτήθηκαν αρχικά στο εσωτερικό της γερμανικής IV Battalion 999 Forterss Regt στην Πελοπόννησο, στο πλαίσιο της επιχείρησης Kitchenmaid, χωρίς να αναπτύξουν επιτυχή δράση, βλ. J. Crossland, *ό. π.*, σ. 808-823.

τον πρόεδρο κάθε χωριού, που διέδιδε τις ειδήσεις, και στα χωριά όπου δεν εμφανίζονταν συχνά οι Γερμανοί το τοιχοκολλούσαν στην κεντρική πλατεία. Επίσης, συνεργάτες της Αποστολής έθεταν σε κυκλοφορία τα κατάλληλα, κάθε φορά, συνθήματα και συμβουλές προς τους κατοίκους, όπως αναφέρθηκε. Ο Καΐρης και ο Hanson αποδίδουν σε μεγάλο βαθμό στις προπαγανδιστικές αυτές ενέργειες το γεγονός ότι μεγάλος αριθμός κατοίκων απέφυγε σε όλη της διάρκεια της Κατοχής να προσφέρει υπηρεσίες στους Γερμανούς, καθώς και ότι κατά τη διάρκεια των επιχειρήσεων για την απελευθέρωση του νησιού οι κάτοικοι των χωριών προσέφεραν απλόχερα τρόφιμα και κάθε συνδρομή στους μαχητές.²²⁷

Το ιδιαίτερα χαμηλό ηθικό των Γερμανών το φθινόπωρο του 1944, ωστόσο, δεν θα μπορούσε να αποδοθεί τόσο στην προπαγάνδα, όσο στον απόλυτο σχεδόν περιορισμό των κινήσεων τους στη θάλασσα, που είχαν επιβάλει οι συμμαχικές καταδρομικές ναυτικές δυνάμεις και οι επιθέσεις της RAF.²²⁸ Η δράση της RAF αναπτέρωνε και το ηθικό των κατοίκων, όπως η καθημερινή και ακριβής πτήση αναγνωριστικού αεροσκάφους της πάνω από τις Κυκλάδες, κάθε πρωί στις 9, που επιβεβαίωνε στα μάτια τους την ακρίβεια και την επιμονή της Βρετανίας στον αγώνα εναντίον του Άξονα. Σε όλα τα νησιά το είχαν ονομάσει «Τζίμης ο γαλατάς» και είχαν φτιάξει και σχετικό τραγούδι.²²⁹

Με τη δραστηριότητα που αναπτύχθηκε από το Μάιο, έως τον Σεπτέμβριο 1944 η πρωτοβουλία κινήσεων στις Κυκλάδες είχε περάσει στους Συμμάχους, η γερμανική ναυσιπλοΐα είχε ουσιαστικά σταματήσει και οι Γερμανοί προμηθεύονταν τρόφιμα με μεγάλη δυσκολία. Μετά την Απόβαση στη Νορμανδία και την είσοδο των Συμμάχων στο Παρίσι, οι Γερμανοί στη Νάξο είχαν χάσει κάθε ελπίδα, είχαν αρχίσει να ανταλλάσουν πετρέλαιο, προμήθειες και ρούχα με τους κατοίκους για τρόφιμα, και να συζητούν μαζί τους ανοιχτά για το τέλος του πολέμου. Στα τέλη Σεπτεμβρίου θα έφταναν να ζητιανεύουν φαγητό και να επιζητούν να βελτιώσουν τις σχέσεις τους με τους κατοίκους, έχοντας συνειδητοποιήσει ότι είχαν μείνει σχεδόν πλήρως αποκλεισμένοι.²³⁰

---

227. Kairis Final Report. Hanson Report.

228. Hanson Report.

229. Ο. π.

230. Ο. π.

Ολοκληρώνοντας τις επαφές του για το συντονισμό της Αντίστασης, στις 15 Σεπτεμβρίου, ο Καΐρης προεδρεύει στην «ιστορική» διάσκεψη πολιτικών και στρατιωτικών φορέων του νησιού στο Χαλκί. Η διάσκεψη κράτησε δυο ημέρες και είχε ευρύτερη συμμετοχή από την πρώτη ανάλογη το Μάιο, ενώ από τους έξι που είχαν συναντηθεί τότε οι πέντε συμμετείχαν και στη συνάντηση του Σεπτεμβρίου. Συμμετείχαν έντεκα πρόσωπα που αποτύπωναν τις αλλαγές στο νησί και αντιπροσώπευαν όλες τις δυνάμεις που είχαν αναπτυχθεί, διαθέτοντας ισχυρή υποστήριξη από τους κατοίκους: τέσσερις της Αριστεράς, τρία μέλη της νέας τότε οργάνωσης Σοσιαλιστική Δημοκρατική Ένωση Νάξου (ΣΔΕΝ) και τέσσερις του φάσματος της Δεξιάς.²³¹

Όπως ακριβώς τους αναφέρει ο Καΐρης ήταν: ο Ν. Πρωτονοτάριος, ανεξάρτητος πολιτικός ηγέτης της Δεξιάς, ο δημοκρατικός της Δεξιάς Κρασσάς, ο Γ. Φραγκίσκος της ΣΔΕΝ, ο βασιλικός της Δεξιάς Γ. Βερώνης, ο Ι. Παπαδάκης, αριστερός του ΕΑΜ, ο Μ. Φάρκωνας, κομμουνιστής του ΕΑΜ, ο μοναρχικός αρχηγός του Στρατιωτικού Τμήματος Δέτσης, ο αρχηγός του εφεδρικού ΕΛΑΣ Μπάκαλος, δυο ακόμη αξιωματικοί της ΣΔΕΝ και ένα μέλος του ΕΑΜ, που δεν κατονομάζονται. Όπως και το Μάιο αποφασίζεται να συνεργασθούν όλοι για την απελευθέρωση του νησιού, να λάβουν μέτρα εναντίον της ζωοκλοπής, να υπάρξει πρόνοια για τους φτωχούς, αλλά τώρα και να υποστηρίξουν το πρόγραμμα της κυβέρνησης Παπανδρέου.²³²

Δυο μέρες αργότερα ο Μπάκαλος επισκέφθηκε το αρχηγείο της Αποστολής, σε σπηλιά των ανατολικών ακτών, για να συζητήσει αναλυτικότερα το θέμα των σχέσεων του ΕΑΜ με την Αποστολή. Κατά τη διάρκεια της οκτάωρης παραμονής του, οι Γερμανοί πραγματοποίησαν εκτεταμένη έρευνα με σκάφος κατά μήκος των ακτών. Τα μέλη της Αποστολής και ο Μπάκαλος αναγκάστηκαν να μετακινηθούν σε ύψωμα και να παραμείνουν εκεί μέχρι να πέσει η νύχτα και να σταματήσει η έρευνα. Σύμφωνα με τον Hanson, ο κοινός κίνδυνος τότε δημιούργησε δεσμούς πολύ στενότερους μεταξύ ΕΑΜ και Αποστολής από όσο όλες οι ώρες συζητήσεων που είχαν

---

231. Kairis Final Report. HQ Force 133, MEF, αριθ. GCA/153, 29 Νοεμβρίου 1944, HS 5/721. Βλ. και Capt. Stephen, *Report on EAM/ELAS in the Aegean Islands*, 18 Οκτωβρίου 1944, HS 5/721. Η ΣΔΕΝ είχε συγκροτηθεί τον Αύγουστο 1944 και τέθηκε εναντίον της μεγαλύτερης μερίδας των μοναρχικών του νησιού. Έως τον Οκτώβριο που διαλύθηκε, απέκτησε 30 περίπου μέλη, κυρίως δικηγόρους και άλλους ελεύθερους επαγγελματίες, αλλά δεν ανέπτυξε ιδιαίτερη δραστηριότητα, σύμφωνα με τον Καΐρη.

232. Kairis Final Report.

προηγηθεί. Το ΕΑΜ δεσμεύθηκε να συνδράμει την Αποστολή με κάθε δυνατό τρόπο, όπως και πραγματικά έκανε.²³³

Εκτός από την προπαγάνδα και τον συντονισμό της Αντίστασης στο πλαίσιο της προετοιμασίας για τις δράσεις της Απελευθέρωσης, εντάθηκε και η εκτέλεση δολιοφθορών για τον αποκλεισμό των Γερμανών στα νησιά. Από τους βασικούς στόχους αποτέλεσε το αεροδρόμιο στην Πάρο, που είχε καταστεί συμμαχικός στόχος ήδη από την άνοιξη. Καθώς από το Μάρτιο του 1944 ο ανεφοδιασμός και οι κάθε τύπου μεταφορές των Γερμανών στη Νάξο και την Πάρο γίνονταν σε μεγάλο βαθμό από αέρος, με υδροπλάνα, η λειτουργία αεροδρομίου στην ευρύτερη περιοχή είχε μεγάλη σημασία.

Οι εργασίες για την κατασκευή αυτού του αεροδρομίου, του μοναδικού στις Κυκλάδες, είχαν ξεκινήσει από τις 12 Δεκεμβρίου 1943 στην πεδιάδα των Μαρμάρων, σε μικρή απόσταση από τον κόλπο του Μώλου. Οι Γερμανοί είχαν συγκεντρώσει 400 εργάτες, τους είχαν προμηθεύσει εργαλεία και τους ανάγκαζαν να δουλεύουν κάτω από πολύ σκληρές συνθήκες. Η μεγαλύτερη δραστηριότητα στο έργο σημειώθηκε στις αρχές Μαΐου και έως τις αρχές Αυγούστου 1944, όταν μεταφέρονταν συνεχώς προμήθειες, εξοπλισμός και εφόδια στον Μώλο και το λιμάνι της Νάουσας της Πάρου. Στις 7 Μαΐου επιδρομή της RAF κατέστρεψε καύσιμα του αεροδρομίου, ενώ τον Ιούλιο είχε φτάσει και νέος Γερμανός αξιωματικός του Μηχανικού για να επισπεύσει τις εργασίες και να συντονίσει τους 500-550 πλέον εργάτες που τις εκτελούσαν. Οι τελευταίοι εργάζονταν πολύ αργά, καθώς οι Γερμανοί τους έδιναν μόνο 90 δράμια τροφής. Έως τις αρχές Αυγούστου ολοκληρώθηκε και χρησιμοποιήθηκε σε κάποιο βαθμό ο μισός διάδρομος και το μεγαλύτερο τμήμα του υπόλοιπου μισού. Επίσης είχαν κατασκευασθεί αντιαεροπορικά υπόγεια καταφύγια και τούνελ για την αποθήκευση βομβών. Ο ρυθμός των εργασιών χαλάρωσε τον Αύγουστο και, από τις 25 Σεπτεμβρίου έως τις 9 Οκτωβρίου, οι Γερμανοί κατέστρεψαν όλες τις εγκαταστάσεις.²³⁴

Η αποστολή Grottesque είχε οργανώσει ομάδες δολιοφθορών στην Πάρο, όπου αρχικά υπήρξε δυσκολία επαφής με κατάλληλα άτομα. Χωρίς

233. Hanson Report.

234. Kairis Final Report. Hanson Report. Η RAF πραγματοποίησε τέσσερις επιδρομές με στόχο το αεροδρόμιο. Στην πρώτη, 11 Απριλίου, αεροσκάφος της καταρρίφθηκε και οι δυο πιλότοι σκοτώθηκαν. Στη δεύτερη, 13 Απριλίου, παρά τα γερμανικά πυρά το αεροσκάφος κατάφερε να επιστρέψει στη βάση του. Οι επιδρομές συνεχίστηκαν το Μάιο, με απώλειες, όπως στην αερομαχία στις 16 Μαΐου πάνω από το νησί, όταν καταρρίφθηκαν δυο βρετανικά αεροσκάφη. C. Brian, *ό. π.*, σ. 125-126.

να γνωρίζει κανένα, ο Κόρκας είχε μεταβεί πρώτη φορά τον Αύγουστο στο νησί για αναγνώριση και συλλογή πληροφοριών, μαζί με δυο αξιωματικούς του Ιερού Λόχου, από την ομάδα που είχε προηγουμένως πραγματοποιήσει, όπως είδαμε, αναγνώριση στη Νάξο. Έκανε τις πρώτες επαφές, έδωσε και στους αξιωματικούς του Ιερού Λόχου τα στοιχεία και επέστρεψε στη Νάξο.²³⁵

Τα σαμποτάζ στο νησί ξεκίνησαν Σεπτέμβριο, στο πλαίσιο των ευρύτερων συμμαχικών επιχειρήσεων για να παρεμποδισθεί η υποχώρηση των Γερμανών. Από τα μέσα του μήνα και έως τις 28 Σεπτεμβρίου, υπό τις διαταγές του Κόρκα εκτελέστηκε σειρά δολιοφθορών στο αεροδρόμιο, σε αποθήκες καυσίμων, πυρομαχικών και άλλες εγκαταστάσεις και αποκόπηκε το τηλεφωνικό καλώδιο του νησιού. Στις 7 Οκτωβρίου, ο Κόρκας, που είχε ορισθεί υπεύθυνος των δολιοφθορών στην Πάρο, επέστρεψε και σε δύο μέρες, μαζί με συνεργάτες του, ακινητοποίησε όλα τα σκάφη του νησιού, θέτοντας εκτός λειτουργίας τις μηχανές των καϊκιών στα λιμάνια. Έτσι εγκλωβίστηκε και η γερμανική φρουρά της Νάξου, καθώς τέσσερα από τα ακινητοποιημένα σκάφη προορίζονταν για τη διαφυγή της.²³⁶

Οι δολιοφθορές εντάθηκαν και στη Νάξο. Στις 20 Σεπτεμβρίου, βυθίζεται με σαμποτάζ του Ε. Λάσκαρη, με οδηγίες του Καΐρη, το μηχανοκίνητο σκάφος του Γερμανού Διοικητή Νάξου στο λιμάνι της Χώρας και εννέα μέρες μετά ο Λάσκαρης και ο Κόρκας θέτουν εκτός λειτουργίας δύο καΐκια. Το καΐκι *Armadillo* δεν κατάφερε, για αδιευκρίνιστους λόγους, να παραδώσει στην Αποστολή 40 τουφέκια που μετέφερε, αλλά προσέγγισε το νησί στις 28 Σεπτεμβρίου και ενημέρωσε πως το πλήρωμα του *Saint Nicolas*, του προηγούμενου καϊκιού που είχε ταξιδέψει στη Νάξο, είχε συλληφθεί στη Σαντορίνη και παρέμενε αιχμάλωτο των Γερμανών. Έτσι η τέταρτη έκθεση του Καΐρη χάθηκε και ήταν σχεδόν βέβαιο ότι πέρασε στους Γερμανούς, που πλέον διέθεταν πλήρη στοιχεία για τη δραστηριότητα της αποστολής *Grotesque* και την ταυτότητα των μελών της. Η εξέλιξη αυτή δεν ανακοινώθηκε στους συνεργάτες της Αποστολής, αλλά δόθηκαν οδηγίες σε όλους να είναι ιδιαίτερα προσεκτικοί και να παίρνουν προφυλάξεις σε περίπτωση αιφνιδιαστικών ερευνών από τις αρχές Κατοχής. Ταυτόχρονα ο Δέτσης τοποθέτησε δύο πληροφοριοδότες του, από τους οποίους ο ένας χωροφύ-

235. Korkas Report. Βλ. και Dolbey, Appendix IV (E).

236. Korkas Report. Kairis Final Report. Dolbey, Appendix IV (E). Γενικό Επιτελείο Στρατού, Διεύθυνση Ιστορίας Στρατού, *Ο Ελληνικός Στρατός κατά το Δεύτερο Παγκόσμιο Πόλεμο*, ό. π., σ. 274.

λακας, σε παρατηρητήριο κοντά στην Αποστολή, για την ασφάλεια των μελών της.²³⁷

Λίγες μέρες πριν, στις 23 Σεπτεμβρίου, γερμανικό κομβόι είχε βομβαρδιστεί από τους Συμμάχους έξω από τη Νάξο και σκάφη 1.000 συνολικά τόνων είχαν βυθιστεί. Δύο σκάφη με 80 άνδρες κατάφεραν να καταφύγουν στη Δονούσα, από όπου αργότερα κινήθηκαν προς τη Σύρο. Στη Δονούσα, εξάλλου, οι κάτοικοι έθασαν εκείνες τις μέρες με όλες τις στρατιωτικές τιμές το πλήρωμα ενός βρετανικού αεροσκάφους που είχε καταρριφθεί από τους Γερμανούς.²³⁸

Στις 5 Οκτωβρίου, ο Καΐρης συναντά το στρατιωτικό διοικητή Κυκλάδων K. J. Mackenzie στην Ηρακλεία, ακολουθώντας οδηγίες της SOE. Ορίζουν τον Κόρκα υπεύθυνο δολιοφθορών στην Πάρο και προφανώς συνεννοούνται για τις επόμενες κινήσεις τους. Επιστρέφοντας στη Νάξο ο Καΐρης συνεχίζει τις επαφές του με τον Δέτση και τον Μπάκαλο για το σχεδιασμό των στρατιωτικών επιχειρήσεων εναντίον των Γερμανών.²³⁹ Συνολικά από τις 29 Σεπτεμβρίου έως τις 10 Οκτωβρίου, τέθηκαν εκτός λειτουργίας όλα τα σκάφη στη Νάξο και την Πάρο, καθιστώντας την επικοινωνία μεταξύ των νησιών αδύνατη.²⁴⁰

7. Α π ε λ ε υ θ έ ρ ω σ η

Στις 10 Οκτωβρίου τα ξημερώματα, η γερμανική φρουρά της Πάρου, 400 περίπου άνδρες, εκκένωσε το νησί και κατέφυγε στη Σύρο. Έμειναν πίσω οκτώ Γερμανοί που συνελήφθησαν από τους κατοίκους και παραδόθηκαν στη Χωροφυλακή. Ο Κόρκας, ο οποίος παρέμενε στο νησί από τις 7 του μήνα, εντόπισε το υλικό που είχαν εγκαταλείψει οι Γερμανοί, καθώς και τους γερμανικούς χάρτες της Μήλου και άλλα έγγραφα, και τα απέστειλε στον Mackenzie στη Σύρο.²⁴¹ Η Σύρος είχε εκκενωθεί από τις 9 Οκτωβρίου και την επομένη είχε αποβιβασθεί εκεί δύναμη του Ιερού Λόχου και ο

237. Kairis Final Report.

238. Hanson Report.

239. Kairis Final Report. Hanson Report.

240. Kairis Final Report.

241. Korkas Report. Kairis Final Report. Την εκκένωση επιβεβαίωσε και αναγνωριστική περίπτωση του Ιερού Λόχου. Γενικό Επιτελείο Στρατού, Διεύθυνση Ιστορίας Στρατού, *Ο Ελληνικός Στρατός κατά το Δεύτερο Παγκόσμιο Πόλεμο*, ό. π., σ. 219.

Mackenzie, που ανέλαβε εκ μέρους των Συμμάχων τη στρατιωτική διοίκηση του νησιού και των άλλων νησιών στις Κυκλάδες στη συνέχεια.²⁴²

Στις 12 Οκτωβρίου 1944 οι Γερμανοί υποχώρησαν από την Αθήνα. Την ίδια μέρα αρχίζουν να καταστρέφουν στη Νάξο εφόδια στις αποθήκες τους, καθώς και τις εγκαταστάσεις τους σε διάφορα σημεία του νησιού, και συγκεντρώνονται γύρω από το λιμάνι και τη Χώρα. Εγκαθιστούν μικρή και ασθενή περίμετρο άμυνας, περιμένοντας σκάφος που θα τους μετέφερε στην ηπειρωτική χώρα.²⁴³

Οι τοπικές ανταρτικές δυνάμεις που συντόνιζε ο Καΐρης είχαν ήδη οργανωθεί σε πέντε τμήματα και συγκεντρώθηκαν στις 13 Οκτωβρίου στα ορισμένα σημεία έξω από τη Χώρα, αφού πρώτα αναγνωριστικές ομάδες είχαν διαπιστώσει τις αδυναμίες των Γερμανών. Είχε σχεδιασθεί δυο τμήματα να επιτεθούν αιφνιδιαστικά στο αρχηγείο των Γερμανών, χωρίς πυροβολισμούς, ώστε να αναγκάσουν τη φρουρά να παραδοθεί, και τα υπόλοιπα τρία τμήματα να πραγματοποιήσουν επίθεση μόνο εάν τα πρώτα τμήματα αποτύγχαναν. Τη στιγμή που οι αντάρτες προχωρούσαν για να πάρουν τις ορισμένες θέσεις τους, αποβιβάστηκε στα βορειοανατολικά της Χώρας μονάδα του Ιερού Λόχου. Η μονάδα ήρθε αμέσως σε επαφή με τον Καΐρη, σταμάτησε η εκτέλεση του σχεδίου και εκπονήθηκε νέο σχέδιο από κοινού με τις τακτικές καταδρομικές δυνάμεις του Ιερού Λόχου. Η γερμανική φρουρά παραδόθηκε μετά από διήμερη μάχη και η Νάξος απελευθερώθηκε.²⁴⁴ Το πρώτο φορτίο τροφίμων έφτασε στο νησί στις 25 Οκτωβρίου με καΐκι της SOE Καΐρου και, τρεις εβδομάδες αργότερα, έφτασαν τα τρόφιμα της αρμόδιας συμμαχικής οργάνωσης ML.²⁴⁵

Μετά την Απελευθέρωση

Η SOE υπολογίζει ότι στο διάστημα Νοεμβρίου 1942 – Οκτωβρίου 1944 οι επιχειρήσεις της επέφεραν απώλειες 34.700 ανδρών στις δυνάμεις του

---

242. *Isle of Syros – 10 Oct 44 to 6 Jan 45. Report by Lt-Comdr. K. J. Mackenzie*, 1 Φεβρουαρίου 1945, HS 5/445.

243. D/H133 προς London (RWR), 1 Νοεμβρίου 1945, HS 5/484.

244. D/H133 προς London (RWR), 1 Νοεμβρίου 1945, HS 5/484. Kairis Final Report. Hanson Report, όπου ημερολογιακή καταγραφή των γεγονότων. Βλ. και Δέτσης Γεώργιος, *ό. π.*, Γενικό Επιτελείο Στρατού, Διεύθυνση Ιστορίας Στρατού, *Ο Ελληνικός Στρατός κατά το Δεύτερο Παγκόσμιο Πόλεμο, ό. π.*, σ. 225-228.

245. Hanson Report.

Άξονα στην Ελλάδα, κατά κύριο λόγο στους Γερμανούς (20.050).²⁴⁶ Πέρα από τις στρατιωτικές και άλλες ενέργειες εναντίον των αρχών Κατοχής, το έργο των αποστολών είχε όμως και στοχεύσεις για τη μεταπολεμική πολιτική πραγματικότητα, τις οποίες θα θίξουμε όσον αφορά την Αποστολή Grottesque χωρίς εκτενή ανάλυση, καθώς θα αποτελέσουν αντικείμενο περαιτέρω έρευνας.

Όπως χαρακτηριστικά τονίζει ο Αρχηγός της Grottesque, χάρη στις συμβουλές και της οδηγίες της Αποστολής αποφεύχθηκε ο εμφύλιος μεταξύ «εθνικιστών» και ΕΑΜ στη Νάξο.²⁴⁷ Ο Καΐρης υλοποίησε τις εντολές που είχε από το Κάιρο με ιδιαίτερη επιτυχία και διορατικότητα, επιλέγοντας συνειδητά τις επαφές και τις κινήσεις του, όπως μαρτυρεί ο απολογισμός του. Οι ενέργειές του αναγνωρίστηκαν από τα μέλη της Αποστολής, που είχαν κάποιες επιφυλάξεις για τις επιλογές του, όπως και από άλλα μέλη της SOE στις Κυκλάδες.²⁴⁸ Η Νάξος υπήρξε, εξάλλου, το μόνο νησί στις Κυκλάδες που απελευθερώθηκε μετά από μάχες εναντίον των Γερμανών, στις οποίες συμμετείχαν όλα τα τοπικά ανταρτικά σώματα, η αποστολή της SOE, βρετανικές και ελληνικές καταδρομικές δυνάμεις, καθώς και η βρετανική αεροπορία.

Ο Hanson σημειώνει πως ο Καΐρης εργάστηκε επίμονα και σκληρά και πέτυχε να λειτουργήσει ως σύνδεσμος μεταξύ των μοναρχικών, των σοσιαλιστών και του ΕΑΜ, πολιτικών δυνάμεων με έντονες αντιπαραθέσεις, ώστε να συνεργαστούν απόλυτα μεταξύ τους. Όμως θεωρεί πως ειδικά με το ΕΑΜ και τον εφεδρικό ΕΛΑΣ, ο Καΐρης πέτυχε να συνεργαστεί διότι ο ίδιος είχε ισχυρές «σοσιαλιστικές τάσεις» και, παρά το γεγονός ότι καταλάβαινε την ανάγκη να εμφανίζεται ως ουδέτερος, δεν κατάφερε πάντα να τις κρύβει με επιτυχία.²⁴⁹

Δεν φαίνεται να υπήρξε υπονόμευση του ΕΑΜ στη διάρκεια της Κατοχής στη Νάξο εκ μέρους της Αποστολής, ενώ η δύναμη του εφεδρικού ΕΛΑΣ κρίθηκε απαραίτητη για τις επιχειρήσεις εναντίον των Γερμανών, στις οποίες και πήρε μέρος υπό τις διαταγές του Δέτση. Ωστόσο, μετά την Απελευθέρωση η Αποστολή επιδίωξε και, όπως υπογραμμίζει ο αρχηγός της, πέτυχε

246. Dolbey, σ. 7.

247. Kairis Final Report.

248. Σχετικά με το τελευταίο σημείο βλ. χαρακτηριστικά Capt. Stephen, *Report on EAM/ELAS in the Aegean Islands*, 18 Οκτωβρίου 1944, HS 5/721.

249. Hanson Report.

να διαλυθεί το ΕΑΜ, χωρίς βίαιο τρόπο, με τα κατάλληλα συνθήματα/προτροπές προς τους κατοίκους και τα μέλη του. Μετά τα γεγονότα του Δεκεμβρίου στην Αθήνα, ο Καΐρης θεωρεί ότι η οργάνωση έπαψε να υφίσταται εντελώς, καθώς ο πιο σημαντικός της καθοδηγητής, ο Μ. Φάρκωνας, έφυγε στην Αθήνα και ο επικεφαλής του ΕΛΑΣ Μπάκαλος υπέγραψε δήλωση πως αποκηρύσσει τις ενέργειες του ΕΑΜ-ΕΛΑΣ στην πρωτεύουσα και προσχωρεί στην πλευρά των Συμμάχων. Παράλληλα, με την όλη παρουσία της Grotesque ενισχύθηκε η θετική στάση των νησιωτών προς τη Βρετανία, η εμπιστοσύνη και ο σεβασμός τους για τους Βρετανούς. Παρεμβαίνοντας σε ουσιαστικά ζητήματα πολιτικής και επιβίωσης, η Αποστολή υπέδειξε τα «κατάλληλα πρόσωπα» για να αναλάβουν τη διανομή των αγαθών και της επισιτιστικής βοήθειας.²⁵⁰

Στην Πάρο το ΕΑΜ ανέλαβε πολιτική δράση αμέσως μετά την αποχώρηση των Γερμανών στις 10 Οκτωβρίου. Μέρα με τη μέρα κατήργησε τις αρχές σε κάθε χωριό και διόρισε προέδρους στις κοινότητες, που εμφανίζονταν ως εκλεγμένοι από τους κατοίκους, σύμφωνα με τον Καΐρη. Επιπλέον απόπλισε την Χωροφυλακή και άρχισε να συλλαμβάνει συνεργάτες των Γερμανών. Έως τις αρχές Νοεμβρίου, το ΕΑΜ δεν συνάντησε οργανωμένη αντίδραση και ενισχύθηκε από πενταμελή ομάδα ενόπλων του ΕΛΑΣ της Μερραρχίας Εύβοιας, που επίσης πραγματοποιούσαν συλλήψεις. Στις 4 Νοεμβρίου «εθνικιστική ομάδα» συγκρούστηκε με ενόπλους του ΕΑΜ σε χωριό της περιφέρειας, στην Μάρπησσα, βάσει οδηγιών του Καΐρη, και τους απόπλισε. Το ΕΑΜ άρχισε να αποδυναμώνεται, διατηρώντας την εξουσία στην πρωτεύουσα Παροικιά έως τις 29 Νοεμβρίου, οπότε δύναμη 20 ανδρών του Ιερού Λόχου έφτασε στο νησί, μετά από σχετικό αίτημα της Αποστολής Grotesque, και εγκατέστησε νέες αρχές αποκαθιστώντας την τάξη.²⁵¹

---

250. Kairis Final Report. Hanson Report. Περιοριζόμαστε κυρίως στις απόψεις του επικεφαλής της Αποστολής και δεν επεκτεινόμαστε στην εξέταση του θέματος, καθώς αντικείμενο της μελέτης είναι ο τρόπος και τα αποτελέσματα της δράσης της Grotesque, καθώς και οι πληροφορίες που διαθέτει η SOE. Ο Hanson καταγράφει τα πράγματα με εμφανή εμπάθεια εναντίον του ΕΑΜ. Αναφέρει όμως ότι δεν υπήρχε πολιτική πόλωση, όπως στην Πάρο, και ότι πολλά μέλη του ΕΑΜ υπήρξαν καλοί συνεργάτες της Αποστολής. Ανάλογες θέσεις με τον Hanson, με μεγαλύτερη ή μικρότερη οξύτητα, καταγράφονται και σε απολογιστικές εκθέσεις του Αρχηγείου της SOE Καΐρου, που θεωρούσε επίσης ότι το ΕΑΜ στόχευε αποκλειστικά στην κατάληψη της εξουσίας μετά την υποχώρηση των Γερμανών, ή στην έκθεση του Mackenzie. Βλ. χαρακτηριστικά HQ Force 133, ΜΕΦ αριθ. GCA/153, 29 Νοεμβρίου 1944, HS 5/721. *Isle of Syros – 10 Oct 44 to 6 Jan 45. Report by Lt-Comdr. K. J. Mackenzie*, 1 Φεβρουαρίου 1945, HS 5/445.

251. Kairis Final Report. Hanson Report. Βλ. επίσης HQ Force 133 ΜΕΦ αριθ. GCA/711, 15

Στη Νάξο σημειώθηκαν διαφορετικές εξελίξεις, καθώς οι κάτοικοι των Μελάνων, εργάτες χωρίς δικαιώματα στα τσιφλίκια της αδελφότητας του Τιμίου Σταυρού, ήδη από τις 13 Οκτωβρίου είχαν καταλάβει τις ιδιοκτησίες και είχαν ορίσει διοικητική επιτροπή για τη διαχείρισή τους. Στα μέσα Νοεμβρίου, ο νεοδιορισμένος Νομάρχης Κυκλάδων διέταξε να επιστραφούν οι ιδιοκτησίες στην αδελφότητα βάσει μιας ασαφούς δικαστικής απόφασης του 1941, αλλά οι κάτοικοι αρνήθηκαν και τις κρατούσαν έως τις 4 Ιανουαρίου 1945, όταν αποχώρησε η Αποστολή.²⁵²

Όταν στις αρχές του 1945 ο Καΐρης αναφέρει στην SOE τέσσερα άτομα που εκτιμά ότι πιθανόν θα ήταν υποψήφιοι στις επερχόμενες εθνικές εκλογές, προβλέπει στην ουσία το μεταπολεμικό πολιτικό κλίμα που διαμορφώθηκε. Πρόκειται για πρώην βουλευτές της εκλογικής περιφέρειας της «Παρонаξίας», δύο του Λαϊκού Κόμματος, ένα των Φιλελευθέρων και έναν ανεξάρτητο, τον Νικόλαο Πρωτονοτάριο, που ήταν και ο μόνος που είχε συμμετάσχει στις διασκέψεις των πολιτικών και στρατιωτικών αρχηγών της Κατοχής και είχε λάβει μέρος στην Αντίσταση.²⁵³

Ολοκληρώνοντας τον απολογισμό του ο Καΐρης σημειώνει σχετικά με την οικονομική κατάσταση του νησιού ότι τα ορυχεία σμύριδας μπορούσαν να τεθούν άμεσα σε λειτουργία, εφόσον επιδιορθώνονταν ορισμένες βλάβες και συμπληρώνονταν κάποιες ελλείψεις, ενώ από τους 37.100 τόνους σμύριδας που βρίσκονταν αποθηκευμένοι, οι 14.100 πρώτης ποιότητας είχαν παραδοθεί στο κράτος μετά την Απελευθέρωση, 11.500 της ίδιας ποιότητας ανήκαν στους εργάτες, όπως και 15.000 δεύτερης ποιότητας. Από τις βιομηχανικές εγκαταστάσεις λειτουργούσε μόνο ο σταθμός παραγωγής ρεύματος στη Χώρα και ένα εργοστάσιο κατεργασίας δέρματος. Η αλυκή παρήγε ετησίως 1.000 τόνους αλάτι, και υπήρχαν αποθηκευμένοι άλλοι 4.000 του

Νοεμβρίου 1944, HS 5/721. HQ Force 133, MEF, αριθ. GCA/153, 29 Νοεμβρίου 1944, HS 5/721. Ενώ ο Καΐρης περιγράφει τα πράγματα, ο Hanson εκφράζεται κατηγορηματικά εναντίον του ΕΑΜ, που είχε «καταλύσει όλους τους νόμους» και τα μέλη του ήταν «εξτρεμιστές κομμουνιστές με κακό χαρακτήρα» ή κυρίως «εγκληματίες και κλέφτες χωρίς πολιτική συνείδηση».

252. Kairis Final Report. Σύμφωνα με τον Γλέζο ήταν το ΕΑΜ που απαλλοτρίωσε τα «φράγκικα φέουδα», 19 Οκτωβρίου 1944, και τα απέδωσε στους «κολλήγους καλλιεργητές». Το 1945 το κράτος τα πήρε πίσω και μόνο αργότερα, μετά από σειρά απαλλοτριώσεων δόθηκαν στους καλλιεργητές. Μ. Γλέζος, *ό. π.*, σ. 331.

253. Kairis Final Report.

κρατικού μονοπωλίου. Στην ψαραγορά η παραγωγή έφτανε ετησίως τις 3-6.000 οκάδες ψάρι.²⁵⁴

Οι απολογιστικές εκθέσεις ακολουθούν κοινό τυπικό συνήθως και οι περισσότερες περιλαμβάνουν στο τέλος στοιχεία με βάση τα οποία η SOE Καΐρου καταγράφει συγκεντρωτικά τα πρόσωπα που συνεργάστηκαν ενεργά με τις αποστολές της στα νησιά, αλλά και τα πρόσωπα που συνεργάστηκαν με τις αρχές Κατοχής. Έτσι για την Πάρο και την Αντίπαρο αναφέρονται τρεις «αξιοσέβαστες» προσωπικότητες που είχαν συνδράμει αποστολές, καθώς και 14 άτομα, άντρες και γυναίκες που συνεργάστηκαν με τους Ιταλούς ή τους Γερμανούς. Στην περίπτωση της Νάξου σημειώνονται είκοσι «προσωπικότητες υψηλού κύρους» από όλο το πολιτικό φάσμα, καθώς και 13 άτομα που δούλεψαν για τους Γερμανούς, σε χαμηλό οι περισσότεροι επίπεδο, π.χ. μαυραγορίτες με ειδικές άδειες. Παράλληλα όμως καταγράφονται και 15 πρόσωπα, έξι γυναίκες μεταξύ τους, που εμφανίζονταν στη διάρκεια της Κατοχής να συνεργάζονται με τους Γερμανούς, ενώ στην πραγματικότητα δούλευαν για την Αποστολή και τους Συμμάχους.²⁵⁵

Από τον Οκτώβριο του 1944 η SOE Καΐρου είχε επανειλημμένα ζητήσει να αποσύρει τις αποστολές της από τις Κυκλάδες και τα άλλα νησιά του Αιγαίου, κίνηση που δεν ήταν δυνατή, καθώς η Force 142, οι βρετανικές δηλαδή δυνάμεις στις Κυκλάδες, χρησιμοποιούσαν το σύστημα επικοινωνίας των ασυρμάτων της Υπηρεσίας. Επιπλέον, αξιωματικοί της SOE εκτελούσαν σε ορισμένα νησιά χρέη αντιπροσώπων της ML, που ήταν υπεύθυνη για την παροχή βοήθειας στους αμάχους, ενώ οι αποστολές και τα σημεία παρουσίας της SOE στα Δωδεκάνησα βρίσκονταν σε περιοχές επιχειρήσεων. Η Υπηρεσία είχε επίσης υποχρέωση να στηρίξει τους ντόπιους συνεργάτες της, που κατά κανόνα αντάμειβε με τρόφιμα, μέχρι να οργανωθεί αποτελεσματικά η ML.²⁵⁶

---

254. Ο. π.

255. HQ Force 133, MEF, αριθ. GCA/153, 29 Νοεμβρίου 1944, HS 5/721. Σχετικά με τη λεπτή διάκριση μεταξύ παθητικής και ενεργητικής συνεργασίας με τον εχθρό στα νησιά βλ. και *Isle of Syros – 10 Oct 44 to 6 Jan 45. Report by Lt-Comdr. K. J. Mackenzie*, 1 Φεβρουαρίου 1945, HS 5/445.

256. Lt. Col. CSO G. Bennett for Commander, Force 133, HQ Force 133 MEF προς BGX (Ops) GHQ MEF, αριθ. CSO/B7/17, 10 Οκτωβρίου 1940, HS 5/439. HQ Force 133, MEF, αριθ. GCA/153, 29 Νοεμβρίου 1944, HS 5/721. HQ Force 133, MEF προς Ops(2), GHQ, MEF, αριθ. SD/230, 16 Δεκεμβρίου 1944, HS 5/584. Commander in Chief Middle East προς AFQ, τηλ. SD/76907, 6 Ιανουαρίου 1945, HS 5/651. Dolbey, Appendix IX. Η ML είχε την ευθύνη

Ο στολίσκος LFP τέθηκε στη διάθεση των συμμαχικών στρατιωτικών και ναυτικών αρχών μετά την υποχώρηση των Γερμανών από το Αιγαίο και χρησιμοποιήθηκε έως τον Ιανουάριο 1945 για την τήρηση της τάξης στα νησιά, εξασφαλίζοντας τις επικοινωνίες και την αστυνόμευση των θαλάσσιων δρόμων.²⁵⁷ Επίσης οι αποστολές συνεργάστηκαν με την Force 142, που είχε αναλάβει την ανακατάληψη των νησιών, ώστε να μην εκδηλωθεί εμφύλιος στα νησιά, κυρίως στις Κυκλάδες.²⁵⁸

Οι αποστολές αποσύρονται μετά τα Δεκεμβριανά της Αθήνας, κυρίως στο τέλος Ιανουαρίου 1945, και ο στολίσκος LFP παραδίδεται στο βρετανικό ναυτικό τον Φεβρουάριο.²⁵⁹ Στα μέσα Μαρτίου έχει ολοκληρωθεί η απόσυρση του προσωπικού της SOE από την ηπειρωτική Ελλάδα, την Κρήτη και τα νησιά του Αιγαίου.²⁶⁰

Στη Νάξο η Αποστολή Grotesque μετά την Απελευθέρωση επιθεωρεί τα νησιά για τον εντοπισμό ναρκών που δεν είχαν ανατιναχθεί και γερμανικών ναυαγίων, την καταστολή του λαθρεμπορίου και την παροχή βοήθειας σε αμάχους και πρόσφυγες από άλλα νησιά. Από τις αρχές Δεκεμβρίου μοιράζει τρόφιμα στους συνεργάτες της, 55 άτομα συνολικά, και αναχωρεί στις 4 Ιανουαρίου 1945 για το Κάιρο.²⁶¹

της επισιτιστικής και άλλης υποστήριξης του πληθυσμού έως τα τέλη Μαρτίου 1945, οπότε ανέλαβε η UNRRA. F. Tsilaga, *ό. π.*, σ. 532.

257. Dolbey, Appendix IV (C).

258. HQ Force 133, MEF, αριθ. GCA/153, HS 5/721. Dolbey, Appendix IX. Βλ. και Lt. A. N. Tizzard, *Report of a visit to the island of Andros*, 2 Νοεμβρίου 1944, HS 5/436.

259. Dolbey, σ. 16, Appendix IV (C).

260. Παραμένουν ελάχιστα άτομα έως τον Μάιο, στην Κρήτη και την Αθήνα. Force 133 προς [SOE] London, τηλ. 66, 19 Μαρτίου 1945, HS 5/651.

261. Kairis Final Report. Hanson Report.

A b s t r a c t

**ALLIED MISSIONS IN THE CYCLADES: RESISTANCE AND LIBERATION
IN NAXOS, PAROS AND IRAKLIA (1943-1944)**

The paper examines the Allied missions of subversive warfare and the resistance activities co-ordinated by the Special Operations Executive (SOE) in the context of the insularity net of relations characteristic of the human geography of the Aegean islands, especially of the Cyclades complex.

After the Italian capitulation, SOE organised four missions in the Cyclades, which operated with Greek and British personnel and were supported by a wide net of inhabitants, from the broadest possible political spectrum, as well as by Allied means from Cairo. Grotesque mission in Naxos was the longest operating one, active from November 1943 onwards. Its development in Naxos, as also in the neighbouring islands of Paros, Heraklia and the rest of the Koufonisia complex, is exemplary of the potential and the limits of the missions and of the resistance in the islands: gathering of intelligence, which led to successful Allied operations against the German occupying forces in the context of the Allied strategic aims in the Eastern Mediterranean; co-ordination of the existing resistance organisations in order to keep local moral high, to keep the population united against the Germans, and also in order to organize small scale sabotage, as well as small guerrilla forces, which eventually fought for the liberation of Naxos, together with Greek and other Allied military forces.

After the Liberation the missions contributed in the distribution of vitals to the population, as well as in the shaping of the post-war political scene, by promoting pro-British political personalities and curbing the EAM influence.

Σωτήρης Ριζάς*

Ο ΑΣΤΙΚΟΣ ΠΟΛΙΤΙΚΟΣ ΚΟΣΜΟΣ ΚΑΙ ΤΑ ΔΕΚΕΜΒΡΙΑΝΑ

Η πολιτική διαμάχη τη στιγμή της Απελευθέρωσης τον Οκτώβριο του 1944 κλιμακώθηκε ταχύτατα, εντός έξι εβδομάδων, στην ένοπλη σύγκρουση των Δεκεμβριανών. Η βιβλιογραφία, όχι αδικαιολόγητα, έχει δώσει πολύ μεγαλύτερη έμφαση στη βρετανική πολιτική και μικρότερη στην πλευρά του αστικού πολιτικού κόσμου, ο οποίος μαζί με το βρετανικό παράγοντα συγκρούστηκε με το ΕΑΜ-ΕΛΑΣ. Αυτό ήταν απότοκο της αρχαιακής διαθεσιμότητας: τα βρετανικά κρατικά αρχεία ήταν διαθέσιμα στην έρευνα σε αντίθεση με ελληνικές αρχαιακές πηγές. Ήταν επίσης συνέπεια του γεγονότος ότι οι βρετανικές δυνάμεις ήταν κατά πολύ ισχυρότερες από τις δυνάμεις που διέθετε η κυβέρνηση Εθνικής Ενώσεως του Γεωργίου Παπανδρέου με αποτέλεσμα να καθορίσουν κατά κύριο λόγο την έκβαση της σύγκρουσης οι πρώτες. Αυτό δε σημαίνει όμως ότι η διερεύνηση της πολιτικής των αστικών δυνάμεων δεν έχει ιστορική ή πολιτική αξία. Στο άρθρο αυτό αξιοποιείται το αρχείο των τέως Βασιλικών Ανακτόρων, αρχαιακό υλικό που αποδόθηκε πρόσφατα στην έρευνα και επιτρέπει πιο λεπτομερή προσέγγιση της στάσης και των επιδιώξεων του αστικού πολιτικού κόσμου, ο οποίος βρισκόταν το φθινόπωρο του 1944 αντιμέτωπος με μια κατάσταση που διέφευγε των παραστάσεων, των εμπειριών και του ελέγχου του.

Το πολιτικό πλαίσιο

Τη στιγμή της Απελευθέρωσης, τον Οκτώβριο του 1944, τα κόμματα είχαν επιβιώσει ως κύκλοι πολιτευομένων αλλά είχαν απομείνει πολύ λίγα από τους

---

*Σωτήρης Ριζάς: Διευθυντής Ερευνών του Κέντρου Ερεύνης της Ιστορίας του Νεωτέρου Ελληνισμού της Ακαδημίας Αθηνών.

μηχανισμούς δικτύωσής τους στην επικράτεια. Είχαν προηγηθεί η Δικτατορία της 4ης Αυγούστου και βεβαίως η Κατοχή στη διάρκεια της οποίας είχε ανατραπεί πλήρως ο πολιτικός χάρτης με την εμφάνιση του υπό την ηγεσία του Κομμουνιστικού Κόμματος Ελλάδας (ΚΚΕ) Εθνικού Απελευθερωτικού Μετώπου (ΕΑΜ). Μπορούμε να υποθέσουμε όμως ότι απέμενε κάτι υπολογίσιμο από τις προπολεμικές πολιτικές ταυτίσεις, από τα ιδεολογικά ρεύματα και τις πολιτικές παραδόσεις που προϋπήρχαν. Η απήχησή τους όμως τη στιγμή της απελευθέρωσης, δε μπορεί να εκτιμηθεί. Οπωσδήποτε, η ανάπτυξη και δικτύωση του ΕΑΜ στην επικράτεια είχε συρρικνώσει το χώρο που καταλάμβανε ο αστικός πολιτικός κόσμος. Ο συσχετισμός δυνάμεων που προέκυψε από τις τελευταίες προπολεμικές εκλογές, όπου οι σημαντικότεροι πολιτικοί σχηματισμοί του αντιβενιζελισμού έλαβαν το 46% των ψήφων (22,1% το Λαϊκό Κόμμα, 19,9% η συνεργασία Εθνικού Λαϊκού και Εθνικού Ριζοσπαστικού Κόμματος και 3,9% το Κόμμα των Ελευθεροφρόνων του Μεταξά) και αντίστοιχα του βενιζελισμού το 43,6% (37,3% το Κόμμα των Φιλελευθέρων υπό το Θεμιστοκλή Σοφούλη, 4,2% ο Δημοκρατικός Συνασπισμός των Γεωργίου Καφαντάρη, Αλέξανδρου Παπαναστασίου και Γεωργίου Παπανδρέου, 1,1% ένας ανεξάρτητος συνδυασμός Κρήτης και 1% το Αγροτικό Δημοκρατικό Κόμμα), ενώ το Παλλαϊκό Μέτωπο που είχε σχηματίσει το ΚΚΕ είχε λάβει το 5,8%, δεν ίσχυε τον Οκτώβριο του 1944.¹ Αυτή η αλλαγή όμως του συσχετισμού δυνάμεων δεν αντικατοπτριζόταν σε όλη της την έκταση στη σύνθεση της κυβέρνησης Εθνικής Ενώσεως υπό το Γεώργιο Παπανδρέου. Σ' αυτήν συμμετείχαν εκ μέρους του ΕΑΜ έξι υπουργοί και υφυπουργοί σε σύνολο 21 μελών. Επίσης, εκτός του ΕΑΜ, υπο-αντιπροσωπεύονταν προς όφελος του Γεωργίου Παπανδρέου, της βρετανικής επιλογής για την ανανέωση του αστικού κόσμου στη συγκυρία του 1944, και τα παλαιά αστικά κόμματα.²

Όμως ο νέος συσχετισμός, που θα αποτύπωνε τη θέληση της κοινωνίας και ήταν ζητούμενο, δεν μπορούσε να αποτυπωθεί με ακρίβεια και εγκυρότητα, πραγματική και διαδικαστική. Συγκρούονταν διάφοροι παράγοντες η

---

1. Για την ελληνική πολιτική στο Μεσοπόλεμο George Mavrogordatos, *Stillborn Republic. Social Coalitions and party Strategies in Greece, 1922-1936*, University of California Press, Berkeley 1983.

2. Για τις εξελίξεις στην Κατοχή ενδεικτικά Χάγκεν Φλάισερ, *Στέμμα και Σβάστικα. Η Ελλάδα της Κατοχής και της Αντίστασης 1941-1944*, τόμοι 1-2, Παπαζήσης, Αθήνα 1994, 1995, Mark Mazower, *Inside Hitler's Greece*, Yale University Press, New Haven 1993, Prokopis Papastratis, *British Policy towards Greece during the Second World War, 1941-1944*, Cambridge University Press, Cambridge 1984.

ισχύς των οποίων εδραζόταν στη δυνατότητά τους να δημιουργήσουν πραγματικές καταστάσεις. Ο πρώτος από αυτούς ήταν οι αξιώσεις του ΕΑΜ. Εικαζόταν η απήχησή του ενώ ήταν αισθητή η *de facto* εξουσία του στην ύπαιθρο. Δεν ήταν όμως αντιληπτή η ακριβής έκταση αυτής της επιρροής και αυτό με τη σειρά του περιόριζε τη νομιμοποίησή του. Ο άλλος, κρίσιμος στην τελευταία φάση του Β' Παγκοσμίου Πολέμου, καθώς δεν πρέπει να λησμονείται ότι η σύρραξη συνεχιζόταν, ήταν οι αξιώσεις των Συμμάχων για παρουσία και αποφασιστική παρέμβαση στις ελληνικές εξελίξεις. Ήταν η εξέλιξη του πολέμου που νομιμοποιούσε προς στιγμήν τη βρετανική παρέμβαση. Αυτή αναγνωρίστηκε άλλωστε ως συνάδουσα με τα παραδοσιακά συμφέροντα της Βρετανίας στην Ανατολική Μεσόγειο, με την αγγλοσοβιετική συμφωνία των ποσοστών στη Μόσχα τον Οκτώβριο του 1944. Αυτονόητο είναι ότι η βρετανική πολιτική προσανατολιζόταν στην εξυπηρέτηση των αυτοκρατορικών της συμφερόντων στη μεταπολεμική εποχή, η προστασία των θαλάσσιων γραμμών επικοινωνίας της Αυτοκρατορίας από την ανερχόμενη ηπειρωτική δύναμη, τη Σοβιετική Ένωση, η οποία ήταν επίσης φορέας ενός εναλλακτικού κοινωνικού, οικονομικού και πολιτικού προτύπου. Η στόχευση της βρετανικής πολιτικής δηλαδή υπερέβαινε τις ανάγκες που προέκυπταν από τον πόλεμο.³

Υπήρχε τέλος ένας ακόμα παράγων που επηρέαζε ευθέως τα κόμματα. Ήταν το Στέμμα, βασικό στοιχείο διαίρεσης των αστικών πολιτικών δυνάμεων κατά την περίοδο του Μεσοπολέμου. Κατά την απελευθέρωση ο Θρόνος φαινόταν να έχει μείνει στο περιθώριο των εξελίξεων. Μόνοι υποστηρικτές του παρέμεναν μια μικρή ομάδα στελεχών του παλαιού Λαϊκού Κόμματος υπό τον Κωνσταντίνο Τσαλδάρη, αφού η πλειοψηφία των Λαϊκών, όπως και το Εθνικό Λαϊκό Κόμμα υπό τον Ιωάννη Θεοτόκη, είχαν ταχθεί υπέρ της Δημοκρατίας, ένδειξη της βαριάς κληρονομιάς που είχε αφήσει στη βασιλεία η εμπλοκή της στην εγκαθίδρυση της Δικτατορίας της 4ης Αυγούστου. Εκτός του ελληνικού κύκλου, ισχυρό έρεισμα του Θρόνου ήταν ο βρετανικός παράγων, ιδίως ο πρωθυπουργός Winston Churchill, ο οποίος ήταν αφοσιωμένος στο θεσμό αλλά και στο Γεώργιο Β' προσωπικά ως ένα πιστό σύμμαχο της Βρετανίας το 1940-41, ενώ υπήρχε μια ισχυρή αντίληψη ότι η Βασιλεία θα εξυπηρετούσε τη συνέχεια της βρετανικής επιρροής στη μεταπολεμική Ελλάδα. Παρά αυτή την υποστήριξη όμως ο βασιλιάς είχε παραμείνει εκτός της χώρας κατά την Απε-

---

3. Για το διεθνές πλαίσιο των ελληνικών πολιτικών εξελίξεων Θανάσης Σφήκας, *Το «χωλό αλόγο»*. Οι διεθνείς συνθήκες της ελληνικής κρίσης 1941-1949, Βιβλιόραμα, Αθήνα 2007.

λευθέρωση. Ο Γεώργιος Παπανδρέου είχε πείσει το Βρετανό πρωθυπουργό ότι η επάνοδος του Γεωργίου στην Αθήνα μαζί με την κυβέρνηση Εθνικής Ενώσεως θα σήμαινε την κατάρρευση της τελευταίας και τη λύση του προβλήματος της εξουσίας υπέρ της αριστεράς.⁴ Η επιχειρηματολογία του ήταν ισχυρή, καθώς σχεδόν ο καθένας κατανοούσε ότι το ΕΑΜ κυριαρχούσε πρακτικά στο μεγαλύτερο μέρος της επικράτειας. Έτσι ο βασιλιάς παρέμενε στο Λονδίνο με την ιδιότυπη συνταγματικά φόρμουλα της άσκησης των καθηκόντων του από το εξωτερικό. Η μη εγκατάσταση αντιβασιλείας ήταν ένας παράγων που δηλητηρίαζε την πολιτική ατμόσφαιρα, καθώς τροφοδοτούνταν έτσι οι υποψίες ότι θα επιδιωκόταν κάποια στιγμή η επάνοδος του Γεωργίου με δυναμικό τρόπο, πολύ περισσότερο αφού δεν είχε καθοριστεί ημερομηνία για διεξαγωγή δημοψηφίσματος και εκλογών. Ταυτόχρονα όμως, και ο βρετανικός παράγων, εξαιρουμένου πάντοτε του Churchill, διαπίστωνε ότι η βάση υποστήριξης του Γεωργίου στη χώρα ήταν πολύ στενή και η προοπτική της επανόδου μακρινή, αν υποθεθεί ότι ήταν υπαρκτή. Αυτή την αντίληψη υιοθετούσε ο υπουργός Εξωτερικών Anthony Eden αλλά και ο υπουργός αρμόδιος για θέματα της Μέσης Ανατολής Harold Macmillan.⁵

Κόμματα και ομάδες

Στο χώρο των Φιλελευθέρων ο Σοφούλης εξακολουθούσε να είναι αρχηγός, αλλά ο έλεγχος που ασκούσε στο κόμμα δεν ήταν πλήρης. Ισχυρός παράγων παρέμενε ο εκδότης του Βήματος και των Νέων Δημήτριος Λαμπράκης, ο οποίος ήταν σε στενή επαφή με τον Κωνσταντίνο Ρέντη αλλά και βενιζελικούς στρατιωτικούς του Μεσοπολέμου. Άλλο πόλο συνιστούσε ο Σοφοκλής Βενιζέλος, γιος του Ελευθερίου. Απέιχε πολύ από το να διαθέτει την απήχηση του πατέρα του, η βάση του ήταν συγκεντρωμένη κατά κύριο λόγο στην Κρήτη, αλλά αναμφίβολα συνομιλούσε με όλο σχεδόν το φάσμα των στελεχών του κόμματος. Σημαντικό στέλεχος του κόμματος ήταν επίσης ο συντηρητικών τάσεων Στυλιανός Γονατάς. Δεύτερος ισχυρός παράγων του στρατιωτικού καθεστώτος του 1922-24, μετά τον Νικόλαο Πλαστήρα, ο Γονατάς διατηρούσε υποστηρικτές μεταξύ των προσφύγων στη Βόρεια

4. George Alexander, *The Prelude to the Truman Doctrine. British Policy in Greece, 1944-1947*, Clarendon Press, Oxford 1982, σ. 58.

5. Alexander, *The Prelude to the Truman Doctrine*, σ. 58, Σωτήρης Ριζάς, *Απ' την Απελευθέρωση στον Εμφύλιο*, Καστανιώτης, Αθήνα 2011, σ. 47.

Ελλάδα. Κατά τη διάρκεια της Κατοχής, αν και δεν ανέλαβε κάποια κυβερνητική ή στρατιωτική θέση, διατηρούσε ανοιχτό δίαυλο επικοινωνίας με την κυβέρνηση δοσιλόγων του Ιωάννη Ράλλη και φέρεται να είχε ευνοήσει τη σύσταση των Ταγμάτων Ασφαλείας ως αντίβαρο στην επικράτηση του ΕΑΜ-ΕΛΑΣ. Υπήρχε επίσης μια ομάδα χαρακτηριζόμενων ως μετριοπαθών στελεχών με εκπροσώπους τους πρώην βουλευτές Αθηνών Χρήστο Λαδά και Θεσσαλονίκης Δημήτριο Δίγκα.⁶

Ο βενιζελικός χώρος δεν εξαντλείτο στο κόμμα των Φιλελευθέρων. Σημαντικοί πολιτικοί, αλλά χωρίς να διαθέτουν μεγάλο αριθμό στελεχών, ήταν ο Γεώργιος Καφαντάρης, επικεφαλής του Προοδευτικού Κόμματος, και ο Εμμανουήλ Τσουδερός, ο οποίος παρέμενε αποκομμένος από το βενιζελισμό ως συνέπεια του γεγονότος ότι είχε ηγηθεί της ελληνικής εξόριστης κυβέρνησης για μια τριετία (1941-1944) υπό το βασιλιά Γεώργιο Β'. Θα επανεπεντασσόταν στο δημοκρατικό βενιζελικό χώρο μετά τα Δεκεμβριανά.

Ο αντιβενιζελισμός, όπως ήδη αναφέρθηκε, ήταν κατακερματισμένος. Μια μικρή ομάδα βασιλοφρόνων Λαϊκών συγκροτούσε την Ένωση Πολιτικής Συνεργασίας. Ο Κωνσταντίνος Τσαλδάρης, ανιψιός του αρχηγού του κόμματος κατά τη μεσοπολεμική περίοδο και πρωθυπουργού το 1932-35 Παναγή Τσαλδάρη, θα κατόρθωνε τον Απρίλιο του 1946 να αναδειχθεί στην ηγεσία του επανανοποιημένου κόμματος εξαργυρώνοντας την αφοσίωσή του στο Στέμμα.

Μια μεγαλύτερη ομάδα στελεχών συγκροτούσαν τους Δημοκρατικούς Λαϊκούς. Επιφανέστεροι μεταξύ αυτών ήταν οι Πέτρος και Περικλής Ράλλης, ο Στέφανος Στεφανόπουλος και ο Ανδρέας Στράτος, γιος του Νικολάου Στράτου, ενός εκ των έξι εκτελεσθέντων το 1922. Μια τρίτη ομάδα συγκροτούσαν οι Εθνικοί Λαϊκοί υπό την ηγεσία του Ιωάννη Θεοτόκη, αδελφού του Νικολάου, επίσης ενός εκ των έξι εκτελεσθέντων το 1922. Αυτοί είχαν συγκροτηθεί σε αυτοτελές κόμμα το 1935, καθώς υποστήριζαν μαζί με το Γεώργιο Κονδύλη, σε αντίθεση με τον Παναγή Τσαλδάρη, την άμεση Παλινόρθωση χωρίς την προηγούμενη διεξαγωγή δημοψηφίσματος. Ήταν χαρακτηριστικό της επίδρασης που είχε η επιβολή της Δικτατορίας της 4ης Αυγούστου το γεγονός ότι αυτοί οι αδιάλλακτοι βασιλόφρονες μεταστράφηκαν υπέρ της αβασίλευτης δημοκρατίας.⁷

6. «Ιων»: Έκθεσις επί της πολιτικής καταστάσεως εν Ελλάδι, Νοέμβριος 1944, Αρχείο Ηρακλή Πετμεζά, Κ163/φ. 1/υποφ. 1, Γενικά Αρχεία του Κράτους.

7. «Ιων»: Έκθεσις επί της πολιτικής καταστάσεως εν Ελλάδι, Νοέμβριος 1944, Αρχείο Ηρακλή Πετμεζά, Κ163/φ. 1/υποφ. 1, Γενικά Αρχεία του Κράτους.

Το φθινόπωρο του 1944 όμως πιο σημαντική πολιτική επίδραση στον αντιβενιζελικό χώρο δεν είχαν τα κόμματα, αλλά ένας μικρός κύκλος που ενεργούσε ως εκπρόσωπος του βασιλιά Γεωργίου Β'. Υπό το ιδιόρρυθμο καθεστώς του ευρισκόμενου στο εξωτερικό αλλά εν ενεργεία αρχηγού του κράτους ο Γεώργιος διατηρούσε θεσμικό ρόλο και εκπροσωπείτο στην Αθήνα, άτυπα, από ένα δραστήριο δίδυμο, το Χρήστο Ζαλοκώστα (1894-1975) και το Σπύρο Μαρκεζίνη (1909-2000). Ο πρώτος ήταν χημικός μηχανικός και αργότερα βιομήχανος, παλαιός ανακτορικός και προσωπικός φίλος του βασιλιά Αλέξανδρου. Ο δεύτερος ήταν γόνος πολιτικής οικογένειας των Κυκλάδων και είχε διατελέσει νομικός σύμβουλος του βασιλιά το 1936-41. Επρόκειτο για δίδυμο ισχυρό και αποτελεσματικό. Ιδεολογικά εκπροσωπούσαν ένα πατερναλιστικό συντηρητισμό, ενώ οργανωτικά θα αποδεικνύονταν ικανοί σε ένα σύνθετο παιχνίδι που συνδύαζε στοιχεία μαζικής πολιτικής και διείσδυσης στον κρατικό μηχανισμό.

Ενδοαστικοί ανταγωνισμοί, ΕΑΜ και η σύγκλιση Λαϊκών Φιλελευθέρων

Στο πλαίσιο του αστικού κόσμου έχει ασφαλώς σημασία η εξέταση της θέσης του Γεωργίου Παπανδρέου, καθώς αυτός είχε αναλάβει στρατηγικά τη διαμόρφωση ενός νέου ενδιάμεσου χώρου ο οποίος θα περιόριζε την εμβέλεια της αριστεράς. Ο Παπανδρέου, όπως υπογράμμιζαν οι Φιλελεύθεροι, δεν διέθετε αξιόλογη πολιτική βάση. Στέλεχος του κόμματος των Φιλελευθέρων και υπουργός Παιδείας της κυβέρνησης Ελευθερίου Βενιζέλου το 1930-32, αποχώρησε από το κόμμα μετά την αποτυχία του βενιζελικού κινήματος του Μαρτίου του 1935 και ίδρυσε το Δημοκρατικό Κόμμα. Παρέμεινε δημοκρατικός και συνεργάστηκε με το Προοδευτικό Κόμμα του Καφαντάρη και το Αγροτικό Εργατικό Κόμμα του Αλέξανδρου Παπαναστασίου στις τελευταίες μεσοπολεμικές εκλογές του Ιανουαρίου του 1936, οπότε ο Δημοκρατικός Συνασπισμός εξασφάλισε το μετριότατο αποτέλεσμα του 4,2% και αναδείχθηκε σε μια δύναμη που βρισκόταν στο περιθώριο, σε αντίθεση με το κόμμα των Φιλελευθέρων, το οποίο επιβεβαιωνόταν ως ο κορμός της βενιζελικής παράταξης. Τον Οκτώβριο του 1944 εν τούτοις ο Παπανδρέου με τις «σοσιαλδημοκρατικές» του τάσεις χαρακτηριζόταν, όπως παρατηρούσε ο Αμερικανός πρεσβευτής Lincoln MacVeagh, ως η μόνη εναπομένουσα ελπίδα συμβιβασμού της παραδοσιακής τάξης, πολιτικής και κοινωνικής, με

τις δυνάμεις που ανέδειξε και εκπροσωπούσε το ΕΑΜ.⁸ Ασφαλώς πρέπει να διευκρινιστεί ότι ο Παπανδρέου προερχόταν από τον αστικό πολιτικό χώρο. Δεν ήταν σοσιαλιστής, ούτε είχε σχέση με το εργατικό κίνημα. Ως σοσιαλδημοκρατική τάση μπορεί βέβαια να νοηθεί η πολιτική του πλατφόρμα η οποία είχε ενσωματώσει πλήρως την ανάγκη κρατικού παρεμβατισμού στην οικονομία και εκτεταμένης κοινωνικής πολιτικής. Αυτή ήταν άλλωστε η επικρατούσα εκδοχή στο τέλος του πολέμου και αυτή εκφράστηκε σε κυβερνήσεις συνασπισμού, όπου έλαβαν μέρος και δυνάμεις της αντίστασης, για παράδειγμα στην Ιταλία ή τη Γαλλία. Ήδη με το λόγο της Απελευθέρωσης, στις 18 Οκτωβρίου, ο Παπανδρέου αποκαλύπτει ότι διαθέτει μια πλατφόρμα αλλαγών, ταυτόχρονα όμως προσπαθεί να αποπλίσσει το ΕΑΜ. Κορωνίδα του λόγου του είναι οι εδαφικές διεκδικήσεις. Δεσπόζουν σ' αυτές η Βόρειος Ήπειρος και η Δωδεκάνησος, ενώ αναφέρεται αόριστα και στην ανάγκη να αποκτήσει η Ελλάδα σπονδυλική στήλη, κάτι που σημαίνει διεύρυνση της επικράτειας προς βορρά ώστε να διευρυνθεί η εδαφική ζώνη μεταξύ των βορείων συνόρων και του Αιγαίου πελάγους. Αποτελεί κυρίαρχη γεωπολιτική αντίληψη που είχε επιταθεί από την εξέλιξη του Β' Παγκοσμίου Πολέμου, δηλαδή τη γερμανική εισβολή από τη Γιουγκοσλαβία και τη Βουλγαρία, ότι λόγοι ασφαλείας επιβάλλουν αυτή τη διεύρυνση της χερσαίας επικράτειας της Ελλάδας. Στο πεδίο της οικονομίας υπόσχεται οικονομική μεγέθυνση. Η επιστροφή στο προπολεμικό επίπεδο ζωής δεν είναι αρκετή, καθώς η Ελλάδα ήταν και πριν την επέλευση της οικονομικής καταστροφής της Κατοχής φτωχή. Αυτό το επίπεδο διαβίωσης δεν ήταν ανεκτό για τη μεταπολεμική εποχή. Ο Παπανδρέου υποσχόταν ότι μαζί με την αύξηση του εθνικού εισοδήματος θα επιδιωκόταν «ταυτοχρόνως» και η «δικαία διανομή του». Διαβεβαίωνε ακόμα τους συγκεντρωμένους, σε μεγάλο βαθμό υποστηρικτές του ΕΑΜ, ότι «πιστεύομεν και εις την λαοκρατίαν». Τόνιζε όμως, και συνεπώς δεν άφηνε αμφιβολίες για το θεμελιώδη προσανατολισμό της πολιτικής του, ότι απέβλεπε στην αποκατάσταση της λειτουργίας «ελευθέρου ελληνικού κράτους» και πρόσθετε με έμφαση ότι το κράτος δεν ανήκε στο κόμμα αλλά αντίθετα, η οργάνωση και το κόμμα υποτάσσονταν στο κράτος. Υποσχόταν ανασύνταξη του στρατού, των σωμάτων ασφαλείας και της δημόσιας διοίκησης και παραδεχόταν ότι είχε υπάρξει κρίση ηγεσίας

---

8. L. MacVeagh προς πρόεδρο Roosevelt, 15 Οκτωβρίου 1944, Franklin Roosevelt's Papers as President/President's Secretary's File: Greece-L. MacVeagh, box 39, F. D. Roosevelt Presidential Library.

ήδη από την εποχή της Δικτατορίας. Ως προς αυτό το σημείο θα αναφερόταν ειδικά στο Πανεπιστήμιο και τα ανώτατα δικαστήρια και αόριστα σε «άλλα ιδρύματα», ενώ προανήγγειλε την επιβολή σκληρών ποινικών κυρώσεων κατά των δοσιλόγων και μαυραγοριτών. Υποσχόταν τέλος ότι ο λαός θα αποφάσιζε ελεύθερα, «απηλλαγμένος της υλικής και ψυχολογικής βίας της Κατοχής» όχι μόνο για την τοπική αυτοδιοίκηση, την κυβέρνηση και το πολίτευμα, αλλά και το κοινωνικό καθεστώς.⁹

Αυτό που σφράγιζε εν τούτοις την πολιτική θέση και υπονόμει τις προοπτικές του Παπανδρέου ήταν η έλλειψη πολιτικής βάσης και η έλλειψη μοχλών ισχύος. Αυτή η έλλειψη θα τον έτρεπε σε ένα αέναο παιχνίδι τακτικών ελιγμών που απέβλεπε, ανεπιτυχώς, στην αλληλοεξουδετέρωση των βασικών παικτών. Βασικοί παίκτες εν προκειμένω παρέμεναν:

- Ο βρετανικός παράγων, χωρίς την παρουσία του οποίου ο αστικός πολιτικός κόσμος, αν και διέθετε κοινωνική βάση, δεν ήταν σε θέση να αντεπεξέλθει στην πρόκληση του ΕΑΜ.
- Το ΚΚΕ, το οποίο διέθετε ευρεία μαζική υποστήριξη χάρις στο ΕΑΜ και ισχυρό ένοπλο σκέλος, τον ΕΛΑΣ, που εγγυάτο την κυριαρχία του σε όλη την επικράτεια με την εξαίρεση της Αττικής.
- Ο αστικός κόσμος, δηλαδή τα παλαιά κόμματα, το Στέμμα, και οι λεγόμενοι «νομιμόφρονες» στρατιωτικοί, ένα σύμπλεγμα το οποίο κάνει αισθητή την παρουσία του κατά την εξέλιξη της κρίσης.

Τον Οκτώβριο του 1944 πάντως η επιλογή του Παπανδρέου από το βρετανικό παράγοντα για να ηγηθεί του ευρέως συνασπισμού, ο οποίος προοριζόταν να ελέγξει τις πολιτικές εξελίξεις στη μεταπολεμική εποχή και να απορροφήσει τις επιπτώσεις της ανάδειξης του ΕΑΜ σε βαρύνουσα πολιτική και κοινωνική δύναμη, έδιναν στον αχαιό πολιτικό προβάδισμα στο βενιζελικό χώρο σε βάρος του παραδοσιακού του φορέα, του κόμματος των Φιλελευθέρων.

Αυτό το προβάδισμα εκλαμβανόταν ως υπαρξιακή απειλή από τους Φιλελευθέρους. Η δυνατότητα του Παπανδρέου να χειρίζεται το παραδοσιακό σύστημα κατανομής ωφελημάτων δεν μπορούσε ασφαλώς να αφήσει αδιάφορους τους Φιλελευθέρους, που έβλεπαν τον πρωθυπουργό ως πιθανό στρατολόγο στελεχών του κόμματος. Έτσι, δύο μόλις μέρες μετά την έλευση στην Αθήνα της κυβέρνησης Εθνικής Ενώσεως ο αρχηγός των Φιλελευθέρων

---

9. Ο Λόγος της Απελευθερώσεως, [18 Οκτωβρίου 1944], Γεώργιος Παπανδρέου, *Πολιτικά Κείμενα*, τόμος δεύτερος, εκδόσεις Μπίρης, σ. 183 επ.

θα απευθυνόταν στο βρετανό πρεσβευτή Reginald Leeper και θα ζητούσε την αντικατάσταση της κυβέρνησης η οποία άφηνε πολύ μικρό ποσοστό στο κόμμα των Φιλελευθέρων. Ο Σοφούλης επικαλείτο το συσχετισμό δυνάμεων των τελευταίων προπολεμικών εκλογών για να απαιτήσει την ανάληψη της πρωθυπουργίας από τον ίδιο. Ο Leeper δεν απέδιδε βέβαια ιδιαίτερη σημασία στο κριτήριο αυτό, αν και αναγνώριζε ότι στο κυβερνητικό σχήμα δέσποζαν από τη μια πλευρά το ΕΑΜ και από την άλλη ο Παπανδρέου. Το αίτημα του Σοφούλη απορρίφθηκε, αλλά έγινε δεκτή η είσοδος τουλάχιστον δύο Φιλελευθέρων υπουργών.¹⁰ Η υποστήριξη του βρετανικού παράγοντα έδινε ακόμα στον Παπανδρέου αέρα τέτοιας υπεροχής, ώστε διευκρινιζόταν ότι ο ίδιος ο πρωθυπουργός θα επέλεγε τα στελέχη των κομμάτων που θα συμμετείχαν στο κυβερνητικό σχήμα. Από την άλλη πλευρά, η αδυναμία των ιστορικών κομμάτων καθιστούσε υποχρεωτική τη σύμπλευσή τους. Σε ένδειξη του πραγματικού συσχετισμού ο Σοφούλης προχωρούσε σε μια δήλωση η οποία αναγνώριζε την αδυναμία του να πιέσει περισσότερο την κατάσταση. Είχε κατορθώσει όμως στη φάση αυτή να επιτύχει τη σύμπλευση με το Λαϊκό Κόμμα. Σε σχετική σύσκεψη στελεχών των Λαϊκών Δημοκρατικών θα διαπιστωνόταν πράγματι η κοινή αντίληψη για τις εξελίξεις με τον αρχηγό των Φιλελευθέρων.¹¹ Τακτικές συνεργασίες βέβαια δεν ήταν άγνωστες στο προπολεμικό πολιτικό προσωπικό. Ακόμα πιο αξιοσημείωτο όμως ήταν το γεγονός ότι οι Φιλελεύθεροι και οι Λαϊκοί συνέπλεαν στην αντίληψη για την πρόελευση του κινδύνου, ο οποίος εντοπιζόταν στο ΕΑΜ και το ΚΚΕ. Πέραν αυτού, τα συγκεκριμένα πρόσωπα που θα καλούνταν τελικά να συμμετάσχουν στην υπό ανασχηματισμό κυβέρνηση Εθνικής Ενώσεως ήταν θέμα που είχε τη σημασία του από άποψη εσωκομματική, ιδίως αφού τα στελέχη των ιστορικών κομμάτων επέστρεφαν από τη Μέση Ανατολή. Σε τελική ανάλυση σε αστικά κόμματα η κατανομή των ωφελημάτων της εξουσίας ήταν και είναι ένα θέμα που διατηρεί τη σχετική του αυτοτέλεια. Πράγματι, αυτές τις ημέρες ανακωνόταν η άφιξη στην Αθήνα των Σοφοκλή Βενιζέλου, Κωνσταντίνου Ρέντη του κόμματος των Φιλελευθέρων, των Αγροτικών Αλέξανδρου Μυλωνά και Ιωάννη Σοφιανόπουλου, αλλά και των βασιλοφρόνων Λαϊκών Κωνσταντίνου Τσαλδάρη και Σπύρου Θεοτόκη.¹² Εκτός της ενδοαστικής διαμάχης η

10. Ριζάς, *Απ' την Απελευθέρωση στον Εμφύλιο*, σ. 42-43.

11. Ελευθερία, 21 Οκτωβρίου 1944.

12. Ελευθερία, 22 Οκτωβρίου 1944. Ο Σοφοκλής Βενιζέλος θα επανερχόταν στη Ελλάδα από τη Μέση Ανατολή στις αρχές του 1945, μετά τα Δεκεμβριανά.

συμμετοχή των ιστορικών κομμάτων στην κυβέρνηση Εθνικής Ενώσεως περιπλεκόταν από την επικρατούσα ένταση μεταξύ του αστικού κόσμου και της Αριστεράς. Έτσι η ανάληψη του υπουργείου Στρατιωτικών από το Φιλελεύθερο στρατηγό Μανέττα και του υπουργείου Εσωτερικών από τον Γεώργιο Σίδερι ματαιωνόταν, καθώς ο Παπανδρέου κατανοούσε ότι αυτοί δεν ήταν ανεκτοί από το ΕΑΜ. Απορριπτόταν επίσης για τον ίδιο λόγο η συμμετοχή στην κυβέρνηση του Λαϊκού Περικλή Ράλλη.¹³ Κατόπιν αυτού το κόμμα των Φιλελευθέρων αποφάσιζε να παραμείνει με δύο μόνο υπουργούς στην κυβέρνηση¹⁴ αναμένοντας προφανώς την κατάλληλη ευκαιρία για να ανατρέψει τον Παπανδρέου.

Πώς αποκρυσταλλώνονταν οι αντιλήψεις των συνεργατών του Γεωργίου στην Αθήνα σχεδόν ένα μήνα μετά την απελευθέρωση; Στη φάση αυτή δεν φαίνεται ότι ο κύκλος αυτός είχε καταλήξει ότι η ένοπλη αναμέτρηση ήταν αναπόφευκτη. Ο Ζαλοκώστας υπογράμμιζε σε σχετική έκθεσή του στο βασιλιά ότι αν δεν κατέρρεε η κυβέρνηση Εθνικής Ενώσεως στις 10 Δεκεμβρίου, ημερομηνία αποστράτευσης των ανταρτικών οργανώσεων, τότε η κατάσταση θα διατηρείτο έως τους πρώτους μήνες του 1945. Στο διάστημα αυτό η κατάσταση δεν θα ήταν ικανοποιητική από την οπτική του σκληρού πυρήνα του συντηρητισμού, καθώς το κράτος θα στερείτο «κύρους». Αναμενόταν όμως ότι εντός τριών μηνών η κρατική εξουσία θα επεκτεινόταν στις επαρχίες, θα αποκαθίστατο ένα δίκτυο συγκοινωνιών και θα πραγματοποιείτο η επιστράτευση για το σχηματισμό νέου στρατού. Το επόμενο στάδιο θα ήταν η καταστολή ένοπλων ομάδων αριστερών που θα παρέμεναν σε ορεινές περιοχές. Η εξέλιξη αυτή, πίστευε ο Ζαλοκώστας, θα ευνοούσε το Στέμμα. Ήλπιζε ότι ο ευρύς συνασπισμός του ΕΑΜ που καθοδηγείτο από το ΚΚΕ θα διαλυόταν στις νέες συνθήκες και θα απέμενε το ΚΚΕ με τον πιο σκληρό πυρήνα επιρροής του. Πίστευε επίσης ότι σε μεγάλο βαθμό η επιρροή του ΕΑΜ οφειλόταν σε ειδικές συνθήκες τις οποίες θα εξάλειφε η ανασύσταση της κρατικής εξουσίας. Η στέρηση ιδίως των πόρων από τη φορολογία που επέβαλλαν οι δομές του ΕΑΜ στην ύπαιθρο θα συντελούσε στην εξέλιξη αυτή. Ταυτόχρονα όμως ο Ζαλοκώστας δεν αγνοούσε την αλλαγή των αντιλήψεων που είχε επιφέρει το ΕΑΜ και θεωρούσε αδύνατη την επάνοδο στη προπολεμική τάξη πραγμάτων. Με πολύ χαρακτηριστικούς όρους τόνιζε ότι η έννοια της «ελευθερίας», προφανώς με την έννοια της

---

13. Ελευθερία, 24 Οκτωβρίου 1944.

14. Ελευθερία, 25 Οκτωβρίου 1944.

αποδοκίμασias δικτατοριών όπως αυτής της 4ης Αυγούστου, και η απαίτηση βελτίωσης των όρων διαβίωσης θα παρέμεναν στοιχεία ισχυρά στη δημόσια ζωή και απέκλειαν την επιστροφή σε «αντιδραστικά» σχήματα. Ο Ζαλοκώστας ήταν πάντως ιδιαίτερα σκληρός έναντι του Παπανδρέου. Τον θεωρούσε άνθρωπο αδύναμο ο οποίος έρεπε σε αόριστες ιδέες και έτσι αδυνατούσε να αντιπαραταχθεί δυναμικά σε αποφασισμένους επαναστάτες όπως ο Σιάντος και ο Ζεύγος. Ο Ζαλοκώστας αμφέβαλλε συνεπώς για τη δυνατότητα του Παπανδρέου να εξασφαλίσει τον αφοπλισμό των ανταρτών. Ακόμα σημαντικότερο, αμφισβητούσε την ετοιμότητα των Βρετανών να παρέμβουν σε περίπτωση που ο Παπανδρέου αποτύγχανε. Για την περίπτωση αυτή εισηγείτο στο βασιλιά προετοιμασία για «δυναμική» λύση, αν και είναι προφανές ότι ο αστικός κόσμος δεν είχε ελπίδες επιβολής έναντι του ΕΛΑΣ σε περίπτωση που ο βρετανικός παράγων παρέμενε αμέτοχος. Επίσης, ενδεικτικά της έμφασης που αποδιδόταν από το βασιλικό κύκλο στον έλεγχο του στρατού ήταν ότι ο Ζαλοκώστας ενδιαφερόταν για τη διατήρηση του στρατηγού Σπηλιωτόπουλου ως στρατιωτικού διοικητή Αττικής και του στρατηγού Βεντήρη ως αρχηγού του Γενικού Επιτελείου Στρατού.¹⁵

Ο Μαρκεζίνης από την πλευρά του, όπως προκύπτει από δικές του εκθέσεις, είχε συνείδηση της αδυναμίας των κομμάτων και πίστευε ότι αυτό το κενό θα απέβαινε υπέρ του Στέμματος, αλλά σταδιακά. Τηρούσε επαμφοτερίζουσα στάση έναντι του Παπανδρέου λόγω της στρατηγικής αμφισημίας που παρουσίαζε ο πρωθυπουργός για το Στέμμα: ήταν ασφαλώς χρήσιμος για το θρόνο στη μεταβατική φάση της Απελευθέρωσης αλλά μπορεί να φθιρόταν και να έχανε τη χρησιμότητά του. Εξάλλου δυνητικά ήταν επίφοβος, αν κάλυπτε με επιτυχία το χώρο μεταξύ των βασιλοφρόνων και της αριστεράς. Στην ανάλυση του Μαρκεζίνη, όπως και του Ζαλοκώστα, ήταν παρούσα η αναζήτηση εναλλακτικής λύσης σε περίπτωση αποτυχίας του Παπανδρέου. Καταλληλότερη εμφανιζόταν στη σκέψη του μια κυβέρνηση «υπηρεσιακή» με τη συμμετοχή και «δυναμικών» στοιχείων, που θα αναλάμβανε να διενεργήσει δημοψήφισμα και στη συνέχεια εκλογές. Ο Μαρκεζίνης θεωρούσε ως βάση της επιρροής του Στέμματος στο στρατό τους στρατηγούς Βεντήρη και Σπηλιωτόπουλο και το συνταγματάρχη Τσακαλώτο, διοικητή της ΙΙΙ ορεινής ταξιαρχίας, ακολουθούμενους από τη μεγάλη μάζα των αξιωματικών του αλβανικού μετώπου. Σε αντίθεση πάντως με το Ζαλοκώστα ο Μαρκεζίνης

15. Χρ. Ζαλοκώστας προς Γεώργιο Β', 17 Νοεμβρίου 1944, Αρχείο τ. Βασιλικών Ανακτόρων, Γενικά Αρχεία του Κράτους, φ. 439.

θεωρούσε μάλλον πρόωρη την αναζήτηση «δυναμικής» λύσης εκ μέρους των βασιλοφρόνων, αν και δεν την απέρριπτε επί της αρχής. Δεν αμφέβαλλε πάντως για την πρόθεση του βρετανικού παράγοντα να παρέμβει σε περίπτωση που το ΕΑΜ αρνείτο τον αφοπλισμό του ΕΛΑΣ, καθώς η Ελλάδα ήταν το μόνο προπύργιο της Βρετανικής Αυτοκρατορίας στην ευρύτερη περιοχή. Στην προσέγγιση του Μαρκεζίνη για τις πολιτικές εξελίξεις υπήρχε και ένα ισχυρό στοιχείο ταξικής ανάλυσης. Η εντύπωση ότι το ΕΑΜ κυριαρχούσε ενισχυόταν από την κοινωνική σήμανση των μέτρων που λάμβανε η κυβέρνηση Εθνικής Ενώσεως υπό την επιρροή των προερχομένων από την αριστερά υπουργών: Τα περιουσιακά στοιχεία των μικροαστικών στρωμάτων εξανεμιζόνταν, μη κρατικά φιλανθρωπικά ιδρύματα τίθεντο υπό τον έλεγχο του κράτους και ο παρεμβατισμός στη βιομηχανία ήταν έντονος.¹⁶ Αυτή η εξέλιξη συνυπολογιζομένων και ρυθμίσεων θεμάτων πρακτικής και ταυτόχρονα συμβολικής αξίας, όπως η εξίσωση των αμοιβών μεταξύ ανώτερων και κατώτερων υπαλλήλων ή ο καθορισμός της ισοτιμίας της δραχμής προς τη χρυσή λίρα σε επίπεδα «μη ρεαλιστικά» συνιστούσαν «αφόρητη» κατάσταση, όπως τη χαρακτήριζε ο Μαρκεζίνης.¹⁷

Η κυβέρνηση Εθνικής Ενώσεως και η Τράπεζα της Ελλάδος είχαν εξαγγείλει σε συνεργασία με Βρετανούς εμπειρογνώμονες την έκδοση μιας νέας δραχμής που θα ισοδυναμούσε με 50 δισεκατομμύρια παλαιών δραχμών. Η ισοτιμία της λίρας καθοριζόταν σε 1 προς 600 νέες δραχμές. Το νόμισμα θεωρείτο ότι καλυπτόταν από συναλλαγματικό απόθεμα που βρισκόταν στο εξωτερικό, δηλαδή χρυσό, δολάρια και λίρες Αγγλίας ισοδύναμων με 43 εκατομμύρια λίρες. Η νέα δραχμή ήταν ανταλλάξιμη με τη χρυσή λίρα και συνεπώς οι ελληνικές και βρετανικές αρχές ήλπιζαν, εσφαλμένα όπως άμεσα θα αποδεικνυόταν, ότι ο συνδυασμός μετατρεψιμότητας, συναλλαγματικών αποθεμάτων και εισαγωγής τροφίμων και υλικού από το πρόγραμμα *Military Liaison* (ML) θα σταθεροποιούσε τη κατάσταση. Παράλληλα ο προερχόμενος από την αριστερά υπουργός Οικονομικών Αλέξανδρος Σβώλος είχε εξαγγείλει αυξήσεις μισθών.¹⁸ Οι επικρίσεις που αφορούσαν ιδίως τη μη

16. Σπ. Μαρκεζίνης προς Γεώργιο Β', 18 Νοεμβρίου 1944, Αρχείο τ. Βασιλικών Ανακτόρων, φ. 439.

17. Σπ. Μαρκεζίνης προς Γεώργιο Β', 26 Νοεμβρίου 1944, Αρχείο τ. Βασιλικών Ανακτόρων, φ. 439.

18. Ελευθερία, 11 Νοεμβρίου 1944. Για την οικονομική πολιτική κατά την πρώτη τριετία από την Απελευθέρωση Athanasios Lykogiannis, *Britain and the Greek Economic Crisis 1944-1947*, University of Missouri Press, Columbia MO 2003. Χρήστος Χατζηϊωσήφ, «Οικονομική Σταθερο-

πραλιστική ισοτιμία της δραχμής επρόκειτο να αποδειχθούν βάσιμες εντός λίγων ημερών. Στις 20 Νοεμβρίου η τιμή της χρυσής λίρας θα αναπροσαρμοζόταν σε 2.800 δραχμές. Ήταν μέτρο «επιβεβλημένον», σημείωνε η Ελευθερία, αλλά ταυτόχρονα προκαλούσε και «κατάπληξιν».¹⁹ Επίσης, η επίκριση ότι δεν είχε ληφθεί κάποιο αξιόλογο μέτρο για τη φορολόγηση των περιουσιών που είχαν αποκτηθεί κατά τη διάρκεια της Κατοχής είχε ασφαλώς σημασία για τη μερίδα της κυβέρνησης που προερχόταν από την αριστερά, και έτσι στις 22 Νοεμβρίου ο υφυπουργός Οικονομικών Άγγελος Αγγελόπουλος ανήγγειλε ότι επρόκειτο να κατατεθούν στο υπουργικό συμβούλιο δύο σχέδια νόμου, ένα για τη φορολόγηση κερδών και ένα για τη φορολόγηση περιουσιών που είχαν αποκτηθεί κατά την κατοχική περίοδο.²⁰ Η κυβερνητική κρίση θα διέκοπτε τη διαδικασία αυτή.

Η επίκριση των μέτρων δεν αποτελούσε προσωπική μόνο αντίληψη του Μαρκεζίνη. Αφορούσε ένα ευρύ πεδίο τάσεων. Έτσι, η τοποθετημένη στα αριστερά του κέντρου εφημερίδα Ελευθερία του Πάνου Κόκκα υποστήριζε ότι, ενώ υποτίθετο ότι στόχος των κυβερνητικών μέτρων ήταν να πληγεί ο πλούτος που είχε συσσωρευθεί σε λίγους κατά τη διάρκεια της Κατοχής, συνέβαινε ακριβώς το αντίθετο. Έπλητταν «ένα κόσμον ο οποίος αντιθέτως, θα έπρεπε να τύχη πάσης υποστηρίξεως διότι αποτελεί τον συνδετικόν κρίκον της κοινωνικής μας ισορροπίας η οποία δεν θα έπρεπε, νομίζομεν ημείς τουλάχιστον, να αντικατασταθή από μίαν γενικήν εκπρολεταριοποίησιν».²¹ Πρυτάνευε συνεπώς η ανησυχία ότι η καταγραφή των απωλειών των περιουσιακών στοιχείων που είχε συντελεστεί κατά την Κατοχή θα σήμαινε ενίσχυση της κοινωνικής υποστήριξης στην αριστερά. Η αιχμή της δήλωσής του αφορούσε την ανάγκη αποζημίωσης των καταθέσεων αλλά και των ομολογιών που είχαν εξανεμιστεί. Στα μέτρα αντιδρούσε και το Λαϊκό Κόμμα το οποίο ομολογούσε όμως ταυτόχρονα ότι δεν υπήρχαν πόροι για την αποζημίωση των μικροκαταθετών και μικροομολογιούχων και παρέπεμπε το ζήτημα στην επιδίκαση πολεμικών αποζημιώσεων κατά τη σύναψη της συνθήκης ειρήνης.²² Την αντίθεσή τους στα οικονομικά μέτρα εξέ-

---

ποίηση και πολιτιστική αστάθεια στην Ελλάδα, 1944-1947» σε Lars Baerentzen, Γιάννης Ιατρίδης, Ole Smith (επιμ.), *Μελέτες για τον εμφύλιο πόλεμο 1945-1949*, Ολκός, Αθήνα 1992, σ. 29-45.

19. Ελευθερία, 21 Νοεμβρίου 1944.

20. Ελευθερία, 23 Νοεμβρίου 1944.

21. «Τα νομισματικά μέτρα», Ελευθερία, 14 Νοεμβρίου 1944.

22. Ελευθερία, 16 Νοεμβρίου 1944.

φρασαν και οι Φιλελεύθεροι. Ο Παπανδρέου επισήμανε κάποια «αντινομία» μεταξύ της συμμετοχής στην κυβέρνηση και της επίκρισης των μέτρων. Η αντίδραση των Φιλελευθέρων έδειχνε όμως ότι ο Παπανδρέου δεν ήταν τόσο ισχυρός όσο τέσσερις εβδομάδες πριν, κατά τον ανασχηματισμό της κυβέρνησης. Ο Σοφούλης ανταπαντούσε ότι η συμμετοχή στην κυβέρνηση δεν μπορούσε να σημαίνει αποδοχή των μέτρων. Αν ο πρωθυπουργός πίστευε ότι υπήρχε «αντινομία», τότε το κόμμα των Φιλελευθέρων θα την έλυνε «προσεχώς». Ο Παπανδρέου απέσυρε τη διαπίστωσή αποστέλλοντας στον αρχηγό των Φιλελευθέρων τον Φιλελεύθερο υπουργό Δικαιοσύνης, ο οποίος διαβεβαίωσε τον Σοφούλη ότι ο Παπανδρέου δεν είχε κάνει κάποια δήλωση που καταλόγιζε αντινομία στο κόμμα των Φιλελευθέρων.²³

Εκτός από το ζήτημα της κατανομής της εξουσίας μια κοινωνική διάσταση της πολιτικής διαμάχης το Νοέμβριο του 1944 είναι έκδηλη σε αναλύσεις όλων των πολιτικών ρευμάτων του μη κομμουνιστικού χώρου, όπως άλλωστε φάνηκε ήδη από τις αναλύσεις των Ζαλοκώστα και Μαρκεζίνη. Είναι πιο συστηματική στην περίπτωση του μικρού κύκλου της κεντροαριστεράς η οποία αναδύθηκε από την αντίσταση και επρόσκειτο στο βρετανικό παράγοντα. Οι πιο σημαντικοί εκπρόσωποί της ήταν ο Γεώργιος Καρτάλης, ο Ιωάννης Πελτέκης και ο Ηρακλής Πετμεζάς. Η σκέψη τους ήταν προσανατολισμένη προς το ρεφορμισμό του βρετανικού Εργατικού Κόμματος. Ο κύκλος αυτός διαπίστωνε μια διάρρηξη των σχέσεων μεταξύ των ανώτερων και των κατώτερων κοινωνικών στρωμάτων. Οι ανώτερες τάξεις έπασχαν ήδη από «λαοφοβία» και η μαζική κινητοποίησή των κατώτερων στρωμάτων μέσω του ΕΑΜ προκαλούσε ένα είδος νοσταλγίας για τη Δικτατορία της 4ης Αυγούστου και την Κατοχή. Αντίστοιχα, σημειωνόταν η εχθρότητα των κατώτερων τάξεων έναντι των ιθυνουσών ομάδων της κοινωνίας.²⁴

Οι Φιλελεύθεροι από την πλευρά τους διακατέχονταν το Νοέμβριο εκτός από το φόβο της περιθωριοποίησής τους από τον Παπανδρέου και από την έντονη ανησυχία για ενδεχόμενη επικράτηση του ΕΑΜ. Η ανησυχία τους αυτή δεν ήταν μικρότερη από την αντίστοιχη του σκληρού πυρήνα του συντηρητισμού. Ο Κωνσταντίνος Ρέντης περιέγραφε σε έκθεσή του στο τέλος Νοεμβρίου με πολύ ζωηρά χρώματα τις ένοπλες συγκρούσεις μεταξύ τους ΕΛΑΣ και των Ταγμάτων Ασφαλείας, που είχαν λάβει χώρα σε διάφορα

23. Ελευθερία, 18 Νοεμβρίου 1944.

24. «Σημείωμα δια την κατανόησιν της αγγλοκομμουνιστικής ρήξεως», 11 Δεκεμβρίου 1944, Αρχείο Ηρακλή Πετμεζά, Κ163/φ. 1/υποφ. 1, Γενικά Αρχεία του Κράτους.

σημεία της Πελοποννήσου και αναφερόταν σε «καθολική σφαγή» αμάχων στο Μελιγαλά και «μερική» στον Πύργο, την Καλαμάτα, την Κυπαρισσία, την Πύλο και αλλού. Τόνιζε ότι είχαν διαπραχθεί δύο σφάλματα: Το ένα ήταν η αποστολή στην Ελλάδα μιας μικρής συμμαχικής στρατιωτικής δύναμης, η οποία είχε αφήσει ανεξέλεγκτο τον ΕΛΑΣ στο μεγαλύτερο μέρος της χώρας. Το άλλο, μικρότερης τάξεως, ήταν η αποκήρυξη των Ταγμάτων Ασφαλείας από την κυβέρνηση Εθνικής Ενώσεως με συνέπεια την εξαπόλυση επίθεσης του ΕΛΑΣ εναντίον τους και τον αφοπλισμό τους προς όφελος του ένοπλου σκέλους του ΕΑΜ. Η κατίσχυση του ΕΛΑΣ είχε ως συνέπεια, πρόσθετε, τις συλλήψεις χιλιάδων πολιτών ως αντιδραστικών και τη φορολόγηση των επαρχιών. Ο Ρέντης ήταν σφοδρά επικριτικός για την κυβέρνηση Εθνικής Ενώσεως, την οποία αποκαλούσε «συμμαχική Παπανδρέου-εαμιτών», και αναφερόταν με αγανάκτηση στον αποκλεισμό των καλύτερων στελεχών του κόμματος των Φιλελευθέρων από το κυβερνητικό σχήμα. Από άποψη οικονομικής πολιτικής συμεριζόταν την άποψη του Μαρκεζίνη ότι η ισοτιμία της δραχμής προς τη χρυσή λίρα είχε καθιερωθεί σε υψηλά για το ελληνικό νόμισμα επίπεδα κάτι που καθιστούσε αναπόφευκτη την υποτίμηση.²⁵

Μπορεί συνεπώς να παρατηρηθεί ότι στην προ των Δεκεμβριανών φάση το γενικό πλαίσιο των αντιλήψεων των Φιλελευθέρων για την ανάγκη ανάσχεσης του ΕΑΜ προκειμένου να επιβιώσει το αστικό καθεστώς ταυτίζεται με αυτό του αντιβενιζελισμού. Παρέμενε εκκρεμές βέβαια το πολιτειακό. Επ' αυτού το κόμμα των Φιλελευθέρων δεν είχε αποκρυσταλλώσει ενιαία γραμμή. Ο Σοφούλης επέμενε στη διατήρηση της δέσμευσης του κόμματος στην αβασίλευτη δημοκρατία. Διευκρίνιζε όμως σε απεσταλμένους του βασιλιά ότι θα αποδεχόταν τη βασιλεία αν αυτό προέκυπτε από το αποτέλεσμα του δημοψηφίσματος, αν και ο ίδιος προτιμούσε να αποφανθεί για το πολιτειακό μια συντακτική συνέλευση που θα προέκυπτε από εκλογές.²⁶ Από άλλες επαφές μεταξύ των δύο κομμάτων στην Αίγυπτο, όπου παρέμενε ο διάδοχος Παύλος, προέκυπτε ότι ο Σοφοκλής Βενιζέλος δεν ήταν το ίδιο δεσμευμένος στην αβασίλευτη με τον Σοφούλη. Οι Φιλελεύθεροι είχαν προσεγγίσει τους Λαϊκούς ζητώντας το σχηματισμό ενός συνεργατικού σχήματος έναντι της αριστεράς αλλά οι Λαϊκοί, το δημοκρατικό σκέλος των οποίων στρεφόταν σταδιακά προς το Στέμμα, ζητούσαν σε αντάλλαγμα να υποστηρίξουν οι Φιλελεύθεροι

25. Έκθεση Κ. Ρέντη, 29 Νοεμβρίου 1944, Αρχείο τ. Βασιλικών Ανακτόρων, φ. 370.

26. Διάδοχος Παύλος προς Γεώργιο Β', 17 Δεκεμβρίου 1944, Αρχείο τ. Βασιλικών Ανακτόρων, φ. 370.

την παλινόρθωση.²⁷ Το παιχνίδι γύρω από το πολιτειακό στο εσωτερικό των Φιλελευθέρων είναι ενδεικτικό και των πολιτικών εξελίξεων γύρω από το θέμα της αποστράτευσης αλλά και των διεργασιών που αφορούσαν το ζήτημα της εξουσίας στο σύνολό του τον Οκτώβριο και το Νοέμβριο του 1944. Παράγοντες όπως ο Σοφοκλής Βενιζέλος, μεγαλοαστοί από κοινωνική άποψη και συντηρητικής ιδιοσυγκρασίας, απέδιδαν πλέον προτεραιότητα στην παρεμπόδιση της περιέλευσης της εξουσίας στο ΕΑΜ. Αντίστοιχα ο Σοφούλης συμμερίζοταν ασφαλώς την ανάγκη παρεμπόδισης της ανόδου του ΕΑΜ στην εξουσία και επεδίωκε συνεργασία με το συντηρητικό ρεύμα της ελληνικής πολιτικής, αλλά προφανώς προσπαθούσε να αποφύγει την απορρόφηση των Φιλελευθέρων από αυτούς και επέμενε στη διατήρηση της αβασίλευτης δημοκρατίας ως συστατικού στοιχείου της ταυτότητας του κόμματος. Η γραμμή του θα αναδεικνυόταν με σαφήνεια μόνο μετά τα Δεκεμβριανά και εν όψει της μετακίνησης του πολιτικού εκκρεμούς προς τα δεξιά. Παράλληλα όμως πρέπει να ληφθεί υπόψη ότι ακριβώς στην περίοδο προ των Δεκεμβριανών η απομόνωση του Στέμματος φαινόταν να μειώνεται. Αν και δεν υπήρχε ακόμα διακριτό ρεύμα υπέρ της επιστροφής του βασιλιά, μπορεί να διακριθεί ένα υπόγειο ρεύμα το οποίο είναι συνέπεια της πόλωσης, κοινωνικής και πολιτικής, που προηγείται της σύγκρουσης των Δεκεμβριανών.

Εξάιρεση στην αντικομμουνιστική έμφαση της πολιτικής του μεσοπολεμικού βενιζελισμού συνιστούσε ο Γέωργιος Καφαντάρης, αρχηγός του Προοδευτικού Κόμματος. Αν και δεν υπήρχε αμφοβολία ότι αντιτίθετο στην επικράτηση της αριστεράς, καθώς παρέμενε δεσμευμένος στο αστικό καθεστώς, το φθινόπωρο του 1944 ο Καφαντάρης ανησυχούσε περισσότερο από τις κινήσεις που σημειώνονταν στα δεξιά του πολιτικού φάσματος. Ήταν αντίθετος στην παραμονή του Βεντήρη στο Γενικό Επιτελείο Στρατού όπως και στην επάνοδο στην Αθήνα της ορεινής ταξιαρχίας, καθώς τη θεωρούσε όργανο επικράτησης των συντηρητικών δυνάμεων και παλινόρθωσης της μοναρχίας. Την άποψή του αυτή θα υποστήριζε και στη σύσκεψη των αρχηγών των κομμάτων της 26ης και 27ης Δεκεμβρίου, ενώ εξελίσσονταν οι συγκρούσεις των Δεκεμβριανών.²⁸ Γενικά όμως, όπως έχει σημειωθεί, η επιρροή του παρέ-

27. Διάδοχος Παύλος προς Γεώργιο Β', 26 Νοεμβρίου 1944, Αρχείο τ. Βασιλικών Ανακτόρων, φ. 370.

28. Γιάννης Γιανουλόπουλος, «Από το Μεσοπόλεμο στη Βάρκιζα. Οι περιπέτειες του πολιτικού λόγου του Γεωργίου Καφαντάρη» σε *Ο Γεώργιος Καφαντάρης και η εποχή του 1873-1946*, Πάντειο Πανεπιστήμιο, Αθήνα 1991, σ. 96-99.

μενε εξαιρετικά περιορισμένη, ένδειξη της πολύ μικρής εμβέλειας του μεσοπολεμικού δημοκρατικού φιλελευθερισμού στις συνθήκες κοινωνικής και πολιτικής πόλωσης της Ελλάδας της Απελευθέρωσης.²⁹

Η κρίση

Η συνεργασία πάντως με τους Λαϊκούς δεν σήμαινε ότι τα πολιτικά συμφέροντα των Φιλελευθέρων ήταν ταυτισμένα με των βασιλοφρόνων. Αντίθετα, από στρατηγική άποψη ήταν μάλλον ασύμβατα. Αυτό αναδεικνυόταν ειδικά στην περίπτωση του χειρισμού του στρατιωτικού θέματος. Αναμφίβολα οι Φιλελεύθεροι δεν συμμαρζίζονταν τις θέσεις της αριστεράς στο ζήτημα της αποστράτευσης. Απέβλεπαν όμως να προστατεύσουν τα ειδικά συμφέροντα του βενιζελισμού ο οποίος ήταν εξασθενημένος εντός των ενόπλων δυνάμεων παρά τη μερική επάνοδο απότακτων αξιωματικών του κινήματος του 1935 στις ένοπλες δυνάμεις της Μέσης Ανατολής. Η προσπάθεια των Φιλελευθέρων να επανέλθουν και να εξασφαλίσουν στοιχειώδη παρουσία στο στρατό αναδεικνύεται από την επιστολή του Σοφούλη προς τον Παπανδρέου ήδη στις 13 Νοεμβρίου. Ο αρχηγός των Φιλελευθέρων ζητούσε να μη μειωθεί το όριο ηλικίας ώστε να μην απομακρυνθούν «έμπειρα» στελέχη. Το αίτημα αυτό αντανakλούσε το γεγονός ότι οι προσκείμενοι στο βενιζελισμό αξιωματικοί ήταν κατά κανόνα μεγαλύτερης ηλικίας, καθώς ο μεγάλος όγκος τους είχε απομακρυνθεί από το 1935. Το δεύτερο αίτημα του Σοφούλη ήταν εξίσου προφανές. Για το σχηματισμό της κρίσης του Ανωτάτου Στρατιωτικού Συμβουλίου το οποίο θα έκρινε τους αξιωματικούς ζητούσε να ληφθούν υπόψη όχι μόνον η υπηρεσία στο μέτωπο της Αλβανίας, από το οποίο είχαν αποκλειστεί οι απότακτοι του 1935, αλλά και η προϋπηρεσία στις ένοπλες δυνάμεις της Μέσης Ανατολής, σε οργανώσεις ανταρτών, αλλά και σε κάτι που αποκαλούσε αόριστα «εσωτερικό της χώρας», διατύπωση που ενδεχομένως δεν άφηνε εκτός κρίσης την υπηρεσία στον κρατικό μηχανισμό υπό τις κυβερνήσεις των δοσιλόγων αλλά και τα Τάγματα Ασφαλείας. Πέραν αυτών των σημείων ουσίας, ο Σοφούλης θεωρούσε ότι η προθεσμία μηνός για την κρίση των αξιωματικών ήταν ανεπαρκής και ότι το υπουργικό συμβούλιο δεν έπρεπε να έχει λόγο στην απόφαση του Ανωτάτου Στρατιωτικού Συμβουλίου. Η εκκαθάριση ήταν πρόωρη,

---

29. Πανουλόπουλος, *ό. π.*, σ. 91 επ.

πίστευε ο Σοφούλης, και οι μη χρησιμοποιούμενοι αξιωματικοί ήταν σκόπιμο να παραμείνουν στη διάθεση του υπουργείου.³⁰

Το σημείο που αφορούσε το ανέκκλητο της κρίσης του Ανωτάτου Στρατιωτικού Συμβουλίου είχε τη σημασία του και έφερνε τους Φιλελευθέρους σε αντίθεση με το Στέμμα. Η σύνθεση του Ανωτάτου Στρατιωτικού Συμβουλίου προκάλεσε τη δυσaréσκεια του βασιλιά, καθώς ορίστηκαν ως μέλη του οι στρατηγοί Σαρηγιάννης και Μάντακας που είχαν ενταχθεί στον ΕΛΑΣ κατά την Κατοχή, οι παλαιοί βενιζελικοί στρατηγοί Καθενιώτης, Μανέττας και Οθωναίος και, όπως τόνιζε ο Γεώργιος, από τους «διακριθέντες» του μετώπου της Αλβανίας μόνο οι στρατηγοί Δράκος και Βλάχος. Τη σημασία που είχε η σύνθεση του Ανωτάτου Στρατιωτικού Συμβουλίου αντανακλούσε το γεγονός ότι ο βασιλιάς πραγματοποιούσε διάβημα επ' αυτού στον ίδιο το Βρετανό πρωθυπουργό Winston Churchill στις 27 Νοεμβρίου, ακριβώς τη στιγμή που εξελίσσονταν παράλληλα οι διαπραγματεύσεις για την αποστράτευση των ανταρτικών σχηματισμών.³¹

Εκτός του νέου σχήματος στρατιωτικής ηγεσίας παρέμενε ο στρατηγός Κωνσταντίνος Βεντήρης, παρά το γεγονός ότι διέθετε την εμπιστοσύνη του βασιλικού κύκλου και της βρετανικής πρεσβείας. Ήταν αδελφός των παλαιών βενιζελικών δημοσιογράφων Γεωργίου και Νικολάου Βεντήρη, είχε όπως και εκείνοι μεταστραφεί προς το Στέμμα αποδίδοντας προτεραιότητα στον αντικομμουνισμό και αποτελούσε ένα είδος επιτελικού νου στο φιλοβασιλικό στρατιωτικό κύκλο. Η ανάλυσή του, όπως προκύπτει από σημειώματά του της 22ας Νοεμβρίου, φαινόταν να υποτιμά την πραγματική δύναμη του ΕΑΜ-ΕΛΑΣ. Στο σημείωμα αυτό έθετε ως στόχο τη «λύτρωση» της μεγάλης πλειοψηφίας των Ελλήνων από το «ζυγό» του ΕΑΜ-ΕΛΑΣ. Αυτό θα μπορούσε να επιτευχθεί «ταχέως και απροσκόπτως», όπως πίστευε, με τη συγκρότηση «επιβλητικής» στρατιωτικής δύναμης στην Αττική και εν συνεχεία την επέκταση της κρατικής εξουσίας στις περιφέρειες. Η αριστερά αντάλλαξε την αποστράτευση με την «παράδοση των κλειδών της στρατιωτικής οργάνωσης της χώρας» και συνεπώς η λογική των διαπραγματεύσεων που ακολουθούσε ο Παπανδρέου ήταν εσφαλμένη. Στην πραγματικότητα ο Βεντήρης αντέστρεφε με την επιχειρηματολογία του τη φορά των πραγμάτων. Η οργάνωση στρατιωτικής δύναμης προϋπέθετε τη συμφωνία για την αποστράτευση των ανταρτικών ομάδων. Χωρίς αυτήν δε θα μπο-

30. Ελευθερία, 15 Νοεμβρίου 1944.

31. Ριζάς, *Απ' την Απελευθέρωση στον Εμφύλιο*, σ. 66-67.

ρούσε να συγκροτηθεί ο τακτικός στρατός ο οποίος στη συνέχεια θα επεκτεινόταν στις επαρχίες.³²

Ταυτόχρονα, ο σκληρός πυρήνας του Λαϊκού Κόμματος, ο κύκλος δηλαδή που είχε σχηματίσει την Ένωση Πολιτικής Συνεργασίας, επέκρινε τον Παπανδρέου για πολιτική «παράδοσης» στο ΚΚΕ ήδη από τις αρχές Νοεμβρίου. Ο ρεαλισμός δεν διέκρινε την ανάλυσή τους. Μεταξύ αυτών ο Βασίλειος Σαγιάς πίστευε, και εισηγείτο σχετικά στο βασιλιά, ότι η κυβέρνηση έπρεπε να αντικατασταθεί και να αναληφθεί αμέσως προσπάθεια διάλυσης των ανταρτικών ομάδων. Εκτιμούσε ότι ήταν αρκετή για το σκοπό αυτό η χρήση του Ιερού Λόχου, μιας επίλεκτης μονάδας λίγων εκατοντάδων, που είχε σχηματιστεί μετά τη στάση και την εκκαθάριση των ενόπλων δυνάμεων στη Μέση Ανατολή την άνοιξη του 1944. Απέβλεπε επίσης στη χρήση της Ορεινής Ταξιαρχίας, η οποία είχε επίσης σχηματιστεί από αντικομμουνιστικά στοιχεία των ενόπλων δυνάμεων την άνοιξη του 1944, αλλά και στη Χωροφυλακή, όπως και στα Τάγματα Ασφαλείας. Η αναφορά στα τελευταία είναι ασφαλώς ενδεικτική της τάσης διαγραφής της απαξίας της συνεργασίας με τις δυνάμεις Κατοχής υπό το πρίσμα της προτεραιότητας που αποκτούσε η αντιμετώπιση του ΕΑΜ.³³

Αυτά όμως γράφονταν σε μια στιγμή που οι συγκρουσιακές απόψεις δεν επικρατούσαν ακόμα στους συντηρητικούς κύκλους. Όπως προαναφέρθηκε, οι στενοί συνεργάτες του βασιλιά δεν είχαν ακόμα πεισθεί ότι η σύγκρουση ήταν αναπόφευκτη. Η κατίσχυση αυτών των απόψεων μπορεί να τοποθετηθεί χρονικά στο τρίτο δεκαήμερο του Νοεμβρίου, καθώς οξύνονταν οι διαφωνίες του ΕΑΜ με τους Βρετανούς και τον Παπανδρέου και ο τελευταίος αδυνατούσε να επιτύχει την αποστράτευση.

Η κρίση, η οποία οδήγησε τελικά στην ένοπλη σύγκρουση, κλιμακώθηκε στις 24 Νοεμβρίου με την παραίτηση του υφυπουργού Στρατιωτικών Λαμπριανίδη και την αντικατάστασή του από τον προσκείμενο στο ΕΑΜ στρατηγό Σαρηγιάννη. Η τοποθέτηση 250 αξιωματικών στην υπό σύσταση Εθνοφυλακή από τον υφυπουργό Στρατιωτικών Λαμπριανίδη είχε προκαλέσει την αντίδραση του ΕΑΜ, ενώ η αντικατάστασή του από τον Σαρηγιάννη προκαλούσε την οξεία αντίδραση των αστικών κομμάτων. Όπως ανέ-

32. Σημείωμα υποστρατήγου Βεντήρη, 22 Νοεμβρίου 1944, Αρχείο τ. Βασιλικών Ανακτόρων, φ. 370.

33. Β. Σαγιάς κ. ά. προς Γεώργιο Β', 1 Νοεμβρίου 1944, Αρχείο τ. Βασιλικών Ανακτόρων, Γενικά Αρχεία το Κράτους, φ. 370.

φερε η Ελευθερία, ο Σοφούλης είχε δεχθεί την επίσκεψη εκπροσώπων των κομμάτων και είχε γίνει δέκτης της ανησυχίας τους.³⁴ Ο Παναγιώτης Κανελλόπουλος, που συμμετείχε στην κυβέρνηση ως εκπρόσωπος του μικρού Εθνικού Ενωτικού Κόμματος και συνέπλεε με τον Παπανδρέου, σημείωνε ότι οι Λαϊκοί και οι Φιλελεύθεροι επεδίωκαν κυβερνητική κρίση.³⁵ Προς το τέλος Νοεμβρίου, καθώς η κρίση αποστράτευσης των ανταρτών κλιμακωνόταν, και ο Μαρκεζίνης μετέπιπτε προς μια στάση αποδοχής της πιθανότητας ένοπλης εκκαθάρισης του στρατιωτικού και ταυτόχρονα πολιτικού προβλήματος. Ο απεσταλμένος του βασιλιά ήταν ενήμερος για τις αντιλήψεις του Βρετανού πρεσβευτή, ο οποίος δεν φαινόταν να συμμερίζεται τυχόν κατευναστικές τάσεις του Έλληνα πρωθυπουργού. Ο Μαρκεζίνης σημείωνε επίσης τις κινήσεις του αρχηγού των Φιλελευθέρων Θεμιστοκλή Σοφούλη, ο οποίος επεδίωκε το σχηματισμό οικουμενικής κυβέρνησης υπό τη προεδρία του. Το σχήμα αυτό ήταν προτιμότερο για το βασιλικό κύκλο, καθώς θα εξασφάλιζε ενισχυμένη εκπροσώπηση και επιρροή. Παράλληλα ο Μαρκεζίνης τόνιζε ότι δεν έπρεπε να τρομάζει το ενδεχόμενο ένοπλης αναμέτρησης, καθώς πίστευε ότι η μετάπτωση της αριστεράς στην παρανομία θα της στερούσε οποιαδήποτε πολιτική νομιμοποίηση.³⁶

Ταυτόχρονα οι Φιλελεύθεροι και οι Λαϊκοί γίνονταν πιο οξείς, καθώς καταλόγιζαν στον Παπανδρέου «ατυχή και «μονόπλευρο» χειρισμό, ο οποίος δεν τους επέτρεπε να παραμείνουν άλλο στην κυβέρνηση. Η δήλωσή τους όμως είχε σχετική μόνο αξία, καθώς διευκρινιζόταν ότι θα επικοινωνούσαν πρώτα «με άλλους παράγοντας», δηλαδή το βρετανικό. Τα κόμματα θεωρούσαν ανεπαρκείς τις εξηγήσεις που τους είχε παράσχει ο Παπανδρέου, καθώς πίστευαν ότι αυτές δεν εδράζονταν στην πραγματική πολιτική που ακολουθούσε η κυβέρνηση και στα μέτρα με τα οποία προσπαθούσε να αντιμετωπίσει το ΕΑΜ. Το ζήτημα του διορισμού του Σαρηγιάννη, ισχυρίζονταν, ήταν και τυπικό και ουσιαστικό: όταν ο Μανέτας είχε προταθεί για το υπουργείο Στρατιωτικών, είχε τελικά απορριφθεί λόγω της αντίθεσης της αριστεράς, αλλά στην περίπτωση του Σαρηγιάννη δεν είχε ζητηθεί η συγκατάθεση των αστικών κομμάτων. Ο Σοφούλης δεχόταν την επίσκεψη

34. Ελευθερία, 25 Νοεμβρίου 1944.

35. Παναγιώτης Κανελλόπουλος, Ημερολόγιο, 31 Μαρτίου 1942-4 Ιανουαρίου 1945, Κέδρος, Αθήνα 1977, σ. 696.

36. Σπ. Μαρκεζίνης προς Γεώργιο Β', 26 Νοεμβρίου 1944, Αρχείο τ. Βασιλικών Ανακτόρων, φ. 439.

και γινόταν δέκτης των απόψεων τόσο πολιτικών όσο και στρατιωτικών, ενώ οι Λαϊκοί τόνιζαν ότι είχαν αποφασίσει να συντονιστούν με τους Φιλελευθέρους και να αποχωρήσουν από την κυβέρνηση.³⁷ Αυτό ήταν πάντως μια απόφαση που θα λάμβαναν σε συνεννόηση με τη βρετανική πρεσβεία. Η τελευταία χρησιμοποίησε ήδη τα αστικά κόμματα ως αντίβαρο έναντι του Παπανδρέου, για τον οποίο επικρατούσε ήδη η αντίληψη ότι έτεινε σε υποχωρήσεις προς το ΕΑΜ.³⁸ Οι επαφές των εκπροσώπων των κομμάτων με τη βρετανική πρεσβεία γίνονταν και δημόσια γνωστές στις 27 Νοεμβρίου, καθώς αναφερόταν στον τύπο ότι είχαν πραγματοποιήσει χωριστές επισκέψεις εκεί ο Σοφούλης, ο Πέτρος Ράλλης και ο Στέφανος Στεφανόπουλος. Τα κόμματα φέρονταν να διατηρούν επιφυλάξεις για το διορισμό του Σαρηγιάννη, αλλά είχαν αποδεχθεί το διορισμό μιας τριμελούς επιτροπής, αποτελούμενης από τους στρατηγούς Γεωργούλη και Σπαή και το συνταγματάρχη Κατσώτα, διοικητή της ορεινής ταξιαρχίας, η οποία θα ήταν αρμόδια για το διορισμό των αξιωματικών στην Εθνοφυλακή. Ο Παπανδρέου διαβεβαίωνε επίσης το Σοφούλη ότι δεν θα διέλυε την ορεινή ταξιαρχία, την οποία σκόπευε να εντάξει σε μια κοινή μονάδα μαζί με τμήματα του ΕΛΑΣ και του ΕΔΕΣ, σχέδιο που δεν κρινόταν ικανοποιητικό από τα κόμματα τα οποία ζητούσαν άμεσο και καθολικό και όχι βαθμιαίο αφοπλισμό των ανταρτών. Με το σχέδιο αυτό, σημειωνόταν, συμφωνούσαν τόσο οι «συμμαχικοί παράγοντες» όσο και «νομιμόφρονες στρατιωτικοί».³⁹

Η αντίθεση των κομμάτων είχε βέβαια και τακτικό χαρακτήρα. Έτσι η απόρριψη στο πρώτο σχέδιο συμφωνίας μεταξύ Παπανδρέου και ΕΑΜ, το οποίο είχε νομιστεί ότι ήταν αμοιβαία αποδεκτό και προέβλεπε το σχηματισμό ενός πυρήνα από ισοδύναμες μονάδες του ΕΛΑΣ αφενός και του ΕΔΕΣ, της ορεινής ταξιαρχίας και του Ιερού Λόχου ταξιαρχίας και του Ιερού Λόχου αφετέρου, ήταν σχετική μόνο αφού διευκρινιζόταν ότι τα κόμματα θα αποδέχονταν το σχετικό πρακτικό αν αυτό γινόταν δεκτό από το υπουργικό συμβούλιο, στο οποίο η εκπροσώπησή τους ήταν μειοψηφική.⁴⁰ Ο στόχος της ανατροπής του Παπανδρέου παρέμενε κεντρικός. Έτσι, ήδη στις 2 Δεκεμβρίου «έγκυροι κύκλοι» των κομμάτων τόνιζαν ότι ήταν «ενδεδειγμένη» «η συγκρότησις οικουμενικής κυβερνήσεως εις την οποίαν θα συμμα-

37. Ελευθερία, 26 Νοεμβρίου 1944.

38. Ριζάς, *Απ' την Απελευθέρωση στον Εμφύλιο*, σ. 66.

39. Ελευθερία, 27 Νοεμβρίου 1944.

40. Ελευθερία, 30 Νοεμβρίου 1944.

τείχαν ιθύνουσαι προσωπικότητες των κομμάτων εκείνων τα οποία θεωρούν την αποκατάσταση του κράτους ως ανάγκη πρωταρχική».⁴¹

Καθώς η πολιτική κατάσταση ωθείτο προς τη σύγκρουση, διαπιστώνεται η ίδια παρανόηση του συσχετισμού δυνάμεων εκ μέρους του αστικού κόσμου. Αυτό προέκυπτε και από σχετικό υπόμνημα του Χρήστου Ζαλοκώστα προς το βασιλιά την ίδια μέρα, στις 2 Δεκεμβρίου. Ο Ζέρβας, σημείωνε ο Ζαλοκώστας, πίστευε ότι ήταν σε θέση να διαλύσει τον ΕΛΑΣ αλλά με τη συνδρομή της Εθνοφυλακής που σχηματιζόταν και βεβαίως των Βρετανών. Ο αρχηγός του ΕΔΕΣ συμπλήρωνε ότι δήλωνε αριθμητική δύναμη 10.000 ανδρών αντί της πάντοτε κατ' αυτόν πραγματικής των 16.000 ενώ, κατά την εκτίμησή του, ο ΕΛΑΣ δήλωνε δύναμη 50.000 με πραγματική δύναμη 28.000. Κατά τον τρόπο αυτό πίστευε ότι ο συσχετισμός δυνάμεων ήταν ήδη στην αφετηρία της αποστράτευσης καλύτερος για τον ΕΔΕΣ και θα βελτιωνόταν ακόμα περισσότερο, αφού ο ΕΛΑΣ θα υποχρεωνόταν σε αποστράτευση μεγαλύτερης αναλογίας ανταρτών απ' ότι ο ΕΔΕΣ. Οι εκτιμήσεις του Ζέρβα ήταν βέβαια αστήρικτες. Η μαχητική αξία του ΕΛΑΣ ήταν πολύ μεγαλύτερη από αυτή που του αναγνώριζε, όπως έδειξαν και οι επιχειρήσεις στην Ήπειρο το Δεκέμβριο του 1944 που οδήγησαν στη διάλυση του ΕΔΕΣ, ενώ και από νεότερη έρευνα γνωρίζουμε ότι η δύναμη του ΕΛΑΣ πράγματι προσέγγιζε τις 50.000 ενόπλους. Ακόμα πιο ενδιαφέρουσα ήταν πάντως η άποψη του Ζαλοκώστα για τις επιθυμητές πολιτικές εξελίξεις, η οποία δεν πρέπει να αντανakλούσε απλώς προσωπικές απόψεις αλλά μάλλον τις επικρατούσες αντιλήψεις του σκληρού πυρήνα το συντηρητισμού στην Αθήνα: Από την άποψη της κατάστασης στη Μακεδονία θα ήταν προτιμότερη η διάλυση της κυβέρνησης Εθνικής Ενώσεως και η αντικατάστασή της από ένα πιο συντηρητικό σχήμα, καθώς η σλαβική δραστηριότητα στο χώρο της βόρειας Ελλάδας εντεινόταν. Υπήρχε όμως και μια γενικότερη σκοπιμότητα που υπαγόρευε κάτι τέτοιο, αφού, κατά την άποψη του Ζαλοκώστα, ήταν αδύνατο με έξι κομμουνιστές υπουργούς στην κυβέρνηση να υπάρξει τάξη, εμπόριο και βιομηχανία. Συμπλήρωνε ότι λίγο έξω από την Αθήνα, στην επαρχία Μεγαρίδας, επικρατούσε η de facto εξουσία του ΕΑΜ το οποίο ήταν σε θέση να επιβάλλει φορολογία στους κατοίκους. Ο Ζαλοκώστας ήταν ανήσυχος από το λόγο του Άρη Βελουχιώτη στη σύσκεψη των στρατιωτικών διοικητών και καπετάνιων του ΕΛΑΣ στη Λαμία δεκαπέντε μέρες πριν. Εκεί ο Βελουχιώτης εμφανίστηκε σχεδόν πεπεισμένος ότι η ένοπλη σύγκρουση ήταν αναπόφευκτη, καθώς πίστευε ότι ο βρετανικός παράγων δεν θα συμβιβα-

---

41. Ελευθερία, 3 Δεκεμβρίου 1944.

ζόταν με την ιδέα της επικράτησης του ΕΑΜ.⁴² Δεν ανέμενε όμως την έκρηξη ένοπλου κινήματος εκ μέρους του ΕΑΜ, αλλά υποκίνηση απεργιακής δράσης η οποία θα οδηγούσε σε ένοπλη ρήξη. Σημείωνε δυσσίωνα αλλά και μάλλον αισιόδοξα ως προς τις προοπτικές της ένοπλης ρήξης για τον αστικό κόσμο ότι «αίμα θα χυθή αλλά θα είναι το τελευταίον».⁴³

Η αδυναμία εξεύρεσης συμβιβασμού έτρεπε τελικά τις δύο παρατάξεις στην ένοπλη αναμέτρηση. Ο Παπανδρέου θα παραιτείτο και ο σχηματισμός κυβέρνησης ευρέως συνασπισμού των αστικών κομμάτων υπό το Σοφούλη ήταν βέβαιος. Απετράπη από την παρέμβαση του Churchill ο οποίος, παρά το γεγονός ότι ο Βρετανός πρεσβευτής στην Αθήνα Leeper ευνοούσε αυτό το νέο κυβερνητικό σχήμα, απαίτησε την παραμονή του Παπανδρέου έως ότου ολοκληρωθεί η στρατιωτική επέμβαση των Βρετανών.

Η ένοπλη σύγκρουση αποδείχθηκε ότι ήταν σκληρή για όλες τις πλευρές. Ο βρετανικός παράγων έπρεπε να ενισχύσει τις δυνάμεις του σε βαθμό εντελώς απρόβλεπτο, έως το ύψος των 90.000 ανδρών, σε μια στιγμή κατά την οποία εξελίσσονταν οι επιχειρήσεις στην Ιταλία. Ταυτόχρονα το πολιτικό και διπλωματικό κόστος για το Βρετανό πρωθυπουργό δεν ήταν αμελητέο, καθώς η βρετανική πολιτική επικρινόταν στην ίδια τη Βρετανία και τις Ηνωμένες Πολιτείες. Εξ ίσου όμως δυσβάστακτο ήταν το κόστος της αναμέτρησης και για τα αστικά κόμματα, αφού το μέγεθος της στρατιωτικής πρόκλησης ήταν τέτοιο ώστε να μην είναι διαχειρίσιμο από τα ίδια. Έτσι η εξάρτηση από το βρετανικό παράγοντα διαιωνιζόταν και η αστική πολιτική ηγεσία αδυνατούσε έστω να συνδιαμορφώσει τις πολιτικές εξελίξεις. Επίσης υψηλό ήταν το κόστος για την αριστερά. Η λεπτομερής ανάλυση της πολιτικής της υπερβαίνει το θεματικό ενδιαφέρον του άρθρου αυτού,⁴⁴ αλλά πρέπει να σημειωθεί ότι η βαθμιαία κλιμάκωση δεν απέτρεψε τελικά τη βρετανική επέμβαση, ένδειξη ότι η δέσμευση το βρετανικού παράγοντα στην ελληνική πολιτική υποτιμήθηκε. Δεν υπήρξε επίσης μια επεξεργασμένη στρατηγική σχετικά με τον τρόπο παρέμβασης της αριστεράς στη μεταπολεμική πολιτική, καθώς δεν πραγματοποιήθηκε μια σαφής επιλογή άσκησης

42. Ριζάς, *Απ' την Απελευθέρωση στον Εμφύλιο*, σ. 64.

43. Χρ. Ζαλοκώστας προς Γεώργιο Β', 2 Δεκεμβρίου 1944, Αρχείο τ. Βασιλικών Ανακτόρων, Γενικά Αρχεία του Κράτους, φ. 439.

44. Για την πολιτική του ΚΚΕ Ιωάννα Παπαθανασίου, «Το Κομμουνιστικό Κόμμα Ελλάδας στην πρόκληση της ιστορίας 1940-1945» σε Χρήστος Χατζηϊωσήφ (επιμ.), *Ιστορία της Ελλάδας του 20ού αιώνα*, τόμος Γ2, εκδ. Βιβλιόραμα, Αθήνα 2007, σ. 79-151.

μαζικής πολιτικής σε κοινοβουλευτικό πλαίσιο, αλλά διατηρείτο μια ακαθόριστη συμπληρωματικότητα μαζικής κινητοποίησης και στρατιωτικής δυνατότητας. Επίσης, η αδιαλλαξία κατά το δεύτερο δεκαπενθήμερο του Δεκεμβρίου, όταν η ηγεσία του ΚΚΕ πίστευε ότι η στρατιωτική επιλογή μπορούσε να επιβάλει ευνοϊκή πολιτική διευθέτηση, δεν δικαιώθηκε από τις εξελίξεις.

Η αναζήτηση πολιτικής διευθέτησης κατά τη διάρκεια των Δεκεμβριανών

Ενόσω διαρκούσαν οι συγκρούσεις, οι πολιτικές διεργασίες ήταν έντονες.⁴⁵ Άξονα των ζυμώσεων για μια νέα πολιτική διευθέτηση αποτέλεσε η σύσταση αντιβασιλείας. Στη βάση της υπόθεσης βρισκόταν η εκτίμηση Βρετανών με επιρροή, όπως ο αρμόδιος υπουργός για θέματα της Μέσης Ανατολής Harold Macmillan και ο πρεσβευτής Leeper, και Αμερικανών, όπως ο πρεσβευτής MacVeagh, ότι η πολιτειακή εκκρεμότητα και η ανησυχία που προκαλούσε η πιθανότητα αιφνιδιαστικής επιστροφής του βασιλιά αποσταθεροποιούσαν το πολιτικό σύστημα. Ο ίδιος ο Churchill παρέμενε επιφυλακτικός. Θα συναινούσε μόνο και θα αναλάμβανε να πιέσει ασφυκτικά τον αντιδρώντα Γεώργιο Β', όταν θα πειθόταν ότι δεν υπήρχε εναλλακτική λύση για μια πολιτική διευθέτηση και ότι ο αρχιεπίσκοπος Δαμασκηνός ο οποίος θα αναλάμβανε την αντιβασιλεία θα τηρούσε αποστάσεις από την αριστερά. Υπέρ της αντιβασιλείας, η οποία εκτιμάτο τότε, εσφαλμένα όπως αποδείχθηκε, ότι αποτελούσε μεταβατικό στάδιο για την εγκαθίδρυση της δημοκρατίας, τάσσονταν και ομάδες κινούμενες στο βενιζελικό χώρο, όπως ο κύκλος περί τον Δημήτριο Λαμπράκη που εξέδιδε το Ελεύθερο Βήμα και τα Αθηναϊκά Νέα, αλλά και ο κεντροαριστερός κύκλος της αντίστασης. Ευνοήτως αντίθετος στη σύσταση αντιβασιλείας ήταν ο βασιλιάς και οι παραδοσιακοί υποστηρικτές του αλλά και ο Σοφούλης ο οποίος, όπως και οι άλλοι αρχηγοί κομμάτων, έβλεπε μάλλον με ανησυχία την άνοδο στην αντιβασιλεία του αρχιεπισκόπου Δαμασκηνού.

Πέραν αυτού, ήδη κατά τη στιγμή της σύγκρουσης θα εμφανιζόταν στην πολιτική σκηνή ένας νέος παράγων. Δεν επρόκειτο για νέο πρόσωπο αλλά για ένα παλαιό γνώριμο, το Νικόλαο Πλαστήρα. Τυπικός εκπρόσωπος της γενεάς των στρατιωτικών που είχαν αποσταθεροποιήσει τη Δημοκρατία του Μεσο-

---

45. Βλ. σχετ. Ριζάς, *Απ' την Απελευθέρωση στον Εμφύλιο*, σ. 81-96.

πολέμου⁴⁶, βρισκόταν εκτός της χώρας από το Μάρτιο του 1933, συνέπεια της αποτυχημένης απόπειράς του να ματαιώσει τη μεταβίβαση της εξουσίας στη νικήτρια των εκλογών αντιβενιζελική παράταξη. Η επάνοδος του αποτελούσε ένδειξη της προσπάθειας του βρετανικού παράγοντα να αναζητήσει μια νέα πολιτική φόρμουλα από την παλαιά δημοκρατική παράταξη μετά την αποτυχία του πειράματος Παπανδρέου. Ο Πλαστήρας συμβολικά πρόσφερε αναμφισβήτητα εχέγγυα ταύτισης με τη δημοκρατία και ταυτόχρονα διέθετε ακόμα κάποια ακαθόριστη απήχηση στους πρόσφυγες οι οποίοι είχαν στραφεί προς το ΕΑΜ κατά τη διάρκεια της Κατοχής. Ο ακριβής ρόλος που θα αναλάμβανε παρέμενε ακαθόριστος, αλλά καθώς ο αρχιεπίσκοπος Δαμασκηνός ήταν επικρατέστερος υποψήφιος για την αντιβασιλεία, ο Πλαστήρας θα προοριζόταν τελικά είτε για την αρχιστρατηγία είτε για την πρωθυπουργία. Σε κάθε περίπτωση, ο στρατηγός ήταν κατά τη διάρκεια του Δεκεμβρίου αμετακίνητα αντικομμουνιστής και οξύτατος στις συζητήσεις του με εκπροσώπους της αριστεράς με αποκορύφωμα τη συμμετοχή του στη σύσκεψη των αρχηγών των κομμάτων στις 26 και 27 Δεκεμβρίου.⁴⁷

Η σύσκεψη αυτή σημείωσε στροφή, καθώς επιτεύχθηκε υπό τη βρετανική πίεση συμφωνία των σημαντικότερων κομμάτων για την αντιβασιλεία, ενώ η πρωθυπουργία ανατίθετο στο στρατηγό Πλαστήρα.

Ήδη με το τέλος των εχθροπραξιών και ένα μήνα πριν τη σύναψη της συμφωνίας της Βάρκιζας ο Ζαλοκώστας ανέφερε στο βασιλιά ότι αναδύοταν ένα συντηρητικό ρεύμα στην ελληνική πολιτική, το οποίο και θα ευνοούσε το Στέμμα. Σημαντική ένδειξη που οδηγούσε προς αυτό το συμπέρασμα ήταν το «ευχαριστήριο» συλλαλητήριο προς τους Βρετανούς που οργανώθηκε στην πλατεία Συντάγματος στις 13 Ιανουαρίου. Ο Ζαλοκώστας υπολόγιζε τη συμμετοχή σε 120.000. Σημασία δεν είχε αν ο αριθμός ήταν ακριβής όσο το πραγματικό γεγονός ότι η προσέλευση του πλήθους ήταν μεγάλη γεγονός που αναδείκνυε το μαζικό υπόβαθρο του αντικομμουνισμού. Οι φιλοβασιλικοί πυρήνες είχαν δοκιμάσει με επιτυχία συνθήματα υπέρ του θρόνου και ο Ζαλοκώστας συμπέραινε ότι, καθώς ο αστικός πολιτικός κόσμος, ιδίως τα πιο συντηρητικά του ρεύματα, δεν διέθετε ηγεσία άξια λόγου, οι εξελίξεις θα

46. Βλ. σχετ. Θάνος Βερέμης, *Οι επεμβάσεις του στρατού στην ελληνική πολιτική 1916-1936*, Οδυσσέας, Αθήνα 1986.

47. Βλ. σχετ. και Ελευθερία, 28 Δεκεμβρίου 1944, όπου ο Πλαστήρας υποστηρίζει ότι οι όροι του ΚΚΕ για πολιτική διευθέτηση δεν μπορούν να γίνουν δεκτοί μετά την «εγκληματικήν στάσιν» του Δεκεμβρίου.

έτειναν υπέρ της επανόδου του βασιλιά.⁴⁸ Προς το τέλος Ιανουαρίου επανερχόταν στο θέμα αυτό. Ο αστικός πολιτικός κόσμος είχε επιδείξει «νωθρότητα» κατά την Κατοχή. Ανέμενε το ξέσπασμα ενός «κύματος συντηρητισμού» την άνοιξη του 1945. Αυτό, όπως προέκυπτε από την επιστολή του, δεν θα ήταν ακριβώς αυθόρμητο καθώς η εκδήλωσή του θα ακολουθούσε την εγκατάσταση της Εθνοφυλακής στις επαρχίες. Ο Ζαλοκώστας ήταν εξαιρετικά επικριτικός προς την κυβέρνηση Πλαστήρα, καθώς αυτή ακολουθούσε συμβιβαστική πολιτική έναντι των κομμουνιστών. Επέκρινε ακόμα το Βρετανό πρεσβευτή Leeper για την πολιτική της «μέσης οδού» η οποία, κατά το Ζαλοκώστα, δεν οδηγούσε πουθενά. Η αμνηστία, πρόσθετε, μέρος της πολιτικής διευθέτησης η οποία θα συζητείτο στη Βάρκιζα, δεν επρόκειτο να αποτρέψει την πόλωση. Αυτή προέκυπτε μοιραία, κατά το Ζαλοκώστα, ως αποτέλεσμα της αιματοχυσίας που είχε προηγηθεί. Εξάλλου, πάντα κατά τον Ζαλοκώστα, η διαίρεση στην Ελλάδα δεν αφορούσε μια διαμάχη δεξιάς και αριστεράς αλλά πόλεμο μεταξύ Ελλήνων και Σλάβων. Ήταν εξάλλου η απαρχή μιας παγκόσμιας αναμέτρησης μεταξύ της δημοκρατίας και της δικτατορίας του κομμουνισμού. Συμπλήρωνε πως «την μάχην αυτήν δεν δύνανται να την κερδίσουν οι μετριοπαθείς και οι ονειροπόλοι σοσιαλισταί αλλ' οι συντηρητικοί».⁴⁹

Η ανάλυση του Ζαλοκώστα δεν ήταν αβάσιμη. Το πολιτικό εκκρεμές κινήθηκε προς τα δεξιά και ο ενδιάμεσος δημοκρατικός χώρος, αυτό που θα οριζόταν ως Δημοκρατικό Κέντρο από τα μέσα του 1945, θα ηττάτο στον ενδοαστικό αγώνα για την επικράτηση.⁵⁰

---

48. Χρ. Ζαλοκώστας προς Γεώργιο Β', 14 Ιανουαρίου 1945, Αρχείο τ. Βασιλικών Ανακτόρων, φ. 439.

49. Χρ. Ζαλοκώστας προς Γεώργιο Β', 14 Ιανουαρίου 1945, Αρχείο τ. Βασιλικών Ανακτόρων, φ. 439.

50. Ηλίας Νικολακόπουλος, *Η καχεκτική δημοκρατία: Κόμματα και εκλογές 1946-1967*, Πατάκης, Αθήνα 2001, σ. 53-63.

A b s t r a c t

**THE NON-COMMUNIST POLITICAL FORCES
AND THE DECEMBER EVENTS**

Political division at the time of Greece's Liberation in October 1944 escalated within six weeks to an armed clash. Historiography has emphasized British policy as a result of the availability of British state archives and the fact that British military forces determined the outcome of the conflict in the field. Still, the exploration of the policies of the greek non-communist political forces retains its historical value. This article is based mostly on the archive of the former Royal House recently released by the General State Archives and attempts to reconstruct a more detailed account of the perceptions, stances and goals of non-communist political forces operating in a situation that exceeded by far their experience and capabilities.

ΕΙΔΙΚΟ ΑΦΙΕΡΩΜΑ

**ΤΟΜΕΣ ΣΤΗΝ ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΓΕΩΡΓΙΑ
1830-1960**

Επιμέλεια - Εισαγωγή
ΕΥΗ ΚΑΡΟΥΖΟΥ

*Στον Λεωνίδα Λουλούδη που βιάστηκε να φύγει
από τη ζωή και από αυτό το αφιέρωμα*

Εύη Καρούζου*

ΕΙΣΑΓΩΓΗ

Το παρόν αφιέρωμα αναφέρεται στις σημαντικές στιγμές της ελληνικής γεωργίας που σηματοδότησαν τόσο την ανάπτυξή της όσο και την επίδρασή της σε ευρύτερους τομείς της ελληνικής κοινωνίας και οικονομίας, από την ίδρυση του ελληνικού κράτους μέχρι τη δεκαετία του 1960. Τα άρθρα που ακολουθούν προσπαθούν να διερευνήσουν όλες τις παραμέτρους που εμπλέκονται στην ανάπτυξη της γεωργίας, από τις ανάγκες συγκρότησης του κράτους μέχρι τα οικονομικά μεγέθη και τις εθνικές και οικονομικές ιδεολογίες κάθε μιάς από τις περιόδους-σταθμούς που διαγράφονται στα κείμενα. Στην περιήγηση αυτή, θεωρήθηκε ενδιαφέρον, αν όχι απαραίτητο, η τοποθέτηση της ελληνικής γεωργίας σε ένα ευρύτερο μεσογειακό πλαίσιο ή, να το θέσουμε αλλιώς, η ανάγνωση της πορείας της ελληνικής γεωργίας μέσα από παραδείγματα-υποδείγματα που μοιράζονται αρκετά κοινά χαρακτηριστικά με αυτήν. Έτσι, δικαιολογείται η φιλοξενία δύο άρθρων που αφορούν στην ιταλική και στην ισπανική γεωργία.

Τα άρθρα που περιλαμβάνονται στο αφιέρωμα αυτό είναι: της Ελευθερίας Ζέη για την τύχη του εθνικού δικαίου στην Ελλάδα κατά τον 19ο και 20ό αιώνα και τη σχέση του με την επικράτηση της μικρής ατομικής ιδιοκτησίας, του Αλέξη Φραγκιάδη για μια συνθετική προσέγγιση της διανομής των εθνικών γαιών το 1871, του Σωκράτη Πετμεζά για την εξέλιξη της παραγωγικότητας της ελληνικής γεωργίας σε μια μεγάλη διάρκεια από το 1860 έως το 1980, της Κατερίνας Μπρέγιαννη για τις αγροτικές μεταρρυθμίσεις στην Ελλάδα στον 19ο και στον 20ό αιώνα και τη σχέση τους με την ανάπτυξη

---

*Κύρια ερευνήτρια του Κέντρου Ερεύνης της Ιστορίας του Νεωτέρου Ελληνισμού της Ακαδημίας Αθηνών.

της υπαίθρου και του Δημήτρη Παναγιωτόπουλου για τη μετατόπιση της ελληνικής πολιτικής από την πρωτοκαθεδρία της γεωργίας κατά τον Μεσοπόλεμο στην πρωτοκαθεδρία της βιομηχανίας κατά τη μεταπολεμική εποχή και την επίπτωση αυτής της πολιτικής στη γεωργία. Το άρθρο του Franco Cazzola αφορά στις νέες καλλιέργειες στην ανατολική πεδιάδα του Πάδου, ως απάντηση στην αγροτική κρίση του τέλους του 19ου αιώνα. Τέλος, το άρθρο των Manuel González de Molina, David Soto Fernández, Juan Infante Amate και Gloria Guzmán Casado για την πορεία της ισπανικής γεωργίας στον 20ό αιώνα, αναδεικνύει, με τη συγκριτική του ιδιότητα, πτυχές της ελληνικής γεωργίας που εντάσσονται σε ένα υπερεθνικό πλαίσιο λειτουργίας της γεωργίας κατά τους δύο τελευταίους αιώνες.

Ας δούμε πιο αναλυτικά τις συμβολές σε αυτό το αφιέρωμα. Η **Ελευθερία Ζέη**, μέσα από τη μελέτη της νομικής γραμματείας του 19ου αι. και του πρώτου μισού του 20ού αι., που κατέγραψε και κωδικοποίησε τα νομικά έθιμα της υπαίθρου, προσπαθεί να διακρίνει τη συγκρότηση της ελληνικής εθνικής ιδεολογίας. Η συγκέντρωση των κατά τόπους νομικών εθίμων αποτέλεσε τη νομική βάση στη συγκρότηση της εθνικής ιδεολογίας και στήριξε «το πολιτικό επιχείρημα της μικρής ιδιοκτησίας» στο πλαίσιο μιας οικονομικής πολιτικής που απέδιδε εθνικό ρόλο στη γεωργία. Η φιλελεύθερη σκέψη στον ελληνικό 19ο αι. ταύτιζε την πολιτική και κοινωνική ελευθερία με το δικαίωμα της ιδιοκτησίας, ενώ η ισότητα των δύο φύλων στα κληρονομικά συστήματα ορισμένων νησιών του Αιγαίου πριμοδοτούσε το δικαίωμα της μικρής απόλυτης ιδιοκτησίας, κάτι που ταυτιζόταν, για τους φιλελεύθερους, με την ελληνική παράδοση και γι' αυτό συμμετείχε στη διαδικασία της εθνικής συγκρότησης. Οι απόψεις αυτές βρίσκονται στη βάση της υποστήριξης του ιδεολογήματος της μικρής ιδιοκτησίας που χαρακτήρισε την πολιτική και οικονομική ζωή στον 19ο αι.

Ο **Αλέξης Φραγκιάδης**, στο δικό του άρθρο, συγκλίνει με την Ελευθερία Ζέη ως προς την επικράτηση της μικρής ιδιοκτησίας αλλά διαφέρει η εκκίνησης του. Κατά τη γνώμη του, η διανομή των εθνικών γαιών το 1871 ήταν μία σημαντική τομή για την ελληνική γεωργία διότι οδήγησε σε μία εκκαθάριση των επάλληλων δικαιωμάτων επί της εθνικής γης και έθεσε αυτή τη γη στο εμπορευματικό κύκλωμα. Με τον τρόπο αυτόν δόθηκε πρόσβαση σε γη απόλυτης ιδιοκτησίας σε εκείνους που ενδιαφέρονταν να κάνουν επενδύσεις με τη μορφή φυτειών και κυρίως σταφιδοφυτειών. Έτσι, στο τόξο της σταφιδοπααραγωγής στην Πελοπόννησο σημειώθηκαν τάσεις συγκέντρωσης γης με μαζικές αγορές εθνικών γαιών και σύμπληξη μεγάλων αγροκτημάτων.

Ωστόσο, σε ορισμένες περιοχές όπως εκείνη της Κυπαρισσίας, το ενδιαφέρον για αγορά εθνικής γης εξαντλείται στις δεκαετίες 1840 και 1850, γεγονός που υποδεικνύει την έναρξη της διαδικασίας εξασθένησης της μεγάλης ιδιοκτησίας στις σταφιδοφυτείες. Σύμφωνα με τον Α. Φραγκιάδη, οι παράμετροι που προσδιόρισαν την έκβαση της διανομής των εθνικών γαιών σε τοπικό επίπεδο ήταν η ένταση της ζήτησης για γη και η κοινωνική προέλευση αυτής της ζήτησης. Επίσης, σημαντικό ρόλο διαδραμάτισαν το γεωκλιματικό και δημογραφικό περιβάλλον καθώς και η ύπαρξη υποδομών που θα επέτρεπαν την ανάπτυξη εμπορευματικών καλλιεργειών υψηλής απόδοσης όπως οι σταφιδοφυτείες. Ένα συμπέρασμα στο οποίο καταλήγει ο Α. Φραγκιάδης είναι ότι η παρέμβαση κεφαλαιούχων στις αραιοκατοικημένες περιοχές όπου αφθονούσαν εθνικές γαίες επιδεκτικές αξιοποίησης, είχε μια αναπτυξιακή διάσταση. Δεύτερο συμπέρασμα είναι η σχετική αδυναμία των κεφαλαιούχων να επιβάλουν στους καλλιεργητές τον επωφελέστερο, για τους ίδιους, τρόπο παραγωγής, με αποτέλεσμα οι περιοχές μέγιστης επένδυσης σε σταφιδοκαλλιέργειες να μετατραπούν σταδιακά σε περιοχές υποχώρησης των μεγάλων κτηματιών και, με τη συνέργεια της σταφιδικής κρίσης και της υπερατλαντικής μετανάστευσης, σε περιοχές επικράτησης της μικρής ιδιοκτησίας.

Στο νομικό, πολιτικό και οικονομικό πλαίσιο που έθεσαν τα δύο προηγούμενα άρθρα, ο Σωκράτης Πετμεζάς διερευνά την εξέλιξη της παραγωγικότητας της ελληνικής γεωργίας κατά τους δύο τελευταίους αιώνες και τη συγκρίνει με εκείνη άλλων μεσογειακών χωρών. Στον 19ο αι. ο αγροτικός πληθυσμός σημείωσε γρήγορη αύξηση. Παράλληλα όμως, ένα σημαντικό ζήτημα που αντιμετώπιζε η γεωργία ήταν η ανεπαρκής αστική ζήτηση για αγροτικά προϊόντα αλλά και για εργατικά χέρια που πλεόναζαν στην ύπαιθρο. Ωστόσο, παρά τη συμπίεση που υπέστη η παραγωγικότητα της εργασίας και της γης από τους παράγοντες αυτούς, η παραγωγικότητα σημείωσε σημαντική άνοδο, γεγονός που οφείλεται στην εξάπλωση της σταφιδοκαλλιέργειας. Μεταξύ 1887 και 1911 η παραγωγικότητα της εργασίας και της γης έπεσαν. Οι αιτίες της πτώσης διερευνώνται στην επέκταση των καλλιεργειών για αυτοκατανάλωση στις αγροαπαυόμενες γαίες και στη μετανάστευση προς τις ΗΠΑ, και τα δύο ως απάντηση στη σταφιδική κρίση. Σε όλον τον 19ο αι. η αύξηση του δείκτη TFP (Total Factor Productivity) είναι μάλλον ικανοποιητική, σύμφωνα με τον συγγραφέα, και δεν απέχει πολύ από άλλες νοτιοευρωπαϊκές χώρες. Στην περίοδο 1911-1929 η παραγωγικότητα της εργασίας μειώθηκε ενώ η παραγωγικότητα

της γης έμεινε στάσιμη, γεγονός που συνδέεται τόσο με την ενσωμάτωση στον εθνικό κορμό των λιγότερο παραγωγικών βόρειων επαρχιών όσο και με τη μακρόσυρτη εμπόλεμη κατάσταση της χώρας. Στην περίοδο 1929-1938 η παραγωγικότητα της εργασίας αυξήθηκε σε σημαντικό ποσοστό ενώ η παραγωγικότητα της γης αυξήθηκε σε χαμηλότερο βαθμό. Στη δεκαετία του 1930, κατά τη διάρκεια της στροφής προς την αυτάρκεια, η ελληνική γεωργία παρουσιάζει μια γρήγορη αύξηση του ΤΡΡ. Στα τέλη της ίδιας δεκαετίας, η αύξηση των δημόσιων επενδύσεων στη γεωργία συνέβαλε στην ανοδική πορεία των δεικτών. Την πτώση της παραγωγικότητας τόσο της εργασίας όσο και της γης κατά την πολεμική δεκαετία, διαδέχθηκαν οι σημαντικές μεταβολές των δεκαετιών 1950-1960. Η μετανάστευση στο εξωτερικό, η αγροτική έξοδος στις πόλεις, η τάση για συγκέντρωση γης και η αύξηση των εισροών στη γεωργία ευθύνονται για τη σημαντική αύξηση στην παραγωγικότητα της γεωργίας. Όπως καταλήγει ο Σ. Πετμεζάς, στις δύο αυτές δεκαετίες, η ελληνική γεωργία γνώρισε τις δύο τελευταίες από τις τρεις αγροτικές επαναστάσεις της νεότερης εποχής.

Η Κατερίνα Μπρέγιαννη αναζητεί, στο άρθρο της, τις ρίζες της αγροτικής ανάπτυξης στο ιδιοκτησιακό καθεστώς της γης, στη διαθεσιμότητα κεφαλαίων και στην υπαγωγή της υπαίθρου στην πόλη. Η διανομή των εθνικών γαιών το 1871 και η δημιουργία της μικρής ιδιοκτησίας στην Παλαιά Ελλάδα ήταν το αποτέλεσμα της φιλελεύθερης ιδεολογίας. Με την δεύτερη αγροτική μεταρρύθμιση, στον 20ό αιώνα, επικράτησε σε όλη τη χώρα η μικρή ιδιοκτησία. Στόχος αυτής της δεύτερης μεταρρύθμισης ήταν να αυξηθεί η παραγωγικότητα της γεωργίας. Παράλληλα, η διανομή της γης ενσωμάτωσε τους πρόσφυγες και τόνωσε την εθνική τους συνείδηση. Από την άλλη, οι δεσμοί που ανέπτυξαν οι πρόσφυγες και οι πρώην κολλίγοι με τη γη ενίσχυσαν τη σχέση των αγροτών με την αγορά. Η ενσωμάτωση του αγροτικού τομέα στην οικονομία της πόλης, θα πραγματοποιηθεί μέσα από τον εκχρηματισμό του, με την ίδρυση της Αγροτικής Τράπεζας, και τον σχηματισμό ενός οιονεί βιώσιμου συνεταιριστικού κινήματος. Ωστόσο, η υπερχρέωση του αγροτικού τομέα και η διεθνής οικονομική κρίση στη δεκαετία του 1930 ενίσχυσαν τον κεντρικό έλεγχο επί του αγροτικού κόσμου, εντείνοντας τις κοινωνικές και οικονομικές ανισότητες στην ύπαιθρο. Όσον αφορά, λοιπόν, στην αγροτική πολιτική του Μεσοπολέμου, ιχνηλατείται επίσης, η σταδιακή μετάβαση από τον προστατευτισμό στα τέλη της δεκαετίας του 1920 στην έντονη κρατική παρέμβαση κατά τη δεκαετία του 1930, με τομή την αγροτική κρίση.

Ο Δημήτρης Παναγιωτόπουλος εξετάζει τη μεταβολή του οικονομικού και πολιτικού λόγου απέναντι στη γεωργία κατά τον Μεσοπόλεμο και την αμέσως μετά τον Β΄ Παγκόσμιο Πόλεμο περίοδο. Κατά τον Μεσοπόλεμο, η πολιτική της αυτάρκειας και του προστατευτισμού στη γεωργία συμβάδιζε με την προτεραιότητα που έδιναν οι οικονομολόγοι στη γεωργία για την ανάπτυξη του συνόλου της οικονομίας. Αυτή η σύμπνοια συνέπιπτε με την κοινωνική πολιτική που έδινε το προβάδισμα στη μικρή ιδιοκτησία και την αποφυγή ριζοσπαστικοποίησης των κατωτέρων κοινωνικών στρωμάτων, αγροτών και προσφύγων. Αυτή η πολιτική έθεσε σε δεύτερη μοίρα την εκβιομηχάνιση της χώρας, αλλά δεν κατόρθωσε να αλλάξει τις παραγωγικές δομές της υπαίθρου. Μετά τον πόλεμο, ο δημόσιος λόγος στρέφεται υπέρ της βιομηχανίας και θέτει σε δεύτερη, υπάλληλη θέση τη γεωργία. Μολαταύτα, η γεωργία σύντομα θα ανακάμψει, από τη δεκαετία του 1950, και μέσα σε είκοσι χρόνια θα γνωρίσει την εκμηχάνιση, τη χρήση φυτοφαρμάκων και την ευρεία διάδοση των χημικών λιπασμάτων. Το τίμημα αυτής της αλλαγής βρίσκεται στη συρρίκνωση του αγροτικού τομέα, στη μείωση του αγροτικού πληθυσμού και στην αύξηση των περιφερειακών ανισοτήτων.

Ο **Franco Cazzola** στο άρθρο του επικεντρώνεται στη μελέτη της κοιλάδας του Πάδου και τις εντατικές καλλιέργειες. Η κρίση τιμών στα εγχώρια σιτηρά, λόγω των αθρόων εισαγωγών από το 1873 και εξής, συμπαρέσυρε στην πτώση και τις τιμές άλλων προϊόντων που παράγονταν στην κοιλάδα του Πάδου, όπως το ρύζι, το καλαμπόκι, το λινάρι και η κάνναβη. Η απάντηση στην κρίση ήταν η εγκατάλειψη των παραδοσιακών καλλιεργειών του σταριού και του ρυζιού και η αναζήτηση εναλλακτικών δρόμων. Μία εναλλακτική λύση ήταν η αύξηση των αποδόσεων ανά εκτάριο με τη χρησιμοποίηση χημικών λιπασμάτων και μηχανημάτων. Μία άλλη λύση ήταν η καλλιέργεια ζωοτροφών και η κτηνοτροφία με την παράλληλη δημιουργία υποδομών για γαλακτοκομική και τυροκομική παραγωγή. Αυτή η λύση βρήκε έδαφος στη Λομβαρδία και στη δεξιά όχθη του Πάδου, μέχρι και την Κεντρική Εμίλια Ρομάνια. Η ένταξη νέων προϊόντων-τροφίμων στην αμειψισπορά ήταν μία τρίτη λύση που διαδόθηκε στην Εμίλια Ρομάνια. Οι πρώτες απόπειρες για καλλιέργεια οπωροφόρων δένδρων ξεκινούν από τη δεκαετία του 1880, η σημαντική επέκταση ωστόσο παρατηρείται μετά τη δεκαετία του 1920. Εκείνες οι καλλιέργειες όμως που διαδόθηκαν άμεσα και σε έκταση, ήδη από τα τέλη του 19ου αιώνα, ήταν δύο προϊόντων που προοριζόνταν αποκλειστικά για βιομηχανική χρήση, των ζαχαρότευτλων και της τομάτας. Η κρίση που έπληξε την ιταλική γεωργία από το 1927 έως το 1935 οφειλόταν αφενός σε έναν συνδυασμό οικονομικής και

χρηματιστικής πολιτικής της φασιστικής κυβέρνησης και αφετέρου στις συνέπειες της παγκόσμιας οικονομικής ύφεσης του 1929. Η μουσολινική *Battaglia del grano*, δηλαδή η ενθάρρυνση της εγχώριας σιτοπαραγωγής, δεν απέφερε τα αναμενόμενα αποτελέσματα αφού η αύξηση της παραγωγής δεν οφειλόταν στην αύξηση των αποδόσεων αλλά στην εισαγωγή νέων γαιών στην καλλιέργεια. Μετά τον Β΄ Παγκόσμιο Πόλεμο θα παρατηρηθεί θεαματική επέκταση της δενδροκαλλιέργειας οπωροφόρων και της καλλιέργειας λαχανικών και ενίσχυση του αγροβιομηχανικού τομέα, στα χνάρια εκείνου που πρωτοκαθίρωσε η κρίση τιμών των αγροτικών προϊόντων στα τέλη του 19ου αιώνα.

Οι **Manuel González de Molina**, **David Soto Fernández**, **Juan Infante Amate** και **Gloria Guzmán Casado**, στο δικό τους άρθρο, διακρίνουν τέσσερις περιόδους στην πορεία της ισπανικής γεωργίας στον 20ό αιώνα. Στην πρώτη περίοδο, από το 1900 έως το 1933, η αγροτική παραγωγή αυξήθηκε κατά 52%, αύξηση η οποία αποδίδεται στον εκσυγχρονισμό της γεωργίας, χωρίς ωστόσο να αναφέρεται σε τί συνίσταται αυτός ο εκσυγχρονισμός. Η δεύτερη περίοδος συμπίπτει με το φρανκικό καθεστώς και δείχνει με δραματικό τρόπο πώς η αυτάρκεια και η καταστολή αλλά και η διεθνής απομόνωση της Ισπανίας ανέκοψαν την πορεία της προηγούμενης περιόδου και καταδίκασαν τη γεωργία σε στασιμότητα ή συρρίκνωση. Στις αρχές της δεκαετίας του 1960 αρχίζει η τρίτη περίοδος κατά την οποία η φιλελευθεροποίηση της ισπανικής οικονομίας –στο πλαίσιο ακόμη του δικτατορικού καθεστώτος– και η Πράσινη Επανάσταση (βελτιωμένοι σπόροι, χημικά λιπάσματα, φυτοφάρμακα, άρδευση) οδήγησαν σε θεαματική ανάκαμψη της αγροτικής παραγωγής. Στην τέταρτη περίοδο, 1990-2008, η αγροτική παραγωγή σχεδόν τετραπλασιάστηκε. Μία σημαντική παρατήρηση των συγγραφέων: αν η αγροτική παραγωγή γνώρισε πολύ μεγάλη αύξηση τις τελευταίες δεκαετίες, η κτηνοτροφική αυξήθηκε ακόμη πιο θεαματικά. Και τούτο διότι μεταβλήθηκε το διατροφικό μοντέλο των Ισπανών, το οποίο μετατοπίστηκε από τη μεσογειακή διατροφή σε μία διατροφή βασισμένη περισσότερο στο κρέας, τα αυγά και τα γαλακτοκομικά προϊόντα. Το μεγαλύτερο μέρος της αγροτικής παραγωγής μεταξύ 1960 και 2008 κατευθύνθηκε κυρίως στην παραγωγή ζωοτροφών. Εάν τα ισπανικά αγροοικοσυστήματα γνώρισαν μέχρι τη δεκαετία του 1960 μια διαδικασία «αγροτοποίησης» («*agricolización*»), μετά από αυτή τη χρονολογία και μέχρι σήμερα, γνώρισαν μία έντονη διαδικασία «κτηνοτροφοποίησης» («*ganaderización*»).

Η άνοδος της παραγωγικότητας στην ισπανική γεωργία είχε το τίμημά της. Μείωση των αγροτικών εισοδημάτων, εγκατάλειψη της υπαίθρου, μείωση της

βιοποικιλότητας, σημαντική αύξηση στην κατανάλωση ενέργειας και απειλή των αγροτικών οικοσυστημάτων. Λαμβάνοντας υπόψιν όλες τις ανωτέρω επισημάνσεις οι συγγραφείς καταλήγουν στο συμπέρασμα ότι η ιστορία της ισπανικής γεωργίας δεν μπορεί πλέον να θεωρείται σαν μια ιστορία επιτυχίας. Μπορούμε να προσθέσουμε ότι σε καμία χώρα όπου η γεωργία είχε παρόμοια πορεία δεν μπορεί η ιστορία της γεωργίας να θεωρηθεί ως επιτυχία. Επιτυχία να, ως προς το ότι κατάφερε να θρέψει τον πληθυσμό της, αλλά αρκετός σκεπτικισμός για το αν θα μπορεί και αύριο να κάνει το ίδιο.

Οι αγροτικές επαναστάσεις στην ιστοριογραφία

Από τη δεκαετία του 1960 έως τη δεκαετία του 1990 περίπου, η ιστορία της γεωργίας κατά τους δύο τελευταίους αιώνες, έχει ιδωθεί, από ορισμένες ευρωπαϊκές ιστοριογραφίες ως μία αποτυχία ή καθυστέρηση.¹ Η προσέγ-

---

1. Βλ. ενδεικτικά, Κώστας Βεργόπουλος, *Το αγροτικό ζήτημα στην Ελλάδα. Η κοινωνική ενσωμάτωση της γεωργίας*, Αθήνα, Εξάντας, 1975. Συχνά η αισιόδοξη ή απαισιόδοξη άποψη σχετίζεται με την κοινωνική και πολιτική θέση των αγροτών και όχι με την εξέλιξη των μεγεθών της αγροτικής οικονομίας. Βλ. χαρακτηριστικά την προσέγγιση της αγροτικής μεταρρύθμισης του 20ού αι. από οικονομολόγους, πολιτικούς και ιστορικούς, που παρουσιάζει η Ευγενία Μπουρνόβα, «Η ελληνική ιστοριογραφία απέναντι στην αγροτική μεταρρύθμιση» στο Πασχάλης Μ. Κιτρομηλίδης – Τριαντάφυλλος Ε. Σκλαβενίτης (επιμ.), *Δ' Διεθνές Συνέδριο Ιστορίας, Ιστοριογραφία της νεότερης και σύγχρονης Ελλάδας 1833-2002*, Πρακτικά, τόμος Β', σ. 373-387. Το πρόσφατο έργο του Σωκράτη Πετμεζιά *Προλεγόμενα στην ιστορία της ελληνικής αγροτικής οικονομίας του Μεσοπολέμου*, Αθήνα, Αλεξάνδρεια, 2012, δεν μπορεί να ταξινομηθεί εύκολα ως απαισιόδοξη, αισιόδοξη ή σκεπτικιστική ερμηνεία και δείχνει την απολυτότητα των διαχωρισμών αυτών αν δεν συνοδεύονται από πολυεστιακές προσεγγίσεις, π.χ. στον Μεσοπόλεμο δεν επιταχύνθηκε ο εκσυγχρονισμός της γεωργίας αλλά βελτιώθηκε η θέση των αγροτών, αμβλύνθηκαν οι κοινωνικές ανισότητες και έγινε σύγκλιση των τοπικών οικονομιών. Αντίθετα, μετά τη δεκαετία του 1960, υλοποιήθηκαν οι τρεις αγροτικές επαναστάσεις αλλά διευρύνθηκαν οι περιφερειακές ανισότητες. Η αισιόδοξία του αγροτοκοινωνιολόγου Στάθη Δαμιανάκου δεν αφορά τόσο στην εξέλιξη των μεγεθών της ελληνικής αγροτικής οικονομίας, των οποίων την εκτίναξη αποδέχεται ανεπιφύλακτα ο ίδιος, όσο στην εγγενή δυναμικότητα του ελληνικού αγροτικού κόσμου να προσχωρεί στη νεωτερικότητα χωρίς να απολλύει τα παραδοσιακά του χαρακτηριστικά, βλ. Στάθης Δαμιανάκος, *Από τον χωρικό στον αγρότη. Η ελληνική αγροτική κοινωνία απέναντι στην παγκοσμιοποίηση*, Αθήνα, Εξάντας-ΕΚΚΕ, 2002, ιδιαίτερα σ. 306-318. Εύη Καρούζου, «Η ισπανική ιστοριογραφία κατά τη φρανκική και μεταφρανκική περίοδο (1940-1990)», *Μνήμων*, 19 (1997), σ. 161-184, καθώς και το κείμενο των González de Molina et al. στο παρόν αφιέρωμα. Marta Petrusiewicz, *Latifondo. Economia morale e vita materiale in una periferia dell'Ottocento*, Venezia, Marsilio editori, 1990, σ. IX-XXXIV. François Crouzet, "The historiography of French economic growth in the nineteenth century", *Economic History Review*, LVI, 2(2003), σ. 215-242.

γηση αυτή, επηρεασμένη και από τη μαρξιστική σκέψη, είχε ως κριτήριο για την ανάπτυξη της γεωργίας την εκβιομηχάνισή της και συνακόλουθα τον «ιστορικό» της ρόλο να συμβάλει στην ανάπτυξη του συνόλου της οικονομίας. Αυτή την άποψη τη διαδέχθηκε, από τη δεκαετία του 1990 και εξής, μία πιο αισιόδοξη άποψη, η οποία διέκρινε σημαντικές αλλαγές στην παραγωγή μεμονωμένων κλάδων της αγροτικής παραγωγής (π.χ. κηπευτικά, γαλακτοκομικά κ.ά.) ή και στο σύνολό της. Λίγο αργότερα, και κυρίως από το 2000 και εξής, την αισιοδοξία διαδέχθηκε ο σκεπτικισμός, αφού τώρα στα κριτήρια ανάλυσης προστέθηκαν έννοιες ή εργαλεία, άγνωστα μέχρι πρότινος, όπως αειφόρος ανάπτυξη, βιομάζα, κοινωνικός μεταβολισμός² κ.ά. –που χρησιμοποιούν και οι Manuel González de Molina et al. στο παρόν αφιέρωμα– που δείχνουν, αφενός, τις επιπτώσεις στο περιβάλλον και την ανθρώπινη υγεία από τη γεωργία που προέκυψε από την Πράσινη Επανάσταση της δεκαετίας του 1960 και, αφετέρου, την επανεκτίμηση της πολιτικής των επιδοτήσεων μιας γεωργίας που υπερέβη τους στόχους της σε βάρος όχι μόνο του περιβάλλοντος αλλά και των εισοδημάτων ευρέων καταναλωτικών στρωμάτων φορολογουμένων.³ Οι τάσεις αυτές –αισιοδοξία-αισιοδοξία-σκεπτικισμός– ισχύουν και στη Γαλλία αλλά διαφέρουν οι περίοδοι στις οποίες εμφανίζονται: η πρώτη άποψη, της καθυστέρησης-στασιμότητας, εμφανίζεται αμέσως μετά τον Β΄ Παγκόσμιο Πόλεμο. Η δεύτερη άποψη, της αναθεώρησης-αισιοδοξίας, ξεκινάει από τη δεκαετία του 1960 και η τρίτη άποψη εμφανίζεται τα τελευταία χρόνια.⁴ Σε όλες τις περιπτώσεις, το πολιτικό-ιδεολογικό πλαίσιο της κάθε χώρας είναι αυτό που καθορίζει το πότε θα εμφανιστεί η κάθε τάση.

Παράλληλα όμως, η ερμηνεία της αγροτικής ιστορίας σχετίζεται με το αν στις προσεγγίσεις μας αναφερόμαστε μόνο στις οικονομικές επιδόσεις της γεωργίας ή και σε άλλες, αρκετά προφανείς, όπως κοινωνικές, πολιτικές και θεσμικές. Ένα καλό παράδειγμα είναι η ιστορία της ιταλικής γεωργίας, με επιμέλεια του Piero Bevilacqua, ο οποίος τείνει να συμμαρτυρεί την αισιόδοξη ερμηνεία: η ανάπτυξη της ιταλικής γεωργίας κατά τους δύο

---

2. Κοινωνικός μεταβολισμός είναι το σύνολο των υλικών και ενεργειακών ροών που χρειάζεται ένα κοινωνικοοικονομικό σύστημα για να επιβιώσει.

3. Σε αντίθεση με τη γενική τάση, το έργο του Giovanni Federico συνεχίζει την αισιόδοξη άποψη μέχρι πρόσφατα, *Feeding the World: An Economic History of Agriculture, 1800-2000*, Princeton, NJ: Princeton University Press, 2005.

4. Francois Crouzet, “The historiography ...”, ό. π.

τελευταίους αιώνες δεν συναρτάται μόνο με οικονομικά μεγέθη αλλά και με κοινωνικές και θεσμικές αλλαγές στην Ιταλία, μερικές φορές το ίδιο σαρωτικές με τα οικονομικά μεγέθη. Η άποψη του Bevilacqua ότι η Ιταλία ήταν γνωστή μέχρι πρότινος (γράφει το 1989), στην ευρωπαϊκή ιστοριογραφία κυρίως μέσα από την φασιστική εικοσαετία δείχνει την προσπάθεια του συγγραφέα να προβάλλει τη γεωργία ως έναν κοινωνικοοικονομικό τομέα, μέσω του οποίου η Ευρώπη οφείλει να ρίξει τη ματιά της στην Ιταλία.⁵

Ο όρος «αγροτική επανάσταση» είναι ο πλέον διαδεδομένος για τον χαρακτηρισμό της ποιότητας και της ποσότητας των μεταβολών στη γεωργία που έχουν επίπτωση στη διατροφή ενός πληθυσμού. Οι τεχνολογικές καινοτομίες ως κυρίαρχος μοχλός ανάπτυξης της γεωργίας βρίσκονται τουλάχιστον από τη δεκαετία του 1960 στις προσεγγίσεις των ιστορικών. Έτσι, με τον όρο «αγροτικές επαναστάσεις» νοούνται οι τεχνολογικές παρεμβάσεις οι οποίες ευθύνονται για την αύξηση της παραγωγικότητας στη γεωργία. Ωστόσο, ο όρος «αγροτική επανάσταση» χρησιμοποιείται στη βιβλιογραφία ήδη στις αρχές του 20ού αιώνα, για να δηλώσει, στη βρετανική οικονομική ιστορία του λόρδου Ernle και των επιγόνων του, τόσο τα νέα συστήματα καλλιέργειας και κτηνοτροφίας όσο και τις περιφράξεις.⁶ Την ίδια εποχή, στην αμερικανική ιστορία, η «αγροτική επανάσταση» χρησιμοποιείται για να τονιστεί η σημασία των νέων μηχανημάτων στον προεμφυλιακό μετασχηματισμό της γεωργίας. Ωστόσο το 1927, ο Charles Beard, στην περίφημη *Ανάδυση του αμερικανικού πολιτισμού*, αναγνώριζε ως επανάσταση την αποδιάρθρωση των φυτειών του Νότου, μετά τον εμφύλιο, και την επέκταση των συνόρων.⁷ Οι αναφορές αυτές υποδηλώνουν ότι οι παλαιότερες του 1960 προσεγγίσεις συμπεριελάμβαναν στον όρο «αγροτική επανάσταση» όχι μόνο τις τεχνολογικές καινοτομίες αλλά και τις θεσμικές και πολιτικές ανατροπές που είχαν σημαντικές επιπτώσεις στη γεωργία. Μετά τα μέσα του 20ού αιώνα, όταν ο θρίαμβος της Πράσινης επανάστασης ήταν ορατός, ειδικά στις ΗΠΑ, αναγνωριζόταν από όλο και περισσότερους ότι η τεχνολογική έφοδος στη γεωργία ήταν «η αληθινή» επανάσταση.

---

5. Piero Bevilacqua, "Presentazione" στο Piero Bevilacqua (a cura di), *Storia dell'agricoltura italiana in età contemporanea*, τόμος 1ος, Βενετία, Marsilio editori, 1989, σ. XVII-XXIV.

6. Earle D. Ross and Robert L. Tontz, "The Term 'Agricultural Revolution' as Used by Economic Historians", *Agricultural History*, vol. 22, No 1 (Jan. 1948), σ. 32-38, ιδιαίτερα σ. 35.

7. Beard, Charles A. and Beard, Mary R., *The Rise of American Civilization*, 1927, ιδιαίτερα: The Second American Revolution. The Industrial Era.

Στη δεκαετία του 1960 βρίσκουμε ακόμη ορισμούς της αγροτικής επανάστασης στην Ευρώπη που περιλαμβάνουν τόσο θεσμικές αλλαγές όσο και τεχνολογικές. Το 1968 ο F. M. L. Thompson υποστηρίζει ότι υπάρχει μία πρώτη φάση μεταβολής στη γεωργία που χαρακτηρίζεται πρώτον από τις φυσικές αλλαγές που επέφεραν οι περιφράξεις, δεύτερον από τις οικονομικές μεταβολές που εντοπίζονται στην εντατικοποίηση της καλλιέργειας –με την αύξηση κεφαλαίου και εργασίας– και τρίτον από τις τεχνικές αλλαγές που παρατηρούνται στην αμειψισπορά και τη βελτίωση των ζώων. Αυτή η φάση που ταυτίζεται με την πρώτη αγροτική επανάσταση, είχε ολοκληρωθεί στη Βρετανία, σύμφωνα με τον Thompson, το 1815, όταν είχαν γίνει οι περισσότερες περιφράξεις. Η επόμενη φάση που ταυτίζεται με τη δεύτερη αγροτική επανάσταση, είναι εκείνη της αντικατάστασης της εργασίας, έως έναν βαθμό, από τις μηχανές και της χρήσης χημικών λιπασμάτων και ζωοτροφών και είχε ολοκληρωθεί το 1880, πάντα στη Βρετανία. Στη Γερμανία, αντίθετα, η πρώτη και η δεύτερη επανάσταση έλαβαν χώρα μαζί, στο τελευταίο τέταρτο του 19ου αι. και μέχρι το 1914. Σε αυτή τη δεύτερη επανάσταση, η αύξηση του καταβαλλόμενου στη γεωργία κεφαλαίου γίνεται σε μεγάλο βαθμό από τους μισθωτές γεωργούς. Αυτή η αυξανόμενη συμμετοχή του μισθωτή στο κυκλοφοριακό κεφάλαιο και το γεγονός ότι η γεωργία μετατρέπεται σε μια δραστηριότητα, στην οποία μεταποιούνται πρώτες ύλες, κυρίως αγορασμένες, ώστε να παράγουν ένα πωλήσιμο τελικό προϊόν είναι τα στοιχεία που κάνουν πολλούς να ισχυρίζονται ότι η γεωργία εμπορευματοποιήθηκε μέσα από αυτή τη δεύτερη αγροτική επανάσταση. Η τελευταία φάση, για τον Thompson, ταυτίζεται με την αντικατάσταση της εργασίας από τις μηχανές και με την αλματώδη αύξηση στη χρήση λιπασμάτων. Είναι η εποχή, κυρίως στον 20ό αι., όπου η ιδέα της μικτής καλλιέργειας και της ισορροπίας μεταξύ δημητριακών και κτηνοτροφίας δίνουν τη θέση τους στην εξειδίκευση σε ένα προϊόν.⁸

Μερικά χρόνια αργότερα, το 1989, ο Paul Bairoch, επισημαίνει τρεις αγροτικές επαναστάσεις αλλά δεν υπεισέρχεται σε θεσμικά ζητήματα. Εξετάζει την οικονομικο-τεχνική πλευρά των επαναστάσεων και δίνει έμφαση στην αύξηση της παραγωγικότητας στη γεωργία και λιγότερο στην αύξηση των αποδόσεων.⁹

---

8. F. M. L. Thompson, “The Second Agricultural Revolution, 1815-1880”, *The Economic History Review*: second series, vol. 21, Issue 1, April 1968, σ. 62-77.

9. Paul Bairoch, “Les trois révolutions agricoles du monde développé. Rendements et productivité de 1800 à 1985”, *Annales. Économies, Sociétés, Civilisations*, 44e année, N. 2, 1989, σ. 317-353.

Για τον Bairoch, η πρώτη αγροτική επανάσταση στην Αγγλία συμβαίνει γύρω στα 1680/1700 ενώ στις άλλες ανεπτυγμένες χώρες από τα 1770/1810 και χαρακτηρίζεται από τη βελτίωση και γενίκευση της αμειψισποράς που επέφερε περιορισμό ή και εξαφάνιση της αγρανάπαυσης, από τη βελτίωση των σπόρων και των ζώων, από τη χρήση βελτιωμένων εργαλείων και από την ενσωμάτωση της κτηνοτροφίας στη γεωργία. Την έναρξη της δεύτερης αγροτικής επανάστασης την τοποθετεί στα 1850/70 και τη συνδέει με τις πρώτες φάσεις εκμηχάνισης της αγροτικής εργασίας και τη χρήση χημικών λιπασμάτων. Η τρίτη αγροτική επανάσταση, 1936/50-1985, είναι η εποχή των φυτοφαρμάκων, της πιο επιστημονικής επιλογής σπόρων και ζώων, της εντατικοποίησης της εκμηχάνισης, του αναδασμού, των χημικών λιπασμάτων και της σημαντικής μείωσης του αριθμού των αγροτών.

Στις τελευταίες δεκαετίες, βρίσκουμε έργα στα οποία κυριαρχεί, ως επί το πλείστον, το στοιχείο της τεχνολογικής αλλαγής. Το 2005, ο Giovanni Federico υποστηρίζει ότι η αύξηση της παραγωγικότητας στη γεωργία οφείλεται στις τεχνολογικές αλλαγές και ότι άλλοι παράγοντες ήταν σημαντικοί μόνο εάν προωθούσαν ή παρεμπόδιζαν την εφαρμογή της τεχνολογίας στη γεωργία.¹⁰ Για τους θεσμούς ο Federico λέει χαρακτηριστικά ότι προσαρμόστηκαν επιτυχώς στις ανάγκες της τεχνολογικής προόδου, άποψη όμως που δεν συμμερίζονται σύγχρονοί του οι οποίοι αναγνωρίζουν κατιτίς παραπάνω στον ρόλο που παίζουν οι θεσμοί στην ανάπτυξη της γεωργίας, όπως για παράδειγμα, τα δικαιώματα ιδιοκτησίας και οι αγορές.¹¹ Αυτή είναι και η θέση της Ελευθερίας Ζέη στο άρθρο της. Προς ενίσχυση αυτής της άποψης, αρκεί να ρίξουμε μια ματιά στις ετήσιες εκθέσεις της Παγκόσμιας Τράπεζας. Έννοιες όπως «investing in people», βελτίωση διακυβέρνησης και έμφυλες σχέσεις στη γεωργία, στις υπό ανάπτυξη χώρες, θεωρείται ότι μπορούν να παίζουν καθοριστικό ρόλο στην ανάπτυξη της γεωργίας και του συνόλου

---

10. Giovanni Federico, *Feeding the World...*, ό. π.

11. Giovanni Federico, *Feeding the World...*, ό. π., σ. 186, 222 και βιβλιοκρισία του έργου αυτού του Giovanni Federico από τον Bruce Gardner, στο EH.NET (March 2006): http://eh.net/book_reviews/feeding-the-world-an-economic-history-of-agriculture-1800-2000. Ο Giovanni Federico εισάγει τόσες προειδοποιήσεις-εξαιρέσεις στο έργο του ώστε αποδυναμώνει, ως έναν βαθμό, τα επιχειρήματά του. Ως οικονομολόγος –όπως επιλέγει να παρουσιάσει τον εαυτό του– μπορεί να υποβαθμίζει –για να προστατέψει την «καθαρότητα» των παραμέτρων του– τις πολιτικές παραμέτρους και τον ρόλο τους στην ανάπτυξη αλλά ο ιστορικός, ευτυχώς, δεν μπορεί να το κάνει.

της οικονομίας.¹² Από την άλλη, η αγροτική πολιτική παρέμβαση σε θεσμούς όπως οι αγορές, μπορεί να προωθήσει ή να αναχαιτίσει την παραγωγικότητα της γεωργίας. Η στήριξη συγκεκριμένων αγροτικών προϊόντων, μέσω των επιδοτήσεων, στην αμερικανική γεωργία από την Agricultural Adjustment Act (AAA) του Φραγκλίνου Ρούσβελτ το 1933 μέχρι την κατάργησή της το 1996 (με την Federal Agriculture Improvement and Reform Act), επέφερε ανακατατάξεις τόσο στα παραγόμενα προϊόντα όσο και στην παραγωγικότητα της γεωργίας. Η επιλογή της «πολιτικής αγροτικών προϊόντων» αντί της «αγροτικής πολιτικής»¹³ έδωσε ένα ωραίο παράδειγμα, όπως επισημαίνει ο James C. Scott, μια παραλλαγή της παροιμίας «πρόσεχε τι ευχή κάνεις»: μια πολιτική «νίκη» των καλλιεργητών βαμβακιού στον Νότο χρησίμευσε, με απρόβλεπτο τρόπο, στη μεταβολή της κατάστασής τους. Στον Νότο όπου η «δουλοπαροικία», με τη μορφή της επίμορτης αγροληψίας, είχε αντικαταστήσει τη δουλεία, οι γαιοκτήμονες κράτησαν για τον εαυτό τους τις επιδοτήσεις του προϊόντος που όριζε η AAA. Όταν τους ζητήθηκε να εφαρμοστεί ο νόμος και να μοιραστούν τις επιδοτήσεις με τους καλλιεργητές, οι γαιοκτήμονες απάντησαν απολύοντας τους καλλιεργητές, κάνοντας στροφή σε καλλιέργειες μεγαλύτερης έντασης κεφαλαίου και διαφοροποιώντας την παραγωγή καλλιεργώντας σόγια και ζωοτροφές και ασκώντας την κτηνοτροφία.¹⁴

Οι αγροτικές επαναστάσεις στην Ελλάδα

Η αμηχανία μπροστά στη δυνατότητα να ονομάσουμε «αγροτικές επαναστάσεις» τις τομές που γνώρισε η ελληνική γεωργία κατά τους δύο τελευταίους

---

12. The World Bank. *Annual Report 2004*, vol. 1, σ. 29-30, 65-67. Επίσης, The World Bank, *Gender in agriculture. Sourcebook*, 2009. Ένα παράδειγμα για τη λειτουργία των θεσμών σε μια τέτοια χώρα: για την απεμπλοκή της αγοράς γης, οι γυναίκες ενοικιάζουν αντί να αγοράζουν τεμάχια γης για καλλιέργεια, απαλύνοντας έτσι την απειλή ανατροπής των παραδοσιακών ρόλων μεταξύ των δύο φύλων, σ. 143. Πβ. τον ρόλο της γυναίκας στην επικράτηση ενός ατομικιστικού, φιλελεύθερου καθεστώτος ιδιοκτησίας της γης, στο άρθρο της Ελευθερίας Ζέη στο παρόν αφιέρωμα.

13. Η αγροτική πολιτική περιλαμβάνει πολύ περισσότερα από την πολιτική αγροτικών προϊόντων, όπως π.χ. μέριμνα για το αγροτικό τοπίο, τους φυσικούς πόρους, τα αγροτικά εισοδήματα, τις μορφές κοινωνικής και συνεταιριστικής οργάνωσης στην ύπαιθρο, κ.λ.π.

14. Ο James C. Scott προλογίζει το έργο του Bill Winders, *The Politics of Food Supply. U.S. Agricultural Policy in the World Economy*, New Haven & London, Yale University Press, 2012, σ. IX-X.

αιώνες οφείλεται, έως έναν βαθμό, στο γεγονός ότι αυτές οι τομές έγιναν με καθυστέρηση και δεν είχαν ίσως το δυναμικό εκτόπισμα να συμπαρασύρουν στην ανάπτυξη το σύνολο της οικονομίας. Όμως μια άλλη ανάγνωση είναι ότι οι αλλαγές που έλαβαν χώρα ήταν πιο αργές και σταδιακές ώστε να χάνουν το προνόμιο να χαρακτηριστούν με την πρώτη ματιά ως επανάσταση. Σε αυτές τις αλλαγές μπορούμε να εντάξουμε τόσο τις θεσμικές όσο και τις τεχνο-παραγωγικές μεταβολές. Ωστόσο υπάρχει μία περίπτωση κατά την οποία η Ελλάδα γνωρίζει λίγο-πολύ ταυτόχρονα με τις περισσότερες ευρωπαϊκές χώρες τις τεχνοπαραγωγικές αλλαγές και αυτή είναι, όπως μας λένε ο Σωκράτης Πετμεζάς και ο Δημήτρης Παναγιωτόπουλος στο άρθρο τους, η περίοδος που ξεκινάει από τη δεκαετία του 1950 αλλά κυρίως από εκείνη του 1960.¹⁵ Είναι η ίδια εποχή που η Ισπανία γνωρίζει κι εκείνη τη δική της αντίστοιχη επανάσταση, μέσα από τα πλάνα ανάπτυξης που εγκαινιάζει το φρανκικό καθεστώς και μας την παρουσιάζουν στο άρθρο τους οι Manuel González de Molina et al.

Προκειμένου να αναζητήσουμε τις ελληνικές επαναστάσεις στη γεωργία, είναι καλό να ορίσουμε τι περιλαμβάνει η καθεμία από αυτές. Στην πρώτη επανάσταση μπορούμε να εντάξουμε αφενός τις θεσμικές αλλαγές που επηρεάζουν τη λειτουργία και την παραγωγικότητα της γεωργίας, κυρίως τις αλλαγές στο δικαίωμα της ιδιοκτησίας, αφετέρου αλλαγές στη διαχείριση και αναδιοργάνωση της αγροτικής εκμετάλλευσης, συμπεριλαμβάνοντας σε αυτήν την τελευταία και την αμειψισπορά και τον περιορισμό της αγρανάπαυσης.¹⁶ Στη δεύτερη αγροτική επανάσταση εντάσσουμε τον περιορισμό της αγρανάπαυσης, βελτιωμένες αμειψισπορές, τη χρήση χημικών λιπασμάτων και αγορασμένων ζωοτροφών. Στην τρίτη επανάσταση, περιλαμβάνονται οι αυξημένες εισροές στη γεωργία όπως η χρήση μηχανημάτων, χημικών λιπασμάτων, βελτιωμένων σπόρων και ειδών ζώων, φυτοφαρμάκων.

---

15. Βλ. και Σωκράτης Δ. Πετμεζάς, *Προλεγόμενα...*, ό. π., για τη συμπύκνωση τριών αγροτικών επαναστάσεων σε μία, αυτήν την ίδια εποχή, σ. 299-305. Επίσης, Paul Bairoch, “Les trois révolutions...”, ό. π., σ. 321.

16. Carmen Sarasúa, Peter Scholliers, “The rise of a food market in European history”, στο Carmen Sarasúa, Peter Scholliers and Leen Van Molle, *Land, shops and kitchens. Technology and the food chain in twentieth-century Europe*, Turnhout (Belgium), Brepols, 2005, σ. 19. Σύμφωνα με τον F.M.L. Thompson, η πρώτη αγροτική επανάσταση στη Βρετανία είχε ολοκληρωθεί μέχρι το 1815 (όταν είχαν γίνει οι περισσότερες περιφράξεις). Αυτή η πρώτη επανάσταση ήταν κυρίως μια διαχειριστική επανάσταση διότι ο γεωργός έπρεπε να διαχειριστεί τους πόρους της εκμετάλλευσής του με ορθολογικό και αποτελεσματικό τρόπο προκειμένου να επιτύχει καλύτερες αποδόσεις και καλύτερα εισοδήματα, ό. π., σ. 63-64.

Οι θεσμικές αλλαγές στην ελληνική γεωργία για την περίοδο που θα ονομάζαμε πρώτη αγροτική επανάσταση, δεν διαφέρουν από τις ανάλογες ευρωπαϊκές και σχετίζονται με την ανάδειξη και καταξίωση του δικαιώματος της ατομικής ιδιοκτησίας. Ο ορισμός του θεσμικού πλαισίου τέθηκε κατά την Ελληνική Επανάσταση του 1821 αλλά η υλοποίησή του διέτρεξε όλον τον 19ο αιώνα. Η παράλληλη ενηλικίωση του δικαιώματος της ατομικής ιδιοκτησίας και της εθνικής ολοκλήρωσης, που επισημαίνει η Ελευθερία Ζέη στο άρθρο της, δεν διαφέρει από εκείνη της Ισπανίας. Η από αιώνες κρατική υπόσταση της Ισπανίας δεν αναιρεί το γεγονός ότι η εθνική της αφύπνιση ήλθε μέσα από τον δικό της αγώνα ανεξαρτησίας ενάντια στα ναπολεόντεια στρατεύματα ενώ τα επαναστατικά, φιλελεύθερα κόρτες του Κάδιθ, το 1812 καθιέρωσαν το δικαίωμα της απόλυτης ιδιοκτησίας. Η αναζήτηση των αντιστοιχιών ανάμεσα στο οθωμανικό και το βυζαντινορωμαϊκό δίκαιο οδήγησε στην αναγνώριση της πλήρους ατομικής ιδιοκτησίας για εκείνους που διέθεταν τίτλο για το *tassaruf*, δηλαδή την κατοχή και όχι την ιδιοκτησία της γης.¹⁷ Η προσπάθεια των ισπανών φιλελευθέρων να εξορθολογίσουν το κοινωνικοοικονομικό καθεστώς της Ισπανίας κατέληξε στο ίδιο ακριβώς αποτέλεσμα. Τα *señoríos jurisdiccionales* εξισώθηκαν με την απόλυτη ατομική ιδιοκτησία. Η ύπαρξη του ζητήματος των εθνικών γαιών στο ελληνικό κράτος δεν ανέτρεψε αυτή τη διαδικασία, απλώς επιμήκυνε την περίοδο της προ-ιδιοκτησιακής κατάστασης της γεωργίας αλλά μόνο για ένα τμήμα της καλλιεργήσιμης γης.

Παράλληλα με το δικαίωμα της απόλυτης ιδιοκτησίας, στη δεκαετία του 1830, η Αντιβασιλεία προσπάθησε να προωθήσει το δικό της σχέδιο για τις ελληνικές «περιφράξεις». Ένα από τα πρώτα μέτρα της, με το διάταγμα της 15ης Δεκεμβρίου 1833, ήταν να αφαιρέσει από τις κοινότητες τη νομή των λιβαδιών που βρίσκονταν στην περιφέρειά τους. Την έννοια της κοινότητας αντικαθιστούσε ο δήμος, μία έννοια περισσότερο διοικητική, σε αντίθεση με την κοινότητα που είχε περιεχόμενο κοινωνικό που υποδήλωνε τους στενούς κοινωνικούς δεσμούς μεταξύ των μελών της. Όλα τα λιβάδια για τα οποία δεν μπορούσαν οι κοινότητες να παρουσιάσουν ταπί, δηλαδή οθωμανικό έγγραφο που νομιμοποιούσε την κατοχή των λιβαδιών, θεωρούνταν δημόσια, ενώ εκείνα για τα οποία υπήρχε ταπί, θεωρούνταν εθνικοιδιόκτητα και πλήρωναν έγγειο φόρο 16% επί του εισοδήματος του κατόχου.

---

17. Εύη Καρούζου, «Θεσμικό πλαίσιο και αγροτική οικονομία» στο Κώστας Κωστής – Σωκράτης Πετμεζάς, *Η ανάπτυξη της ελληνικής οικονομίας τον 19ο αιώνα*, Αθήνα, Αλεξάνδρεια, 2006, σ. 175-218.

Με τις ενέργειες αυτές η Αντιβασιλεία δεν απέβλεπε μόνο στην πολιτική και κοινωνική αποδυνάμωση των φυγόκεντρων δυνάμεων της περιφέρειας αλλά είχε κατά νού ίσως όχι ένα μοντέλο ανάπτυξης της γεωργίας και της κτηνοτροφίας αλλά οπωσδήποτε ένα μοντέλο επάρκειας της γεωργίας, για την υλοποίηση του οποίου έπρεπε να καταργηθούν τα ανορθολογικά στοιχεία του ιδιοκτησιακού καθεστώτος και να ενισχυθεί ο χαρακτήρας της απόλυτης ατομικής ιδιοκτησίας.¹⁸ Την ίδια εποχή, τα σχέδια αγροτικού εποικισμού της Αντιβασιλείας στόχευαν στη δημιουργία αγροτικών νησίδων στην ελληνική ύπαιθρο που θα λειτουργούσαν ως πρότυπες αγροτικές κοινωνίες που με την εξορθολογισμένη τους γεωργία θα συμπαρέσυραν τις παραδοσιακές κοινότητες στη βελτίωση των μεθόδων καλλιέργειας. Θα πρέπει, τέλος, να αναφέρουμε ότι για την καλύτερη διαχείριση του αγροτικού χώρου η Αντιβασιλεία, ήδη το 1833, φρόντισε να προσδιορίσει χωρικά τα όρια των αγροτικών, κτηνοτροφικών και άλλων δραστηριοτήτων, με τον Κανονισμό Περί Υλοτομίας.¹⁹ Το δάσος, ωστόσο, αν και τέθηκε υπό την προστασία του βαυαρικής κυβέρνησης πρώιμα, δεν αξιώθηκε να δει έναν νόμο που να θέτει σαφή όρια στον προσδιορισμό του και στη θέση του στο σύνολο της εθνικής οικονομίας. Μόνο το 1888 δημοσιεύτηκε ο νόμος ΑΧΝ *Περί διακρίσεως και οροθεσίας των δασών*, όταν πλέον είχε αρχίσει να ωριμάζει η φιλελεύθερη συνείδηση της δυνατότητας μεγιστοποίησης του οικονομικού οφέλους από τα δάση. Η ύπαρξη εθνικών δασών και η επέκταση σταφιδοφυτειών σε δασώδεις περιοχές ίσως ανέστειλαν για μερικές δεκαετίες τον αυστηρό προσδιορισμό των δασών ως δημόσιας περιουσίας.

Όπως ήδη αναφέραμε, στην πρώτη αγροτική επανάσταση εντάσσονται και οι διαχειριστικές αλλαγές στη γεωργία ώστε να καταστεί αυτή πιο παραγωγική. Από αυτήν την άποψη, οι ελληνικές «περιφράξεις» σήμαιναν και την συγκέντρωση των διάσπαρτων σε διάφορες επαρχίες γεωργικών δραστηριοτήτων, σε έναν και τον αυτόν χώρο. Η ύπαρξη χειμερινών και θερινών βοσκών, δηλαδή η μετακινούμενη κτηνοτροφία, μείωνε την ορθολογική διαχείριση της αγροτικής εκμετάλλευσης αφού διερρήγγυε την ενότητα του τόπου και του χρόνου στην αγροτική παραγωγή. Κάθε χρόνο, ένα μέρος των αγροτικών δραστηριοτήτων μεταφερόταν αρκετά χιλιόμετρα μακριά από τις εστίες των

---

18. Για την προστασία της αυτάρκειας του αγροτικού νοικοκυριού μέχρι το 1880, βλ. Σωκράτης Πετμεζάς, *Η ελληνική αγροτική οικονομία κατά τον 19ο αιώνα. Η περιφερειακή διάσταση*, Ηράκλειο, Πανεπιστημιακές εκδόσεις Κρήτης, 2003, σ. 65.

19. *Εγκύκλιος περί υλοτομίας κανονισμός*, της 10/12/1833.

χωρικών.²⁰ Αυτό δεν ίσχυε μόνο για τις βοσκήσιμες γαίες αλλά και για τις καλλιέργειες των σιτηρών.²¹ Αυτή η διάσπαση του χώρου της αγροτικής εκμετάλλευσης ήρθε μόνο στον 20ό αι., όταν η αγροτική μεταρρύθμιση περιόρισε τις βοσκές και ενθάρρυνε τη σταβλισμένη κτηνοτροφία. Αναντίρρητα, η νομαδική κτηνοτροφία δεν εξέλιπε με τα διατάγματα περί βοσκών σε όλον τον 19ο αιώνα,²² όχι μόνο διότι συνδεόταν με έναν συγκεκριμένο τρόπο κοινωνικής οργάνωσης αλλά και γιατί το «υπαρξιακό» ζήτημα της εξεύρεσης ζωτροφής, ιδιαίτερα κατά τους χειμερινούς μήνες, δεν μπορούσε να εξασφαλιστεί από τη γεωργία.²³

Αυτή τη ρήξη των αγροτικών ζωνών στον 19ο αιώνα, προσπάθησαν να ανατρέψουν ή τουλάχιστον να ελέγξουν ή να εξορθολογίσουν, βέβαια πρωτίτως για λόγους πολιτικούς, οι κυβερνήσεις της Αντιβασιλείας και του Όθωνα. Το μέσο για να το επιτύχουν ήταν η σύμπληξη δήμων και η εγγραφή όλων των χωρικών και ημινομάδων κτηνοτρόφων σε αυτούς. Αυτό βέβαια δεν καταργούσε τους γεωκλιματικούς καταναγκασμούς αλλά ο σταθερός τόπος διαμονής ήταν μία προϋπόθεση για τον εξορθολογισμό της γεωργίας η οποία θα μπορούσε σταδιακά να προμηθεύσει τις απαραίτητες ζωτροφές ώστε να καταργηθούν οι απομακρυσμένες ζώνες βόσκησης των ζώων.

Σημαντική τομή στην ιστορία των βοσκοτόπων είναι το ψήφισμα της Εθνοσυνέλευσης του 1863 «Περί βοσκησίμων γαιών». Στη συζήτηση που προηγήθηκε του ψηφίσματος, όλοι οι πληρεξούσιοι συμφώνησαν να καταργηθεί το διάταγμα της 15ης Δεκεμβρίου 1833 που αφαιρούσε την περιφέρεια των κοινοτήτων από την κατοχή των ιδίων. Το πνεύμα της μεταπολίτευσης ήταν επόμενο να συμπαρασύρει πολλά στοιχεία του οθωνικού παρελθόντος.

20. Αυτό ισχύει κατά κύριο λόγο στην Πελοπόννησο, όχι μόνο διότι τα βοσκοτόπια είναι περιορισμένα αλλά και γιατί η οργάνωση της χωρικής παραγωγής συνδυάζει τις ετήσιες καλλιέργειες με κοπάδια μικρού σχετικά μεγέθους.

21. Ένα παράδειγμα από την Πελοπόννησο είναι εκείνο των κτηνοτρόφων από το Σάγκα Μαντινείας οι οποίοι κατέβαιναν να ξεχειμωνιάσουν στην πεδιάδα του Άργους και εκεί, εκτός από τα βοσκοτόπια, ενοικίαζαν χωράφια για τη σπορά πρώιμων δημητριακών, τα οποία θέριζαν πριν ανέβουν στο χωριό τους για το καλοκαίρι.

22. Για την αντίσταση των νομάδων κτηνοτρόφων στα μέτρα περί βοσκοτόπων και περί μόνιμης εγκατάστασής τους σε έναν δήμο, κατά την περίοδο της Αντιβασιλείας και της απολυταρχίας του Όθωνα, βλ. ενδεικτικά ΓΑΚ, φακ. 1971, έγγραφο της επί των Εσωτερικών Γραμματείας προς την επί των Οικονομικών Γραμματεία της 26/2/1837. Οπωσδήποτε όμως την καλύτερη τεκμηρίωση αυτής της αντίστασης προσφέρουν οι επαναληπτικοί νόμοι πάνω στο θέμα της μόνιμης εγκατάστασης των κτηνοτρόφων σε δήμους, αυτή την περίοδο.

23. Βλ. *Εφημερίς της Γεωργίας*, 1/2/1861, σ. 44.

Στο ψήφισμα του 1863 οι κοινότητες αποκτούσαν και πάλι τα δικαιώματα που είχαν πριν από το 1833 επί των κοινοτικών λιβαδιών. Στην εθνοσυνέλευση υπήρξε υπαναχώρηση στο θέμα των βοσκών αλλά και υποχώρηση του μοντέλου εξορθολογισμού της γεωργίας που προωθούσαν οι οθωνικές κυβερνήσεις. Ενδεικτική είναι η συζήτηση μεταξύ του πληρεξουσίου Ερμιονίδος και Τροιζηνίας Ανδρ. Ζέρβα και του πληρεξουσίου Αρκαδίας Θεόδωρου Πετρινού. Ο πρώτος ζητούσε, κατά το υπόδειγμα των μέτρων που θα εφαρμόζονταν στη Στερεά Ελλάδα, αφού αφαιρεθούν οι γαίες που ήταν απαραίτητες για τα ζώα κάθε κοινότητας στην επαρχία του, οι υπόλοιπες να εκμισθωθούν. Ο δεύτερος, υπερασπίστηκε τα δικαιώματα των αρκάδων που κατέβαιναν στις βοσκές της Ερμιονίδας για να ξεχειμωνιάσουν. Κέρδισε ο δεύτερος. Η υπόθεση ότι η σταδιακή επικράτηση της μικρής οικογενειακής εκμετάλλευσης αλλά και η σύνδεσή της με την εξέλιξη του πολιτικού συστήματος στον 19ο αιώνα ίσως ευθύνονται για τις καθυστερήσεις στην εφαρμογή διαχειριστικών-οργανωτικών αλλαγών στη γεωργία, μένει να διερευνηθεί.

Ένα τελευταίο στοιχείο που ανήκει στην πρώτη αγροτική επανάσταση είναι η βελτιωμένη αμειψισπορά και ο περιορισμός της αγρανάπαυσης, έννοιες, και οι δύο, δύσκολο να μετρηθούν στην ελληνική περίπτωση. Όπως αναφέρει ο Σ. Πετμεζάς στο άρθρο του, η παραγωγικότητα της γης και της εργασίας στον 19ο αι. σημείωσαν σημαντική αύξηση, αλλά αυτή η αύξηση συνδέθηκε κυρίως με τις καλλιέργειες που απαιτούσαν ένταση εργασίας όπως η σταφιδοκαλλιέργεια. Από την άλλη, όπως έχει γράψει ο ίδιος στο παρελθόν,²⁴ η ύπαρξη άφθονης εθνικής γης έδινε τη δυνατότητα στους καλλιεργητές να καλλιεργούν λιγότερο εντατικά, επιτρέποντας έτσι την ανάκτηση της γονιμότητας του εδάφους. Δηλαδή ο λόγος γη/πληθυσμός ήταν καθοριστικός παράγοντας ώστε να ασκηθεί ή όχι πίεση για τον περιορισμό της αγρανάπαυσης. Εντούτοις, στις τελευταίες δεκαετίες του 19ου αιώνα, καταγράφεται η τάση για εκσυγχρονισμό του τεχνολογικού εξοπλισμού, αλλαγής των ζώων έλξης και επέκτασης της καλλιέργειας ζωοτροφών.²⁵ Όπως επισημαίνει ο Σ. Πετμεζάς, η σταφιδική κρίση και η αύξηση του πληθυσμού οδήγησαν στο τέλος του 19ου και στις αρχές του 20ού αιώνα σε μια επέκταση της καλλιέργειας δημητριακών σε βάρος της αγρανάπαυσης, δηλαδή χωρίς την κατάλληλη αμειψισπορά ή την εισαγωγή λιπασμάτων, με αποτέλεσμα την πτώση των στρεμματικών αποδόσεων, η οποία, με μικρές

24. Σωκράτης Πετμεζάς, *Η ελληνική αγροτική οικονομία...*, ό. π., σ. 186-187.

25. Στο ίδιο, σ. 318.

διακυμάνσεις, θα ανατραπεί μόνο στα τέλη της δεκαετίας του 1930.²⁶ Δεν είναι τυχαίο ότι μία τέτοια «μεταχείριση» των φυσικών πόρων άρχισε να δέχεται κριτική στις αρχές του 20ού αιώνα. Αυτή η μεταχείριση αντανάκλούσε τη φιλελεύθερη σκέψη του 19ου αιώνα για τη σχέση του ανθρώπου με τη φύση. Η υποταγή της φύσης, στο όνομα της μεγιστοποίησης της ατομικής ευημερίας, μέσα από τη σχέση του ανθρώπου με τις αγορές, θεωρείτο τότε επιβεβλημένη.²⁷

Ένα πρώτο συμπέρασμα είναι ότι η Ελλάδα έζησε, ως ένα βαθμό, την πρώτη αγροτική επανάσταση, μέσω των θεσμικών αλλαγών και των εμπορευματικών καλλιέργειών, δηλαδή μέσω της εντατικοποίησης της εργασίας, αλλά έχασε τη δεύτερη, όπως θα δούμε πιο κάτω, για να την υλοποιήσει σχεδόν μαζί με την τρίτη, από τη δεκαετία του 1950 και εξής. Γνώρισε την πρώτη επανάσταση διότι αύξησε την παραγωγικότητα της γεωργίας κυρίως μέσα από τις εντατικές καλλιέργειες και όχι μέσα από την καλλιέργεια των σιτηρών. Εκατό περίπου χρόνια αργότερα, όπως μας θυμίζει ο Δημήτρης Παναγιωτόπουλος στο άρθρο του, ο Χρυσός Ευελπίδης θα επισημάνει αυτό το χαρακτηριστικό της ελληνικής γεωργίας να παράγει ποιοτικά προϊόντα και όχι προϊόντα εκτατικής καλλιέργειας. Αυτό ίσως να μην είναι ελληνική ιδιαιτερότητα. Ο Franco Cazzola, στο άρθρο του, αναφέρεται στον εκσυγχρονισμό της γεωργίας του Πάδου μέσα από την αντικατάσταση των σιτηρών με γαλακτοκομικά και βιομηχανικά προϊόντα, όπως η τομάτα και τα ζαχαρότευτλα, δηλαδή προϊόντα έντασης εργασίας. Πιο βόρεια, η σύγκριση της γεωργίας ανάμεσα στην ανατολική και δυτική Πρωσία αναδεικνύει το δυτικό τμήμα της χώρας ως το πλέον προηγμένο, λόγω των εντατικών καλλιεργειών, και αφήνει πίσω την παινεμένη για την ανάπτυξή της, λόγω των σιτηρών, ανατολική Πρωσία.²⁸

26. Βλ. το άρθρο στο παρόν αφιέρωμα και *Η ελληνική αγροτική οικονομία...*, ό. π., σ. 318.

27. Σωκράτης Πετμεζάς, *Η ελληνική αγροτική οικονομία...*, ό. π., σ. 318-319. Evi Karouzou, "La forêt, le raisin sec et l'olive: Amis ou ennemis? Une approche dans l'histoire environnementale du 19e siècle", στο Άντα Διάλλα, Νίκη Μαρωνίτη, *Κράτος, Οικονομία, Κοινωνία (19ος-20ός αιώνας). Τόμος προς τιμήν του ομότιμου καθηγητή Πύργου Β. Δερτιλή*, Αθήνα, Μεταίχμιο 2013, σ. 155-169. Evi Karouzou, *Les jardins de la Méditerranée. Agriculture et société dans la Grèce du Sud, 1860-1910*, Athènes, Académie d'Athènes, Centre de Recherche sur l'Histoire Monterne et Contemporaine de l'Hellénisme, 2014, σ. 263-264.

28. Michael Kopsidis and Nikolaus Wolf, "Agricultural Productivity Across Prussia During the Industrial Revolution: A Thünen Perspective", *The Journal of Economic History*, vol. 72, No. 3 (September 2012), σ. 634-640.

Η δεύτερη αγροτική επανάσταση, όπως την ορίσαμε, περιλαμβάνει και πάλι τον περιορισμό της αγρανάπαυσης,²⁹ τις βελτιωμένες αμειψισπορές, την εισαγωγή χημικών λιπασμάτων, αγορασμένων ζωοτροφών και μηχανημάτων στη γεωργία. Όπως ήδη αναφέραμε, η επανάσταση αυτή, αν και είχε τις ευνοϊκές συνθήκες να ξεκινήσει, μετά τη σταφιδική κρίση, την κρίση τιμών του τέλους του 19ου αι. και την υπερατλαντική μετανάστευση, δηλαδή υπήρχε κίνητρο για την αύξηση αγορασμένων εισροών και μηχανημάτων, δεν κατάφερε να το κάνει παρά μόνο στη δεκαετία του 1930. Ενώ άλλες ευρωπαϊκές χώρες κατόρθωσαν μετά την κρίση του τέλους του 19ου αι. να αναπροσανατολίσουν την αγροτική παραγωγή και να αυξήσουν την αποδοτικότητά της μέσα από τις αυξημένες αγορασμένες εισροές, όπως στην κοιλάδα του Πάδου που παρουσιάζει ο Franco Cazzola, η ελληνική γεωργία, δέσμια της εθνικής ολοκλήρωσης και των πολεμικών εμπειριών, γνώρισε αργούς ρυθμούς διάδοσης των χημικών λιπασμάτων και ακόμη πιο αργούς ρυθμούς στην αγορά μηχανημάτων.³⁰ Μόνο από τη δεκαετία του 1930 φαίνεται ότι η ελληνική γεωργία εισέρχεται ουσιαστικά στη δεύτερη αγροτική επανάσταση και γνωρίζει αύξηση της παραγωγικότητας της γης και, σε μεγαλύτερο βαθμό, αύξηση της παραγωγικότητας της εργασίας. Βέβαια, η έλλειψη εισροών, κυρίως αγορασμένων, δεν είναι ταυτόσημη με τη στασιμότητα της γεωργίας. Η Γαλλία και η Δανία που εμφάνιζαν στις δεκαετίες του 1870 και 1880 υψηλή παραγωγικότητα, δεν χρησιμοποιούσαν σχεδόν καθόλου χημικά λιπάσματα και αγορασμένες ζωοτροφές.³¹ Αλλά οι δύο αυτές χώρες είχαν πραγματοποιήσει πρώιμα και σε σημαντικό βαθμό την πρώτη αγροτική επανάσταση, στην περίοδο 1750-1880.³² Θα πρέπει επίσης να λάβουμε υπόψιν τους περιορισμούς που θέτει η γεωκλιματική φυσιογνωμία της χώρας. Η εισαγωγή χημικών λιπασμάτων στη γεωργία δεν προσέκρουε μόνο στην αργή πρόσληψη των καινοτομιών και σε αδράνειες του αγροτικού κόσμου. Οι χαμηλές βροχοπτώσεις, σε σχέση με τη βορειοδυτική Ευρώπη, εμπόδιζαν τόσο την εξάπλωση της καλλιέργειας κτηνοτροφικών φυτών όσο και εκείνη των χημικών λιπασμάτων. Η αποτελεσματικότητα της πρόσληψης του αζώτου είναι πολύ μεγαλύτερη στην υετοφόρο βορειοδυτική Ευρώπη

29. Ο περιορισμός της αγρανάπαυσης είναι μία μακρά διαδικασία. Στη Βρετανία, ακόμη στις αρχές του 19ου αι., το ένα πέμπτο της αρόσιμης γης αγραναπαύονταν, David Grigg, *The Transformation of Agriculture in the West*, Oxford/Massachusetts, Blackwell, 1992, σ. 17.

30. Πετμεζάς, *Προλεγόμενα...*, ό. π., σ. 253-255.

31. J. L. Van Zanden, "The first green revolution: the growth of production and productivity in European agriculture, 1870-1914", *Economic History Review*, XLIV, 2(1991), σ. 224.

32. J. L. Van Zanden, ό. π., σ. 219. Paul Bairoch, ό. π., σ. 331-332.

από ό,τι στην πιο άνυδρη Μεσόγειο.³³ Αυτό φαίνεται και από την αντίστροφη προσέγγιση, δηλαδή εκείνη της κατανάλωσης ύδατος στη γεωργία. Η Ελλάδα έχει σήμερα το υψηλότερο ποσοστό κατανάλωσης αρδευτικού ύδατος στην Ευρώπη.³⁴ Η αύξηση της παραγωγικότητας στη γεωργία από τη δεκαετία του 1930 και εξής συνδέεται και με τις δημόσιες επενδύσεις στη γεωργία οι οποίες δεν απέδωσαν μόνο νέα εδάφη στην καλλιέργεια αλλά εξασφάλισαν και αρδευτικό ύδωρ για τις καλλιέργειες.

Η καθυστέρηση της δεύτερης αγροτικής επανάστασης χαρακτηρίζει και τις δύο άλλες μεσογειακές χώρες, την Ιταλία και την Ισπανία, ως ένα βαθμό εξαιτίας των ιδίων γεωκλιματικών συνθηκών.³⁵ Στην Ιταλία, εάν εξαιρέσουμε τον βορρά και ιδιαίτερα την κοιλάδα του Πάδου που μας παρουσιάζει ο Franco Cazzola, σε πολλές περιοχές της κεντρικής Ιταλίας και του Mezzogiorno, στις αρχές του 20ού αιώνα, οι βελτιωμένες αμειψισπορές είχαν ελάχιστη διάδοση. Στην Ισπανία, την ίδια εποχή, κυριαρχούσε η αγρανάπαυση ενώ η διάδοση των κτηνοτροφικών φυτών ήταν ελάχιστη. Από τις πρώτες δεκαετίες θα αρχίσει να βελτιώνεται η κατάσταση, με τη σταδιακή χρησιμοποίηση χημικών λιπασμάτων και νέων ποικιλιών σπόρων, διαδικασία που όμως θα ανατραπεί με τον Εμφύλιο και την επιβολή του φρανκικού καθεστώτος, όπως μας λέει και το άρθρο των Gonzalez et al.

Η τρίτη αγροτική επανάσταση χαρακτηρίζεται από τις αυξημένες εισροές στη γεωργία όπως χημικών λιπασμάτων, βελτιωμένων σπόρων και ειδών ζώων, φυτοφαρμάκων καθώς και από τη χρήση μηχανημάτων. Εδώ, η Ελλάδα είχε μια κοινή πορεία με τις περισσότερες ευρωπαϊκές χώρες αλλά και τις ΗΠΑ.³⁶ Η διαφορά μερικών ετών δικαιολογείται από τις ιδιαίτερες πολιτικές συνθήκες της κάθε χώρας. Τώρα υπήρχαν όλες οι προϋποθέσεις για το πέρασμα στη σύγχρονη γεωργία. Όπως γράφει ο Δ. Παναγιωτόπουλος, αν και μετά τον δεύτερο παγκόσμιο πόλεμο αμφισβητήθηκε το πρωτείο της γεωργίας και το κέντρο βάρους της ελληνικής οικονομικής πολιτικής μετατέθηκε στη βιομηχανία, εντούτοις η γεωργία δεν παραμελή-

33. Vaclav Smil, “Nitrogen in modern European agriculture” στο Carmen Sarasúa, Peter Scholliers and Leen Van Molle, *Land...*, ό. π., σ. 116.

34. AQUASTAT-FAO’s *Information System on Water and Agriculture* στο www.fao.org/nr/water/aquastat/maps/World-Map.WithA.Twith_eng.htm.

35. Ramón Garrabou, “Revolución o revoluciones agrarias en el siglo XIX: su difusión en el mundo mediterráneo”, *Agriculturas mediterráneas y mundo campesino*, Jornadas de historia agraria, Actas, Instituto de Estudios Almerienses, Almería, 1994, σ. 102-103.

36. Paul Bairoch, ό. π., σ. 321.

θηκε. Αντίθετα, όπως γράφει και ο Σ. Πετμεζάς, μέσα σε λίγα χρόνια, περίπου από τα μέσα της δεκαετίας του 1950, αυξήθηκαν δραματικά οι εισροές στη γεωργία. Χημικά λιπάσματα, μηχανήματα, βελτιωμένες ποικιλίες σπόρων και ειδών ζώων, φυτοφάρμακα γνώρισαν ευρύτατη διάδοση ενώ ο αγροτικός πληθυσμός συρρικνώθηκε. Άμεση συνέπεια ήταν η σημαντική αύξηση της παραγωγικότητας της γης και ακόμη περισσότερο της παραγωγικότητας της εργασίας. Οι μεταβολές αυτές άλλαξαν το αγροτικό τοπίο το οποίο σε αρκετές περιπτώσεις γνώρισε την εγκατάλειψη, με τη σταδιακή απόσυρση εδαφών από την παραγωγή. Η τάση σύμπτυξης μεγαλύτερων εκμεταλλεύσεων και η χρήση της νέας τεχνολογίας οδήγησαν σε υποχώρηση της μικρής παραδοσιακής εκμετάλλευσης που συντηρούσε τη βιοποικιλότητα στον χώρο. Ο σχηματισμός νέων τοπίων ανταποκρινόταν πλέον και σε νέες, μη αγροτικές δραστηριότητες. Η παραδοσιακή πολυαπασχόληση του αγροτικού κόσμου μεταβλήθηκε σε μη αγροτικές ασχολίες στα πρώην αγροτικά τοπία.³⁷

Μερικές σκέψεις για τις αγροτικές επαναστάσεις ή το άλλο πρόσωπο του Ιανού

Οι αγροτικές επαναστάσεις στην Ελλάδα καθορίστηκαν έως έναν βαθμό από τις πολιτικές της εθνικής ολοκλήρωσης. Κάθε φορά που νέα εδάφη ενσωματώνονταν στον εθνικό κορμό εμφανίζονταν ζητήματα συγχρονισμού των αγροτικών επαναστάσεων μεταξύ παλαιών και νέων επαρχιών. Καταρχήν, έπρεπε να επιτευχθεί σε όλα τα εδάφη η πρώτη αγροτική μεταρρύθμιση, δηλαδή να ρυθμιστούν τα θεσμικά ζητήματα της ιδιοκτησίας και να ανιχνευτεί η κατάσταση παραγωγικότητας σε κάθε νέα περιοχή. Στη συνέχεια, έπρεπε να γίνει ένας καταμερισμός στόχων της αγροτικής παραγωγής κατά περιοχή, σε συνάρτηση με τη φυσιογνωμία κάθε περιοχής και σε σχέση με τις ανάγκες της χώρας, επιδίωξη που συνδέεται εν πολλοίς με τη δεύτερη αγροτική επανάσταση (π.χ. στήριξη της σιτοκαλλιέργειας στη Θεσσαλία, δηλαδή προσδοκία υιοθέτησης της δεύτερης αγροτικής επανάστασης και στήριξη της καπνοκαλλιέργειας στη Μακεδονία). Τέλος, έπρεπε να υλοποιηθούν αυτοί οι στόχοι λαμβάνοντας παράλληλα υπόψιν τις εθνικές κοινωνικές ανάγκες, δηλαδή

---

37. Νίκος Μπεόπουλος, «Η γεωργία παραγωγός τοπίων», στο Λ. Λουλούδης, Ν. Μπεόπουλος, Α. Τρούμπης (επιμ.), *Επιστημονικό Συμπόσιο, Το Αγροτικό Τοπίο. Το παλίμψηστο αιώνων γεωργικού μόχθου*, Αθήνα, 2005, σ. 153-172.

την ενσωμάτωση των νέων πληθυσμών στο παλαιό κοινωνικό σώμα και στην αναδιανομή του εθνικού εισοδήματος.

Η επέκταση των συνόρων σε νέα εδάφη φαίνεται ότι είχε ως αποτέλεσμα την εντατικοποίηση ή τουλάχιστον τη σταθεροποίηση της αγροτικής επανάστασης στις παλαιές επαρχίες της χώρας. Όπως αναφέρει ο Σ. Πετμεζάς στο άρθρο του, στην περίοδο 1911-1929 οι παλαιές επαρχίες σημείωσαν μικρότερη πτώση της παραγωγικότητας από το σύνολο της χώρας ενώ στην περίοδο 1929-1938 οι ίδιες επαρχίες σημείωσαν μεγαλύτερη αύξηση της παραγωγικότητας από το σύνολο της χώρας. Κάτι ανάλογο συνέβη και στις ΗΠΑ. Κάθε φορά που τα σύνορα μετετίθεντο στα δυτικά, οι ανατολικότερες πολιτείες γνώριζαν εντατικότερη χρήση της γης.³⁸ Στις αρχές του 20ού αι., η ευημερία που γνώρισε η αγροτική οικονομία των ΗΠΑ οφειλόταν τόσο στην ευημερία της αμερικανικής οικονομίας και την ισχυρή εξωτερική ζήτηση όσο και στην επιβράδυνση της επέκτασης της αρόσιμης γης επειδή το δυτικό σύνορο έκλεισε τελικά, δηλαδή δεν προσετίθεντο νέα εδάφη που θα μείωναν τη μέση παραγωγικότητα στην αγροτική οικονομία των ΗΠΑ.³⁹ Η διαδικασία αυτή θα πρέπει να σχετίζεται και με το γεγονός ότι η ένταξη των νέων επαρχιών και πληθυσμών στην Ελλάδα ενίσχυε τα αστικά κέντρα της Παλαιάς Ελλάδας και κατ'επέκταση, εντατικοποιούσε την αγροτική επανάσταση των παλαιών επαρχιών. Με ποιόν τρόπο;

Ένα στοιχείο που δεν τονίσαμε αρκετά μέχρι τώρα είναι εκείνο της σχέσης ανάμεσα στις αγροτικές επαναστάσεις και τις αγορές. Χαρακτηριστικό παράδειγμα είναι η σταφιδοκαλλιέργεια στην Παλαιά Ελλάδα η οποία μόνη –εάν εξαιρέσουμε τις θεσμικές αλλαγές– μπορεί να θεωρηθεί ότι ανέβασε την παραγωγικότητα της γεωργίας στον 19ο αιώνα. Η ανεπαρκής ανάπτυξη των αστικών κέντρων, όπως επισημαίνει ο Σ. Πετμεζάς, συνέδεσε αυτή την καλλιέργεια με τη διεθνή αγορά. Για τον ίδιο λόγο, στη Σικελία του 19ου αι., η διαρκώς διογκούμενη παραγωγή εσπεριδοειδών συνδέθηκε με τη διεθνή αγορά, κυρίως εκείνη των ΗΠΑ, και λιγότερο με την εθνική αγορά.⁴⁰ Η κρίση τιμών όχι μόνο της σταφίδας αλλά συνολικά των αγροτικών προϊόντων στα τέλη του 19ου αι. ενήργησε καταλυτικά σε πολλές αγροτικές οικονομίες και επιτά-

38. Evi Karouzou, *Les Jardins...*, ό. π., σ. 144.

39. Robert Paarlberg and Don Paarlberg, "Agricultural Policy in the Twentieth Century", *Agricultural History*, vol. 74, No 2 (Spring, 2000), σ. 136-161 και ιδιαίτερα 138.

40. Salvatore Lupo, *Il giardino degli aranci. Il mondo degli agrumi nella storia del Mezzogiorno*, Bevetia, Marsiglio Editori, 1990.

χυνε την είσοδο στη δεύτερη αγροτική επανάσταση. Είναι η περίπτωση του Πάδου στο άρθρο του Franco Cazzola. Στην Ελλάδα, είδαμε ότι η δεύτερη αγροτική επανάσταση δεν επιταχύνθηκε από την κρίση αλλά οπωσδήποτε υπήρξαν μεταβολές που την διευκόλυναν (μείωση πλεονάζοντος εργατικού δυναμικού στην ύπαιθρο, αναπροσανατολισμός των καλλιεργειών). Ωστόσο, μία άλλη κρίση, κοινωνική και δημογραφική, επηρέασε σημαντικά την εθνική αγορά και ο αντίκτυπός της δεν άργησε να φανεί στην επιτάχυνση των αλλαγών στην ύπαιθρο. Πρόκειται για την έλευση των προσφύγων. Η σημασία της παρουσίας των προσφύγων στις πόλεις κατά τον Μεσοπόλεμο έχει τονιστεί αρκετά σε σχέση με την επιτάχυνση της εκβιομηχάνισης.⁴¹ Όμως εδώ μας ενδιαφέρει η σημασία της παρουσίας των προσφύγων στις πόλεις για τον εκσυγχρονισμό της υπαίθρου. Φαίνεται πως η εικόνα της υπαίθρου που με το πλεονάζον δυναμικό της πυροδοτεί την ανάπτυξη των πόλεων και της βιομηχανίας δεν είναι το αποκλειστικό υπόδειγμα ανάπτυξης, αφού υπάρχουν ενδείξεις ότι μπορεί να ισχύει και το αντίστροφο. Ενδέχεται, με άλλα λόγια, η πόλη να είναι εκείνη που έδωσε ώθηση στον εκσυγχρονισμό της υπαίθρου. Το σύνηθες υπόδειγμα που έχουμε κατά νού είναι εκείνο της Μ. Βρετανίας όπου η αγροτική επανάσταση θεωρείται ως απαραίτητη προϋπόθεση για μια επιτυχημένη εκβιομηχάνιση.⁴² Ωστόσο υπάρχει και η άλλη άποψη. Η ανάπτυξη της γεωργίας, σε κάποιες περιπτώσεις, μπορεί να μην ήταν το αποτέλεσμα των μεταρρυθμίσεων που εκδίωξαν ένα μέρος του αγροτικού πληθυσμού προς τις πόλεις, όπως οι περιφράξεις, ή η άνοδος της παραγωγικότητας της εργασίας στη γεωργία η οποία απελευθέρωσε εργατικά χέρια για τις πόλεις.⁴³ Αντίθετα, η ζήτηση από τις πόλεις για αγροτικά προϊόντα (αρχικά από εμπόρους και τεχνίτες και αργότερα από βιομηχανικούς εργάτες) ήταν εκείνη που έδωσε κίνητρα για την εντατικοποίηση της γεωργίας.⁴⁴ Για παράδειγμα, η κινητήρια δύ-

---

41. Γ.Β. Δερτικής, *Ιστορία του ελληνικού Κράτους, 1830-1920*, β' έκδ. Αθήνα, Βιβλιοπωλείον της Εστίας, 2005, τ. Β', σ. 605. Έλσα Κοντογιώργη, «Προσφυγικό ζήτημα: η αποκατάσταση, 1922-1930» στο Βασίλης Παναγιωτόπουλος (επιμ.), *Ιστορία του Νέου Ελληνισμού, 1770-2000*, τ. 7, Αθήνα, Ελληνικά Γράμματα, 2003, σ. 101-118. Χρήστος Χατζηιωσήφ, «Το προσφυγικό σοκ, οι σταθιρές και οι μεταβολές της ελληνικής οικονομίας», στο Χρήστος Χατζηιωσήφ (επιμ.), *Ιστορία της Ελλάδας του 20ού αιώνα*, τ. Β', Μέρος 1ο, Αθήνα, Βιβλιόραμα, 2002, σ. 9-57 και ιδιαίτερα 20-26.

42. Βλ. Marc Overton, "Recent Findings of Research in Economic & Social History", *ReFRESH* 3. Autumn 1986, στο www.ehs.org.uk.

43. Βλ. Marc Overton, "Recent...", ό. π.

44. Michael Kopsidis and Nikolaus Wolf, "Agricultural Productivity ...", ό. π., σ. 634-640. Carmen Sarasúa, Peter Scholliers, "The rise of a food market in European history", στο Carmen Sarasúa, Peter Scholliers and Leen Van Molle, *Land...*, ό. π., σ. 13-14.

ναμη της ανάπτυξης στην Πρωσσία τον 19ο αιώνα δεν ήταν τόσο οι εξαγωγές σταριού όσο τα τρόφιμα υψηλής προστιθέμενης αξίας, όπως το κρέας και τα γαλακτοκομικά προϊόντα αλλά και τα λαχανικά. Έτσι εξηγείται γιατί τα κέντρα ανάπτυξης της πρωσικής γεωργίας κατά την περίοδο της εκβιομηχάνισης (1830-1870) δεν βρίσκονταν ανατολικά του Έλβα όπου κυριαρχούσε η μεγάλη εξαγωγική καλλιέργεια των σιτηρών αλλά κυρίως στην δυτική και κεντρική Γερμανία όπου η γεωργία απευθυνόταν στην εσωτερική αγορά.⁴⁵ Την άποψη αυτή φαίνεται να συμμερίζεται ο Van Zanden ο οποίος υποστηρίζει ότι η συνολική παραγωγικότητα της γεωργίας μέχρι το 1870 συνδέεται στενά με το ποσοστό του μη αγροτικού πληθυσμού, δηλαδή με τη ζήτηση από τα αστικά κέντρα, με άλλα λόγια, μία υψηλά παραγωγική γεωργία αποτελεί μέρος μιας ευρύτερα ανεπτυγμένης οικονομίας.⁴⁶ Τέλος, δεν θα πρέπει να υποτιμήσουμε τον ρόλο των κοινωνικών σχέσεων, και ειδικότερα των σχέσεων παραγωγής σε κάθε χώρα, στην υιοθέτηση καινοτομιών στη γεωργία. Ο Α. Φραγκιάδης μας παρουσιάζει την προσπάθεια επικράτησης του δικαιώματος πλήρους ατομικής ιδιοκτησίας. Η εκκαθάριση των επάλληλων δικαιωμάτων επί της γης ήταν απαραίτητη για να γίνουν επενδύσεις, με τη μορφή σταφιδοκαλλιεργειών. Παράλληλα, το κοινωνικό, δημογραφικό και γεωφυσικό πλαίσιο καθόρισαν την επικράτηση της μικρής ιδιοκτησίας. Τόσο η εύθραστη «μεγάλη» ιδιοκτησία όσο και η επικρατήσασα μικρή ιδιοκτησία προώθησαν, μέσω της σταφιδοκαλλιέργειας, την αύξηση της παραγωγικότητας στην ελληνική γεωργία του 19ου αι. Σε άλλες ευρωπαϊκές χώρες, οι κοινωνικές και παραγωγικές σχέσεις δεν ήταν πάντα υπέρ της προώθησης καινοτομιών στη γεωργία. Όπως έχει υποστηριχθεί,⁴⁷ η ανάπτυξη καλλιεργειών έντασης εργασίας την εποχή που ανέβαιναν τα αγροτικά ημερομίσθια (τέλος 19ου - αρχές 20ού αι.) ήταν συμβατή με τις μικρές οικογενειακές εκμεταλλεύσεις της ηπειρωτικής Ευρώπης οι οποίες εντατικοποιούσαν την οικογενειακή εργασία. Δεν είναι τυχαίο λοιπόν ότι την εποχή αυτή σημειώνεται επέκταση της μικρής οικογενειακής εκμετάλλευσης, σε πολλές ευρωπαϊκές χώρες, και σταδιακή υποχώρηση των μεγάλων εκμεταλλεύσεων. Την υπόθεση αυτή ενισχύει το αντίστροφο παράδειγμα της Μ. Βρετανίας. Εδώ, η χρήση μισθωτής εργασίας στη γεωργία ήταν διαδεδομένη. Όταν στα τέλη του 19ου αι. οι τιμές της γης έπεσαν αλλά τα ημερομίσθια ανέβηκαν, δεν υπήρχε κίνητρο για την αύξηση εισροών όπως τα χημικά

45. Michael Kopsidis and Nikolaus Wolf, "Agricultural Productivity...", *ό. π.*, σ. 663-664.

46. J.L. Van Zanden, "The first green...", *ό. π.*, σ. 215-239 και ιδιαίτερα 225-226.

47. J.L. Van Zanden, *ό. π.*, σ. 235-236.

λιπάσματα και οι ζωτροφές, όπως συνέβη στην προ του 1870 εποχή, με αποτέλεσμα τη στασιμότητα της γεωργίας μέχρι το 1930. Η Βρετανία δεν ήταν πλέον στην πρωτοπορεία της ευρωπαϊκής γεωργίας, όπως ήταν στην περίοδο 1750-1880. Οι δύο αγροτικές μεταρρυθμίσεις στην Ελλάδα, που σχολιάζουν στα άρθρα τους ο Δημήτρης Παναγιωτόπουλος, η Κατερίνα Μπρέγιαννη και ο Αλέξης Φραγκιάδης, μπορεί να είχαν κοινωνικά κίνητρα αλλά θα πρέπει να σχετιζόνταν και με αυτή την ευελιξία και αποδοτικότητα της μικρής οικογενειακής εκμετάλλευσης.

Με τις αγορές συνδέεται και το ζήτημα της κατανάλωσης. Η ιστορία της γεωργίας στον 19ο και τον 20ό αιώνα συνδέεται στενά με την ιστορία της κατανάλωσης και των διατροφικών μοντέλων που υπερισχύουν. Τα μοντέλα διατροφής βέβαια δεν χαρακτηρίζουν μόνο τη βιομηχανική εποχή, παρόλα αυτά η κατανάλωση ως αγοραστική πράξη (που υπαγορεύεται συχνά από καθοδηγούμενες ή τεχνητές ανάγκες) και όχι μόνο ως χρήση τροφίμων, σχετίζεται με το δεύτερο ήμισυ του 19ου αι. και κυρίως με τον 20ό αιώνα και την απομάκρυνση μεγάλου μέρους του πληθυσμού από την παραγωγή της τροφής, γεγονός το οποίο εισάγει στη μελέτη της γεωργίας την κατανάλωση και συνακόλουθα τη βιομηχανία τροφίμων.⁴⁸ Στον 20ό αι., και ιδιαίτερα μετά τον Β' Παγκόσμιο Πόλεμο, η αγροτική οικονομία δεν μπορεί να μελετηθεί αυτόνομα αλλά στο πλαίσιο του αγρο-διατροφικού συστήματος στο οποίο πλέον εντάσσεται. Είναι αυτή την εποχή (στη δεκαετία του 1950) που εμφανίζεται ο όρος *agri-business* για να δηλώσει το σύστημα που αποτελείται από δραστηριότητες που αφορούν στην παραγωγή, επεξεργασία, συντήρηση, μεταφορά, και διανομή τροφίμων καθώς και στη μαζική εστίαση. Στο σύστημα αυτό η θέση της γεωργίας υποβαθμίζεται αφού η προστιθέμενη αξία από τις βιομηχανίες τροφίμων αυξάνεται σε βάρος της προστιθέμενης αξίας από τη γεωργία.⁴⁹ Αρχικά η αυξημένη ζήτηση τροφίμων από τα αστικά κέντρα και ακολούθως οι διαρκείς απαιτήσεις της βιομηχανίας τροφίμων από τους αγρότες, με τη μορφή προδιαγραφών στην παραγωγή, συντήρηση και διακίνηση των τροφίμων, υποχρεώνουν τους τελευταίους σε διαρκή ανανέωση του εξοπλισμού τους και της τεχνογνωσίας τους και κατ'επέ-

48. Βλ. ενδεικτικά, J.L. Van Zanden, *ό. π.*, για την αύξηση της κατανάλωσης κρέατος και κηπευτικών ως απόρροια της ανόδου του βιοτικού επιπέδου σε πολλές ευρωπαϊκές χώρες μεταξύ 1870-1910, σ. 227-228.

49. Louis Malassis et Mr Gérard Ghersi, "Société et économie alimentaire", *Économie Rurale*, 255-256/janvier-avril 2000, σ. 54-60 και ιδιαίτερα 57.

κταση σε συμπίεση των εισοδημάτων τους.⁵⁰ Σε αυτό το σημείο αξίζει να αναφέρουμε το παράδειγμα δύο προϊόντων, της τομάτας και των ζαχαρότευτλων, στα τέλη του 19ου αι. και στην πρώτη εικοσαετία του 20ού αι., από το άρθρο του Franco Cazzola. Στο παράδειγμα αυτό, η γεωργία συνδέεται άμεσα με τη βιομηχανία τροφίμων και είναι το προείκασμα της μελλοντικής agribusiness και της υπαγωγής του αγροτικού τομέα στο βιομηχανικό κεφάλαιο. Το βιομηχανικό αυτό κεφάλαιο αντικαθιστά προηγούμενους χρηματοδότες της αγροτικής παραγωγής (γαιοκτήμονες και πιστωτικά ιδρύματα) δίνοντας προκαταβολές για σπόρο και άλλες δαπάνες στους καλλιεργητές και εξοφλώντας με την παράδοση του προϊόντος.

Οι διαφορές μεταξύ των αγροτικών επαναστάσεων δεν περιορίζονται σε θεσμικές, οργανωτικές και τεχνολογικές μεταβάσεις. Μία ουσιαστική διαφορά που χωρίζει την πρώτη ή και τη δεύτερη επανάσταση από την τρίτη είναι η μορφή ενέργειας που χρησιμοποιείται και η οποία ευθύνεται για τον βαθμό παρέμβασης ή αλλοίωσης του φυσικού περιβάλλοντος, των φυσικών πόρων. Οι δύο πρώτες επαναστάσεις χαρακτηρίζονται από ελάχιστη εκμηχάνιση λόγω της διατήρησης των παραδοσιακών οργανικών ενεργειακών συστημάτων. Κυρίαρχη πηγή ενέργειας ήταν σχεδόν αποκλειστικά ο άνθρωπος και τα ζώα. Αν υπήρξε μια ενεργειακή αλλαγή αυτή ήταν η αύξηση της οργανικής ύλης που επέτρεψε την αύξηση ζώων εργασίας και την αντικατάσταση του βοδιού από το άλογο.⁵¹ Είναι χαρακτηριστικό ότι στα μέσα του 20ού αιώνα το 50% της δύναμης έλξης που χρησιμοποιούνταν στην αγγλική και βορειοαμερικανική γεωργία προερχόταν από άλογα και ημίονους. Η ταχεία αντικατάστασή τους από το τρακτέρ ξεκίνησε από αυτή τη δεκαετία.⁵² Θα πρέπει επίσης να πούμε ότι η εκμηχάνιση της γεωργίας στον 19ο αιώνα δεν συνεπαγόταν απαραίτητα την αλλαγή του τύπου ενέργειας. Ακόμη και μηχανήματα όπως η θειριστική μηχανή, λειτουργούσαν με ζώα έλξης. Στην πεδιάδα του Άργους, το 1938, το 96,17 % των πηγαδιών για άρδευση λειτουργούσε με ζωική δύναμη

---

50. Εύη Καρούζου, «Ο εθνικισμός των αγρών: αγρότες, αγροτικά προϊόντα και εθνικισμός στο Μεσοπόλεμο», στο Δημήτρης Παναγιωτόπουλος-Δημήτρης Π. Σωτηρόπουλος (επιμ.), Πρακτικά συνεδρίου, *Η ελληνική αγροτική κοινωνία και οικονομία κατά τη βενιζελική περίοδο*, Αθήνα, Ελληνικά Γράμματα, σ. 211-229.

51. Ramón Garrabou, “Revolución...”, *ό. π.*, σ. 97.

52. David Grigg, *The dynamics of agricultural change*, London, Hutchinson, 1982, σ. 166. Του ίδιου, *The Agricultural Systems of the World. An Evolutionary Approach*, London/New York/Melbourne, Cambridge University Press, 1974, σ. 50-55.

ενώ μόλις το 3,83 % λειτουργούσε με ηλεκτρική ενέργεια ή ορυκτά καύσιμα.⁵³ Η τρίτη αγροτική επανάσταση ανέτρεψε αυτό το ενεργειακό σύστημα, χρησιμοποιώντας περισσότερο ενέργεια βασισμένη στα ορυκτά καύσιμα, τόσο για την παραγωγή χημικών λιπασμάτων και φυτοφαρμάτων όσο και για την κίνηση των μηχανημάτων. Η χρήση του νερού στη γεωργία είναι επίσης εξαιρετικά ενεργοβόρα. Όλες αυτές οι χρήσεις έχουν σημαντικές επιπτώσεις στο περιβάλλον σε βαθμό που να καθιστούν αμφίβολη την επιβίωση αυτού του μοντέλου ανάπτυξης της γεωργίας, δηλαδή του μοντέλου που προέκυψε από την τρίτη αγροτική επανάσταση.

Εντούτοις, δεν είναι μόνο η χρήση των ορυκτών καυσίμων που χαρακτηρίζει αρνητικά αυτή την τελευταία επανάσταση. Η παραδοσιακή γεωργία, δηλαδή εκείνη που προέκυψε από την πρώτη και, έως έναν βαθμό, από τη δεύτερη επανάσταση, επέτρεπε την πολυλειτουργικότητα των φυτών και άφηνε στον καλλιεργητή ένα ικανοποιητικό ποσοστό υπολειμμάτων (άρθρο των Gonzalez et al.). Η γεωργία της τρίτης επανάστασης μεγιστοποίησε το εμπορεύσιμο τμήμα της παραγόμενης βιομάζας, μειώνοντας έτσι τον όγκο των υπολειμμάτων. Ένα παράδειγμα για την πρώτη περίπτωση, δηλαδή την πολυλειτουργικότητα των φυτών, το δίνει το άρθρο του F. Cazzola. Η εισαγωγή ζαχαρότευτλων στην αμειψισπορά, βελτίωσε το έδαφος αλλά άφησε επίσης οφέλη και για τους καλλιεργητές αφού τα υπολείμματα των φυτών, στο χωράφι ή στο εργοστάσιο ζάχαρης, προσπόριζαν στους επίμορτους καλλιεργητές μια καλή ζωτροφή, επιλύοντας έτσι, εν μέρει, το πρόβλημα της χρόνιας έλλειψης ζωτροφών στον ανατολικό Πάδο. Από την άλλη, η εγκατάλειψη της εκτατικής κτηνοτροφίας οδήγησε σε μαζικές εισαγωγές ζωτροφών, γεγονός που είχε ως συνέπεια ένα σημαντικό μέρος βιομάζας από λιβάδια και υπολείμματα καλλιεργούμενων φυτών που θα χρησίμευαν ως ζωτροφή, να μην χρησιμοποιούνται ή να καταστρέφονται (Gonzalez et al.). Με τέτοιου είδους απώλειες, η τρίτη αγροτική επανάσταση αφαίρεσε από τη γεωργία τον χαρακτήρα της κατεξοχήν οικονομίας της ανακύκλωσης που είχε κατά την πρώτη αγροτική επανάσταση.

Δεν είναι στους στόχους του παρόντος αφιερώματος να εξετάσει την αγροτική πολιτική μετά το 1960, αλλά είναι απαραίτητο να μνημονεύσουμε το ζήτημα των επιδοτήσεων και τον ρόλο που έπαιξαν στην προώθηση της τρίτης αγροτικής επανάστασης η οποία μόλις που είχε ξεκινήσει στα τελευταία χρόνια του Μεσοπολέμου. Χωρίς αμφιβολία, η παρέμβαση των επιδο-

---

53. Evi Karouzou, *Les jardins...*, ό. π., σ. 151.

τήσεων στη γεωργία επιτάχυνε και διευκόλυνε την Πράσινη Επανάσταση από τη δεκαετία του 1960 και εξής σε όλες τις ευρωπαϊκές χώρες. Η ευαισθητοποίηση της ΕΟΚ, ήδη στις ιδρυτικές της πράξεις, στο θέμα της γεωργίας και της αγροτικής πολιτικής, ως μόνου δρόμου για την επισιτιστική επάρκεια της Ευρώπης, μετά τις οδυνηρές μνήμες του Β΄ Παγκοσμίου Πολέμου, είναι απόλυτα κατανοητή. Εξάλλου, στην άλλη άκρη του Ατλαντικού, μερικές δεκαετίες νωρίτερα, παρόμοια μέτρα από τον Ρούσβελτ προσπάθησαν να απαλύνουν τη δύσκολη κατάσταση της αμερικανικής γεωργίας μετά την κρίση του 1929. Ωστόσο, οι ομοιότητες δεν σταματούν εκεί. Η ανάκαμψη της γεωργίας σε ένα προστατευμένο περιβάλλον, μέσω της ενίσχυσης των τιμών, έδωσε τη δυνατότητα του εκσυγχρονισμού και διαρθρωτικών και κοινωνικών ανακατατάξεων στην ύπαιθρο. Το αποτέλεσμα ήταν η θεαματική άνοδος της παραγωγικότητας και της παραγωγής αλλά και η διαστρέβλωση του αρχικού στόχου να εξασφαλιστεί με επάρκεια η διατροφή του ευρωπαϊκού πληθυσμού, διότι η παραγωγή (προσφορά) αποσυνδέθηκε από την πραγματική ζήτηση, λόγω των επιδοτήσεων. Η διαδικασία απεμπλοκής από αυτά τα αποτελέσματα –που συνοδεύονταν από άλλα εξίσου σημαντικά όπως οι επιπτώσεις στο περιβάλλον– δεν ήταν απλή αφού πάνω σε αυτή την αγροτική πολιτική οικοδομήθηκε ένα σύνθετο σύστημα κοινωνικών, πολιτικών και οικονομικών σχέσεων. Οι ΗΠΑ χρειάστηκαν περισσότερο από έξι δεκαετίες για να επιτύχουν αυτή την απεμπλοκή. Στη μέση αυτής της διαδρομής, στις δεκαετίες του 1940 και 1950, ένα από τα μέτρα που υιοθέτησαν για την διάθεση των αποθεμάτων αγροτικών προϊόντων –τα οποία προέρχονταν από την πολιτική στήριξης των τιμών τους– το προσέφερε η αιμάσσουσα μεταπολεμική Ευρώπη. Ενώ η παραγωγή στις ΗΠΑ αυξήθηκε δραματικά, η ζήτηση για αγροτικά προϊόντα επιβραδύνθηκε. Οι παραγωγοί προσαρμόστηκαν αυξάνοντας το μερίδιό τους στην παγκόσμια αγορά.⁵⁴ Έτσι δικαιολογείται η διάθεση των αποθεμάτων με τη μορφή βοήθειας σε τρίτες χώρες μέσα από το σχέδιο Μάρσαλ το 1948 και το σχέδιο PL 480 το 1954.⁵⁵ Παρόμοια πολιτική ακολούθησε και η ΕΕ, η οποία, λόγω των προβλημάτων που προέκυψαν από συγκεκριμένες πολιτικές στήριξης της γεωργίας, μετατοπίστηκε από την στήριξη των τιμών στις άμεσες επιδοτήσεις της γεωργίας, χωρίς ωστόσο να άρει τις κοινωνικές ανισότητες στη γεωργία. Εν κατακλείδι, οι πολιτικές της ΕΟΚ έδωσαν ώθηση στην

54. Robert Paarlberg and Don Paarlberg, "Agricultural Policy...", *ό. π.*, σ. 137.

55. Bill Winders, *The Politics...*, *ό. π.*, σ. 146-153.

«ολοκλήρωση» της ευχής του Διαφωτισμού για επάρκειας τροφής αλλά οι πολιτικές της ΕΕ κλήθηκαν να διορθώσουν τις συνέπειες της «υπερβολικής ολοκλήρωσης» αυτής της ευχής.

Παρά τις σημαντικές διαφορές που διακρίνουν τις δύο πρώτες αγροτικές επαναστάσεις από την τρίτη, και οι τρεις τους είναι γνήσια τέκνα του Διαφωτισμού. Στον 18ο αιώνα γενικεύτηκε η πεποίθηση ότι η οικονομική πρόοδος ήταν εφικτή μέσα από τη διάδοση της γνώσης. Η οικονομική ανάπτυξη είχε ένα ευρύτερο ηθικό και κοινωνικό περιεχόμενο που όφειλε πολλά στη θέση του Francis Bacon ότι μπορούμε να επιτύχουμε τη συνεχή υλική πρόοδο μέσα από τον έλεγχο της φύσης. Αλλά ο Bacon θεωρούσε ότι ο κύριος σκοπός της γνώσης είναι η βελτίωση της ανθρώπινης κατάστασης, *for the relief of man's estate*. «Δουλειά της επιστήμης είναι να κάνει την Τέχνη και τη Φύση θεραπευαίνιδες των Αναγκών της Ζωής, ενώνοντας τους δικούς της Σκοπούς με την παραγωγή των πλέον χρήσιμων Επιτευγμάτων» έγραφε ο John T. Desaguliers στα 1730.⁵⁶ Η διάδοση της γνώσης και η τεχνολογική πρόοδος μπορούσε να επιτευχθεί μέσα από την επικοινωνία μεταξύ σοφών και τεχνιτών, ή όπως έγραφε ο Thomas Sprat στα 1660, η Νέα Ατλαντίδα –δηλαδή η ιδανική επιστημονική κοινότητα του Bacon– δεν ήταν εφικτή μέχρι οι «Μηχανικοί Εργάτες να αποκτήσουν Φιλοσοφικά κεφάλια ή οι Φιλόσοφοι να αποκτήσουν Μηχανικά χέρια». ⁵⁷ Τον ρόλο της διάδοσης της γνώσης ανέλαβαν οι αγροτικές εταιρείες, τα δημοσιεύματα, οι ενημερωτικές συναντήσεις, οι κήποι-υποδείγματα.⁵⁸ Η έμφαση στη αναδιοργάνωση των αμειψισπορών, την εισαγωγή νέων φυτών και τη βελτίωση των εργαλείων αντανακλά περισσότερο το ταξινομικό-οργανωτικό πνεύμα του Διαφωτισμού και λιγότερο τη σύνδεση με την τεχνολογία. Αυτή θα έλθει αργότερα, στον 19ο αι. Το πνεύμα του Διαφωτισμού πέρασε άμεσα, ως πρώτη αγροτική επανάσταση –μέσα από τη βιωμένη ιστορία του Διαφωτισμού– στη γεωργία των χωρών που ανέπτυξαν δίκτυα διάχυσης αυτής της χρήσιμης γνώσης. Στον 19ο αι. υπάρχει ακόμη η ηθική διάσταση στην ανάπτυξη της γεωργίας.⁵⁹ Η απολογητική της τρίτης αγροτικής επανάστασης, στον 20ό πλέον αιώνα, επικαλείται, μέσα από τη δημοκρατία της

56. Αναφέρεται στο Joel Mokyr, "The Intellectual Origins of Modern Economic Growth", *The Journal of Economic History*, Vol. 65, No 2 (Jun., 2005), σ. 293.

57. Στο ίδιο, σ. 310. Βλ. στο όψιμο μυθιστόρημα του Γκαίτε *Εκλεκτικές συγγένειες* αυτή την προσπάθεια σύζευξης γνώσης και εργασίας, *Εκλεκτικές συγγένειες*, μτφρ. Δημοσθένης Κούρτοβικ, Αθήνα, εκδ. Κανάκη, 2009, σ. 12.

58. Joel Mokyr, "The Intellectual...", *ό. π.*, σ. 294.

59. Εύη Καρούζου, «Θεσμικό πλαίσιο...», *ό. π.*, σ. 206-207.

κατανάλωσης, αυτή την ηθική και κοινωνική διάσταση της ανάπτυξης στη γεωργία, από την οποία εμφορούνταν οι φυσιοδίφες και βοτανολόγοι του 18ου αι.⁶⁰ Ωστόσο, η εξέλιξη της γεωργίας κατά τις τελευταίες δεκαετίες, οι κρίσεις τροφίμων όπως αυτές του 2007 και 2008, οι διατροφικοί πανικοί και τα περιβαλλοντικά αδιέξοδα στα οποία οδήγησε το μοντέλο ανάπτυξης της γεωργίας στο δεύτερο μισό του 20ού αι. και οι πολιτικές που το συνόδευσαν, επιβεβαιώνουν με θλιβερό τρόπο ότι η ανάπτυξη της γεωργίας δεν έγινε *for the relief of man's estate*.

A b s t r a c t

INTRODUCTION

In this introduction, the articles of the volume are presented as well as the historians' conceptions of agricultural growth during the last decades. It is suggested that the history of agriculture is interpreted according to the social and political situation of every country. The various definitions of the term 'agricultural revolution' related to diverse periods of the twentieth century are also introduced. The analysis is being continued by determining and studying the agricultural revolutions in Greece. Finally, certain general issues, related to the agricultural revolutions are studied. The aforementioned issues examine the relation between agriculture and consumption, the pattern of energy which is related to every agricultural revolution, the subsidies to farmers and the moral as well as the social character of the agriculture.

---

60. Μία τέτοια απολογία βλ. στο, κατά τα άλλα, πολύ καλό άρθρο του Joel Mokyr, «The Intellectual...», ό. π., σ. 343.

Ελευθερία Ζέη*

ΕΘΙΜΙΚΟ ΔΙΚΑΙΟ, ΝΟΜΙΚΟΣ ΛΟΓΟΣ ΚΑΙ ΙΣΤΟΡΙΑ
ΤΟΥ ΔΙΚΑΙΟΥ: ΜΙΑ ΠΟΛΙΤΙΚΗ ΣΥΖΗΤΗΣΗ
ΑΝΑΜΕΣΑ ΣΤΟΝ 19ο ΚΑΙ ΤΟΝ 20ό ΑΙΩΝΑ;

Αν ο ελληνικός 19ος αιώνας σημαδεύεται κυρίως από τις κοινωνικές, πολιτικές και ιδεολογικές διαδικασίες συγκρότησης του ελληνικού κράτους, ο ίδιος ο πολιτικός μηχανισμός, η θεωρητική σκευή και η νέα θεσμική γλώσσα του κράτους διαμορφώνονται καταρχήν μέσα από μια νομική γραμματεία του πρώτου μισού του αιώνα, η αφετηρία της οποίας συμπίπτει με την ίδρυση της Νομικής σχολής του Πανεπιστημίου Αθηνών. Στο πρώτο μισό του 20ού αιώνα τα κείμενα αυτά έγιναν αντικείμενο μελέτης μιας ελληνικής ιστορίας του δικαίου με κεντρικό ζητούμενο την πορεία αστικοποίησης του ελληνικού «δικαίου», όπου η διάκριση «αγροτικού εθίμου» και «αστικού νόμου» μελετήθηκε ως πρωταρχική τομή μιας νομικής επανάστασης υπό την ηγεμονία της ελληνικής ιστορικής σχολής¹ παράλληλα αποτέλεσε το βασικό αναλυτικό εργαλείο για τη μετέπειτα μελέτη των τοπικών εθιμικών συστημάτων και των αγροτικών κοινωνιών μέχρι και τη σταδιακή ενσωμάτωσή τους στην ελληνική επικράτεια.

Την τελευταία δεκαετία η νομική γραμματεία του 19ου αιώνα άρχισε να μελετάται και έξω από τα θεσμικά της συμφραζόμενα. Έτσι τα κείμενά της αναλύθηκαν ως πλαίσιο πολιτικού και κοινωνικού σχεδιασμού μιας ελληνι-

---

*Πανεπιστήμιο Κρήτης.

1. Για μια σύνοψη της συζήτησης: Τσαπόγας Μ., «Η ανανέωση του δικαίου. Επίσημο δίκαιο και τοπικά έθιμα, 1833-1871», στο Βασίλης Παναγιωτόπουλος (επιμ.), *Ιστορία του Νέου Ελληνισμού 1770-2000*, τ. 4: *Το ελληνικό κράτος, 1833-1871. Η εθνική εστία και ο Ελληνισμός της Οθωμανικής αυτοκρατορίας*, Αθήνα, Ελληνικά Γράμματα, 2003, σ. 51-58.

κής οικονομίας που στηρίχτηκε πρωτίστως στη γη και την αγροτική παραγωγή² ακόμα πιο πρόσφατα ως συστηματική εκφορά μιας πολιτικής σκέψης για το κράτος,³ που αν αντλεί από ευρωπαϊκά πρότυπα και επιρροές, συγκροτεί ωστόσο τα δικά της θεωρητικά σχήματα· συγχρόνως φαίνεται να προωθεί τα πολιτικά οράματα των συγγραφέων, οι οποίοι συνιστούν σημαντικό τμήμα της ελληνικής αστικής διανόησης αλλά και της κρατικής γραφειοκρατίας της εποχής. Υπό το παραπάνω πρίσμα, οι προτάσεις ιστορικής ερμηνείας των τοπικών εθίμων και η σχετική συζήτηση που πυροδοτείται ανάμεσα στους Έλληνες νομικούς κυρίως στο πρώτο μισό του 19ου αιώνα, φαίνεται να υπαινίσσονται την άρθρωση μιας πρώιμης φιλελεύθερης πολιτικής αντιπαράθεσης στη βαυαρική μοναρχία μέσα στο ίδιο το γραφειοκρατικό της δυναμικό, τους «πανδεκτιστές» νομικούς του ελληνικού κράτους. Μια αντιπαράθεση που θα μπορούσε να προκαλέσει ρωγμές στο ιστοριογραφικό μοντέλο της ελληνικής ιστορικής σχολής δικαίου, αποκαλύπτοντας συγχρόνως την πολλαπλότητα των τάσεων και της εσωτερικής δυναμικής του ελληνικού φιλελευθερισμού, κυρίως στο πεδίο της θεωρητικής και νομοθετικής οργάνωσης ενός εθνικού αγροτικού χώρου.

Για ένα «ελληνικό δίκαιο»: γαλλικό ή γερμανικό;

Σημαντικό τμήμα της νομικής γραμματείας του πρώτου μισού του 19ου αιώνα στηρίχθηκε στις καταγραφές των τοπικών συστημάτων εθιμικού δικαίου που έγιναν εν όψει της ένταξης των αγροτικών περιφερειών της οθωμανικής στην ελλαδική επικράτεια. Τοπικές κωδικοποιήσεις εθιμικού δικαίου είχαμε ήδη από την προεπαναστατική περίοδο: προϊόν συχνά διοικητικών και οικονομικών ανακατατάξεων στις επαρχίες της οθωμανικής αυτοκρατορίας, οι κωδικοποιήσεις αυτές όριζαν συγχρόνως τα πλαίσια αναδιαπραγμάτευσης της τοπικής κοινωνίας με τις χριστιανικές ή/και τις οθωμανικές κυρίαρχες ομάδες. Οι πρώτες γνωστές καταγραφές εθίμων εντοπίζονται στα νησιά των Κυκλάδων, τη Σύρο (1695), τη Σαντορίνη και την Ανάφη (1797), τη Φολέγανδρο (1808), και τέλος στη Νάξο (1810), ο κώδικας της οποίας

2. Καρούζου Ε., «Θεσμικό πλαίσιο και αγροτική οικονομία», στο: Κ. Κωστής, Σ. Πετμεζάς (επιμ.), *Η ανάπτυξη της ελληνικής οικονομίας τον 19ο αιώνα*, Αθήνα, Αλεξάνδρεια, 2006, σ. 179-195.

3. Sotiropoulos M., *European jurisprudence and the intellectual origins of the Greek state: the Greek jurists and liberal reforms (ca 1830-1880)*, αδημ. διδ. διατριβή, Queen Mary, University of London.

θεωρείται ότι συντάχθηκε με πρωτοβουλία του τότε χριστιανού δραγουμά-νου του Οθωμανικού στόλου Παναγιώτη Μουρούζη, και φαίνεται να απο-τελεί την πρώτη απόπειρα προσαρμογής ενός αγροτικού εθιμικού κόσμου σε μια νεωτερική αντίληψη δικαίου με έντονες γαλλικές επιδράσεις: όπως φαίνεται και στην εισαγωγή,⁴ στον κώδικα ανιχνεύονται σαφή τα ίχνη της πολιτικής γλώσσας του γαλλικού διαφωτισμού περί «φυσικού δικαίου» και κυριαρχίας του νόμου, μια θεωρητική μήτρα που δεν ήταν καθόλου άγνωστη στη φαναριωτική κοινωνία⁵ από την οποία προερχόταν ο Μουρούζης. Ανά-λογες διανοητικές επιρροές φαίνεται να απηχεί και η πρώτη συγκεντρωτική συλλογή εθιμικού δικαίου στο ελληνικό κράτος, που διενεργήθηκε από τους προέδρους των Πρωτόκλητων δικαστηρίων της καποδιστριακής περιόδου, μετά το ψήφισμα της 15ης Δεκεμβρίου 1828, σύμφωνα με το οποίο το «έθι-μο» οριζόταν ως ισότιμη πηγή δικαίου με το νόμο.⁶ Η εξίσωση αυτή, που στο σκεπτικό της αγροτικής πολιτικής του Καποδίστρια ευνοούσε τα κατώτερα στρώματα της υπαίθρου, δεν φαίνεται να ήταν ασύμβατη με τις γαλλικές αντιλήψεις περί αστικού δικαίου του κυβερνήτη.

Η επιχείρηση καταγραφής των τοπικών εθίμων από τον γερμανό Georg Ludwig Mauger, καθηγητή του γερμανικού και του γαλλικού δικαίου στο Μόναχο και μέλος της Αντιβασιλείας ως το 1834, και τους συνεργάτες του, φαίνεται να αποτελεί μια σύνθεση των συζητήσεων που διεξάγονται στους κόλπους της γερμανικής ιστορίας δικαίου από τις αρχές του αιώνα, και όπου αντιπαράτιθενται καταρχήν μια γαλλική και μια γερμανική νομι-κή παράδοση. Ο λόγος για τη διαμάχη ανάμεσα στη φιλελεύθερη σχολή του A. E. J. Thibaut, που υποστηρίζει την ανάγκη σύνταξης ενός ενιαίου γερμα-νικού αστικού κώδικα κατά το πρότυπο του γαλλικού Code Civil, και την ιστορική σχολή δικαίου η οποία διακρίνεται σε δύο βασικές τάσεις: το ρεύ-

4. Ζέπος Ι. και Π., *Jus Graecoromanum*, 1931, τ. 8, σ. 527.

5. Αποστολόπουλος Δ., «Ένας Φαναριώτης διαβάζει Montesquieu. Τεκμήρια για, και από, τις αναγνώσεις του», *Για τους Φαναριώτες. Δοκιμές ερμηνείας & Μικρά αναλυτικά*, Αθήνα, ΚΝΕ/ΕΙΕ, 2003, σ. 155-166· του ίδιου, «La fortune de Montesquieu en Grèce dans la seconde moitié du XVIIIe siècle», *Montesquieu du nord au sud. Actes de la table ronde organisée à Paris les 29 et 30 janvier 1999*, Naples-Oxford 2001, σ. 81 κ.ε. Βλ και τη σχετική ανάλυση του κώδικα Ζέι Ε., *Paros dans l'Archipel Grec, XVIIe - XVIIIe siècles. Les multiples visages de l'insularité*, διδ. διατρ., Univ. de Paris I, (Παρίσι 2001), τ. 2, σ. 393.

6. Ενδεικτικά Βισβίτζης Ιάκ., «Τίνα περί των νομικών εθίμων από της τουρκοκρατίας μέχρι και του β' διατάγματος της 23 Φεβρουαρίου 1835», *Αθηνά* 53 (1949), σ. 226-256 (για τις Δυτικές Σποράδες). Τριανταφυλλόπουλος Κ., «Η πολιτική δικαιοσύνη επί Καποδίστρια», *Πρακτικά Ακαδημίας Αθηνών* 23 (1948), σ. 479 (για την Κάτω Μεσσηνία).

μα των «ρωμαϊστών» (Fr. Ch. von Savigny), αφενός, που θεωρούν το ρωμαϊκό δίκαιο ιστορική πηγή των εθίμων του γερμανικού αγροτικού κόσμου, τα οποία ωστόσο υπερασπίζονται ως παρακαταθήκη της ιστορίας του γερμανικού λαού· και το συντηρητικότερο ρεύμα των «γερμανιστών», αφετέρου, που συνδέθηκαν με την αντίσταση της φεουδαλικής αριστοκρατίας του παλαιού καθεστώτος στο νεότερο αστικό κράτος, και που αρνούνται οποιαδήποτε ιστορική σχέση των γερμανικών εθίμων με το ρωμαϊκό δίκαιο.⁷ Στο έργο του *Ο Ελληνικός λαός*,⁸ που δημοσιεύεται το 1835 στη Χαϊδελβέργη και που συγκεντρώνει τις απαντήσεις από τις τοπικές δημογεροντίες και τα ειρηνοδικεία, ο Μάουρερ εξηγεί την ανάγκη διατήρησης των ελληνικών εθίμων στις περιοχές όπου ίσχυαν, συνδυάζοντας τα επιχειρήματα και των δύο σχολών, ενώ θεωρεί το ρωμαϊκό δίκαιο κοινή ιστορική πηγή τόσο του ελληνικού όσο και των γερμανικών και των γαλλικών εθιμικών κοινωνιών. Ο συνεργάτης του G. Geib, αν και δεν είναι αντίθετος με τη διατήρηση του «ελληνικού» εθιμικού δικαίου, πιστεύει ωστόσο ότι το τελευταίο αποτελεί εγγενές χαρακτηριστικό του ελληνικού έθνους που διαπλάστηκε με το χρόνο, και δεν έχει καμία σχέση ούτε με το ρωμαϊκό ούτε με το κανονικό δίκαιο.⁹ Το *Σχέδιον νόμου περί πολιτείας και διοικήσεως των δήμων*, το οποίο επικυρώνεται τελικά από την Αντιβασιλεία ως *Νόμος περί συστάσεως των Δήμων* το 1834, λαμβάνει υπόψη του και τις δύο θέσεις, όπως φαίνεται και από την εισηγητική έκθεση που το συνοδεύει.¹⁰

Οι γαλλογερμανικές συζητήσεις στη νομική σκέψη της Γερμανίας επηρέασαν τις αντίστοιχες νομικές συζητήσεις στο ελληνικό κράτος της περιόδου,

7. Για τη θεωρητική συζήτηση βλ. Λαβράνου Α., *Historizität und Verbindlichkeit von Werten. Zu Gustav Hugos Rechtsphilosophie und zu Friedrich Carl von Savigny Rechtslehre*, διδ. διατρ. Göttingen 1996 και Λαβράνος Αλ., «Thibant and Savigny. Η διένεξη περί κωδικοποίησης του δικαίου και η συγκρότηση του πρώιμου ιστορισμού», *Αξιολογικά*, 17, Μάιος 2007, σ. 7-29.

8. Γκ. Α. Μάουρερ, *Ο Ελληνικός λαός. Δημόσιο, ιδιωτικό και εκκλησιαστικό δίκαιο από την έναρξη του αγώνα για την ανεξαρτησία ως την 31 Ιουλίου 1834*, Χαϊδελβέργη 1835, 2 τ., μτφρ. Όλγα Ρομπάκη, εισαγ.-επιμ.-σχ. Τ. Βουρνάς, Αθήνα, Τολίδης, 1976.

9. G. Geib, *Παρουσίαση της κατάστασης του δικαίου στην Ελλάδα στη διάρκεια της Τουρκοκρατίας και ως τον ερχομό του Όθωνα του Α΄*, Χαϊδελβέργη 1835, προλ. Ν. Ι. Πανταζόπουλος, μτφρ.-επιμ., Ίρις Αυδή-Καλκάνη, Αθήνα, Γκοβόστης 1992.

10. Σ. Αντωνιάδης, *Τα Δημοτικά, ήτοι βιβλίον περιέχον τον Δημοτικόν νόμον εξηγημένον, μετάφρασιν της θεωρίας του δημοτικού δικαίου, τας επί Τουρκοκρατίας, Δημοκρατίας, και επί Κυβερνήτου δημοτικής θεσμοθεσίας...*, τ. 1, Αθήνα 1842, ιδ. σ. 164-192. Βλ και Π. Αργυρόπουλος, *Δημοτική διοικήσεις εν Ελλάδι*, τ. 1., Αθήνα 1859² (1η έκδοση 1843), σ. 89-110.

στις οποίες η σύγχρονη βιβλιογραφία επισημαίνει το προβάδισμα της γαλλικής παράδοσης μέχρι περίπου τα μέσα του αιώνα, τόσο στους ακαδημαϊκούς κύκλους όσο και στο θεσμικό έργο της μοναρχίας¹¹: στη σύσταση, δηλαδή, επιτροπής για την κατάρτιση «Πολιτικού κώδικος» με το διάταγμα περί *Πολιτικού Νόμου* της 23ης Φεβρουαρίου 1835, επικεφαλής της οποίας είναι ο γαλλοθρεμμένος Χριστόδουλος Κλωνάρης, ενώ σημαντικό μέλος της είναι ο ιταλός νομικός Alerino Palma, ένθερμος υποστηρικτής του Ναπολέοντειου Κώδικα· στην ίδρυση έδρας Γαλλικού Δικαίου (1837) στο νεοσύστατο πανεπιστήμιο των Αθηνών, με πρώτο καθηγητή τον Γ. Μαυροκορδάτο, ακόμα και στην πρώτη επίσημη μετάφραση του Γαλλικού Αστικού Κώδικα την ίδια περίπου εποχή. Ο αντίλογος έρχεται από τους έλληνες «πανδεκτιστές», τους βασικούς εκφραστές της ιστορικής σχολής του ελληνικού δικαίου, η οποία φαίνεται ότι επικρατεί τελικά γύρω στα μέσα του αιώνα. Έτσι στην πρώτη σύνοψη ρωμαϊκού δικαίου που μεταφράζει από τα γαλλικά και δημοσιεύει το 1836 ο Αναστάσιος Πολυζωίδης με τίτλο: *Αρχαί της φιλοσοφικής επιστήμης του Δικαίου υπό Καρόλου Ερρίκου Γρος*, και όπου το ρωμαϊκό δίκαιο χαρακτηρίζεται η κυριότερη πηγή της νομοθεσίας «όλων των νεωτέρων πολιτισμένων εθνών»,¹² και στη μετάφραση του γαλλικού Code Civil πιθανότατα την ίδια εποχή, που ανατίθεται σε ειδική επιτροπή γαλλοτραφών νομικών στην οποία συμμετέχει και πάλι ο Πολυζωίδης,¹³ οι Μάρκος Ρενιέρης και Γεώργιος Ράλλης, καθηγητές της Νομικής σχολής, απαντούν με την ελλη-

11. Βλ σχετικά Hatzis Ar. N., «The Short-lived Influence of the Napoleonic Civil Code in 19th Century Greece», *European Journal of Law and Economics*, 14, 2002, σ. 253-263 (εδώ 255-256).

12. Πολυζωίδης Α., *Αρχαί της φιλοσοφικής επιστήμης του Δικαίου υπό Καρόλου Ερρίκου Γρος, μεταφρασθείσαι ελευθέρως εκ του Γερμανικού κατά την πέμπτην και νεωτέραν έκδοσιν αυτών, και εκδοθείσαι μετά προσθήκης Α΄) Συνόψεως ιστορικής του Ρωμαϊκού Δικαίου, και Β΄) Εκθέσεως κατ'αλφάβητον των κυριωτέρων κανόνων και αρχών του αυτού δικαίου*, Πρόλογος, σ. γ', Αθήνα 1836.

13. Ο Πολιτικός της Γαλλίας Νόμος μετενεχθείς εις την νεωτέραν ελληνικήν κατά διαταγήν της Κυβερνήσεως υπό Γ. Βελλίου, Α. Πολυζωίδου, Π. Πιτζιπίου και Κ. Σχινά, Έκδοσις δευτέρα, Αθήνα 1838 (πιθανή χρονολογία της πρώτης έκδοσης 1836-1837). Βλ. και Πανταζόπουλος, Ν. Ι., «Georg Ludwig von Maurer. Η προς ευρωπαϊκά πρότυπα ολοκληρωτική στροφή της νεοελληνικής νομοθεσίας», *Επιστημονική Επετηρίδα Σχολής Νομικών Οικονομικών Επιστημών* 13 (τιμητ. τόμος Ηλία Κυριακόπουλου), 1968, σ. 1460, 1487-1491, όπου ένας πλούσιος κατάλογος των μεταφράσεων γαλλικών νομικών συγγραμμάτων που έγιναν στο διάστημα 1818-1861, και των γερμανικών αντίστοιχων, για το διάστημα 1836-1862. Είναι ενδεικτικό ότι στους πρώτους τόμους της *Θέμιδος* (1845-1846) οι ελληνικές μεταφράσεις γαλλικών νομικών συγγραμμάτων συνυπάρχουν με μεταφράσεις κειμένων του γερμανικού δικαίου.

νική έκδοση το 1838 του δίτομου *Εγχειριδίου του Ρωμαϊκού Δικαίου* του Φ. Μακκελδέϋ. Ειδικότερα ο Ρενιέρης θα αντιτάξει το επιχείρημα ότι η σύνθεση ρωμαϊκού δικαίου και γαλλικού αστικού κώδικα δεν είναι δυνατή, καθώς ο δεύτερος δεν αποτελεί παρά τεχνητό προϊόν της υλιστικής φιλοσοφίας του Διαφωτισμού, παντελώς ξένο προς το παρελθόν και το μέλλον του ελληνικού έθνους, ενώ το ελληνικό εθιμικό δίκαιο ταυτίζεται αποκλειστικά με τους *Pandektenrecht*.¹⁴

Η οριστική στροφή, όμως, προς τη γερμανική νομική παράδοση θεωρείται ότι συντελείται με το έργο του Παύλου Καλλιγά. Το 1847, στη μελέτη του «Περί εθίμων»,¹⁵ όπου μεταξύ άλλων συμπληρώνει και διορθώνει την καταγραφή του Μάουρερ και του γραμματέα του Χριστόδουλου Κλονάρη,¹⁶ ο Καλλιγάς συνοψίζει τις βασικές αρχές του γερμανικού νομικού ιστορισμού και του Savigny, στο περιβάλλον του οποίου είχε διαμορφωθεί ως νομικός. Για τον συγγραφέα οι ιδιαιτερότητες των τοπικών εθιμικών κοινωνιών αντιπροσωπεύουν την ιστορική αλλά και την ηθική ατομικότητα κάθε έθνους, δικαιολογώντας έτσι και τον ιστορικό ρόλο του παλαιού αγροτικού κόσμου στη διαδικασία της εθνικής ολοκλήρωσης. Το «έθιμο» αποτελεί την πιο καθαρή μορφή «συνείδησης» της μέχρι τότε κοινωνικής εμπειρίας ενός έθνους, δηλαδή του «πολιτισμού» του, αλλά και το εθνικό, «ηθικό» χαρακτηριστικό που συνδυάζει τη γενική «αφηρημένη αρχή» της «κοινωνικής συμβιώσεως» των ανθρώπων και των εθνών, το *δίκαιο*, με την ιδιαίτερη φυσιογνωμία κάθε έθνους, «εν ονόματι της ελευθερίας, εν ονόματι της προόδου».¹⁷ Με βάση τα παραπάνω, ο Καλλιγάς φαίνεται να διακρίνει τα «έθιμα» από τις «συνήθειες» των ελληνικών αγροτικών κοινωνιών, τις οποίες δεν θεωρεί εγγενές χαρακτηριστικό του ελληνικού έθνους¹⁸ ορισμένες μάλιστα τις χαρακτηρίζει «αξιοπεριέργες» και τις αποδίδει σε λατινικές ή οθωμανικές επιδράσεις, παραπέμποντας έμμεσα στα «έμφυτα» και «επίσακτα» στοιχεία,

14. Ρενιέρης Μ., «Περί του ρωμαϊκού δικαίου», *Εφημερίς Νομική*, τ. 6, 13 Νοεμβρίου 1837. Βλ και τη σχετική ανάλυση στο: Petmezas S., «La 'commune grecque': une tentative d'histoire des fictions historiographiques», *Byzantina et Moderna. Melanges en l'honneur d'Hélène Antoniadis-Ibicou*, Αθήνα, σ. 219.

15. Καλλιγάς Π., «Περί εθίμων», *Μελέται*, τ. 1, *Νομικά, πολιτικά και οικονομολογικά μελέται*, Αθήνα 1898, σ. 187-279 (188-189, 247-250).

16. Καλλιγάς Π., «Περί εθίμων», *ό. π.*, σ. 205-242.

17. Καλλιγάς Π., «Περί εθίμων», *Μελέται*, τ. 1, *ό. π.*, σ. 187-279 (188-189, 247-250).

18. Καλλιγάς Π., «Περί συντάξεως Πολιτικού Κώδικος εις την Ελλάδα. Διατριβή πρώτη», *Μελέται, ό. π.*, τ. 1, σ. 449.

ανατολικά και δυτικά, που ο Μάρκος Ρενιέρης θεωρούσε ότι συνιστούσαν τις δύο αντιμαχόμενες δυνάμεις στο εσωτερικό της ελληνικής φυλής.¹⁹ Το ρωμαϊκό δίκαιο στη γερμανική εκδοχή του αποτελεί τη μόνη φυσική μήτρα ενός «ελληνικού» δικαίου, από το οποίο, μετά τα μέσα του 19ου αιώνα, θα εξοριστούν τόσο η πρώτη βυζαντινή εκδοχή του ρωμαϊκού δικαίου, τα *Βασιλικά*, όσο και η νεότερη, η *Εξάβιβλος* του Κωνσταντίνου Αρμενόπουλου.²⁰

Τα έθιμα, ένας πρώιμος αντίλογος νομικού φιλελευθερισμού

Στη συζήτηση γύρω από την ιστορική καταγωγή των εθίμων εν όψει της συγκρότησης ενός ελληνικού «δικαίου», ο Παύλος Καλλιγιάς φάνηκε να εκφράζει τις απόψεις του γερμανικού νομικού ιστορισμού, και σε αρκετά σημεία το συντηρητικό ρεύμα των «γερμανιστών», κυρίως σε ό,τι αφορούσε την ανάλυση περί «αξιοπεριέργων» τοπικών «συνηθειών». Στην αναζήτηση και ανάλυση, ωστόσο, συγκεκριμένων παραδειγμάτων, και μάλιστα από τις νησιωτικές κοινωνίες του Αιγαίου, προκειμένου να στηρίξει τις παραπάνω θέσεις του, ο Καλλιγιάς επιχειρεί αντίθετα μια φιλελεύθερη ανάγνωση που φαίνεται να αντλεί από τη γαλλική και κυρίως από την αγγλοσαξωνική παράδοση.²¹ Το κεντρικό κριτήριο ελληνικότητας των εθιμικών συστημάτων που εξετάζει είναι ο βαθμός κατοχύρωσης της ατομικής ιδιοκτησίας, ενώ οι τοπικές πρακτικές με τις οποίες φαίνεται να εξασφαλίζεται η ιδιοκτησία της γης στις μικρές κοινωνίες του Αιγαίου αποτελούν τη μοναδική εγγύηση εθνικής «ελευθερίας». Θυμίζουμε ότι κατά τον John Locke, πολιτική και κοινωνική ελευθερία συνδέονται άρρηκτα με την ατομική, η οποία με τη σειρά της προϋποθέτει το φυσικό δικαίωμα της ατομικής ιδιοκτησίας και της ελεύθερης διάθεσης των αγαθών,²² ενώ κατά τον Edmund Burke, με μια ευφυή αντιστροφή του επιχειρήματος, η εθνική ελευθερία είναι εθνική περιουσία

19. Renieris M., «Le dualisme grec», *Spectateur d'Orient*, τ. II, 10 Σεπτεμβρίου 1853· βλ και του ίδιου, «De la société grecque», *Spectateur d'Orient*, τ. V (25 Ιουλίου 1853), τ. VI (10 Νοεμβρ. 1853), τ. VIII (10 Δεκ. 1853), τ. XI (25 Ιαν. 1854).

20. Καλλιγιάς Π., «Περί συντάξεως Πολιτικού Κώδικος...», *ό. π.*, σ. 447, και το πολύτομο έργο του *Σύστημα του Ρωμαϊκού Δικαίου κατά την εν Ελλάδι ισχύν του*, 5τ., Αθήνα 1848-1855.

21. Βλ σχετικά Ph. D' Iribarne, «Trois figures de la liberté», *Annales. Histoire, Sciences Sociales*, 5, sept.-oct. 2003, σ. 956-968, 972-978.

22. Locke John, *Two Treatises of Government*, Peter Laslett (εκδ.), Cambridge, Cambridge University Press, 1960.

που κληρονομείται από πατέρα σε γιο.²³ Σύμφωνα με την κλασική φιλελεύθερη αυτή λογική, το ενδιαφέρον που παρουσιάζουν τα συγκεκριμένα συστήματα εθιμικής διαδοχής και μεταβίβασης της γης στα νησιά και στις παράκτιες περιοχές του Αιγαίου, και που δεν φαίνεται να συνάδουν ούτε με το ρωμαϊκό ούτε και με το βυζαντινό δίκαιο στις γνωστές εκδοχές του, έγκειται, κατά τον Καλλιγά, στα δικαιώματα ιδιοκτησίας που φαίνεται να προκύπτουν από τις εθιμικές πρακτικές μεταβίβασης, τα οποία απολαμβάνουν εξίσου τόσο τα άρρενα όσο και τα θήλεα μέλη της κατά τα άλλα πατριαρχικής οικογένειας των νησιών, δικαιώματα από τα οποία μάλιστα απορρέουν οικονομικές και ηθικές εξουσίες των γυναικών, όπως π.χ. η ανάληψη της πατρικής εξουσίας από τη χήρα (η γυναικεία επιτροπεία), εφόσον αυτή αποκτά δικαιώματα στην περιουσία του θανόντος συζύγου, με την προϋπόθεση βέβαια ότι θα παραμείνει «εις την τιμήν του συζύγου της», δηλαδή ότι δεν θα ξαναπαντρευτεί, σε νησιά όπως η Μύκονος, η Θήρα, η Ανάφη και αλλού· η πρόσβαση στην επικαρπία ή σε ένα ποσοστό (1/7) της περιουσίας του θανόντος συζύγου από τη χήρα· η αυτοδίκαια χειραφέτηση κόρης και γιου από την πατρική υπεξουσιότητα, δηλαδή το δικαίωμα να συμμετέχουν αυτοβούλως σε δικαστικές διαδικασίες, να κατέχουν και να διαχειρίζονται εξίσου περιουσία: χειραφέτηση που επέρχεται με την ενηλικίωση ή το γάμο και την χωριστή κατοίκηση, και όχι με τη διαδικασία της χειραφεσίας που ορίζει το ρωμαϊκό αλλά και το βυζαντινό δίκαιο, σύμφωνα με τα οποία, με διάφορες παραλλαγές, η έννοια της πατρικής εξουσίας διαμορφώνεται με όρους διηνεκούς ιδιοκτησίας επί των τέκνων.²⁴ Οι ιδιαιτερότητες αυτές φαίνεται να πηγάζουν από μια βασική ιδιόρρυθμη αρχή, η οποία συναντάται μόνο σε ορισμένα εθιμικά συστήματα της Γαλλίας (περιοχή του Παρισιού, Νορμανδία), και η οποία διέπει τις σχέσεις των δύο συζύγων και των μελών της οικογένειας στα νησιά: τη «χωριστή ιδιοκτησία» και τη χωριστή μεταβίβαση της περιουσίας από τους δύο συζύγους (*paterna paternis, materna maternis*) σε περίπτωση αδιάθετου θανάτου. Μια αρχή που θα ήταν «ακατάληπτη» αν δεν γινόταν κα-

23. Burke Edmund, *Reflexions sur la révolution de France (1790)*, Παρίσι, Hachette «Pluriel», 1989, σ. 41, 43. Ph. D'Iribarne, «Trois figures de la liberté», *ό. π.*, σ. 959.

24. Καλλιγιάς Π., «Περί εθίμων», *ό. π.*, σ. 190-203. Για τον ρόλο των γυναικών στη φιλελεύθερη οργάνωση των εθιμικών νησιωτικών κοινωνιών κατά τον Π. Καλλιγά και τη μεταγενέστερη νομική γραμματεία του 20ού αιώνα βλ. και Zei E., «Les femmes de l'Archipel, XVIIe-XVIIIe siècle. Domination feminine: modèles et discours», *Études Rousillonaises. Revue d'histoire et d'archéologie méditerranéennes*, XXV, 2013, Αφιέρωμα: Les femmes dans l'espace Nord-Méditerranéen, επιμ. Cristian Clapish-Zuber, σ. 157-162.

τανοητή ακριβώς μέσα από τη φιλελεύθερη οργάνωση της συγκεκριμένης κοινωνίας με βάση την ατομική ιδιοκτησία, η οποία εγγυάται και την ίδια την επαναστατικότητα της. Αν κάποιες κοινωνίες του Αρχιπελάγους, κυρίως στα συμπλέγματα του Σαρωνικού και των Κυκλάδων, διαδραμάτισαν κρίσιμο ρόλο στον «αγώνα της εθνεγερσίας», σε αντίθεση με την αδράνεια άλλων νησιών κατά τα επαναστατικά γεγονότα, όπως ήταν τα νησιά του Βορειοανατολικού Αιγαίου, αυτό οφείλεται κατά κύριο λόγο, ισχυρίζεται ο Καλλιγιάς, στο γεγονός ότι τα πρώτα χαρακτηρίζονται από την οικονομική αυτονομία των φύλων, η οποία αντανακλάται κυρίως στην πυκνή συμμετοχή των γυναικών σε αγοραπωλησίες και ενοικιάσεις ακινήτων και κυρίως γης, και συνεπάγεται μια ευρύτερη, πιο ισότιμη και επομένως δικαιότερη κατανομή της ιδιοκτησίας όχι μόνο στο εσωτερικό της οικογένειας αλλά και στο σύνολο της κοινωνίας τους.

Αντίθετα, εθιμικά συστήματα ή πρακτικές που στηρίζονται στην άνιση διαδοχή και κατανομή της περιουσίας, όπως η εφαρμογή, κάποτε οριακή, του δικαιώματος του πρωτότοκου, και ιδιαίτερα της πρωτότοκης κόρης, στο παράδειγμα της Καρπάθου, στοιχεία «τιμαριωτικού» δικαίου όπως τα ονομάζει ο Καλλιγιάς, θεωρούνται ξένα προς το ελληνικό δίκαιο, και αποδίδονται σε επιδράσεις οθωμανικού ή δυτικού δικαίου. Το επιχείρημα για τις ξένες, «λόγιες» επιβιώσεις σε ένα εγγενές, «λαϊκό», εθιμικό δίκαιο, ήταν χαρακτηριστικό της ιστορικής σχολής: ο Maurer μάλιστα είχε φτάσει στο σημείο να ισχυριστεί ότι το δίκαιο του πρωτότοκου ήταν άγνωστο στις ελληνικές περιοχές της οθωμανικής αυτοκρατορίας, και ότι αν δυτικοί θεσμοί φεουδαλικού τύπου είχαν εμφυτεύσει κάποιο σεβασμό για τον πρωτότοκο στα νησιά, αυτό δεν επηρέαζε διόλου την κληρονομική διαδοχή. Μάλιστα η επιλογή της δίκαιης κατανομής από τον διαθέτη μπορούσε να ανατρέψει πλήρως τις παραπάνω εθιμικές πρακτικές, όπως στο παράδειγμα της Ύδρας, όπου τα περισσότερα δικαιώματα τα είχε ο μικρότερος σε ηλικία κληρονόμος.²⁵ Το δικαίωμα του πρωτότοκου αντιστρατευόταν τις φιλελεύθερες εθιμικές δομές των νησιωτικών κοινωνιών, όχι μόνο γιατί διάβρωνε τη συζυγική οικογένεια, τον κύριο πυλώνα του αστικού φιλελευθερισμού, αλλά και γιατί αποδυνάμωνε την οικονομική και κοινωνική δυναμική που έφερνε η ατομική ελευθερία στην κοινωνία. Ο Καλλιγιάς επεσήμανε τους οικονομικούς κινδύνους που εγκυμονούσαν συστήματα άνισης κληρονομικής διανομής, όπως εκείνα που ίσχυαν στη Σκόπελο, στη Σκύρο ή στην Κάρπαθο, τα οποία ευ-

25. Maurer G., *Ο Ελληνικός λαός, ό. π.*, σ. 108 και 111.

νοούσαν αποκλειστικά τη θηλυκή γραμμή αίματος, και στα οποία η πατρική περιουσία εξαντλείται στις διαδοχικές προίκες και περνάει στα χέρια άχρηστων γαμπρών, δεν «μεταβαίνει... εις χείρας ικανάς να την διαχειρισθούν οικονομικώς, ώστε ή να την αυξάνουν ή να την διατηρήσουν. Μεταβαίνει εις τας χείρας των Γανυμηδών, οίτινες νυμφεύονται δια να ζήσουν εν ανέσει, και οίτινες δεν είναι εις κατάστασιν να εκτιμήσουν ό,τι διά μιας απέκτησαν».²⁶ Τέλος, τέτοιου είδους ανισότητες αποδιάρθρωσαν την πρότυπη κοινωνική ισορροπία της κλασικής δημοκρατίας, παρεμποδίζοντας συγχρόνως την πορεία της τοπικής κοινωνίας προς την εθνική ολοκλήρωση. «Ιδού διατί ο άνδρος βράχος της Ύδρας είναι το προπύργιον του έθνους και η χλοερά Σκόπελος δεν δύναται να γράψη το όνομά της εντός της ελληνικής ιστορίας».²⁷ Τόσο τα γαλλικά εθιμικά συστήματα, στα οποία αναφέρθηκε παραπάνω, όσο και τα ελληνικά συστήματα των νησιών του Σαρωνικού που προκρίνει ως εθνικά πρότυπα, έχουν για τον Καλλιγά κοινή ρίζα τα φιλελεύθερα ιδεώδη της δημοκρατίας, της οικονομικής ισότητας και της ελευθερίας της ατομικής ιδιοκτησίας.²⁸ Είναι ενδιαφέρον ότι ο Καλλιγάς φαίνεται να συμμετέχει εδώ και στη συγκρότηση ενός κυρίαρχου ιστοριογραφικού μοντέλου για την επανάσταση του 1821, που αναδεικνύει τα λεγόμενα «ναυτικά νησιά», Ύδρα, Σπέτσες και Ψαρά, δίνοντας συγχρόνως μια δική του απάντηση στον «πόλεμο των υπομνημάτων» που ξεσπά την ίδια περίοδο, και στον οποίο συμμετέχει και η ιστοριογραφία της εποχής, για την τεκμηρίωση της επαναστατικής υπεροχής και της πρωτοκαθεδρίας της Ύδρας στον Αγώνα.²⁹

Οι ιστορίες του ελληνικού δικαίου τον 20ό αιώνα: αδράνειες και τομές

Θα προσπαθήσω εδώ να σκιαγραφήσω σύντομα τις βασικές τάσεις μιας ιστορίας του δικαίου που αναπτύσσεται κυρίως στο πρώτο μισό του 20ού αιώνα, με πεδίο μελέτης τους νομικούς μετασχηματισμούς και τη σχετική νομική γραμματεία του 19ου αιώνα. Μια ιστορία που όχι μόνο επηρέασε καθοριστικά τη σύγχρονη ελληνική ιστοριογραφία για το ελληνικό κράτος

26. Καλλιγάς Π., «Περί εθίμων», ό. π., σ. 202.

27. Καλλιγάς Π., «Περί εθίμων», ό. π.

28. Για την εμμονή του Παύλου Καλλιγά στην ιδέα της ατομικής ιδιοκτησίας και τη σημασία της στη νομική, πολιτική και οικονομική του σκέψη, βλ και Sotiropoulos M., *European jurisprudence*, ό. π., σ. 100-106.

29. Βλ σχετικά Ζέη Ελ., *Κανάρης, Κουντουριώτης, Τομπάζης. Ο Αγώνας στη θάλασσα*, Αθήνα/Τα Νέα-Ιστορική Βιβλιοθήκη-Οι ιδρυτές της νεότερης Ελλάδας, 2010, σ. 46-48.

του 19ου αιώνα, αλλά πρόσφερε και ένα ιδιαίτερα δημοφιλές νομικό μοντέλο στην πλούσια φιλολογία περί «ελληνικών κοινοτήτων» του οθωμανικού αγροτικού χώρου. Θα είχε ενδιαφέρον να μελετήσει κανείς τα κείμενα αυτά και τους συγγραφείς τους στα πλαίσια των διανοητικών και πολιτικών ζυμώσεων της εποχής τους (μεταξική δικτατορία, ιταλικός φασισμός, γερμανικό ναζιστικό καθεστώς, ελληνικός εμφύλιος και μετεμφυλιακό κράτος), και να αναζητήσει πιθανές συνάφειες με τις ευρωπαϊκές συζητήσεις περί ιστορίας και θεωρίας του δικαίου στο πρώτο μισό του 20ού αιώνα· μια τέτοια προσέγγιση εκκρεμεί να γίνει στην ιστοριογραφία, κι εδώ θα ξεπερνούσε τα όρια του άρθρου αλλά και το πεδίο της δικής μου επιστημονικής αρμοδιότητας.

Η ιστορία του δικαίου του 20ού αιώνα αποτυπώνει τους δικαϊκούς και νομικούς μετασχηματισμούς στο ελληνικό κράτος του 19ου αιώνα ως μια μακρά και γεμάτη εμπόδια πορεία συγκρότησης ενός «εθνικού» αστικού δικαίου μέχρι την κατάκτηση του τελικού στόχου, την κατάρτιση, δηλαδή, ελληνικού Αστικού Κώδικα: την ιστορική αυτή διαδρομή προς το «αστικό κράτος» ο Χρήστος Πράτσικας θα την ονομάσει χαρακτηριστικά «προϊστορία» του Αστικού Κώδικα στο ομότιτλο έργο του λίγο πριν τα μέσα του αιώνα,³⁰ ενώ μια δεκαετία αργότερα ο Παναγιώτης Ζέπος θα τη θεωρήσει πυρήνα της συγκρότησης του νέου επιστημονικού πεδίου του 19ου αιώνα, της ελληνικής νομικής επιστήμης.³¹ Βασικοί προκαταρκτικοί σταθμοί «αστικοποίησης» θεωρούνται οι τοπικές κωδικοποιήσεις εθιμικού δικαίου της προεπαναστατικής περιόδου, που έρχονται στο φως με την ίδρυση του *Αρχείου της Ιστορίας του Ελληνικού Δικαίου* (1929) της Ακαδημίας Αθηνών και την ολοκλήρωση της έκδοσης του οκτάτομου *Jus Graecoromanum* από τους νομικούς Ιωάννη και Παναγιώτη Ζέπο (1931), καθώς και η πρώτη συλλογή εθίμων της καποδιστριακής περιόδου στην οποία αφιερώνονται ιδιαίτερες μελέτες.³² Σημαντικότερη, ωστόσο, τομή στην πορεία αστικοποίησης του ελληνικού δικαίου θεωρείται η συζήτηση γύρω από το έθιμο που εγκαινιάζεται στο ελληνικό κράτος ήδη από την περίοδο της Αντιβασιλείας, και κυρίως με την ίδρυση της Νομικής σχολής του Πανεπιστημίου Αθηνών.

30. Πράτσικας Χ. Π., *Προϊστορία του Ελληνικού Αστικού Κώδικος*, Αθήνα 1943.

31. Ζέπος Π., *Η νεωτέρα ελληνική επιστήμη του αστικού δικαίου*, Αθήνα 1954. Βλ επίσης Καραπά-Σιφωνιού Αν., *Παναγιώτης Ιω. Ζέπος, Η σταδιοδρομία και το έργο του*, ΕΚΕΙΕΔ, τ. 27-28.

32. Βλ π. χ. Βισβίτζης Ιακ., «Τινά περί των νομικών εθίμων από της τουρκοκρατίας μέχρι και του β' διατάγματος της 23 Φεβρουαρίου 1835», *Αθηνά* 53 (1949), σ. 226-256 (για τις Δυτικές Σποράδες). Τριανταφυλλόπουλος Κ., «Η πολιτική δικαιοσύνη επί Καποδίστρια», *Πρακτικά Ακαδημίας Αθηνών* 23 (1948), σ. 479 (για την Κάτω Μεσσηνία).

Κεντρικό ερώτημα των ιστορικών του δικαίου που εξετάζουμε, και το οποίο διατρέχει τα κείμενά τους μέχρι τουλάχιστον τη δεκαετία του '60 είναι το ζήτημα των ευρωπαϊκών επιδράσεων στο «ελληνικό» δίκαιο. Το ερώτημα που απασχολεί ιδιαίτερα νομικούς όπως ήταν ο Γ. Μαριδάκης³³ και ο Ν. Πανταζόπουλος,³⁴ τίθεται καταρχήν με αφορμή τη σκέψη του Μάουρερ και τη συζήτηση περί εθίμου του 19ου αιώνα. Ο Νικόλαος Πανταζόπουλος μάλιστα εντοπίζει γαλλικές επιδράσεις στις προσπάθειες μεταρρύθμισης του δικαίου ήδη από την περίοδο του Καποδίστρια,³⁵ ενώ στη δεκαετία του '60 μας δίνει μια συστηματική ανάλυση της διασταύρωσης γαλλικής και γερμανικής παράδοσης στο έργο του Μάουρερ.

Στις προσεγγίσεις τους η σύγχρονη ιστοριογραφία οφείλει αρκετά από τα περιοριστικά της σχήματα, για τα οποία έγινε λόγος στην αρχή του άρθρου: την «ολοκληρωτική στροφή» της ελληνικής νομικής σκέψης και του ελληνικού δικαίου του 19ου αιώνα στα ευρωπαϊκά τους πρότυπα, την οριστική επικράτηση του γερμανικού-ελβετικού μοντέλου «κράτους-δικαίου»,³⁶ την ερμηνευτική χρήση του παλαιότατου διαζευκτικού μοντέλου «λόγιου» και «λαϊκού» δικαίου για την ανάλυση του εθίμου,³⁷ η οποία επηρέασε και τη μετέπειτα νομική –και όχι μόνο– βιβλιογραφία για το έθιμο.³⁸ Είναι γεγονός ότι απώτερος στόχος του προβληματισμού τους γύρω από τις «επιδράσεις» είναι ο διαχωρισμός του «ελληνικού» δικαίου από τα ξένα προς αυτό στοιχεία, κυρίως τα γερμανικά,³⁹ ενώ οι γαλλικές επιρροές θεωρούνται περισσότερο συνα-

33. Μαριδάκης Γ., *La tradition européenne et le code civil hellénique*, Μιλάνο 1954 (Μελέται, φωτ. ανατ. Αντ. Ν. Σάκουλα, Αθήνα-Κομοτηνή 1979, σ. 203-223).

34. Πανταζόπουλος Ν. Ι., «Georg Ludwig von Maurer», ό. π., σ. 1345-1384, 1434-1450 και σ. 1478-1480, όπου και παραπομπές σε παλιότερες σχετικές μελέτες του συγγραφέα. Και αργότερα, στις συγκεντρωμένες μελέτες του στο: *Νεοελληνικό κράτος και ευρωπαϊκή ταυτότητα: ο καταλυτικός ρόλος των Βαυαρών*, Αθήνα 1998.

35. Πανταζόπουλος Ν. Ι., «Ο Ιωάννης Γενατάς και η οργάνωσις της Δικαιοσύνης επί Καποδίστρίου», *Αθηνά* 53 (1949), 297 κ.ε.

36. Μαριδάκης Γ., *La tradition européenne* ό. π., σ. 209-210.

37. Πανταζόπουλος Ν., *Από της 'λογίας' παραδόσεως εις τον Αστικόν Κώδικα*, Αθήνα 1947 Αθήνα-Θεσσαλονίκη 1965², ιδ. σ. 265-272.

38. Ενδεικτικά: Μιχαηλίδης –Νουάρος Γ., «'Λαϊκόν' και 'επίσημον' δίκαιον εις την νομικήν ζωήν», *Δίκαιον και κοινωνική συνείδησις*, Αθήνα 1972, σ. 17-43. Βαζούρας Αρ., *Έθιμα και κράτος εις την νεωτέραν Ελλάδα*, Αθήνα 1974.

39. Μαριδάκης Γ., *Ο εθνικός χαρακτήρ του ισχύοντος εν Ελλάδι αστικού δικαίου*, ανατ. εκ του εις μνήμην Γεωργίου Κ. Γαρδικα εκδοθέντος τόμου, Αθήνα 1939, *Μελέται*, ό. π., σ. 455-460. Πανταζόπουλος Ν. Ι., *Αστικός Κώδιξ και «εθνικόν» δίκαιον*, Αθήνα 1945.

φείς προς τον έμφυτο χαρακτήρα του εθνικού δικαίου. Κι αυτό γιατί οι παραπάνω νομικοί δηλώνουν σαφή την προτίμησή τους στο «λαϊκό δίκαιο» –κατά τον Πανταζόπουλο διασταύρωση ανατολικού-βυζαντινού και δυτικού δικαίου, όπως δηλώνει και ο όρος «παροικικό δίκαιο» που υιοθετεί⁴⁰-, καθώς αποδίδουν στο έθιμο τον ρόλο της μόνης γνήσιας, καθότι συλλογικής και αυθόρμητης, διαπλαστικής πηγής του ελληνικού δικαίου, την οποία παράγουν και διασώζουν οι ελληνικές αγροτικές «κοινότητες» της οθωμανικής περιόδου.⁴¹

Αναφέραμε παραπάνω ότι η ιστορία του δικαίου του 20ού αιώνα διαμόρφωσε και ένα ιστορικό λόγο για τις προεπαναστατικές αγροτικές κοινωνίες, αφήνοντας τη σφραγίδα του σε μια ιστοριογραφία για τις «κοινότητες της Τουρκοκρατίας» που διατρέχει σχεδόν ολόκληρο τον 20ό αιώνα. Σύμφωνα με την ερμηνεία τους, οι αγροτικές «κοινότητες» του οθωμανικού χώρου συνιστούν συλλογικά υποκειμένα παραγωγής και εφαρμογής εθιμικού δικαίου, με κύρια μέριμνα την προάσπιση της ατομικής ιδιοκτησίας και των δικαιωμάτων που απορρέουν απ' αυτήν στις διαδικασίες μεταβίβασης εντός και εκτός της οικογένειας.⁴² Ξαναβρίσκουμε επομένως εδώ το επιχείρημα περί εγγενούς φιλελευθερισμού του ελληνικού εθιμικού, αγροτικού κόσμου που εγκαινιάζει ο Παύλος Καλλιγιάς, με το οποίο νομίζω ότι συνδέεται και το ενδιαφέρον των παραπάνω ιστορικών για τη δημοσίευση και ερμηνεία των τοπικών νοταριακών αρχείων: διαθήκες και προικοσύμφωνα, αγοραπωλησίες αλλά και εμφυτευτικά συμβόλαια, όλη η δικαιοπρακτική δραστηριότη-

40. Πανταζόπουλος Ν. Ι., «'Παροικικό δίκαιο'. Συμβολή στην έρευνα της λαϊκής γεωργικής δικαιοταξίας», *Ο αγροτικός κόσμος στον μεσογειακό χώρο* (Πρακτικά του ελληνογαλλικού συνεδρίου, με την επιστημονική συμμετοχή CNRS-EIE, Αθήνα 4-7 Δεκ. 1984), Αθήνα 1988, σ. 24-43 (με αφορμή το εμφυτευτικό δικαίωμα).

41. Βλ και Πανταζόπουλος Ν., *Georg Ludwig von Maurer...*, ό. π., σ. 1441-1450, όπου ο συγγραφέας θεωρεί ότι ο *Νόμος περί συστάσεως των Δήμων* (1835) σήμανε την οριστική αποδιάρθρωση των «κοινοτήτων» του ελληνικού προεπαναστατικού χώρου. Βλ γενικότερα για τα ζητήματα αυτά στο έργο του: Πετρίδης Π., Πρόντζας Ευ. (επιμ.), *Δίκαιο, ιστορία και θεσμοί. Τιμητικός τόμος αφιερωμένος στον Νικόλαο Πανταζόπουλο*, Θεσσαλονίκη 2000.

42. Ενδεικτικά, για την κρίσιμότερη στιγμή μεταβίβασης σε περίπτωση θανάτου χωρίς διαθήκη, δηλαδή χωρίς την έγγραφη έκφραση της ελεύθερης βούλησης του ιδιοκτήτη: Παπούλιας Δ., *Συμβολή εις την ιστορίαν της εξ'αδιαθέτου διαδοχής εν τω ελληνικώ δικαίω*, Πρακτικά της Ακαδημίας Αθηνών, Αθήνα 1929. Βισβίτζης Ι., «Αι μεταξύ των συζύγων περιουσιακά σχέσεις εις την Χίον κατά την Τουρκοκρατίαν», *ΕΑΙΕΔ* 1 (1948), σ. 1-164. Του ίδιου «Το κληρονομικόν δικαίωμα των συζύγων επί ατέκνου γάμου εις την Πάρον κατά τον 18ον αιώνα», *Ε.Α.Ι.Ε.Δ.*, 8 (1958), σ. 135-203. Μαριδάκης Γ., *Η εξ'αδιαθέτου κληρονομική διαδοχή εις την νήσον Μήλον κατά τον δέκατον έβδομον αιώνα* (*Paterna paternis, materna maternis*), Θεσσαλονίκη 1967.

τα ιδίως των κατεξοχήν εμπορικών κοινωνιών όπως ήταν οι νησιωτικές, και μάλιστα των γυναικών τους, συνιστά ένα επιπλέον τεκμήριο οικονομικής ελευθερίας αλλά και κοινωνικής εξίσωσης των δικαιωμάτων ιδιοκτησίας, εκβάλλοντας σε ένα προσφιλέ επιχείρημα τόσο του γαλλικού, όσο και του αγγλοσαξωνικού (αμερικανικού) νομικού και οικονομικού φιλελευθερισμού: την ελευθερία σύναψης συμβολαίου (*liberté contractuelle*).⁴³

Εξάλλου, πρέπει να θυμίσουμε εδώ ότι ο φιλελεύθερος λόγος περί «κοινοτήτων» δεν είναι επινόηση της ιστορίας του δικαίου του 20ού αιώνα. Έχει προηγηθεί μια παλαιότατη φιλολογική παράδοση περί «κοινότητας» που εμφανίζεται από τα μέσα του 19ου αιώνα,⁴⁴ και που συγκροτεί το ιστοριογραφικό σχήμα της ελληνικής αγροτικής κοινότητας» ως παράγωγο των «αρχαίων αυτόνομων αστικών πολιτευμάτων»,⁴⁵ και αργότερα ως προέκταση της αστικής οικογένειας.⁴⁶ Έτσι, όχι μόνο τεκμηριωνόταν η συνέχεια με τις αρχαίες ελληνικές δημοκρατίες,⁴⁷ αλλά απαξιώνονταν παραδοσιακές κοινωνικές δομές του αγροτικού χώρου (οικογενειακή οργάνωση και πρακτικές μεταβίβασης) ως στοιχεία ενός πρωτόγονου, ανορθολογικού ανατολικού-μουςουλμανικού κράτους – αντίληψη που έχει κι αυτή βαθιές τις ρίζες της στην ιστορία του ευρωπαϊκού φιλελευθερισμού.⁴⁸

43. Βλ σχετικά Ph. d' Iribarne, *La logique de l'honneur*, Paris, Le Seuil, 1993.

44. Με σημαντικότερους εκπροσώπους τον Σπ. Αντωνιάδη (1842), τον Περικλή Αργυρόπουλο (1843), τον Νικόλαο Μοσχοβάκη (1882), τον Κωνσταντίνο Παπαρρηγόπουλο (1886), τον Γεώργιο Φιλάρετο (1902), και τον Ίωνα Δραγούμη (1916). Για την συγκρότηση του ιστοριογραφικού σχήματος της «κοινότητας»: Petmezas S., «La 'commune grecque'», *ό. π.* Μια βιβλιογραφική επισκόπηση αυτής της γραμματείας βρίσκει κανείς στο άρθρο της Διάτα Ευτ., «Οι ελληνικές κοινότητες (17ος-19ος αι.): από την ιστορία των θεσμών στην ιστορία των τοπικών κοινωνιών και οικονομιών», *Ιστοριογραφία της νεότερης και σύγχρονης Ελλάδας, 1833-2002, Δ' Διεθνές Συνέδριο Ιστορίας, Πρακτικά, τ. Β'*, επιμ. Πασχ. Μ. Κιτρομηλίδης – Τρ. Ε. Σκλαβενίτης, Αθήνα, ΚΝΕ-ΕΙΕ, 2004, σ. 533-540.

45. Κατά τη χαρακτηριστική διατύπωση του Κωνσταντίνου Παπαρρηγόπουλου, *Ιστορία του ελληνικού έθνους από των αρχαιοτάτων χρόνων μέχρι των καθ' ημάς, Βιβλίο δέκατον τέταρτον, Νέος Ελληνισμός II. Δοκιμασία του Νέου Ελληνισμού. Εσωτερική αυτού διοργάνωσις*, Αθήνα, 1860-1874¹, Γαλαξίας, 1971, σ. 130, 132-133, 145.

46. Βλ ενδεικτικά Δραγούμης Ι., *Κοινότης, Έθνος, Κράτος*, Αθήνα 1916, σ. 9.: «Το γνησιώτερον κύτταρον της Ελληνικής κοινωνίας μετά την οικογένειαν είναι η κοινότης ή ο δήμος», και: «Ο Ελληνισμός είναι μια οικογένεια από Ελληνικές κοινότητες...»: *Η μικρή πατρίδα*, Αθήνα 1908, σ. 14-15.

47. Τη σύνδεση με τις αρχαίες ελληνικές δημοκρατίες δεν θα την αρνηθούν ούτε και εκπρόσωποι της εισαγωγής των σοσιαλιστικών ιδεών στον ελληνικό χώρο (Γιάννης Κορδάτος).

48. Ο «ανορθολογισμός» του Οθωμανικού κράτους αποτέλεσε συχνό επιχείρημα μιας

Συμπερασματικά

Μ' όλο που η διαδικασία συγκρότησης μιας ενιαίας νομικής επικράτειας τουλάχιστον μέχρι το 1844 φαίνεται να υπακούει γενικά στην πιο συγκεντρωτική εκδοχή της, στο μοντέλο της απόλυτης βαυαρικής μοναρχίας και του γερμανικού «κράτους δικαίου», ένας φιλελεύθερος αντίλογος φαίνεται να αρθρώνεται: καταρχήν μέσα από τη νομική συζήτηση περί εθίμων ήδη από τις αρχές του 19ου αιώνα, και κατά δεύτερο λόγο μέσα από τη νομοθετική διαχείριση αγροτικών εθίμων που εξασφάλιζαν οριζόντια δικαιώματα ιδιοκτησίας, όπως ήταν η εμφύτευση ή η χρησικτησία γης, ή που περιόριζαν την ελεύθερη πρόσβαση στην ιδιοκτησία και την αγορά ακινήτων, όπως ήταν το δικαίωμα της προτίμησης, στο πρώτο μισό του αιώνα.⁴⁹ Η αντίληψη ότι το «ελληνικό» εθιμικό δίκαιο των αγροτικών περιφερειών του ελληνικού κράτους συναρτά το κλασικό φιλελεύθερο επιχείρημα της ατομικής ιδιοκτησίας με την ιδέα της εθνικής «ελευθερίας» φαίνεται ότι είχε ανοίξει ήδη από το πρώτο μισό του 19ου αιώνα το δρόμο για την ιδεολογική και πολιτική αξιοποίηση της μικρής ιδιοκτησίας από τον κυρίαρχο πολιτικό κόσμο και την αγροτική πολιτική των ελληνικών κυβερνήσεων στα τέλη του αιώνα. Η συζήτηση που ξετυλίγεται σε όλη τη διάρκεια του 19ου αιώνα στους κόλπους του πολιτικού και διανοητικού δυναμικού του ελληνικού κράτους γύρω από την παραγωγικότητα της μεγάλης ή της μικρής γαιοκτησίας και το ιδεολογικό βάρος της μιάς ή της άλλης στη συγκρότηση της «ελληνικής» γεωργίας ως ιστορικής δομής του εθνικού κράτους, δεν αφορά μόνο τις κρατικές προσπάθειες αγροτικού εκσυγχρονισμού ήδη από τις αρχές του αιώνα· συνδέεται και με την ανάδυση ενός κυρίαρχου οικονομικού φιλελευθερισμού, που θεωρείται ότι βρίσκει σαφέστερη έκφραση στα μέσα του 19ου αιώνα και την πολιτική του Αλέξανδρου Κουμουνδούρου. Αν με την προσάρτηση της Θεσ-

---

εμπορικής γραμματείας του Διαφωτισμού: βλ π. χ. το ημερολόγιο του Ιωάννη Πρίγκου, εμπόρου από τη Ζαγορά εγκατεστημένου στο Αμστερνταμ: Ν. Ανδριώτης, "Το Χρονικό του Αμστερνταμ", *Νέα Εστία* 1931, σ. 851. Βλ επίσης Ζει Ελ., *Paros dans l'Archipel grec*, ό. π., τ. II, σ. 444. Αξίζει εδώ να αναφέρουμε και την ανάλυση της ελληνικής τοπικής αυτοδιοίκησης του άγγλου ιστορικού George Finley (1864).

49. Η Ε. Καρούζου θέτει το ερώτημα: «Θεσμικό πλαίσιο», ό. π., σ. 179-180, 187-190. Ο Σ. Πετμεζάς, από την πλευρά του, υποστηρίζει ότι η κρατική αναγνώριση εθιμικών διατάξεων που εξασφάλιζαν δικαιώματα οιονεί ιδιοκτησίας δηλώνει την πρόθεση του ελληνικού κράτους να διατηρήσει το μονοπώλιο στη γη και να εμποδίσει τη συγκέντρωσή της στα χέρια ισχυρών οικονομικά ομάδων: *Η ελληνική αγροτική οικονομία το 19ο αιώνα. Η περιφερειακή διάσταση*, Ηράκλειο 2003, σ. 28.

σαλίας και της Άρτας και την ανακίνηση του ζητήματος νομικο-θεσμικής ενσωμάτωσης του καθεστώτος των θεσσαλικών τσιφλικιών στην ελλαδική επικράτεια στα τέλη του αιώνα, η φιλελεύθερη σκέψη στρέφεται συγκυριακά προς τη μεγάλη γαιοκτησία και τις τεχνολογικές και επιχειρηματικές της δυνατότητες, η περίοδος του Τρικούπη σημαίνει την οριστική στροφή του ενδιαφέροντος της φιλελεύθερης διάνοησης στον μικρό έλληνα γαιοκτήμονα και στις εθνικές προοπτικές της μικρής αγροτικής ιδιοκτησίας.⁵⁰ Μια στροφή που είχε ήδη πραγματοποιηθεί στη νομική γραμματεία του πρώτου μισού του 19ου αιώνα, για να τροφοδοτήσει και μια ιστορία του «ελληνικού» δικαίου του 20ού αιώνα, τα ερμηνευτικά σχήματα της οποίας συνέβαλαν σε αρκετές μακρόχρονες αδράνειες της σύγχρονης ιστοριογραφίας για τις αγροτικές κοινωνίες του νεότερου ελληνικού χώρου, καθώς και για τη σχέση τους με την επανάσταση.

---

50. Για την παραπάνω συζήτηση στο ελληνικό κράτος του 19ου αιώνα βλ και Ζέη Ε., «Κυρίαρχες προσλήψεις του αγροτικού κόσμου τον 19ο αιώνα (1835-1897): η πολλαπλότητα των μαρτυριών», *Ιστοριογραφία της νεότερης και σύγχρονης Ελλάδας 1833-2002*, ό. π., σ. 153-158.

A b s t r a c t

CUSTOMARY LAW, LEGAL DISCOURSE AND HISTORY OF LAW: A POLITICAL DISCUSSION BETWEEN 19th AND 20th CENTURIES?

Besides their impact on the establishment of agrarian legislation and institutions and the organization of rural economy of 19th Greek state, Greek legalists of the first half of the century inaugurated a field of discussion concerning the historical origins and national characteristics of pre-revolutionary rural customary law systems in the Greek regions of the Ottoman Empire. “Romanists” like P. Kalligas supported the argument that Greek customary law systems, deriving from Roman Civil Law as their common historical source, had invested ideas of national freedom and independence with the principle of private property, thus leading to the Greek Revolution and the formation of the Greek state in the beginning of 19th century. Their legal discourse seems to reveal a distinct current of liberal opposition in the very bosom of the Bavarian government and its bureaucracy, and to announce at quite an early stage the liberal turn which Greek agrarian politics took during the second half and more clearly towards the end of 19th century, residing not only in the economic but also in the ideological potential of small land property and its owners.

Αλέξης Φραγκιάδης*

Η ΔΙΑΝΟΜΗ ΤΩΝ ΕΘΝΙΚΩΝ ΓΑΙΩΝ ΤΟΥ 1871: ΑΠΟΠΕΙΡΑ ΣΥΝΘΕΤΙΚΗΣ ΠΡΟΣΕΓΓΙΣΗΣ

Εθνικές γαίες και πρόσφατη ιστοριογραφία

Η ελληνική ιστοριογραφία αντιμετώπισε πάντοτε το ζήτημα των εθνικών γαιών ως κομβικό για τις σχέσεις μεταξύ κράτους, κοινωνίας και οικονομίας στην Ελλάδα του 19ου αιώνα. Και δεν θα μπορούσε να συμβαίνει διαφορετικά, αφού οι πρώην μουσουλμανικές εθνικές γαίες που πέρασαν 'επαναστατικά δικάω' στην κυριότητα του ελληνικού κράτους, μετά τη βίαιη απομάκρυνση των προηγούμενων κυρίων τους, αποτελούσαν γύρω στα δύο τρίτα της συνολικής καλλιεργήσιμης έκτασης και βρίσκονταν στις πλέον εύφορες περιοχές της χώρας.¹ Η διαχείριση του ζητήματος αυτού, σε ό,τι αφορούσε τα δικαιώματα πρόσβασης, το νομικό καθεστώς, τη φορολογία, επηρέασε καθοριστικά τη διαμόρφωση της ελληνικής κοινωνίας και την εξέλιξη της οικονομίας, που ήταν κατά κύριο λόγο αγροτική.

---

*Οικονομικός ιστορικός.

1. Η ακριβής εκτίμηση της έκτασης των καλλιεργήσιμων εθνικών γαιών αποτελεί ένα άλυτο πρόβλημα. Μια σειρά από εκτιμήσεις τις υπολογίζουν σε 5,5-6,5 εκατομμύρια στρέμματα: βλ. Δ. Κ. Ψυχογιός, *Το ζήτημα των εθνικών γαιών*, Αθήνα 1994, σ. 35. Σ. Πετμεζάς, *Η Ελληνική αγροτική οικονομία κατά τον 19ο αιώνα: η περιφερειακή διάσταση*, Ηράκλειο, Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης, 2003, σ. 25. Οι εκτιμήσεις για τη συνολική καλλιεργούμενη γη και τις αγραναπαύσεις στις αρχικές επαρχίες της χώρας (σύνορα 1832), από το 1860 ως το 1929, είναι 8,5-10 εκατομμύρια στρέμματα, βλ. Σ. Πετμεζάς, «Αγροτική Οικονομία», στο Κ. Κωστής - Σ. Πετμεζάς (επιμ.), *Η ανάπτυξη της ελληνικής οικονομίας κατά τον 19ο αιώνα (1830-1914)*, Αθήνα, 2006, σ. 116. Α. Φραγκιάδης, *Ελληνική οικονομία 19ος-20ός αιώνας*, Αθήνα, Νεφέλη, 2007, σ. 31.

Επίσης, όλοι συμφωνούν ότι η πλέον καθοριστική στιγμή στην εξέλιξη του ζητήματος, μετά βεβαίως από τη δημιουργία των εθνικών γαιών, ήταν η ψήφιση των νόμων του 1871 για τη διανομή τους (Νόμος ΥΛΑ΄ για τις ασκεπείς γαίες και ΤΠΣΤ΄ για τις εθνικοϊδιόκτητες φυτείες). Οι νόμοι αυτοί προετοιμάστηκαν από την Εθνοσυνέλευση το 1862-1864 και τελικά ψηφίστηκαν επτά χρόνια αργότερα από τη Βουλή, με βάση σχέδια που εισήγαγε ο υπουργός οικονομικών Σωτήριος Σωτηρόπουλος. Η σημασία της νομοθεσίας του 1871 οφείλεται στο γεγονός ότι έθεσε το πλαίσιο για την οριστική επίλυση του ζητήματος, έστω και αν η διανομή χρειάστηκε τρεις ή τέσσερις δεκαετίες για να ολοκληρωθεί.

Η νομοθεσία για τη διανομή της εθνικής γης του 1871 αποτελεί λοιπόν αναμφίβολα μια εξαιρετικά σημαντική τομή στις σχέσεις του ελληνικού κράτους με την αγροτική οικονομία και κοινωνία, καθώς αναμόρφωσε το καθεστώς της γαιοκτησίας. Ποια είναι όμως η φύση αυτής της αλλαγής; Τι επιδίωξαν οι νομοθέτες; Και ποιες ήταν οι πραγματικές επιπτώσεις της εφαρμογής των νόμων ΥΛΑ΄ και ΤΠΣΤ΄ στις τοπικές κοινωνίες;

Έως τη δεκαετία του 1980, οι αναλύσεις των ιστορικών για τις εθνικές γαίες στηρίζονταν περισσότερο στα κείμενα των σχετικών νομοθετημάτων, στα πρακτικά των κοινοβουλευτικών συζητήσεων και στις απόψεις που διατυπώνονταν στον τύπο του 19ου αιώνα, παρά σε πρωτογενή τεκμήρια της εφαρμογής των νόμων περί διανομής και στην ποσοτική τους ανάλυση.² Αποτελούσαν, σε μεγάλο βαθμό, αξιωματικού τύπου προσεγγίσεις που εκκινούσαν από τη συνολική αντίληψη κάθε συγγραφέα για τη φύση της ελληνικής αγροτικής οικονομίας και κοινωνίας και των σχέσεων μεταξύ πολιτικής και οικονομίας στην Ελλάδα του 19ου αιώνα.

Στις τρεις τελευταίες δεκαετίες, ολοκληρώθηκαν μια σειρά από πρωτογενείς έρευνες που αξιοποίησαν συνδυαστικά μεγάλο όγκο πρωτότυπου αρχειακού υλικού: καταλόγους παραχωρητηρίων εθνικών γαιών, συμβόλαια μεταβίβασης από Υποθηκοφυλακεία, συμβολαιογραφικά αρχεία, τραπεζικά αρχεία, πιστωτικούς καταλόγους, εκλογικούς καταλόγους κ.ά. Οι έρευνες

---

2. Το βιβλίο του W. W. McGrew, *Land and revolution in Modern Greece, 1800-1881*, Kent University Press, 1985 ήταν μέχρι πρότινος η μόνη εξαντλητική μελέτη σχετικά με τις εθνικές γαίες, δεν είχε όμως αξιοποιήσει στοιχεία από την εφαρμογή των νόμων περί διανομής του 1871 (παραχωρητήρια, βιβλία μεταγραφών, συμβολαιογραφικά αρχεία). Επίσης, το βιβλίο του Γ. Π. Νάκου, *Το νομικό καθεστώς των τέως δημοσίων οθωμανικών γαιών, 1821-1912*, Θεσσαλονίκη 1984, αντιμετωπίζει εξαντλητικά τη σχετική νομοθεσία.

αυτές εφάρμοσαν αφενός ποσοτικές – στατιστικές μεθόδους, αφετέρου προχώρησαν στην ανασύσταση ατομικών επενδυτικών συμπεριφορών, όπως αυτές καταγράφονται κυρίως σε σειρές συμβολαιογραφικών εγγράφων. Τα συμπεράσματά τους φώτισαν με διαφορετικό τρόπο το ζήτημα, ανατρέποντας τις προγενέστερες αξιωματικές ερμηνείες.³

Οι έρευνες αυτές πραγματοποιήθηκαν από μεμονωμένους ερευνητές, στις περισσότερες περιπτώσεις στο πλαίσιο της εκπόνησης της διδακτορικής τους διατριβής. Λόγω του μεγάλου όγκου των τεκμηρίων που έπρεπε να χειριστούν και της δυσκολίας στην επεξεργασία τους, κάθε μια δεν μπορούσε παρά να αναφέρεται σε μια περιορισμένη γεωγραφική περιοχή.⁴

---

3. Αναφέρομαι κυρίως στις ακόλουθες εργασίες: Ε. Καρούζου, “Ζητήματα κατοχής εθνικών γαιών, 1833-1871”, *Μνήμων*, 12 (1989), σ.149-161, της ίδιας, *Les jardins de la Méditerranée. Agriculture et société dans la Grèce du Sud, 1860-1910*, Αθήνα, Ακαδημία Αθηνών/ΚΕΙΝΕ, 2014, Α. Φραγκιάδης, *Peasant agriculture and export trade*, διδακτορική διατριβή, European University Institute, Φλωρεντία 1990 (διαθέσιμη στο <http://cadmus.eui.eu/handle/1814/5770>), ‘Réforme agraire et développement de la propriété individuelle en Grèce au XIXe s.: la distribution des “Domaines Nationaux”, 1871-1887’, στο S. Woolf (επιμ.): *Espaces et familles dans l’Europe du sud à l’âge moderne*, Παρίσι 1993, «Πολιτική εξουσία και σχέσεις γαιοκτησίας στην Ελλάδα, 19ος – αρχές 20ού αιώνα: ιστοριογραφικές προσεγγίσεις», στο: Σ. Πετμεζάς, Γ. Χαρλάφτη (επιμ.) *Πρακτικά διεθνούς συνεδρίου οικονομικής και κοινωνικής ιστορίας: θεωρητικές αναζητήσεις και εμπειρικές έρευνες που πραγματοποιήθηκε στο Ρέθυμνο*, 10-13 Δεκεμβρίου 2008, Αθήνα, 2012, σ. 119-136, (διαθέσιμο στο <https://independent.academia.edu/ALEXISFRANGHIADIS>), Δ.Κ. Ψυχογιός, *Το ζήτημα των εθνικών γαιών*, Αγροτική τράπεζα της Ελλάδας, Αθήνα, 1994, Σ. Βερράρου: *Εμπορευματικές καλλιέργειες και ιδιοκτησιακό καθεστώς στη Δυτ. Πελοπόννησο το 19ο αιώνα: η περίπτωση του Δήμου Κυπαρισσίας (1830-1871)*, αδημοσίευτη διπλωματική εργασία, Πανεπιστήμιο Κρήτης, Τμήμα Ιστορίας και Αρχαιολογίας, Ρέθυμνο 1998, της ίδιας, *Από τον κτηματία στον αγρότη. Οικονομικοί και κοινωνικοί μετασχηματισμοί στη ΝΔ Πελοπόννησο το 19ο αιώνα*, αδημοσίευτη διδακτορική διατριβή, στο ίδιο τμήμα, Ρέθυμνο 2014 (διαθέσιμη στο: <http://elocus.lib.uoc.gr/dlib/1/6/1/metadata-dlib-1403521839-440845-31387.tkl>), Σ. Κουτρουβίδης, *Η εφαρμογή του νόμου της προκοδοσίας στην επαρχία Πάτρας. Οικονομικές και κοινωνικές διαστάσεις*, αδημοσίευτη διπλωματική εργασία, Τμήμα Ιστορίας και Αρχαιολογίας Πανεπιστημίου Κρήτης, Ρέθυμνο 1999, του ίδιου, *Κοινωνική κυριαρχία και έγγειες σχέσεις στο νομό Αχαιοήλιδος τον 19ο αι. Οικονομικές και πολιτιστικές διαστάσεις*, αδημοσίευτη διδακτορική διατριβή, Τμήμα Ιστορίας και Αρχαιολογίας Πανεπιστημίου Κρήτης, Ρέθυμνο 2008 (διαθέσιμο στο: http://elocus.lib.uoc.gr/dlib/f/7/5/metadata-dlib-c26fc2bc81db3f69e0e1e93ab54bd579_1248159407.tkl).

4. Το 1990, ο γράφων, υπό την επιστημονική εποπτεία του Γ.Β. Δερτιλή, είχε συντάξει πρόταση του Μορφωτικού Ιδρύματος της Εθνικής Τράπεζας στο ερευνητικό πρόγραμμα STRIDE, που διαχειριζόταν η Γενική Γραμματεία Έρευνας και Τεχνολογίας, για χρηματοδότηση εκτεταμένης έρευνας με καταχώριση σε βάση δεδομένων του συνόλου των παραχωρητηρίων εθνικών γαιών σε όλη την επικράτεια και συνδυασμένη επεξεργασία τους με συμβόλαια μετα-

Τοπικοί παράγοντες, όπως η πυκνότητα του πληθυσμού, το ανάγλυφο του εδάφους, τα είδη των καλλιεργειών κ.ά. καθόριζαν σε μεγάλο βαθμό τις συνθήκες αξιοποίησης των εθνικών γαιών, και βεβαίως την ένταση και τα κοινωνικά χαρακτηριστικά της ζήτησης για την απόκτησή τους. Ως εκ τούτου, η εφαρμογή των νόμων περί διανομής έδωσε αποτελέσματα που διέφεραν από περιοχή σε περιοχή. Αντίστοιχες, όπως ήταν επόμενο, ήταν και οι διαφορές ανάμεσα στα ευρήματα των τοπικών ερευνών που αναφέρθηκαν παραπάνω.

Η πιο κραυγαλέα διαφοροποίηση ήταν αυτή μεταξύ των ευρημάτων στην Αμαλιάδα και των αντίστοιχων στο Άργος: στην Αμαλιάδα εμφανίστηκαν ισχυρές τάσεις συγκέντρωσης της διανεμόμενης εθνικής γης στα χέρια μιας τοπικής αστικής τάξης, ενώ στο Άργος φάνηκε να επιβεβαιώνεται ότι η διανομή της εθνικής γης απλά εμπέδωνε το ήδη διαμορφωμένο μικροϊδιοκτητικό πρότυπο. Εξάλλου, οι ερευνητές κατέγραψαν σημαντικές διαφοροποιήσεις ανάμεσα σε διαφορετικές ζώνες στο εσωτερικό των περιοχών που ερευνήθηκαν, οι οποίες, όπως θα προσπαθήσω να δείξω παρακάτω, είναι ιδιαίτερα διαφωτιστικές. Αρχικά όμως οι διαφοροποιήσεις αυτές πέρασαν μάλλον απαρατήρητες.

Στην περιορισμένη συζήτηση που ακολούθησε, δεν αναζητήθηκαν συνολικές ερμηνείες που να ενσωματώνουν τα νεώτερα ευρήματα. Αντ' αυτού, η συζήτηση περιστράφηκε, κυρίως, γύρω από το μάλλον παραπλανητικό ερώτημα, ποια από τις εξεταζόμενες περιπτώσεις εξέφραζε καλύτερα έναν υποτιθέμενο γενικό κανόνα, ή εν πάσει περιπτώσει ήταν περισσότερο αντιπροσωπευτική. Αρκετοί ιστορικοί αντιμετώπισαν με αμηχανία τα εμπειρικά ευρήματα. Είτε τα αγνόησαν εντελώς, είτε υποβάθμισαν τη σημασία τους, χαρακτηρίζοντάς τα τοπικές εξαιρέσεις και αντιπαραθέτοντας άλλα που εκ πρώτης όψεως ταίριαζαν με τις γενικότερες αντιλήψεις τους.

Το παρόν άρθρο προσπαθεί να δείξει πώς τα εμπειρικά ευρήματα των ερευνών σχετικά με τη διανομή των εθνικών γαιών που έχουν δημοσιευθεί μέχρι σήμερα μπορούν να συσχετισθούν μεταξύ τους και πώς μπορούν να οδηγήσουν στη διατύπωση ενός συνολικού και συνεκτικού αναλυτικού πλαισίου σχετικά με την έκβαση της αγροτικής μεταρρύθμισης του 1871.

Αφορμή για την παρούσα προσπάθεια δίνει η πρόσφατη (2014) ολοκλήρωση της σημαντικής διδακτορικής διατριβής της Σ. Βερράρου για την Κυ-

---

βίβασης που φυλάσσονται σε Υποθηκοφυλακεία και συμβολαιογραφικά αρχεία, πιστωτικούς καταλόγους της ΕΤΕ κ.ά. με βάση τη μεθοδολογία που είχε αναπτύξει στη διδακτορική του διατριβή. Δυστυχώς, η πρόταση εκείνη δεν είχε εγκριθεί για χρηματοδότηση από τη ΓΓΕΤ.

παρισσία, η οποία κλείνει τον κύκλο των πρωτογενών ερευνών που αναφέραμε παραπάνω.⁵ Παρόλο που η πραγματοποίησή τους εκτείνεται χρονικά σε τρεις σχεδόν δεκαετίες, οι έρευνες αυτές συνδιαλέγονται και συμπληρώνουν η μια την άλλη και υπάρχουν σημαντικά κοινά σημεία στη στόχευση, στη μεθοδολογία και στη χρήση των πηγών. Ταυτοχρόνως, αφορούν διαφορετικές γεωγραφικές περιοχές της Πελοποννήσου, με μικρότερες ή μεγαλύτερες διαφορές μεταξύ τους. Προσφέρονται ως εκ τούτου για συγκρίσεις και γενικότερες διαπιστώσεις.

Το ζήτημα των εθνικών γαιών: η εκκαθάριση των επάλληλων δικαιωμάτων

Πριν αναλύσουμε τα συμπεράσματα των επιτόπιων ερευνών, θα εξετάσουμε συνοπτικά, ποια ήταν τα κύρια προβλήματα που έπρεπε να επιλύσει η νέα νομοθεσία προκειμένου να καταστεί εφαρμόσιμη. Πίσω από τον όρο διανομή που χρησιμοποιήθηκε για τη μεταρρύθμιση, υπάρχουν σύνθετες πραγματικότητες με βαθιές ιστορικές ρίζες. Δεν επρόκειτο απλώς για τη μεταβίβαση τίτλων ακίνητης ιδιοκτησίας από το κράτος σε ιδιώτες. Η διανομή των εθνικών γαιών κατά βάση σηματοδοτούσε μια διαδικασία εκκαθάρισης του περίπλοκου καθεστώτος και των επάλληλων δικαιωμάτων που υπήρχαν επί των γαιών αυτών, με στόχο τη μετατροπή τους σε γαίες με πλήρεις τίτλους ατομικής ιδιοκτησίας σύγχρονου αστικού τύπου.

Στους αιώνες της οθωμανικής κυριαρχίας, οι γαίες αυτές καλλιεργούνταν από τους χωρικούς οι οποίοι απολάμβαναν το δικαίωμα της διηνεκούς κατοχής τους. Ταυτόχρονα οι χωρικοί ήταν υποχρεωμένοι να καταβάλλουν μέρος του προϊόντος ως γεώμορο στους κρατικούς αξιωματούχους, που είχαν επίσης δικαιώματα επί των γαιών αυτών. Κατέβαλλαν επίσης φόρους στο οθωμανικό δημόσιο, που διατηρούσε την ψιλή κυριότητα των γαιών. Με το ξέσπασμα της Επανάστασης και την κατάληψη των εδαφών από τον επαναστατικό στρατό, που αποτελείτο κυρίως από χωρικούς, τα δικαιώματα των οθωμανών, τόσο των ιδιωτών όσο και του δημοσίου, πέρασαν στην ελληνική κυβέρνηση. Η θέση των χωρικών ενισχύθηκε, διότι η συμβολή τους στη στρατιωτική επικράτηση της Επανάστασης ήταν κρίσιμη. Κατάφεραν έτσι να αποτρέψουν τη μεταβίβαση εθνικών γαιών σε ιδιώτες, παρά τις προσπάθειες των κατά τόπους ισχυρών να τις ιδιοποιηθούν και παρά τις επείγουσες χρη-

---

5. Βλ. υποσημείωση 3, παραπάνω.

ματικές ανάγκες της Επανάστασης.⁶ Το καθεστώς των γαιών περιπλεκόταν ακόμη περισσότερο καθώς αποτελούσαν εγγύηση για τα Εθνικά Δάνεια που είχαν συναφθεί κατά τη διάρκεια του πολέμου.

Μετά την ίδρυση του ελληνικού κράτους, η οθωνική διοίκηση προσπάθησε αρχικά να ερμηνεύσει τα δικαιώματα του δημοσίου επί των εθνικών γαιών ως δικαιώματα πλήρους κυριότητας, τα οποία μπορούσε να διαθέσει όπως επιθυμούσε, ενώ αντίστοιχα, θεώρησε ως μη υφιστάμενα τα παραδοσιακά, αλλά και τα νεοαποκτηθέντα κατά τη διάρκεια της Επανάστασης, δικαιώματα των καλλιεργητών.⁷ Όμως η εφαρμογή αυτών των διατάξεων αποδείχθηκε ανέφικτη και τελικά, το 1843, το κράτος αναγκάστηκε να κατοχυρώσει θεσμικά τα δικαιώματα των κατόχων εθνικών γαιών.⁸ Έκτοτε, και έως το 1871, από την εφαρμογή των νόμων που αφορούσαν στη μεταβίβαση της ιδιοκτησίας εθνικών γαιών σε ιδιώτες εξαιρούνταν τα κτήματα και οι γαίες «άτινα απαιτούνται δια την χρήσιν των καλλιεργούντων αυτά γεωργών». Η διάκριση αυτή δεν ήταν βεβαίως επαρκώς σαφής, καθώς οι γεωργοί δεν καλλιεργούσαν κάθε χρόνο τον ίδιο αγρό. Επιπλέον, η ροή εσωτερικών εποίκων προς τις εύφορες περιοχές όπου βρίσκονταν οι εθνικές γαίες ήταν συνεχής. Από το 1843 και μετά, οι νόμοι μπορούσαν να εφαρμοσθούν μόνο σε χέρσες μη διεκδικούμενες γαίες. Η διαδικασία των πλειστηριασμών στις περισσότερες περιοχές της χώρας έγινε έτσι πρακτικά ανεφάρμοστη.

Οι περιπλοκές των επάλληλων δικαιωμάτων στις εθνικές γαίες επιλύ-

---

6. Ο Μ. Οικονόμος, *Ιστορικά της Ελληνικής Παλιγγενεσίας ή ο ιερός των Ελλήνων αγών*, Αθήνα 1873, σ. 396-397, περιγράφει ότι κατά τη Β' Εθνοσυνέλευση στο Άστρος, την άνοιξη του 1823, στρατιώτες και από τις δύο αντίπαλες παρατάξεις, «ολιγαρχικοί» και «δημοκρατικοί», συνενώθηκαν αντιδρώντας στην προοπτική της εκποίησης των εθνικών γαιών. Βλ. και Τ. Α. Σταματόπουλος, *Ο εσωτερικός αγώνας*, Αθήνα 1971, τ. Α', σ. 297-298. Δ. Κόκκινος, *Η Ελληνική Επανάσταση*, Αθήνα 1959, τ. ΣΤ', σ. 223. Δ. Κ. Ψυχογιός, *Το ζήτημα...*, ό. π., σ. 28. Γ. Μηλιός, *Ο ελληνικός κοινωνικός σχηματισμός: από τον επεκτατισμό στην καπιταλιστική ανάπτυξη*, Αθήνα 1988, σ. 203. Κ. Κωστής, *Τα κακομαθημένα παιδιά της ιστορίας*, Αθήνα, Πόλις, σ. 311. Βεβαίως, υπήρξαν και σημαντικές εξαιρέσεις: βλ. πχ. Ε. Καρούζου, *Les jardins...*, ό. π., σ. 91-92.

7. Είναι χαρακτηριστικό ότι ο κύριος οθωνικός νόμος σχετικά με τις εθνικές γαίες, ο «Νόμος περί προκοδοτήσεως των ελληνικών οικογενειών» (ΦΕΚ 2/19.6.1835) δεν κάνει την παραμικρή αναφορά σε δικαιώματα κατόχων και ορίζει ότι οι γαίες θα πωληθούν με δημοπρασία, ακόμη και οι καλλιεργημένες. Εξάιρεση κάνει μόνο για όσους έχουν φυτέψει αμπέλια ή δένδρα επί εθνικών γαιών πριν τη δημοσίευση του νόμου.

8. Το απαραβίαστο των δικαιωμάτων κατοχής των χωρικών επί των εθνικών γαιών που καλλιεργούσαν αναγνωρίστηκε νομικά το 1843, έπειτα από αγροτικές κινητοποιήσεις, βλ. W. W. McGrew, *Land and Revolution...*, ό. π., σ. 208-210, 217. Σ. Πετμεζάς, *Η ελληνική αγροτική οικονομία...*, ό. π., σ. 25. Ε. Καρούζου, «*Ζητήματα κατοχής...*», ό. π., σ. 152.

θηκαν μόνο εκεί που υπήρχε πολύ έντονο αγοραστικό ενδιαφέρον για την απόκτηση τίτλων πλήρους ιδιοκτησίας. Οι οθωνικοί νόμοι περί διανομής είχαν έτσι κάποια περιορισμένη επιτυχία στις περιοχές όπου κυριαρχούσαν οι πολυτελείς εμπορευματικές φυτείες. Πράγματι, οι περισσότερες εθνικές γαίες που αποκτήθηκαν από ιδιώτες στην περίοδο 1835-1864, βρίσκονταν στην Αχαΐα και στην Ηλεία. Ακόμη και σε αυτές τις περιοχές όμως, οι εκτάσεις εθνικών γαιών που διανεμήθηκαν ήταν περιορισμένες σε σχέση με τις εθνικές γαίες που υπήρχαν, αλλά και σε σχέση με τις ανάγκες της αγοράς.

Ως εκ τούτου, στις ίδιες αυτές περιοχές των πολυτελών εμπορευματικών φυτειών (Αχαΐα, Ηλεία, Τριφυλλία, Μεσσηνία) δημιουργήθηκε ένα νέο πρόβλημα, το οποίο με την πάροδο του χρόνου διογκώθηκε σημαντικά. Λόγω της έλλειψης ικανοποιητικής προσφοράς ιδιόκτητης γης, αρκετοί φύτευσαν παράνομα επί των εθνικών γαιών που είχαν στην κατοχή τους, σταφιδαμπέλους, αμπέλους, συκίες και άλλα δέντρα. Δημιουργήθηκαν έτσι οι λεγόμενες 'εθνικοϊδιοκτήτες' φυτείες. Η ασάφεια γύρω από τα ιδιοκτησιακά δικαιώματα των φυτειών αυτών ήταν μεγάλη και το πρόβλημα σιγά-σιγά πήρε εκρηκτικές διαστάσεις.

Η κορύφωση του προβλήματος των εθνικοϊδιοκτήτων φυτειών ήρθε το 1862, λίγο πριν την έξωση του Όθωνα, όταν άρχισε να συζητείται σχέδιο νόμου που ουσιαστικά θα έθετε σε ισχύ το νόμο της 15.1.1837 «περί φυτειών επί εθνικών γαιών». Ο νόμος αυτός προέβλεπε τη διανομή των εθνικοϊδιοκτήτων φυτειών εξ ημισείας μεταξύ του κράτους και των εμφυτευτών.⁹ Η ποιότητά ήταν δυσβάστακτη: η αξία μιας ώριμης φυτείας ήταν πολλαπλάσια της αξίας της ασκεπούς γης. Για να αποκτήσουν την κυριότητα στη μισή από τη γη που είχαν φυτεύσει, οι εμφυτευτές θα έχαναν τη μισή φυτεία, που άξιζε πολύ περισσότερο. Η προοπτική ψήφισης του νέου νόμου ξεσήκωσε πολλές αντιδράσεις και ο νόμος δεν ψηφίστηκε ποτέ.¹⁰

Το αποφασιστικό βήμα για την επίλυση του ζητήματος των εθνικών γαιών, που όπως εκτίθεται στα προηγούμενα, ήταν η εκκαθάριση των επάλληλων δικαιωμάτων στη γη, έγινε πράξη μετά την εγκαθίδρυση της Βασιλευομένης Δημοκρατίας και τις αλλαγές στο πολιτικό σύστημα που τη συνόδευσαν.¹¹ Μετά από αρκετές συζητήσεις στην Εθνοσυνέλευση του 1862-1864, η οριστική λύση στο πρόβλημα των 'εθνικοϊδιοκτήτων' φυ-

9. ΦΕΚ 3/24.1.1837.

10. Βλ. Δ. Ψυχογιός, *Το ζήτημα...*, ό. π., σ. 84.

11. Βλ. Κ. Κωστής, *Τα κακομαθημένα...*, ό. π., σ. 344 κ.ε.

τειών, αλλά και των εθνικών γαιών γενικότερα, δόθηκε από τη Βουλή του 1871, με βάση τους δύο νόμους που εισηγήθηκε ο βουλευτής Τριφυλλίας και υπουργός Οικονομικών Σωτήριος Σωτηρόπουλος και που θέσπισαν την περίφημη μεταρρύθμιση του 1871. Ο νόμος ΤΠΣΤ' της 24ης Μαρτίου (ΦΕΚ 29/9.7.1871) ρύθμισε το θέμα της ιδιοκτησίας των εθνικοϊδιοκτήτων φυτειών και ο νόμος ΥΛΑ' της 25ης Μαρτίου 1871 (ΦΕΚ 25/16.6.1871) το θέμα της μεταβίβασης εθνικών γαιών σε ιδιώτες. Ο νομοθέτης, τόσο στην περίπτωση των γαιών, όσο και των φυτειών, αναγνώρισε τις περίπλοκες πραγματικότητες που είχαν δημιουργηθεί με το πέρασμα του χρόνου και τις αντιμετώπισε με ρεαλισμό, επιτυγχάνοντας ταυτόχρονα να δώσει λύσεις καινοτόμες και οριστικές.¹²

Ο νόμος ΤΠΣΤ' όριζε ότι οι εμφυτευτές μπορούσαν να εξαγοράσουν, με αρκετά ευνοϊκούς όρους, τις εθνικές γαίες επί των οποίων είχαν πραγματοποιήσει τις φυτείες. Σε ό,τι αφορά τις ασκεπείς γαίες, ο νόμος ΥΛΑ' αναγνώριζε την προτεραιότητα των κατόχων και παρείχε αρκετά ευνοϊκούς όρους για την εξαγορά των γαιών· αν όμως οι κάτοχοι δεν προχωρούσαν στη διαδικασία εξαγοράς, τότε έχαναν κάθε δικαίωμα και η γη που ως τότε καλλιεργούσαν μπορούσε να αγοραστεί από οποιονδήποτε. Έτσι καταργήθηκε το δικαίωμα της διηνεκούς κατοχής εθνικής γης από τους καλλιεργητές, που όπως είδαμε παραπάνω, είχε βαθιές ρίζες στην οθωμανική περίοδο και είχε κατοχυρωθεί με νόμο του ελληνικού κράτους το 1843. Η νέα νομοθεσία ρευστοποιούσε το δικαίωμα διηνεκούς κατοχής της γης, δίνοντας ως αντάλλαγμα δικαίωμα προτίμησης στην εξαγορά της, που μπορούσε να ασκηθεί μέσα σε συγκεκριμένη προθεσμία. Βεβαίως στη συνέχεια υπήρξαν αλληπάλληλες μεταθέσεις της προθεσμίας εξαγοράς της εθνικής γης από τους κατόχους της. Οι παρατάσεις όμως δεν αναιρούσαν την αμφισβήτηση του δικαιώματος κατοχής, ιδίως για τις γαίες με υψηλή ζήτηση.

Η συνολική έκταση που μοιράστηκε με βάση τη νομοθεσία του 1871 ήταν σημαντική: 2.650.000 στρέμματα, 357.000 παραχωρητήρια. Η έκταση αυτή ισοδυναμούσε με περισσότερο από το ένα τέταρτο της καλλιεργούμενης γης. Πολύ μεγάλο μέρος όμως της έκτασης αυτής, περίπου το ήμισυ,

---

12. Στην *Εφημερίδα των Συζητήσεων της Βουλής*, Γ' περίοδος, Β' σύνοδος, Α', σ. 453, αναγράφονται τα εξής: «καθιερώνονται ὅλως νέαι καὶ πρωτοφανεῖς διατάξεις καὶ τολμηραὶ ἴσως ἢ βουλευτικὴ περίοδος αὕτη προώρισται νὰ κάμῃ ὅλως ἐκτάκτους νόμους, ν' ἀφήσῃ ἐποχὴν εἰς τὴν κοινοβουλευτικὴν ἡμῶν ἱστορίαν». Ευχαριστώ και εδώ για τη χρήσιμη επισήμανση του Σ. Δημητριάδη.

ήταν συγκεντρωμένο στη βόρεια και δυτική Πελοπόννησο (Αχαΐα, Ηλεία, Τριφυλία, Μεσσηνία, Πυλία, Ολυμπία και Κορινθία), εκεί όπου κυριαρχούσαν οι εμπορευματικές καλλιέργειες.¹³ Είναι οι ίδιες περιοχές στις οποίες είχαν γνωρίσει σχετική επιτυχία και τα οθωνικά σχήματα διανομής εθνικών γαιών. Εκεί όπου υπήρχε ισχυρή ζήτηση και διαθέσιμες εθνικές γαίες, οι νόμοι του 1871 έλυσαν το πρόβλημα της προσφοράς ιδιόκτητης γης. Επέτρεψαν έτσι στην αγορά γης, κατ' επέκταση και στην ενυπόθηκη πίστη να λειτουργήσει. Αυτό έδωσε τεράστια ώθηση στις εμπορευματικές καλλιέργειες, ιδίως στη σταφιδοκαλλιέργεια.

Οι επιτόπιες έρευνες: ιδιομορφίες και συμπεράσματα

Οι αρχαιακές έρευνες που διαθέτουμε σχετικά με την εφαρμογή της νομοθεσίας περί διανομής των εθνικών γαιών αφορούν στις ακόλουθες περιοχές: Αχαΐα (ευρύτερη περιφέρεια της Πάτρας), Ηλεία (Αμαλιάδα, Δήμος Μυρτουντιών και διάσπαρτα στοιχεία για την περιοχή του Πύργου), Τριφυλία (Δήμος Κυπαρισσίας και ορισμένα στοιχεία για το Δήμο Αυλώνας), επαρχία Άργους. Όλες αυτές οι περιοχές είναι κατά το μεγαλύτερο μέρος τους πεδινές και μεγάλο μέρος των καλλιεργήσιμων εκτάσεών τους ήταν εθνικές γαίες. Βρίσκονται στη Δυτική Πελοπόννησο και στη διάρκεια του 19ου αιώνα είχαν σε μεγαλύτερο (Πάτρα, Πύργος, Αμαλιάδα) ή μικρότερο βαθμό (Δήμος Μυρτουντιών, Δήμος Κυπαρισσίας) εξειδικευθεί στην παραγωγή σταφίδας. Μοναδική και για αυτό το λόγο πολύ ενδιαφέρουσα εξαίρεση, η επαρχία Άργους στην Ανατολική Πελοπόννησο, όπου την εποχή εκείνη κυριαρχούσε η εκτατική καλλιέργεια δημητριακών. Επίσης, ο Δήμος Κυπαρισσίας διαφέρει από τις υπόλοιπες περιοχές καθώς διέθετε περιορισμένες καλλιεργήσιμες εκτάσεις και είχε υψηλή πληθυσμιακή πυκνότητα ήδη από το πρώτο μισό του 19ου αιώνα.

Η Αμαλιάδα υπήρξε πολύ σημαντικό κέντρο σταφιδοκαλλιέργειας με ραγδαία ανάπτυξη στις δεκαετίες 1870 και 1880. Περιστοιχίζεται από μεγάλες εκτάσεις εύφορης γης και σημείωσε ραγδαία πληθυσμιακή αύξηση, προσελκύοντας πληθυσμούς κυρίως από την ορεινή Γορτυνία, τη Μαντινεία, την περιοχή των Καλαβρύτων και από τα κοντινά νησιά Ζάκυνθο και Κεφαλονιά. Στην Αμαλιάδα μετά την ψήφιση των νόμων ΥΛΑ' και ΤΠΣΤ' εκδηλώθηκαν ισχυρές τάσεις συγκέντρωσης της γαιοκτησίας, από μια τοπική αστική τάξη

13. Βλ. Α. Franghiadis, 'Réforme agraire ...', ό. π., σ. 64-66.

που συμπεριλάμβανε τον δήμαρχο και μετέπειτα βουλευτή, εμπόρους, γιατρούς, συμβολαιογράφους, δικηγόρους, δικαστικούς, κτηματίες. Οι τάσεις αυτές εκφράστηκαν τόσο με τη δήλωση μεγάλου αριθμού στρεμμάτων, εκ μέρους των πλουσιότερων οικογενειών της κοινότητας, όσο και με την εξαγορά δικαιωμάτων κατόχων που είτε καταγράφηκαν στα παραχωρητήρια, είτε εντοπίζονται ως μεταβιβάσεις στα Βιβλία Μεταγραφών που τηρούνται στο Υποθηκοφυλακείο. Σημαντικό μέρος των γαιών, αλλά όχι το σύνολο, που δηλώθηκαν κοντά στην πόλη, ήταν τεμαχισμένες σε σχετικά μικρά τμήματα και φαίνεται ότι καλλιεργούνταν εντατικά από προηγούμενα έτη, ενώ υπάρχουν ισχυρές ενδείξεις ότι η διαδικασία των δηλώσεων κατέτεινε στη συνένωση κλήρων και στη δημιουργία μεγαλύτερων αγροκτημάτων.

Τα σημαίνοντα μέλη της αστικής τάξης της Αμαλιάδας απέκτησαν όμως μεγαλύτερες εκτάσεις εθνικής γης έξω από την πόλη, σε μια ακτίνα μικρότερη από 10 χιλιόμετρα και συγκεκριμένα στα κοντινά μικρά χωριά, Καρδαμάς, Σαββάλια, Μεσολογγάκι, Ροβιάτα, Σαμπάναγα. Εκεί υπήρχε διαθέσιμη χέρσα εθνική γη, την οποία συγκέντρωσαν, δημιουργώντας αγροκτήματα πολλών εκατοντάδων στρεμμάτων και τη μετέτρεψαν σε σταφιδαμπελώνες.¹⁴

Η διανομή των εθνικών γαιών στην περιφέρεια του Πύργου, πρωτεύουσα της επαρχίας με τη μεγαλύτερη σταφιδοπαραγωγή στην Ελλάδα, δεν έχει ακόμη μελετηθεί συστηματικά. Έχουν όμως εντοπισθεί ορισμένα πολύ χαρακτηριστικά παραδείγματα, όπως το οργανωμένο αγρόκτημα Μερκούρη, στο Κορακοχώρι Ηλείας, συνολικής έκτασης 444 στρεμμάτων, το οποίο υφίσταται και σήμερα και συγκροτήθηκε εξολοκλήρου με την εξαγορά χέρσας εθνικής γης.¹⁵ Επίσης, ένα εντυπωσιακό κτήμα, 502 στρεμμάτων, ιδιοκτησίας του πατρινού πολιτικού και εκδότη Π. Ι. Χαλικιόπουλου, με έπαυλη 730 τ.μ., αποθήκες 1.650 τ.μ. και διάφορες υποδομές για την καλλιέργεια, που περιγράφεται λεπτομερώς σε δικόγραφο του Ιστορικού Αρχείου της Εθνικής Τράπεζας της Ελλάδος του 1882.¹⁶ Οι διάσπαρτες ερειπωμένες επαύλεις του τελευταίου τετάρτου του 19ου αιώνα στην ευρύτερη περιοχή του Πύργου και του Κατακόλου, όπως πχ. του Καρανικολού στο Λεβεντοχώρι, σε κτή-

14. A. Franghiadis, *Peasant agriculture...*, ό. π., σ. 92-123.

15. Β. Κανελλακόπουλος – Χ. Κανελλακόπουλος, «Το Κτήμα Μερκούρη και το αγροτικό τοπίο στο πέρασμα του χρόνου», στο Α. Λουλούδης – Ν. Μπεόπουλος – Α. Τρουμπής (επιμ.), *Το αγροτικό τοπίο. Το παλιό και το νέο αγροτικό μόχθο*, Κτήμα Μερκούρη, Αθήνα 2005. Α. Φραγκιάδης, «Πολιτική εξουσία...», ό. π., σ. 124-131.

16. A. Franghiadis, *Peasant agriculture...*, ό. π., σ. 166, σημ. 5.

μα 200 στρεμμάτων, μαρτυρούν ότι και στην περιοχή αυτή δημιουργήθηκαν πολλά μεγάλα αγροκτήματα, κατά πάσα πιθανότητα με αξιοποίηση των νόμων περί διανομής της εθνικής γης του 1871.

Αντίστοιχη εικόνα μας δίνει η έρευνα του Σ. Κουτρουβίδη για την ευρύτερη περιφέρεια της Πάτρας, που ήταν το κέντρο του σταφιδεμπορίου αλλά και πολύ σημαντικό κέντρο σταφιδοπαραγωγής. Εκεί, οι πρώτες σημαντικές προσπάθειες δημιουργίας μεγάλων αγροκτημάτων, κοντά στην πόλη, στις δεκαετίες 1840 και 1850, αξιοποίησαν τους οθωνικούς νόμους για την πώληση εθνικών γαιών.¹⁷ Μετά την ψήφιση των νόμων περί διανομής του 1871, καθώς οι περιοχές κοντά στην πόλη είχαν ήδη αξιοποιηθεί, οι κεφαλαιούχοι επιχειρηματίες φαίνεται να κινήθηκαν δυτικότερα, προς την εκτεταμένη πεδιάδα της Μανωλάδας, και ιδιαίτερα στο Δήμο Δύμης. Στην περιοχή αυτή υπήρχαν ακόμη χέρσες εθνικές γαίες και βοσκοτόπια, τα οποία μπορούσαν να αποκτηθούν σε πολύ χαμηλές τιμές και να μετατραπούν σε σταφιδοφυτείες.¹⁸

Εκτενή αναφορά στη διανομή της εθνικής γης στο Δήμο Μυρτουντίων, με πρωτεύουσα τα Λεχαινά, περιλαμβάνει η μελέτη του Δ.Κ. Ψυχογιού «Το Ζήτημα των Εθνικών Γαιών». Ο Δήμος Μυρτουντίων βρίσκεται στη συνέχεια της μεγάλης πεδιάδας της Μανωλάδας, κάπου 20 χιλιόμετρα νοτιότερα. Η περιοχή αυτή εξειδικεύθηκε επίσης στην παραγωγή σταφίδας, κυρίως δεύτερης ποιότητας, που ήταν κατάλληλη για οινοποίηση και εξαγόταν από το 1879 έως το 1892 στη Γαλλία. Ο Ψυχογιός διαπίστωσε λίγες μόνο περιπτώσεις εξαγοράς δικαιωμάτων κατόχων από κεφαλαιούχους επιχειρηματίες. Εντούτοις, δεν έχει εξετασθεί συστηματικά αν υπήρξαν εκτεταμένες μεταβιβάσεις δηλωμένων εθνικών γαιών μετά την έκδοση των παραχωρητηρίων, όπως έχει διαπιστωθεί ότι συνέβη σε σημαντική κλίμακα στην Αμαλιάδα καθώς και σε συγκεκριμένες περιπτώσεις στα περίχωρα της Πάτρας. Επιπλέον, στις δύο τελευταίες σελίδες του βιβλίου του, ο συγγραφέας παραθέτει επτά παραδείγματα μεγάλων ιδιοκτησιών, κυρίως σε χωριά γύρω από τα Λεχαινά (Καρδιακαύτι, Καταρράχι, Νεοχώρι, Αρκούδι), από 110 έως 528 στρέμματα, με μέσο όρο τα 267 στρέμματα, τα οποία εντόπισε μετά από ενδεικτικό έλεγχο κάποιων βιβλίων του υποθηκοφυλακείου. Όλα, όπως αναφέρει, ήταν εθνική γη που αποκτήθηκε με δηλώσεις των νόμων του 1871. Θεωρεί δε ότι αγροκτήματα αναλόγου μεγέθους με αυτά που παραθέτει, πρέπει να υπήρ-

17. Σ. Κουτρουβίδης, *Η εφαρμογή του νόμου της προικοδοσίας στην επαρχία Πάτρας...*, ό. π.

18. Του ιδίου, *Κοινωνική κυριαρχία και έγγειες σχέσεις...*, ό. π., σ. 60-74, 210-244.

χαν δεκάδες.¹⁹ Παρατηρούμε ότι τα παραπάνω ενδεικτικά παραδείγματα μεγάλων ιδιοκτησιών αφορούν από μόνα τους το 3,3% των συνολικά 56.000 στρεμμάτων εθνικής γης που διανεμήθηκε στο Δήμο Μυρτουντίων. Αν η ποσοτική εκτίμηση του συγγραφέα ότι πρέπει να υπήρχαν δεκάδες άλλα αντίστοιχα μεγάλα αγροκτήματα είναι ορθή, τότε πρόκειται για ένα πολύ αξιόλογο μέρος της συνολικής έκτασης των εθνικών γαιών της περιοχής.

Στην Τριφυλλία, και ειδικότερα στο Δήμο Κυπαρισσίας, αναφέρεται η εξαιρετικά αναλυτική και προσεκτική έρευνα της Σ. Βερράρου. Ο Δήμος Κυπαρισσίας, όπως αναφέραμε παραπάνω, βρίσκεται στους πρόποδες των βουνών της νοτιοδυτικής Πελοποννήσου. Εκεί η πεδινή παραλιακή ζώνη στενεύει σημαντικά, με αποτέλεσμα να περιορίζονται οι καλλιεργήσιμες εκτάσεις. Επιπλέον, η πληθυσμιακή πυκνότητα ήταν υψηλή ήδη κατά το πρώτο ήμισυ του 19ου αιώνα. Είναι χαρακτηριστικό ότι ο πληθυσμός της Κυπαρισσίας έως και την απογραφή του 1861 δεν υπολείπταν σημαντικά από τον πληθυσμό του Πύργου, ο οποίος διέθετε ασύγκριτα μεγαλύτερες πεδινές καλλιεργήσιμες εκτάσεις στην περιφέρειά του. Στην περιοχή του Δήμου Κυπαρισσίας υπήρχε σταφιδοκαλλιέργεια, η εξειδίκευση όμως στην παραγωγή αυτού του προϊόντος δεν ήταν τόσο μεγάλη όσο στην Αχαΐα, στην Ηλεία και στη γειτονική κωμόπολη της νότιας Τριφυλλίας, τους Γαργαλιάνους.

Σύμφωνα με την έρευνα, οι πλούσιες οικογένειες της Κυπαρισσίας αξιοποίησαν στις δεκαετίες 1840 και 1850 τους οθωνικούς νόμους για την πώληση εθνικών γαιών, και δημιούργησαν μεγάλα αγροκτήματα, 100 και παραπάνω στρεμμάτων, ιδίως στα γειτονικά σταφιδικά χωριά. Όμως μετά το 1871, η έλλειψη διαθέσιμων γαιών και η άνοδος των τιμών της γης απέτρεψε τους κεφαλαιούχους από νέες επενδύσεις σε εθνικές γαίες. Είναι εξαιρετικά ενδιαφέρον ότι «οι μεγάλοι ιδιοκτήτες χέρσας γης την μοσχοπουλούν κομμάτι κομμάτι στους μόνους διατιθεμένους να την αγοράσουν ακριβά, δηλαδή τους γεωργούς», που την αγοράζουν για να την καλλιεργήσουν εντατικά.²⁰ Βεβαίως, «έτοιμες φυτείες ιδιοκτητών με οικονομικά προβλήματα ή στα πρό-

19. Δ.Κ. Ψυχογιός, *Το ζήτημα...*, ό. π., σ. 220-221.

20. Η συγγραφέας, ήδη στη διπλωματική της εργασία (Σ. Βερράρου, *Εμπορευματικές καλλιέργειες και ιδιοκτησιακό καθεστώς στη Δυτ. Πελοπόννησο...*, ό. π.) είχε εντοπίσει ανάλογες συμπεριφορές, χωρικών διατεθειμένων να πληρώσουν ακριβά για σπανίζουσα καλής ποιότητας εθνική γη στους ορεινούς δήμους της Τριφυλλίας, τις οποίες εκμεταλλεύτηκαν με το αζημίωτο «εταιρείες» με πολιτικές προσβάσεις που αναλάμβαναν να διεκπεραιώσουν τις απαιτούμενες διαδικασίες.

θυρα πτώχευσης αλλάζουν χέρια και εξαγοράζονται από κεφαλαιούχους, οι οποίοι με τον τρόπο αυτό αποκτούν μεγάλα συνεχόμενα κτήματα εντός της περιζήτητης σταφιδικής ζώνης». Αντίθετα, «όσοι επενδύουν σε νέες φυτείες προτιμούν τη φθηνότερη γη στην ακτή της βόρειας Τριφυλίας (Αυλώνα) και της Ολυμπίας και εξαγοράζουν τα δικαιώματα των κατόχων».²¹

Η περίπτωση της πεδιάδας του Άργους και των γύρω ορεινών που ανήκαν στην ίδια επαρχία προσφέρει μια πολύ ενδιαφέρουσα αντίστιξη σε σχέση με τις σταφιδοπαραγωγές περιοχές της Δυτικής Πελοποννήσου στις οποίες αναφερθήκαμε παραπάνω. Στην περιοχή αυτή που μελέτησε ενδελεχώς η Ε. Καρούζου, επικρατούσε, το 1871 αλλά και αρκετές δεκαετίες αργότερα, η εκτατική καλλιέργεια δημητριακών. Συνολικά, η επαρχία Άργους ήταν, με διαφορά, η λιγότερο εντατικά καλλιεργημένη περιοχή της Πελοποννήσου.²² Βεβαίως, γύρω από την πόλη του Άργους και στα πλησιέστερα πεδινά και ημιορεινά, οι γαίες ήταν τεμαχισμένες, οι τιμές τους ήταν αρκετά υψηλές και προφανώς η χρήση τους ήταν πιο εντατική. Τις δεκαετίες 1870 και 1880 δεν είχαν ακόμη εμφανισθεί στην επαρχία Άργους αγροτικές δραστηριότητες με έντονο εμπορευματοκό προσανατολισμό. Οι εθνικές γαίες, ακόμη και αν δεν αντιπροσώπευαν τόσο μεγάλο ποσοστό του συνόλου των καλλιεργήσιμων γαιών όσο στη Δυτική Πελοπόννησο, ήταν και πάλι περισσότερο από άφθονες.²³

Τα χαρακτηριστικά της διανομής εθνικών γαιών στην επαρχία Άργους ήταν η μεγάλη συμμετοχή των χωρικών, οι οποίοι όμως κατά κανόνα δήλωναν μικρές εκτάσεις, πολύ μικρότερες από τα όρια που επέτρεπε η νομοθεσία. Ταυτοχρόνως, σημαντικές εκτάσεις εθνικών γαιών παρέμειναν αδιανέμητες, χωρίς να συμπεριληφθούν στο σχήμα της διανομής του 1871 και συνέχισαν να καλλιεργούνται με τον ίδιο τρόπο, όπως παλαιότερα.²⁴ Σε αντίθεση με τα ευρήματα των ερευνών που αφορούν σε περιοχές εμπορευ-

21. Σ. Βερράρου, *Από τον κτηματία στον αγρότη...*, ό. π., σ. 198-200, 572.

22. Σύμφωνα με τη *Γεωργική Απογραφή του έτους 1911*, Αθήνα 1914, τ. Α', Γεωργικά εκτάσεις, γεωργική παραγωγή και αξία αυτής, V. Πελοπόννησος, Εισαγωγή, σ. vi-vii, η αναλογία καλλιεργουμένων εκτάσεων κατά κάτοικο στην επαρχία Άργους ήταν 12,31 στρέμματα, με απόσταση η μεγαλύτερη σε ολόκληρη την Πελοπόννησο. Η αμέσως επόμενη ήταν η επαρχία Καλαμών, με 6,93 στρέμματα ανά κάτοικο, ενώ ο μέσος όρος της Πελοποννήσου ήταν μόλις 4,74 στρέμματα.

23. Σύμφωνα με τα στοιχεία της *Στατιστικής της Γεωργίας του 1860*, όπως τα έχει επεξεργαστεί ο Σ. Πετμεζάς, *η καταγεγραμμένη παραγωγική γη που ήταν εθνική στην επαρχία Άργους βρισκόταν κοντά στο μέσο όρο της Πελοποννήσου (Η ελληνική αγροτική οικονομία...*, ό. π., σ. 397).

24. Βλ. πχ. W. McGrew, *Land and Revolution...*, ό. π., σ. 212, Ε. Καρούζου, *Les jardins...*, ό. π., σ. 53-54.

ματικών φυτειών, εξάλλου, δεν εντοπίστηκε συγκέντρωση εθνικών γαιών από τοπικούς ισχυρούς, με χρήση της νομοθεσίας περί διανομής του 1871, ενώ κάποιες τάσεις για αγορά μεγαλύτερων τεμαχίων γης παρουσιάζονται στις πιο απομακρυσμένες περιοχές, όπου η γη ήταν φθηνότερη.

Η διανομή των Εθνικών Γαιών: απόπειρα σύνθεσης

Οι πιο ενδιαφέρουσες παράμετροι που χαρακτηρίζουν την εφαρμογή των νόμων του 1871 για τη διανομή των Εθνικών Γαιών σε τοπικό επίπεδο είναι αφενός η μεγαλύτερη ή μικρότερη ένταση της ζήτησης γης για διανομή και αφετέρου η κοινωνική προέλευση της ζήτησης αυτής (κεφαλαιούχοι ή χωρικοί καλλιεργητές). Η μικρότερη ή μεγαλύτερη ένταση της ζήτησης χαρακτηρίζει τη σημασία που είχε η διαδικασία της διανομής εθνικών γαιών για την τοπική οικονομία. Η κοινωνική προέλευση της ζήτησης μας πληροφορεί για τις τοπικές κοινωνικές ισορροπίες και για την επίδραση που είχε σε αυτές η ψήφιση των νόμων περί διανομής του 1871.

Τα ευρήματα των επιτόπιων ερευνών που αναφέρθηκαν παραπάνω δείχνουν ότι η ένταση και η κοινωνική προέλευση της ζήτησης επηρεάζονταν ομοιόμορφα σε όλες τις περιοχές από τους ίδιους παράγοντες, ακολουθώντας συγκεκριμένα πρότυπα. Ο σημαντικότερος παράγοντας ήταν σαφώς οι καλλιέργειες που επικρατούσαν στην περιοχή και ειδικότερα η δυνατότητα να αξιοποιηθεί η γη με εμπορευματικές καλλιέργειες υψηλής απόδοσης, κυρίως με τη σταφιδοκαλλιέργεια. Είναι γνωστό ότι έως την κρίση του 1893, η οικονομική αποδοτικότητα της γεωργίας στο «τόξο της σταφίδας», που περιελάμβανε τις βόρειες και δυτικές παράλιες πεδιάδες και λόφους της Πελοποννήσου, από την Κόρινθο ως την Καλαμάτα, ήταν ασύγκριτα υψηλότερη από ό,τι στις υπόλοιπες περιοχές. Θα πρέπει επιπλέον να σημειωθεί ότι οι προαναφερόμενες εμπορευματικές καλλιέργειες υψηλής απόδοσης απαιτούσαν σημαντικές έγχειες επενδύσεις, με απόδοση σε βάθος χρόνου, καθώς αφορούσαν σε πολυετή φυτά που αργούσαν να δώσουν καρπό, και συνεπώς η απόκτηση ασφαλών τίτλων ιδιοκτησίας ήταν απαραίτητη. Αντιθέτως, στις υπόλοιπες περιοχές της χώρας, η οικονομική αποδοτικότητα της γεωργίας ήταν περιορισμένη, λόγω της χαμηλής χρήσης κεφαλαιακών εισροών, του χαμηλού επιπέδου της καλλιεργητικής τεχνολογίας, της έλλειψης συγκοινωνιών για τη διάθεση των προϊόντων. Σημαντικό μέρος της παραγωγής προοριζόταν για αυτοκατανάλωση ή για διάθεση στις τοπικές αγορές. Κατ' επέκταση, η πίεση για την εκκαθάριση των ιδιοκτησιακών δικαιωμάτων

ήταν περιορισμένη, ενώ η προσδοκώμενη κερδοφορία ήταν μικρότερη και σε αρκετές περιπτώσεις δεν δικαιολογούσε τις δαπάνες για την εξαγορά των εθνικών γαιών.

Η δεύτερη και επίσης πολύ σημαντική ομάδα παραγόντων που επηρέασε τόσο την ένταση της ζήτησης, όσο και την κοινωνική της προέλευση, αφορούσε στην πυκνότητα του αγροτικού πληθυσμού, που με τη σειρά της είχε ως αποτέλεσμα την ύψωση των τιμών της γης και την κατάτμηση των κληρών. Η πυκνότητα του αγροτικού πληθυσμού και αντίστοιχα η στενότητα καλλιεργήσιμης γης συσχετιζόταν θετικά με τις τιμές της γης, τόσο εθνικής, όσο και ιδιωτικής. Όσο κοντύτερα βρίσκονταν οι γαίες σε οικισμούς, και όσο μεγαλύτεροι ήταν οι οικισμοί αυτοί, τόσο υψηλότερη ήταν η τιμή της γης. Φυσικά, η τιμή επηρεαζόταν και από άλλους παράγοντες, όπως η ποιότητα του εδάφους, η απόσταση από δρόμους, λιμάνια, σιδηροδρομικούς σταθμούς. Η μεγαλύτερη πυκνότητα αγροτικού πληθυσμού οδηγούσε επίσης στην εντατικότερη χρήση της γης, σε μικρότερα τεμάχια.²⁵

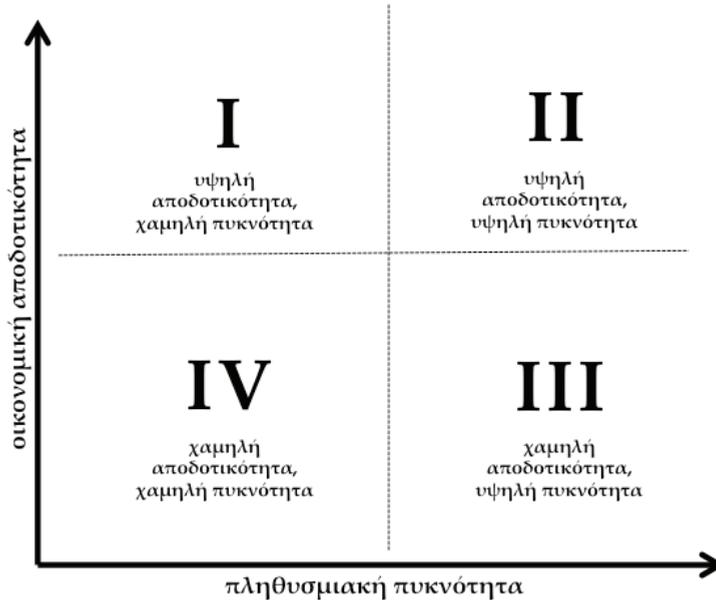
Η συνδυασμένη επίδραση των δύο παραγόντων που αναφέρθηκαν παραπάνω (συνοπτικά: α. οικονομική αποδοτικότητα, β. πληθυσμιακή πυκνότητα) διέκρινε τις εθνικές γαίες σε τέσσερις επιμέρους κατηγορίες, ή τεταρτημόρια, όπως σχηματικά παρουσιάζεται στο παρακάτω διάγραμμα.

---

25. Στην άμεση περιφέρεια της Αμαλιάδας, των Λεχαινών, της Κυπαρισσίας, του Άργους, όπου υπήρχε μακρά κατοίκηση και εντατικότερη χρήση της γης, τα παραχωρητήρια εκδίδονταν για μικρά τεμάχια γης, μερικών μόλις στρεμμάτων. Η κατάτμηση αυτή πιθανώς οφειλόταν στον τρόπο εξισορρόπησης του κινδύνου από τις οικογένειες χωρικών που καλλιεργούσαν τις γαίες, σε εποχές που το επίπεδο εισοδήματος των παραγωγών βρισκόταν πολύ κοντά στη ζωάρκεια και δεν υπήρχε κανενός είδους ασφάλιση της συγκομιδής. Βλ. το εξαιρετικά διαφωτιστικό άρθρο του D. N. McCloskey, "The open fields of England: rent, risk and the rate of interest, 1300-1815", στο D. W. Galenson (ed.) *Markets in history: Economic studies of the past*, Cambridge 1989, σ. 5-51.

Διάγραμμα 1.

Σχηματική παρουσίαση συνδυασμένης επίδρασης αποδοτικότητας και πυκνότητας

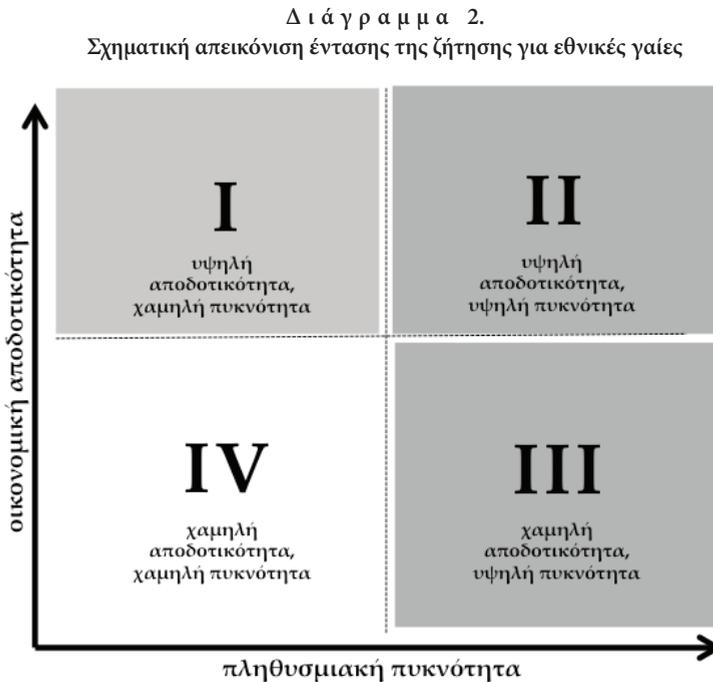

Ας εξετάσουμε πώς ο συνδυασμός αυτών των δύο παραγόντων, της αποδοτικότητας και της πληθυσμιακής πυκνότητας, επηρέασε τη ζήτηση για εθνικές γαίες και την κοινωνική της προέλευση από κεφαλαιούχους είτε από οικογένειες χωρικών που καλλιεργούσαν άμεσα τη γη. Είναι σαφές ότι τόσο η οικονομική αποδοτικότητα, όσο και η πληθυσμιακή πυκνότητα, συσχετίζονταν θετικά με τη ζήτηση εθνικών γαιών: όπου η αποδοτικότητα ήταν υψηλή, αντίστοιχα ήταν υψηλή και η ζήτηση. Επίσης, στις περιοχές κοντά στους οικισμούς, και ιδίως τους μεγαλύτερους οικισμούς, η ζήτηση εθνικών γαιών ήταν μεγαλύτερη.

Σε περιοχές που, αντιθέτως, και βρίσκονταν μακριά από οικισμούς, και ήταν ακατάλληλες για εμπορευματικές καλλιέργειες υψηλής απόδοσης, η ζήτηση ήταν περιορισμένη. Σημαντικές εκτάσεις παρέμειναν ως εκ τούτου αδήλωτες και εξακολούθησαν να αποτελούν εθνική γη για πολλές δεκαετίες μετά το 1871. Χαρακτηριστικό παράδειγμα αποτελεί η επαρχία Άργους, όπου υπήρχαν εκτεταμένες περιοχές κατάλληλες μόνο για την καλλιέργεια δημητριακών και με χαμηλή πληθυσμιακή πυκνότητα. Στο σύνολο της επαρχίας αυτής, η έκταση των γαιών που διανεμήθηκε με τους νόμους του 1871 αντιστοιχούσε σε μόλις 7% της καλλιεργήσιμης γης που αναφέρει η γεωργική

απογραφή του 1911 (η πρώτη απογραφή με αναλυτικά στοιχεία σε επίπεδο δήμου και οικισμού). Ως στοιχείο σύγκρισης μπορούμε να αναφέρουμε ότι στις σταφιδοπαραγωγές περιοχές της Δυτικής Πελοποννήσου, όπου η ζήτηση για εθνικές γαίες ήταν υψηλή, τα αντίστοιχα ποσοστά ήταν τα ακόλουθα: στο Δήμο Μυρτουντίων η διανεμηθείσα με τους νόμους ΥΛΑ και ΤΠΣΤ έκταση ήταν 103% της καλλιεργήσιμης γης του 1911, στην Αμαλιάδα 67%, στο Δήμο Κυπαρισσίας 58%.²⁶

Συμπερασματικά, η ζήτηση ήταν υψηλή στις περιοχές που ανήκουν στα τεταρτημόρια I, II και III και σαφώς χαμηλότερη στις περιοχές που ανήκουν στο τεταρτημόριο IV. Η ένταση της ζήτησης απεικονίζεται σχηματικά στο ακόλουθο διάγραμμα. Με εντονότερη διαγράμμιση εμφανίζονται οι περιοχές όπου η ένταση της ζήτησης ήταν μεγαλύτερη.

26. Για το Δήμο Μυρτουντίων, βλ. Δ. Κ. Ψυχογιός, *Το ζήτημα...*, ό. π., σ. 160. Για το Δήμο Κυπαρισσίας, βλ. Σ. Βερράρου, *Από τον κτηματία...*, ό. π., σ. 182. Και οι δύο συγγραφείς έχουν εκφράσει βάσιμες αμφισβητήσεις για την αξιοπιστία της συγκεκριμένης απογραφής, που όμως δεν αναιρούν τη χρησιμότητά της για τις ενδεικτικές συγκρίσεις που κάνουμε εδώ. Για την Αμαλιάδα, βλ. Α. Franghiadis, *Peasant Agriculture...*, ό. π. σ. 97 και *Γεωργική Απογραφή του έτους 1911*. Θα πρέπει να αναφέρουμε ότι, σύμφωνα με τις υπάρχουσες ενδείξεις (βλ. σημ. 23, παραπάνω), η

Σε ό,τι αφορά την κοινωνική προέλευση της ζήτησης, οι χωρικοί ενδιαφέρονταν ζωηρά να διασφαλίσουν σταθερή και μόνιμη πρόσβαση στα μικρά αγροτεμάχια που καλλιεργούσαν κοντά στους οικισμούς (τεταρτημόρια II και III) και συνεπώς επιδίωκαν να αποκτήσουν την πλήρη κυριότητά τους, μέσω της διανομής, παρόλο που η υψηλή ζήτηση αύξανε πολύ τις τιμές. Αντιθέτως, τις γαίες με χαμηλή παραγωγικότητα μακριά από τους οικισμούς (τεταρτημόριο IV), οι χωρικοί τις καλλιεργούσαν με εκτατικές μεθόδους και δεν είχαν συμφέρον να τις αγοράσουν, διότι η απόδοσή τους δεν δικαιολογούσε τις δαπάνες που απαιτούσε η δήλωση και εξαγορά της εθνικής γης.²⁷ Όσο για τις γαίες που είχαν δυνατότητες για υψηλή οικονομική αποδοτικότητα σε περιοχές με χαμηλή πληθυσμιακή πυκνότητα (τεταρτημόριο I), για να αξιοποιηθούν χρειάζονταν σημαντικές επενδύσεις και κεφάλαιο που οι χωρικοί δεν διέθεταν. Συνεπώς ήταν πρόθυμοι να εκχωρήσουν τα δικαιώματά τους σε αυτές τις γαίες, έναντι περιορισμένου ανταλλάγματος.

Αντιθέτως, οι κεφαλαιούχοι δεν είχαν λόγους να ενδιαφερθούν για γαίες με χαμηλή οικονομική αποδοτικότητα, είτε αυτές βρίσκονταν κοντά, είτε μακριά από αγροτικούς οικισμούς (τεταρτημόρια III και IV). Στη δεκαετία 1870, τα οράματα των πρώτων μετεπαναστατικών χρόνων για σύγχρονα μεγάλα αγροκτήματα που θα εισήγαγαν νέες μεθόδους στην καλλιέργεια δημητριακών και στην κτηνοτροφία και θα άλλαζαν έτσι το τοπίο της ελληνικής γεωργίας είχαν σβήσει προ πολλού,²⁸ ενώ η σταφιδοκαλλιέργεια τραβούσε σαν μαγνήτης τα κεφάλαια που ήταν διαθέσιμα για επένδυση στην αγροτική παραγωγή.

Εκεί όπου η γη ήταν αποδοτική και ταυτόχρονα η πληθυσμιακή πυκνότητα ήταν υψηλή (τεταρτημόριο II), οι κεφαλαιούχοι είχαν μια σημαντική παρουσία, όμως ο ανταγωνισμός τους με τους χωρικούς που καλλιεργούσαν οι ίδιοι τη γη ήταν αμφίρροπος. Οι υψηλές τιμές και ο κατατεμαχισμός των κλήρων λειτουργούσαν οπωσδήποτε ανασχετικά. Στην περίπτωση των σταφιδικών χωριών της Κυπαρισσίας, είναι σαφές ότι μετά το 1871, οι κεφαλαιούχοι άρχισαν

διαθεσιμότητα εθνικών γαιών στη Δυτική Πελοπόννησο ήταν ακόμη μεγαλύτερη από ό,τι στην επαρχία Άργους. Η διαφορά όμως στη διαθεσιμότητα εθνικών γαιών επ' ουδενί δεν επαρκεί για να εξηγήσει την παραπάνω διαφορά τάξης μεγέθους στις διανεμηθείσες εκτάσεις εθνικών γαιών μεταξύ της επαρχίας Άργους και περιοχών της Δυτικής Πελοποννήσου.

27. Βλ. Α. Φραγκιάδης, *‘Réforme agraire et développement de la propriété...’*, ό. π., σ. 61-63.

28. Όπως πχ. του Γεωργίου Φίνλεϋ στην Αττική και άλλων ελλήνων και φιλελλήνων που είχαν αγοράσει τσιφλίκια στην Εύβοια και αλλού. Ανάλογα οράματα αναβίωσαν, και πάλι επί ματαίω, λίγα χρόνια αργότερα, στη νεοαποκτημένη Θεσσαλία.

να υποχωρούν, διατηρώντας όμως σημαντική παρουσία. Στην Αμαλιάδα, η παρουσία τους ήταν σαφώς πιο έντονη. Όμως και εκεί, φαίνεται ότι ο πιο διαδεδομένος τρόπος δημιουργίας σταφιδαμπέλων, ήταν συμφωνίες με χωρικούς καλλιεργητές οι οποίες όριζαν τον πλήρη διαχωρισμό της ολοκληρωμένης φυτείας σε δύο ίσα μέρη, από τα οποία το ένα λάμβανε ο χωρικός. Αυτό οδηγούσε εντέλει σε ισχυρή παρουσία και της μικρής ιδιοκτησίας.

Το ενδιαφέρον των κεφαλαιούχων εκδηλώθηκε όμως πολύ δυναμικά στις περιοχές με υψηλή (δυσνητική) αποδοτικότητα και χαμηλή πληθυσμιακή πυκνότητα (τεταρτημόριο Ι). Στις σταφιδοπαραγωγές περιοχές, στην περιφέρεια μικρότερων οικισμών και οπωσδήποτε μακριά από τα μεγαλύτερα οικιστικά κέντρα, υπήρχαν μεγάλες χέρσες εκτάσεις εθνικής γης, που χρησιμοποιούνταν ως βοσκοτόπια είτε ήταν εντελώς έρημες. Η τιμή της γης στις περιοχές αυτές ήταν σαφώς χαμηλότερη από εκείνη των κατατεμαχισμένων γαιών στις πυκνοκατοικημένες περιοχές. Οι κεφαλαιούχοι δήλωναν τις εθνικές αυτές γαίες, που ήταν κατάλληλες για τη δημιουργία σταφιδαμπέλων, αμπελώνων, κήπων, σε μεγάλα τεμάχια, πολύ συχνά στο ανώτατο όριο των 80 στρεμμάτων που επέτρεπε ο νόμος. Ενώνοντας συνορεύοντα τεμάχια των 80 στρεμμάτων δημιουργούσαν μεγαλύτερα αγροκτήματα, αρκετών εκατοντάδων στρεμμάτων.

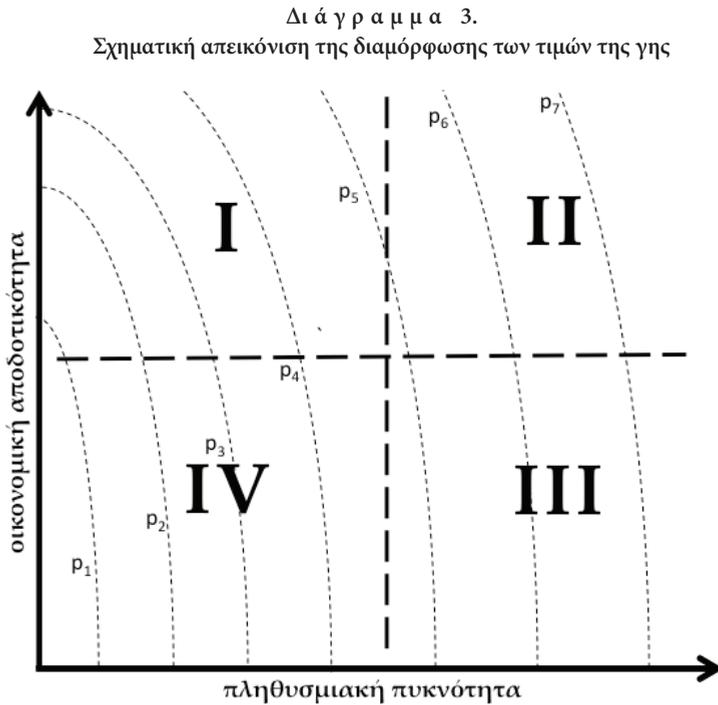
Βεβαίως, η αξιοποίηση των χέρσων και ακατοίκητων γαιών του τεταρτημορίου Ι μπορούσε να πραγματοποιηθεί μόνο από κεφαλαιούχους με σημαντική οικονομική και κοινωνική επιφάνεια. Η διαμόρφωσή των περιοχών αυτών σε κατοικήσιμους τόπους, προϋπέθετε πρώτα από όλα την επιτυχή διαχείριση του υδάτινου στοιχείου: προστασία από πλημμύρες, αποστράγγιση των ελών και γενικά των υδάτων που λίμναζαν, εξασφάλιση πόσιμου νερού και νερού για άρδευση τους ξηρούς μήνες.²⁹ Επίσης, σημαντικό ρόλο διαδραμάτιζε η εγγύτητα λιμενικών εγκαταστάσεων και αργότερα σιδηροδρομικών γραμμών. Οι κεφαλαιούχοι επιχειρηματίες φρόντιζαν για τη δημιουργία συγκοινωνιακών προσβάσεων και των λοιπών απαραίτητων υποδομών και προσήλκυαν για μόνιμη εγκατάσταση στις περιοχές αυτές νέους πληθυ-

---

29. Περιοχές επικλινείς, πεδιάδες μικρές, εδάφη υδατοπερατά, με άνετη απορροή των ομβρίων, ήταν πάντοτε ευκολότερο να κατοικηθούν, αντίθετα από ό,τι οι μεγάλες αργιλώδεις πεδιάδες με λιμνάζοντα ύδατα που απαιτούσαν πολύ σημαντικότερα έργα αποστράγγισης, αντιπλημμυρικά, αρδευτικά. Μπορεί κανείς να παρατηρήσει ότι ο σταδιακός εποικισμός της πεδινής Πελοποννήσου στον ύστερο 18ο και το 19ο αιώνα ακολούθησε μια πορεία από τις μικρότερες στις μεγαλύτερες πεδιάδες.

σμούς από τους πυκνοκατοικημένους γειτονικούς ή και πιο απομακρυσμένους ορεινούς οικισμούς και τα νησιά. Καλούσαν επίσης άλλους για εποχική απασχόληση στα κτήματα.³⁰

Στο διάγραμμα που ακολουθεί σημειώνονται καμπύλες ίσων τιμών, από μικρότερες προς μεγαλύτερες ($P_1, P_2, P_3 \dots$). Απεικονίζεται σχηματικά η συσχέτιση της αύξησης των τιμών κυρίως με την αύξηση της πυκνότητας του πληθυσμού και λιγότερο με την αύξηση της αποδοτικότητας της γης.

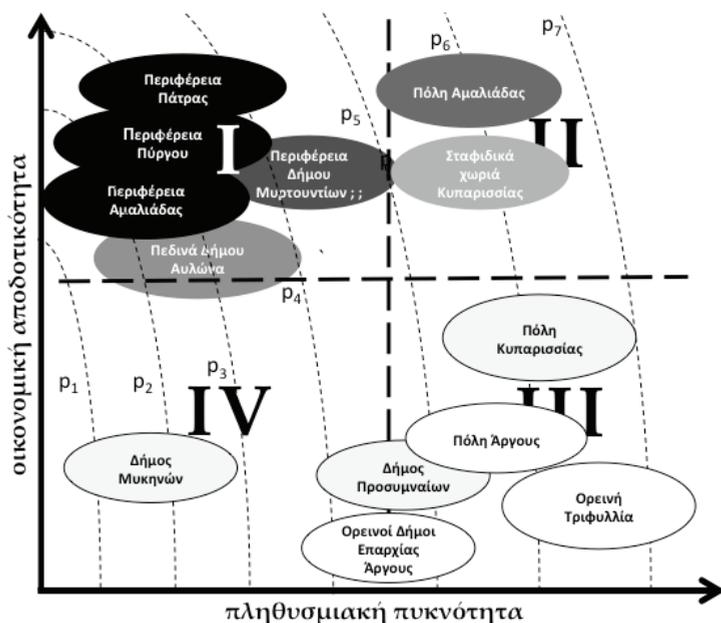

Στο επόμενο διάγραμμα έχουν τοποθετηθεί με ενδεικτικό τρόπο οι περιοχές στις οποίες αναφέρονται οι επιτόπιες έρευνες που παρουσιάστηκαν συνοπτικά παραπάνω. Η ένταση της διαβάθμισης άσπρο – γκρι – μαύρο απεικονίζει τα κοινωνικά χαρακτηριστικά της ζήτησης: με πιο σκούρο χρώμα σημειώνονται οι περιοχές όπου η ζήτηση από κεφαλαιούχους επιχειρηματίες ήταν εντονότερη, με πιο ανοικτό οι περιοχές στις οποίες δεν καταγράφηκε συγκέντρωση εθνικών γαιών από κεφαλαιούχους.

30. Βλ. Α. Φραγκιάδης, *Ελληνική οικονομία 19ος-20ός αιώνας*, Αθήνα 2007, σ. 70 και σημ. 3.

Δ ι ά γ ρ α μ μ α 4.

Ενδεικτική τοποθέτηση των περιοχών στις οποίες αναφέρονται οι επιτόπιες έρευνες

Στο σημείο αυτό είναι σημαντικό να τονίσουμε ότι οι περιοχές που ανήκαν στο τεταρτημόριο I δεν παρέμειναν σταθερές στο χρόνο. Αρκετές από τις κάποτε αραιοκατοικημένες περιοχές, στις οποίες, κατά τις δεκαετίες 1840 και 1850 είχαν δημιουργηθεί μεγάλα εμπορευματικά αγροκτήματα με αξιοποίηση της οθωνικής νομοθεσίας (προικοδοτήσεις, φαλλαγιτικά και κρητικά γραμμάτια), είχαν στο τελευταίο τέταρτο του 19ου αιώνα ήδη εξελιχθεί σε πυκνοκατοικημένες και η γη εκεί ήταν πλέον ακριβή (περίχωρα Πάτρας, Πύργου, Κυπαρισσίας).³¹ Αντίστοιχα, μετά το 1871, οι σημαντικές επενδύσεις και η μόνιμη μετανάστευση πληθυσμών στις κάποτε αραιοκατοικημένες περιοχές του τεταρτημορίου I, τις μετέτρεψαν σταδιακά σε περιοχές του τεταρτημορίου II.

31. Η Στ. Βερράρου (*Εμπορευματικές καλλιέργειες και ιδιοκτησιακό καθεστώς...*, ό. π.) και ο Στ. Κουτρουβίδης (*Η εφαρμογή του νόμου της προικοδοσίας...*, ό. π.) έχουν εντοπίσει σημαντικά αγροκτήματα που δημιουργήθηκαν με εξαγορά εθνικών γαιών στην περιοχή της Πάτρας και της Κυπαρισσίας, αντίστοιχα, στη δεκαετία του 1840.

Οι παρατηρήσεις αυτές μας βοηθούν να κατανοήσουμε τις κοινωνικές ισορροπίες στην ελληνική ύπαιθρο του 19ου αιώνα, καθώς και τις επιπτώσεις που είχε η διαχείριση του ζητήματος των εθνικών γαιών, με αποκορύφωμα την διανομή τους με βάση τη νομοθεσία του 1871.

Το πρώτο συμπέρασμα είναι η αξιόλογη αναπτυξιακή διάσταση που είχε η παρέμβαση των κεφαλαιούχων επιχειρηματιών στις περιοχές του τεταρτημορίου IV, δηλαδή στις πολύ αραιοκατοικημένες περιοχές όπου αφθονούσαν εθνικές γαίες επιδεκτικές αξιοποίησης με προσοδοφόρες εμπορευματικές φυτείες. Η νομοθεσία του 1871 στις περιοχές αυτές είχε καταλυτική επίδραση, καθώς υποστήριξε την εκκαθάριση των επάλληλων δικαιωμάτων και απελευθέρωσε την αγορά της γης. Ταυτόχρονα οι τιμές της γης στις περιοχές αυτές παρέμεναν χαμηλές και δεν αποτελούσαν αντικίνητρο για επενδύσεις, οι οποίες κατά τα άλλα εμπεριείχαν σημαντικούς κινδύνους. Οι επενδύσεις αυτές, που ήταν συνδεδεμένες με την ενίσχυση του εσωτερικού αποικισμού των εύφορων πεδιάδων της Πελοποννήσου στο τελευταίο τέταρτο του 19ου αιώνα, διαδραμάτισαν πολύ σημαντικό ρόλο στην ανάπτυξη της ελληνικής οικονομίας και μεταμόρφωσαν για πάντα ολόκληρες περιφέρειες.

Ένα δεύτερο, εξίσου σημαντικό συμπέρασμα, είναι η σχετική αδυναμία των κεφαλαιούχων να υπαγορεύσουν τον τρόπο αξιοποίησης της γης και να επιβάλουν τους όρους τους στους χωρικούς. Χρησιμοποιώντας τους σχηματικούς όρους που διατυπώσαμε παραπάνω, η φυσιολογική εξέλιξη των περιοχών του τεταρτημορίου I ήταν να μετατραπούν σταδιακά σε περιοχές του τεταρτημορίου II. Είδαμε ότι η εξέλιξη αυτή συνοδευόταν από την αύξηση των τιμών της γης και τη σχετική υποχώρηση της παρουσίας των κεφαλαιούχων, όπως υποδεικνύει η περίπτωση της Κυπαρισσίας, αλλά και οι συμφωνίες για τη δημιουργία αγροκτημάτων στην Αμαλιάδα και αλλού.

Το γεγονός ότι οι χωρικοί μπορούσαν να αντέξουν καλύτερα από τους κεφαλαιούχους την ύψωση των τιμών είχε να κάνει με τις σχετικές τιμές των παραγόντων της παραγωγής (γη, κεφάλαιο, εργασία, εισροές), τον τρόπο αξιοποίησης της γης και την χρησιμοποιούμενη τεχνολογία. Πιο συγκεκριμένα, φαίνεται ότι η χωρική οικογενειακή εκμετάλλευση, που αξιοποιούσε κυρίως το εργατικό δυναμικό των μελών της, ήταν πιο ανθεκτική και εντέλει πιο αποδοτική, υπό τις συγκεκριμένες συνθήκες, από τις εναλλακτικές μεθόδους εκμετάλλευσης που είχαν στη διάθεσή τους οι κεφαλαιούχοι.

Σε κάθε περίπτωση, όλα αυτά σήμαιναν ότι το κυρίαρχο πρότυπο οδηγούσε μάλλον σε μια ιδιότυπη κοινωνική ισορροπία, με ισχυρή παρουσία της μικρής ιδιοκτησίας, παρά σε μια άνευ όρων κυριαρχία των κεφαλαιούχων.

Στην αμέσως επόμενη περίοδο, η σταφιδική κρίση, η κρατική παρέμβαση για τη στήριξη του σταφιδικού κλάδου και η υπερατλαντική μετανάστευση, επρόκειτο να ενισχύσουν αυτές τις τάσεις, οδηγώντας τη μεγάλη γαιοκτησία σε οριστική παρακμή.

A b s t r a c t

THE 'DISTRIBUTION' OF THE GREEK NATIONAL ESTATES IN 1871: A SYNTHETIC APPROACH

The management of the nationalized estates that formerly belonged to Muslim Ottomans is a key issue for understanding the relationship between state, society and economy in 19th century Greece. The most crucial instance was undoubtedly the 1871 reform that stipulated their privatization, giving pre-emptive right to occupants.

The article attempts to synthesize the conclusions of the individual research projects completed in the last 30 years, concerning the implementation of the 1871 reform in different localities of the Peloponnese. It concentrates on the intensity of local demand for land purchases and on the social characteristics of acquirers. The main conclusion is that in all localities, intensity and social characteristics of demand were strongly influenced: a) by land profitability, in its turn, positively correlated with export agriculture (mostly currant viticulture) and b) by local population density, positively connected with land prices and complexity of rights of ownership. Capitalist investment in national estate purchases concentrated mainly in sparsely populated areas, where the soil was adequate for profitable export crops; in many cases it led to impressive local development. On the contrary, capitalists tended to avoid highly populated areas where land prices were high and (peasant) occupancy rights strong.

The importance of peasant property in highly populated areas is characteristic of the relative weakness of capitalists in the countryside of 19th century Southern Greece. The latter were not able to formulate the dominant pattern of land exploitation and generally to unilaterally impose their terms and conditions.

Socrates D. Petmezas*

THE LONG TERM DEVELOPMENT
OF GREEK AGRICULTURAL PRODUCTIVITY
IN A EURO-MEDITERRANEAN PERSPECTIVE (1860-1980)**

The purpose of this paper is to estimate Greek agricultural productivity in the long term, using all the available census data on agricultural production and population.¹ The Greek case will be compared with that of other European Mediterranean countries using the available estimates in order to test whether the Greek case is comparable to that of other Mediterranean European economies. The reader will find in the annex clarifications on methodology, terminology and data.

The rapidly growing rural population, in the absence of a growing urban demand for non-agricultural labour, depressed agricultural productivity in Greece. The ecological constraints, the available technology and the relative factor endowments made it extremely difficult to specialize in any field other

---

* University of Crete and Institute for Mediterranean Studies/FoRTH.

** This paper was first presented in the 6th Conference of the European Historical Economics Society, held in Istanbul (September 9-10, 2005). I am grateful to the chairman and commentator of the session, Prof. Peter Solar, and the participants for their useful comments.

1. Data on population and production were taken from the official Greek censuses on population and agriculture and the annual agricultural statistics of the General Statistical Service of Greece. The first Ottoman agricultural census (1907/1908) was also used. All data included in these sources have been assessed and are being introduced into a Data Base Management System, hosted in the Institute for Mediterranean Studies of the Foundation of Research and Technology in Rethymnon, Crete. This DBMS is open to the academic community on demand (census.ims.forth.gr). Data have been checked for their precision and coherence and, if necessary, corrected before being included in the DBMS.

than labour-intensive plants and cultures (currants, tobacco and arboriculture). Recurrent waves of long-distance migration (1900-1924 and 1955-1972) were instrumental in depleting the countryside, ease population pressure and “ameliorate” productivity indicators without changing the land tenure system and the agricultural structures. Only in the 1960s and 1970s is a *systemic transformation* observed, since out-migration coincides, for the first time, with rising public and private investment in the countryside and the adoption of technological innovations parallel to the growing expansion of non-agricultural employment in both urban and rural areas.

Export growth and crisis: the long 19th century

In the 19th century the returns to the land in use and to the available rural labour, hereafter called land and labour productivity,² of the agricultural economy of the small kingdom of Greece showed a significant and long term rise, closely linked to the expansion of currant exports to Western and Central Europe. The rapid growth of currant exports (1840-1892) coincided with the rise of wheat imports to feed the rapidly growing Greek population. International trade offered to the small Kingdom (covering the southern part of present day Greece) a convenient way to intensify the use of its abundant factor: labour and save its scarce factor: land. There were other exported goods (wine, olive-oil, tobacco and cocoons), but their percentage in the total value of exports was relatively insignificant (as a percentage of the value of total Greek exports) in respect to that of currants, while they all share their labour intensive character. The currant producing area was located along the coasts of Northern and Western Peloponnese, Southern Aetolia and the islands of Cephalonia and Zante, while the majority of the Greek agricultural population were small-owner subsistence farmers, many of them (especially those living in uphill villages in adjacent provinces in the Peloponnese and

---

2. The return to the (estimated as available) “rural” labour is not a perfect index of labour productivity, which should be ideally relative to the number of really and fully employed agriculturalists per hour worked. Since we know neither the percentage of (fully or part-time) unemployment in agriculture nor the number of agriculturalists in the total population, the available number of those potentially employed (homogenised through the use of different, according to sex and age, coefficients of equivalence to the full daily force of an active male labour unit) who lived in agglomerations of less than 2.000 inhabitants is only a poor substitute. It is nevertheless the best possible estimate and it is sensitive enough to show us the general tendency in the variation of labour productivity. See the Annex for details.

Continental Greece) employed as seasonal labour in the currant producing areas. The sparsely populated plains of Eastern Continental Greece and the newly annexed (in 1881) provinces of Thessaly where characterised by their extensive cereal agriculture and animal husbandry. Especially in Thessaly cereal production was stagnating in volume due to the antiquated techniques and methods of share-cropping agriculture. Greek cereals and livestock products fed mostly the local population and were unable to compete with wheat imported from the Black Sea and, later, the New World. Nonetheless, the rapid expansion of commercial plantations (currants and wine vineyards, olive and fig trees) provided profits to the proprietors and salaries, e.g. the necessary supplementary income, to the seasonally employed subsistence small-owners.

The rise of the returns to land and labour was very significant, given that the Greek population was rising at an annual rate of 1.5%. Between 1860 and 1887, the return to land grew annually at 2.25% and the “labour productivity” at 1.43%. Through this active indirect exchange of (wheat producing) land for labour (-intensive crops) the Greek rural economy, in general, greatly expanded its output. The available agricultural production per capita grew at 1.14%, in spite of the waning of land available per rural labourer (-0.82%) (see Table 1). All the advantages stemmed from the expansion of the international demand for Greek exports.³ The rise of the returns to the planted (with commercial perennial plants) land was much higher (3.14%) than the returns to the arable (seeded mostly with subsistence plants) production (1.68%) (see Table 2).

The growth of agricultural output and productivity accompanied the slow shrinking of the “rural population” (calculated as the population living in agglomerations of less than 2.000 inhabitants) at -0.22%. The fact that the estimated part of agriculture in the GDP fell at a faster rate (-0.68%) means that the returns to labour in the non-agricultural economy grew at faster rates than in agriculture (see Table 1). A major problem of Greek agriculture in the 19th century (in spite of its temporary export performance) was the inadequate urban demand for agricultural products and surplus labour.⁴

---

3. On the currants' economy and its role in Greek agriculture see Socrates Petmezas, «El comercio de la pasa de Corinto y su influencia sobre la economía griega del siglo XIX (1840-1914)», in José Morilla Critz, Joaquín Gómez Pantoja and Patrice Cressier (eds.), *Impactos exteriores sobre el mundo rural mediterráneo: del imperio romano a nuestros días*, Madrid, Ministerio de Agricultura, 1997, p. 523-562.

4. See parallel observations for Italy and Spain: Giovanni Toniolo and Patrick Karl O'Brien, «The poverty of Italy and the backwardness of its agriculture before 1914», in B. M. S. Campbell

Table 1
The long term development of Greek agriculture 1860-1981
 (the increase is estimated in annual compound rates)⁵

Year and year range	% of GDP	Rural population	General population density	agricultural density (to land in use)	agricultural production (SWE per capita)	Land in use (ha per MLU)	Return (*) to labour (SWE per MLU)	Return (*) to land in use (SWE per ha)
1845	83.97%	76.24%	20.21					
1860	79.20%	74.94%	22.94	96.42	7.32	32	30.41	0.94
1875	73.91%	73.82%	31.41	117.52	7.32	27	31.17	1.17
1887	66.00%	70.56%	33.64	122.58	9.96	26	44.72	1.73
1900	59.06%	68.37%	39.90					
1911	58.98%	66.25%	42.74	126.99	8.20	25	38.97	1.57
1930	49.57%	57.10%	49.25	147.89	6.00	20	30.72	1.55
1938	55.41%	55.51%	55.09	115.61	7.89	26	42.35	1.64
1950	26.43%	50.13%	57.85	130.72	5.46	21	30.54	1.42
1961	23.87%	43.80%	63.58	100.04	9.43	29	62.94	2.15
1971	17.24%	35.14%	66.46	78.83	12.78	36	101.95	2.87
1981	17.10%	30.34%	73.82	74.81	16.29	37	149.20	4.02
1860/87	-0.68%	-0.22%	1.42%	0.89%	1.14%	-0.82%	1.43%	2.25%
1887/911	-0.47%	-0.26%	1.00%	0.15%	-0.81%	-0.17%	-0.57%	-0.40%
1860/911	-0.58%	-0.24%	1.22%	0.54%	0.22%	-0.52%	0.49%	1.00%
1911/30	-0.91%	-0.78%	0.75%	0.80%	-1.65%	-1.19%	-1.25%	-0.06%
1911/38	-0.23%	-0.65%	0.94%	-0.35%	-0.14%	0.14%	0.31%	0.16%
1911/61	-1.81%	-0.83%	0.79%	-0.48%	0.28%	0.33%	0.96%	0.63%
1961/71	-3.26%	-2.20%	0.44%	-2.38%	3.04%	1.96%	4.82%	2.86%
1950/1981	-1.40%	-1.62%	0.79%	-1.80%	3.53%	1.77%	5.12%	3.35%

(*) refers to the net production of land and livestock. On the abbreviations used in this table (SWE: Standard Wheat Equivalent and MLU: Male-equivalent Labour Units) see the Appendix.

---

et Mark Overton (eds.), *Land, labour, and livestock: historical studies in European agricultural productivity*, Manchester; New York, Manchester University Press, 1991, p. 385-409; James Simpson, *Spanish agriculture: the long siesta, 1765-1965*, Cambridge [England]; New York, Cambridge University Press, 1995, p. 195-202; Vicente Pinilla Navarro, «Sobre la agricultura y el crecimiento económico en España», *Historia Agraria*, 34 (2004), p. 137-162.

5. See Table 10 in the Annex for the data.

This stable and sustained agricultural development was founded upon the growing international demand for the major Southern Greek agricultural export (currants), a favourable situation that was extended beyond the late 1870s (when Western and central European demand for the *edible* product was finally saturated) thanks to the temporary expansion of French demand for low-quality currants, used as raw material in the alcohol and wine industry. This unexpected and favourable situation lasted until 1892. The Méline tariffs imposed in France, in June 1893, caused a major and chronic fall in world demand for currant and a subsequent chronic shrink of prices. In December 1893, Greece defaulted on its foreign debt and the exchange rate of the drachma lost about 60% of its value by 1898. A large part of the Greek agricultural population, especially that of subsistence producers, who earned part of their income as seasonal workers in the currant producing areas, faced a chronic fall of their income.

The various social groups in the countryside responded in different ways to the agricultural income crisis, but two were the main available options. On the one hand, subsistence production – mainly wheat – expanded at the expense of fallow and as a result, given the fact that marginal land was already in use and that most of the peasants did not have the possibility to intensify their rotation system using manure or chemical fertilisers,⁶ yields diminished in the long-run, leading Southern Greek agriculture in an *involutionary extension*. On the other hand, young unmarried members of the peasant families began to temporarily emigrate to the U.S. and other transatlantic destinations in order to earn the necessary supplementary income for their families back at home. The emigration rate in the early 20th century (1900-1922/24) soared, while the available rural labour fell.⁷

---

6. Chemical fertilisers were locally produced only after 1911 and were, generally, considered very expensive for the subsistence peasants. A large part of this local production was exported.

7. See Socrates D. Petmezas, *Προλεγόμενα στην ιστορία της ελληνικής αγροτικής οικονομίας του μεσοπολέμου* [Prolegomena to the History of the Greek Agricultural Economy in the Inter-war], Athens, Alexandria Publ., 2012, p. 36 ff.

Table 2
Fundamental sectoral indexes of Greek agriculture(1860-1981),
the increase is estimated in annual compound rates⁸

	livestock density	return to livestock	arable fields to ploughing power	return to land in use	return to arable fields	return to plantations
	GLU per km2	SWE per GLU	ha per ATU	SWE per ha	SWE per ha	SWE per ha
1860	19.1	3.51	3.08	5.7	3.1	19.3
1875	17.6	2.90	2.79	9.1	4.0	27.1
1887	18.2	3.17	2.32	14.3	4.8	45.0
1911	18.3	3.36	2.68	13.0	6.4	40.5
1929	27.6	4.46	2.41	9.0	5.5	42.6
1938	30.3	4.96	2.78	10.7	8.0	34.9
1950	12.0	6.82	4.14	10.5	7.1	30.7
1961	23.0	6.39		16.2	11.1	35.4
1971	20.8	13.24		19.4	15.3	32.9
1981	20.1	19.49		27.1	22.5	40.5
1860/87	-0.19%	-0.38%	-1.04%	3.44%	1.68%	3.14%
1887/911	0.03%	0.24%	0.60%	-0.42%	1.21%	-0.43%
1860/911	-0.09%	-0.09%	-0.27%	1.63%	1.46%	1.46%
1911/29	2.17%	1.50%	1.00%	-1.89%	-0.79%	0.26%
1911/38	1.87%	1.45%	0.14%	-0.70%	0.82%	-0.56%
1911/61	0.46%	1.29%		0.45%	1.09%	-0.27%
1961/71	-1.01%	7.29%		1.76%	3.18%	-0.72%
1950/81	1.64%	3.37%		3.05%	3.72%	0.90%

Under the circumstances it is not surprising that (between 1887 and 1911) the land and labour productivities felt by -0.40% and -0.57% respectively. Interestingly enough, land per labourer fell by only -0.17%, thanks to the evacuation of a substantial part of the available rural labour through emigration (see Table 1). In fact, the reduction of the fallow and the relatively high yields of the year 1911, hid temporarily the most pervasive effects of the

---

8. See Table 11 in the Annex for data. On the abbreviations used in this table (GLU: Gross Livestock Unit and ATU: Animal Traction Units) see the Appendix.

agricultural involution in Southern Greece.⁹ In the following years (1911-1929) the land productivity (and the cereal yields) fell precipitously. Intensive plantations (wine and currants) faced a more rapid decline since their all time high in 1887 (-0.43% in 1887-1911 and -0.56% in 1911-1938). Land productivity in arable farming continued to grow (1.21%) before 1911,¹⁰ but fell precipitously afterwards (-0.79% in 1911-1929). Meanwhile animal husbandry was stagnating in terms of livestock density (measured in Gross Livestock Units per km²) and estimated productivity (return to the number of animals: -0.09% in 1860-1911) (see Table 2).

In the beginning of the 20th century the Southern Greek agricultural economy was in crisis, even though the global Greek economy (i.e. the urban sector) was expanding. The per capita real GDP grew at 4.77% between 1901 and 1910, a really exceptional achievement compared to any time before 1960.¹¹ It is only the massive transatlantic emigration, which provided income transfers – and thus preserved the living standards of the agricultural family, offering cheap capital and boosting the demand for urban goods in the countryside – and absorbed a part of the redundant latently unemployed labour in the countryside that also kept labour productivity in agriculture relatively high in 1911, at 39 metric quintals of Standard Wheat Equivalents per available Male-equivalent Labour Units (see Table 1). Had there been no transatlantic emigration, the returns to labour would have been much lower and the income crisis would have probably fuelled large scale social disorder. In the 1887/1911 period the rise of the agricultural output was almost nil (0.16%), while the rise of the relative factors either nil (capital, e.g. livestock) or exceptionally slow (as in the case of land and labour) (see Table 3). If we

---

9. On the question of income crisis and transatlantic emigration see Socrates Petmezas, «Responses to Agricultural Income Crisis in a Southeastern European Economy: Transatlantic Emigration from Greece (1894-1924)», in Ilaria Zilli (ed.), *Fra Spazio e Tempo. Studi in Onore di Luigi de Rosa*, Napoli, Edizioni Scientifiche Italiane, 1995, vol. 3, p. 427-487.

10. The year of the agricultural census (1911) was one of exceptionally high yields in cereals and olive-oil, an exceptional fact which led us to an overestimation of the land and labour productivity for the first decade of the 20th century and an accentuated image of the yields diminution in the second (War) decade.

11. See G. Kostelenos, D. Vasileiou, E. Kounaris, S. Petmezas and M. Sfakianakis, *Ακαθάριστο Εγχώριο Προϊόν 1830-1939* [The Gross Domestic Product of Greece, 1830-1939], Athens, 2007. The per capita national income was probably rising more rapidly given the high rates of growth of the Greek-owned and -manned international merchant fleet and the blossoming emigrant remittances.

take into consideration that the registered output of 1911 is exceptionally high, then there is every reason to believe that the rate of growth of the output might have been closer to nil (or even negative) and that the fall of the total factor productivity (T.F.P.) even larger in 1887/1911.

Table 3
The total factor productivity (TFP) in Greek agriculture¹²

	Greece in its 1832 frontiers ("old provinces")					T.F.P.	T.F.P. / $\Delta(O)$
	$\Delta(O)$	$\Delta(K)$	$\Delta(L)$	$\Delta(A)$			
1860/75	1.52%	-0.08%	0.68%	0.19%		0.73%	0.48
1875/87	3.54%	0.00%	0.66%	0.00%		2.89%	0.81
1887/11	0.08%	0.00%	0.19%	0.02%		-0.13%	-1.59
1911/30	-0.23%	0.21%	0.23%	-0.03%		-0.64%	2.83
1930/39	7.92%	0.05%	0.36%	0.99%		6.52%	0.82
1860/1911	1.32%	-0.02%	0.44%	0.06%		0.84%	0.63
1860/1887	2.42%	-0.05%	0.67%	0.10%		1.69%	0.70
1911/1939	1.89%	0.17%	0.27%	0.24%		1.21%	0.64
	Greece in its 1881 frontiers						
1911/30	-0.50%	0.28%	0.25%	-0.08%		-0.96%	1.91
	Greece in its present frontiers						
	$\Delta(O)$	$\Delta(K)$	$\Delta(L)$	$\Delta(A)$		T.F.P.	T.F.P. / $\Delta(O)$
1860/75	2.46%	-0.03%	1.27%	0.37%		0.86%	0.35
1875/87	5.11%	0.34%	1.33%	0.64%		2.81%	0.55
1887/11	0.16%	0.00%	0.18%	0.20%		-0.22%	-1.37
1911/30	2.45%	0.85%	1.87%	0.97%		-1.24%	-0.51
1930/39	6.30%	0.19%	0.90%	1.52%		3.69%	0.59
1939/50	-2.49%	-0.67%	-0.06%	-0.23%		-1.53%	0.62
1950/61 ^a	5.82%	0.83%	-0.17%	0.56%		4.59%	0.79
1961/71 ^a	3.49%	0.60%	-0.79%	0.22%		3.46%	0.99

---

12. See Table 10 in the Annex. For alternative estimates for the land (A) in use see Table 12. For the years 1961-1976, G. Mergos has calculated the annual rate of growth of TFP at 3.5%, see D. Damianos et al., *Greek Agriculture in a Changing International Environment*, London, Aldershot, 1998, p. 49.

1971/81 ^a	3.48%	0.41%	-0.15%	0.04%	3.18%	0.91
1860/1911	2.00%	0.07%	0.77%	0.35%	0.81%	0.41
1860/1887	3.64%	0.13%	1.30%	0.49%	1.73%	0.47
1911/1939	3.45%	0.68%	1.62%	1.12%	0.04%	0.01
1911/1950	1.60%	0.26%	1.10%	0.70%	-0.46%	-0.29
1939/1961	1.49%	-0.17%	-0.12%	0.15%	1.62%	1.09
1961/1981	3.48%	0.51%	-0.47%	0.13%	3.32%	0.95
1950/1981	4.31%	0.62%	-0.36%	0.28%	3.77%	0.87

Using an alternative estimate for the growth of capital^a

1911/30	2.45%	0.48%	1.87%	0.97%	-0.87%	-0.36
1930/38	6.30%	0.67%	0.90%	1.52%	3.20%	0.51
1911/1938	3.45%	0.53%	1.62%	1.12%	0.19%	0.05

Using an alternative estimate for the growth of land^b

1860/75	2.46%	-0.03%	1.27%	0.78%	0.45%	0.18
1875/87	5.11%	0.34%	1.33%	0.76%	2.68%	0.52
1887/11	0.16%	0.00%	0.18%	0.24%	-0.26%	-1.65
1860/1911	2.00%	0.07%	0.77%	0.52%	0.64%	0.32

^a The capital estimate is taken from PAPAELIAS.¹³ In this case the share of capital (K) is 0.20 instead of 0.15 and the share of labour falls (L) from 0.50 to 0.45. The share of land (A) is constant at 0.35 for the whole period.

^b An alternative method has been used to calculate the rate of growth of land units. See annex for details.

O: physical output, L: labour, K: capital, A: land in use, TFP: Total factor productivity.

To sum up, the 19th century has shown, in the long term (1860-1911), a relatively satisfactory growth of agricultural output per capita (0.22%) in spite of rapid population growth, stagnation of livestock capital and agricultural techniques and the continuous decrease of the available land per labourer (-0.52%). The returns to the land (1%) grew two times faster than the returns to labour (0.49%) (see Table 1). All productivity increase was dependent either on changes in the culture mix in favour of labour intensive

---

13. Theodore Papanielias, *Επενδύσεις, κεφάλαιο και παραγωγικότητα στον αγροτικό τομέα (1911-1990)* [Investment, Capital and Productivity in the Agricultural sector], Athens, 1992, p. 206-207.

and exporting plantations or on the evacuation (e.g. massive emigration) of redundant labour (and the decrease of the latent rural unemployment).¹⁴

Yet, the reduction of labour through emigration did not provide dynamism (e.g. gains in Total factor productivity) to the Greek rural economy. It simply acted as a deterrent of further deterioration. The total factor productivity estimate for the Greek agricultural economy shows that the *belle époque* period (1887-1911) was one of stagnation and decline (-0.22%), while the previous period of currants expansion was signalled out by its rapidly growing index (especially in the years 1875-1887, coinciding with the expansion of French imports of non-edible currants at high prices). Estimates were made for the whole of Greece and for the “*old provinces*” (the provinces which formed the Kingdom in 1832, before its further territorial expansion). Yet in the long term the increase of T.F.P. in the 19th century is rather satisfactory (0.64% or, alternatively, 0.81% annually) and not very far from other Southern European countries like Italy (0.90 % annually) or France (0.75%)¹⁵ (see Table 3).

Regional and international comparisons

The regional variation confirms the observations on the national level of the importance of currant exports. The currant producing areas (Western Peloponnese and Cephalonia & Zante) show a land return ratio much greater than the national average (equal to 100). The same is true for other provinces specialised in exporting intensive plantations, like Corfu and Epirus and Western Continental Greece (see Table 4). Western Peloponnese stands out also in terms of the annual rate of growth of its land (1.31%) and labour (0.86%) productivity expressed in constant 1911 prices. In this respect, it is the cereal producing and pastoral Continental Greece (especially its eastern part) that more clearly demonstrates indications of stagnation (see Table 5).

---

14. For an estimate see Socrate Petmezas, «Export dependent agricultural development, income crisis and agrarian involution: the Greek case», *Histoire et Mesure*, 15/3-4 (2000), p. 321-338, (table 8).

15. See Giovanni Federico, «L'agricoltura italiana: successo o fallimento?», in Pierluigi Ciocca and Gianni Toniolo (eds.), *Storia economica d'Italia. 3. Industria Mercati, istituzioni. 1. Le strutture dell'economia*, Milano-Roma-Bari, Intensa Bci-Laterza, 2003, p. 99-135, p. 122-123.

Table 4
Regional variation of indexes in Greece¹⁶

	1860			1911			1926-1930			1935-1938		
	Y/L	Y/A	A/L	Y/L	Y/A	A/L	Y/L	Y/A	A/L	Y/L	Y/A	A/L
Western Peloponnese	126	134	94	142	165	86	158	208	76	135	169	80
Eastern Peloponnese	92	85	109	96	101	95	79	91	87	90	97	92
Western Continental Greece	49	131	37	40	112	35	92	253	36	92	242	38
Eastern Continental Greece	198	94	211	132	78	170	121	48	254	150	56	269
Aegean Archipelago	38	50	76	41	87	47	68	112	61	65	95	69
Western Crete							81	113	72	72	96	75
Eastern Crete							97	109	89	80	89	90
Epirus & Corfu				94	121	77	54	91	60	52	85	61
Cephalonia & Zante				94	186	51	70	158	44	70	134	53
Western Thessaly				123	73	169	100	71	140	103	72	143
Eastern Thessaly				111	62	180	126	64	199	132	69	191
Western Macedonia							66	63	105	57	60	96
Central Macedonia							143	98	146	156	125	125
Eastern Macedonia							139	135	102	125	140	89
Thrace							108	84	129	117	106	111
National average	100	100	100	100	100	100	100	100	100	100	100	100
In FF (1911 prices) *	444	160	2.78	612	253	2.42	460	222	2.07	630	235	2.68
Italian average				1117	307	3.64						
UK average				2184	260	8.40						

* Prices are in constant 1911 French Francs (the golden drachma was pegged at par to the golden franc). Y: monetary output, L: labour, A: land in use.

It is interesting to notice that the greater dispersion around the national average is signalled out in the land productivity rather than in the labour productivity. The maximum regional land productivity in 1860, 1911, 1927/30 and 1935/38 can be as big as “two and a half times” the national average. The maximum regional labour productivity is “one and a half times” the national

---

16. See Table 13 in the Annex.

average.¹⁷ I should further add that the really available rural labour is larger than the regional aggregate, because labour (contrary, of course, to the land in use) is seasonally mobile and thus it is certain that the regionally available labour was certainly larger than the one calculated using the available census data and assuming that all labourers work only in the province they are residents. James Simpson had observed the exact same thing in Spain. For Italy the study by Galassi and Cohen also shows that the regional variation of land productivity is clearly much greater than that of labour productivity (see Table 6).¹⁸

Table 5
Evolution of regional indexes of productivity

	1860-1911			1911-1934/8			1926/30-1935/38		
	Y/L	Y/A	A/L	Y/L	Y/A	A/L	Y/L	Y/A	A/L
Western Peloponnese	0.86%	1.31%	-0.45%	-0.09%	-0.19%	0.10%	1.97%	-1.89%	3.93%
Eastern Peloponnese	0.70%	1.24%	-0.53%	-0.11%	-0.39%	0.28%	5.68%	1.58%	4.04%
Western Continental									
Greece	0.22%	0.58%	-0.35%	3.41%	2.74%	0.66%	4.02%	0.19%	3.82%
Eastern Continental									
Greece	-0.16%	0.53%	-0.69%	0.59%	-1.55%	2.17%	6.78%	2.65%	4.02%
Aegean archipelago	0.75%	2.00%	-1.23%	1.96%	0.06%	1.90%	3.54%	-1.30%	4.91%
Western Crete							2.46%	-1.26%	3.77%
Eastern Crete							1.47%	-1.75%	3.28%
Epirus & Corfu				-2.13%	-1.60%	-0.53%	3.42%	-0.05%	3.47%
Cephalonia & Zante				-1.00%	-1.53%	0.53%	4.15%	-1.35%	5.58%
Western Thessaly				-0.57%	-0.31%	-0.26%	4.35%	0.82%	3.50%
Eastern Thessaly				0.80%	0.16%	0.63%	4.55%	1.72%	2.79%
Western Macedonia							2.17%	0.02%	2.15%
Central Macedonia							5.16%	3.78%	1.33%
Eastern Macedonia							2.64%	1.09%	1.53%
Thrace							5.09%	3.75%	1.29%
National average	0.63%	0.90%	-0.27%	0.11%	-0.28%	0.39%	4.00%	0.71%	3.26%

17. With the exception of Eastern Continental Greece in ca.1860.

18. These studies used larger regional units than myself. In that sense their estimates of labour productivity variation are certainly more realistic than mine, since the inter-regional movement of seasonal labour must have been less important than in the smaller Greek regional units, I have used.

This means that in a comparative perspective the regional land productivity between an advanced and an underdeveloped economy may diverge less than the regional labour productivity. The UK average net output per ha in Greek prices in ca.1910 is estimated at 260 FF (or Latin Monetary Union gold drachmas), while the Greek average is 253 and the maximum Greek regional average is 469. Meanwhile the UK average net output per active male labourer is 2184 FF, while the maximum Greek regional average is 867 FF and the Greek national average is 612 FF (see Table 5). The real distance between a technologically advanced and economically efficient economy and a less developed one is only really expressed and measured in terms of labour productivity.

Table 6
Variation of regional estimates in Spain and Italy¹⁹

	1911		1931			1929/33	
	O/Lm	O/A	O/Lm	O/A		O/A	O/L
North	102	93	97	127	North	248	119
Centre	96	69	101	82	Interior	66	100
South	85	90	92	77	Andalusia	88	70
Islands	110	130	126	120	Mediterranean	199	116
Italy	100	100	100	100	Spain	100	100
In constant 1911 Italian lire	631	324	1.297	597	In constant 1929/33 Spanish pesetas	326	2315

O: output, L: labour, Lm: male labour force, A: land in use.

In ca.1910 Greece was a relatively underdeveloped country. Its labour productivity was half that of Italy and a quarter that of the UK. Its land productivity was about three quarters those of UK and Italy (which were more

---

19. See James Simpson, «Spanish agricultural production and productivity, 1890-1936», in Pablo Martín-Aceña and James Simpson (eds.), *The economic development of Spain since 1870*, Aldershot, Elgar, 1995, p. 181-220, p. 187: table 5. and F. Galassi and J. S. Cohen, «La agricultura italiana, 1860-1930. Tendencias de la producción y diferencias en la productividad regional», in Leandro Prados de la Escosura and Vera Zamagni (eds.), *El Desarrollo económico en la Europa del Sur: España e Italia en perspectiva histórica*, Madrid, Alianza, 1992, p. 139-170, p. 157: Cuadro 5.10.

or less at the same level according to the estimates of O'Brien and Toniolo).²⁰ The key difference between Italy and Greece on the one hand and UK, on the other, was on the endowment of every labourer with land (and capital). I believe that, if studied in a homogeneous way, the regional variation in each Mediterranean country would show that the labour productivity dispersion in the Mediterranean world was fluctuating in a relatively short span. A very tentative estimate is shown in the following Table 7. The margin of error of the Greek (and Ottoman) estimates is large, and we urgently need a better estimate, but I believe it clearly expresses the fact that the Kingdom of Greece was more or less close to Spain (itself not far from Italy) and that its future northern provinces (still under Ottoman rule) were clearly less productive than the southern ones.

T a b l e 7
Raw estimates of productivity levels in Southern Europe²¹

ca.1910	O/L (UK prices)	O/L (local prices)	O/Lm (UK prices)	O/Lm (local prices)	O/A (UK prices)	A/L	A/Lm
France	58	57	86	85	143	41	60
Italy	31	30	47	45	165	19	28
Spain	31	24	32	25	54	58	59
Germany	56	58	97	100	168	33	58
UK	100	100	100	100	100	100	100
Italy			43	46	99		
Greece	22	25	33	34	74	29	44
Ottoman Macedonian provinces (annexed in Greece in 1913)	14		22		46	32	

20. See S. Petmezas, «Export dependent agricultural development, income crisis and agrarian involution: the Greek case», *op. cit.*, p. 334. I have used the estimates of G. Toniolo and P. K. O'Brien, «The poverty of Italy and the backwardness of its agriculture before 1914», *op. cit.*

21. Estimates were collected from Patrick Karl O'BRIEN and Leandro Prados de la Escosura, «Agricultural Productivity and European Industrialization, 1890-1980», *Economic History Review*, 55/3 (1992), p. 514-536, p. Tables 1 & 2; G. Toniolo et P. K. O'Brien, «The poverty of Italy and the backwardness of its agriculture before 1914», *op. cit.* and S. Petmezas, «Export dependent agricultural development, income crisis and agrarian involution: the Greek case», *op. cit.*, p. 334. The Ottoman estimates are taken from Socrates Petmezas, «Rural Macedonia

The Southern European economies had followed a comparable evolution in respect to the development of their TFP. The 19th century looks more promising than the inter-war period for countries like Italy and Greece, which have not fallen behind the more productive countries of Western Europe. On the contrary, for Spain and Portugal it is the inter-war period (as long as it was peaceful in the case of Spain) which looks particularly dynamic. Yet all Southern European countries seem to have gone through a wave of growth in the late 19th century, most certainly fuelled by export trade and especially by growing French demand for wine and its substitutes during the phylloxera crisis, which broke out in the late 1880s or early 1890s. For countries like Greece and Portugal financial default temporarily plagued the national economy in early 1890s. The end of the crisis coincided more or less with the “Belle Époque” boom in early 1900 and accelerated in the Iberian cases, probably thanks to the fact that these countries were spared the war destructions and kept their traditional markets. Greece on the contrary, only tasted a brief moment of redress in the early 1900s and then faced a very severe crisis during and after the First World war.

The Greek agricultural economy in ca. 1910, in spite of its recent deceleration and income crisis, was still more productive and economically efficient than that of the adjacent Ottoman European provinces. One should remember that the Ottoman provinces of Greek Macedonia were probably the most economically advanced areas of the Ottoman European countryside (and Ottoman countryside in general). Yet, the average Ottoman Greek Macedonian productivity of labour was about two thirds of the average Greek (see Table 9). The land productivity was even lower and fell more in the next few years. It is certain that the Macedonian and, in general, the Ottoman agriculture and animal husbandry were clearly a little more extensive than the average Greek. I have differentiated the sparsely populated Greek Thessaly (annexed in 1881), where the large estates were fragmented into family farm units and given in share-cropping contracts to share-croppers, who had clearly more land at their disposal than other peasants of Greece or of Greek Macedonia.

---

from Ottoman to Greek rule (1900-1920). Bridging the gap.», in Lorans Tanatar Baruh and Vangelis Kechriotis (eds.), *Economy and society on both shores of the Aegean*, Athens, Historical Archive Alpha Bank, 2010, p. 355-394, p. 382-383.

Table 8
Total factor productivity in Southern European Agriculture²²

	1881-1897	1897-1913	1913-1939
Italy	0.35	0.98	0.46
	1865-1902	1902-27	1927-50
Portugal	0.83	0.33	1.66
	1857-1890	1890-1905	1905-1931
Spain (indirect or price method)	1.14	0.06	1.13
(direct method)	2.45	0.30	1.04
	1861-1887	1887-1911	1911-1939
Greece	1.73	-0.22	0.19
(alternative estimate)	1.44	-0.26	0.04
		1870-1913	
France		0.75	
		1873-1913	1925-1937
UK		0.40	2.10
		1870-1910	
Netherlands		0.83	

The Greek Macedonian provinces under the Ottomans were clearly less productive and less efficiently used than the Greek average. Incorporation into Greece did not change this. The immediate post war data show that both land and labour productivity fell, while the endowment of each labourer in land and livestock did not change (see Table 9). This is understandable in view of the Balkan wars' destruction and the dislocation of populations. Thessaly, a sparsely populated region of share-croppers, well endowed in land, has a lower than average land productivity and a slightly higher than average labour productivity. This last fact is certainly due to the fact that we underestimate the number of labourers since we can not estimate the number of seasonally inflowing harvesters from adjacent provinces.

---

22. Estimates have been compiled from S. Coll and M.A. Bringas, «Estimating single input productivity, TFP and output from price data. An application to Spanish agriculture, 1800-1935», *Histoire et Mesure*, 15/3-4 (2000), p. 339-353, p. 350; G. Federico, «L'agricoltura italiana:

Table 9
The indexes of productivity in Greece
and in the Ottoman provinces of Greek Macedonia (1907/1908)²³

	Greece 1911	Ottoman Macedonia	Thessaly 1911	1914 Greek Macedonia	Greece 1911	Ottoman Macedonia	Thessaly 1911	1914 Greek Macedonia
O/L	37.63	24.50	41.40	18.66	100	65	110	50
O/A1	12.96	10.01	8.30	6.79	100	77	64	52
O/A2	12.96	6.74	8.30	4.49	100	52	64	35
Y/L	618	402	682		100	65	110	
Y/A1	253	232	172		100	91	68	
Y/A2	253	156	172		100	62	68	
A1/L	2.44	1.73	3.96	1.70	100	71	162	69
A2/L	2.44	2.58	3.96	2.56	100	106	162	105
GLU/A1	0.82	1.37	0.72	1.41	100	167	88	172
GLU/A2	0.82	0.92	0.72	0.93	100	113	88	114
GLU per capita	0.41	0.51	0.60	0.51	100	125	147	125

Note: The monetary output (Y) is calculated in 1911 French francs. The active rural labour (L) in men-labour units is calculated as a percentage of the total rural population living in rural agglomerations (less than 2000 inhabitants). The land in use (A) is calculated in two ways: A1 where for every ha cultivated corresponds one ha of fallow, and A2 where for every ha cultivated correspond two ha of fallow. The physical net output (O) is calculated in Standard Wheat Equivalent (SWE) using specific coefficient for every crop. The physical net output (O) of every Gross Livestock Unit (GLU) equals 3 metric quintals of Standard Wheat Equivalent (SWE).

The gloomy inter-war era: national integration, income stagnation and policy shift

The inter-war period is characterised by an unprecedented population pressure on the given natural resources, a phenomenon common to the

---

successo o fallimento?», *op. cit.*, p. 121-123; Pedro Lains, «New wine in old bottles: output and productivity trends in Portuguese agriculture, 1870-1950», *European Review of Economic History*, 7/1 (2003), p. 43-71, p. 55.

23. I have used two different assumptions in calculating the land in use: the first one considers that there corresponds one ha of fallow for every annually seeded ha (A1). The second considers that there are two ha per each ha seeded (A2). The second one is I believe closer to reality. See Table 14 in the Annex for the data.

whole of Eastern and Southern Europe.²⁴ The Greek agricultural economy entered the inter-war period facing two major problems (besides the given ecological constraints and the stagnation of the international demand for traditional Greek exports like the currants): the inefficient and socially contentious land tenure system and the massive population reshuffling in the northern provinces. The involuntary and voluntary population movements, during and after the wars of 1912-1922 (e.g. the exchange of populations between Greece, Turkey and Bulgaria) have totally transformed the ethnic and religious composition of the newly annexed land and parallel to the large scale and radical land reform have fully transformed the land tenure system and the land settlement.²⁵ To make things worse, the USA imposed strict rules and quota on emigration, closing thus the only issue available to villagers wishing to leave their crowded rural societies and find overseas sources of additional income. Population growth in the inter-war period (despite falling fertility rates) resumed its high pre-1900 rates (again 1.5% annually between 1922-1940).

The Great War and its aftermath (1912-1922) caused widespread destruction and population upheaval in Greece and in the former Ottoman lands, with immediate negative repercussions in production and productivity. These developments coincided with the negative results of the income crisis, which forced Greek peasants to emigrate and/or to alternatively *involuntarily* expand their subsistence production. This, as I have said, dilapidated in the long run the natural fertility of the soils and led to a significant fall in cereal yields, at least until the early thirties. It is only in the 1930s that the yields increased and that land in use expanded as a result of widespread land reform and land settlement of the incoming refugees in the 1920s. Concomitantly, the negative results of the dislocation of semi-nomadic animal husbandry just after the land reform were neutralised due to the expansion of the number of animals held by the farmers.²⁶ These fluctuations are well shown in the tables. In 1911/1929 the labour productivity fell (-1.25%), while the land productivity stagnated (-0.06%). In the 1930ies (1929/1938) the labour productivity expanded at a very high rate (4%), while the land productivity

---

24. Wilbert E. Moore, *Economic demography of Eastern and Southern Europe*, Geneva, League of Nations, 1945.

25. See S. D. Petmezas, *Προλεγόμενα στην ιστορία...*, *op. cit.*, p. 155-158.

26. See *Ibid.*, p. 182-197.

grew at a much lower rate (0.7%). The 1930s thus did not only witness the negative results of the world crisis. In the Greek case the 1930s manifested the materialisation of the latent potentialities of the Greek agricultural economy of the 1920s, artificially held back by the massive population dislocations, refugee agricultural settlement and the radical land reform imposed without the financial means to adequately provide newly settled small-owners with the necessary capital and equipment.

To show how detrimental was the inclusion of the less productive and socio-politically and “demographically” unstable northern provinces one should notice that in the 1911/1930 period the decline of the output per labourer (-0.69%) and per land in use (-0.14%) and decline of the T.F.P. (-0.64%) in the “old provinces” of Greece (which had not experienced either population exchanges or radical land reform) was significantly less sharp than in the case of the whole country (-1.29%, -0.33% and -1.24% respectively). In the next period of rapid growth (and of the materialisation of latent potentialities) the “old provinces” still did better than the country as a whole (see Table 3), even though the level of the returns to land and the available land per labourer was higher in absolute terms in the more fertile northern provinces.

In the long period stretching from 1911 to 1939, the Greek agriculture slowly grew in terms of land (0.16%) and labour (0.31%) productivity. The labour productivity grew twice as fast as the land productivity, a clear reversal of the 19th century situation. The available land per labourer grew also slowly (0.14%), while the output rose at a lower rate than the population, and thus the per capita product fell (-0.14%). Since 1930 the land to labour ratio is slowly and uninterruptedly redressed (see Table 1). The livestock capital and productivity seems to have augmented providing more products and labour (see Table 3). Yet the Greek economy became increasingly deficient in animal products and has begun importing a part of its needs.

It is interesting to notice that in the 1930s, during the autarkic turn of world (and Greek) agricultural policy, Greek agriculture has been able to show a rapid growth of the T.F.P. (3.69%) in comparison to its fall in the preceding decades. The Greek economy produced more (it terms of standard wheat equivalents per capita), yet it was efficient in *economic terms*. It is interesting to notice that the land productivity of arable (mainly subsistence and tobacco) products grew (0.82%), while that of commercial plantations, mostly located in the “old provinces” of the South, fell (-0.56%) (see Table 2). Furthermore, at a regional level, labour and labour productivity grew more rapidly in the

protected and low productive provinces, which were producing subsistence products, than in the regions of labour intensive commercial plantations. The areas of extensive agriculture were thus ameliorating their hierarchical position in respect to regional land and labour productivity (see Table 5).²⁷

Contrary to what one might have expected, it seems that the new main agricultural export product of Greece, the highly labour intensive tobacco, primarily cultivated in the hilly areas of Eastern Macedonia and Thrace, did not provide in the 1930s the strong impetus to regional labour productivity that currants had provided in the 19th century provinces of Western Peloponnese, Cephalonia and Zante. Eastern Macedonia's land and labour productivity (relative to the national average) grew fast, yet less than those of the major cereal producing areas: Central Macedonia, Eastern Continental Greece and Eastern Peloponnese and Thessaly.²⁸

The late inter-war period is as much characterised by protectionism and a state policy favouring national autarky in foodstuffs and strategic raw materials, as it is characterised by the real transfer of resources and public funds to the agricultural sector. Capital investment in agriculture (through large and expensive land amendment projects and the expansion of the state owned Agricultural Bank) rose and this is evident in the growing part of the role of capital investment in the growth of output (see Table 3). Beginning in the late 1920s the growth of capital ($\Delta(C)$) invested in agriculture rose above its usual level.²⁹ It became a net factor whose weight is better appreciated if we keep in mind that the expansion of the area of land in use in the post 1930 period (especially in Northern Greece) is to a large extent due to the large land amendment projects financed by (internationally borrowed) public funds.

---

27. Further on that Socrates Petmezas, «Η ελληνική αγροτική οικονομία στο Μεσοπόλεμο : η εξέλιξη των περιφερειακών ανισοτήτων», [«The Greek Agricultural Economy in the Interwar: the evolution of regional divergence»], in Demetrios Panayiotopoulos and Dimitris P. Sotiropoulos (eds.), *Η ελληνική αγροτική οικονομία και κοινωνία κατά τη βενιζελική περίοδο, Πρακτικά Συνεδρίου*, [The Greek Agricultural Economy and Society during the Era of Venizelos], Athens, 2007, p. 77-88.

28. Only in tobacco producing Thrace relative labour productivity grew fast, yet this is perhaps the result of relatively low base in 1929 (see Table 4).

29. In the old provinces of Greece in 1911/1929 it rose at 0.21%, an exceptional record compared to earlier periods. In the entire country, at the same time, it rose at 0.85%, yet this is largely due to the fact that Greece (and its livestock capital) doubled in size in between. In the 1930ies, capital grew at much higher rates: 0.19% or 0.67% depending on how it is calculated (see Table 3). In the post war period it rose at levels above 0.50%.

Thus the rapid growth of land in use in the post-1930 period is also related to this public investment policy. The growth of available labour in the 1930s is less important in explaining the growth in output than any time before, in spite of the rural population growth in absolute numbers (see $\Delta(L)$ in Table 3).

The War decade had understandably led to a diminution of capital and output. The civil war (1947-49) had also led some agriculturalists to temporarily abandon their villages. Output fell by -2.49%, while the productivity of land and labour fell by -1.83% and -2.37% respectively. All factors (land in use, available rural active labour, livestock and capital) diminished. The productive structure was dislocated and the T.F.P. retreated as well (-1.53%).³⁰ Taken as a whole the long War period (1911-1950) gives a depressing image of Greek agriculture. Output grew (1.60%) but the TFP fell (-0.46%), at stark difference from countries that had been able to stay out of wars like Portugal (see Table 8).

Systemic transformation and growth in the post-war

The following years, especially those of the late 1950s and the 1960s, witnessed an unprecedented process of emigration (both overseas and to Western Europe) paralleled by the rural exodus towards the Greek urban centres, themselves in profound reshuffling of their hierarchical position. Meanwhile, the ratio of land per labourer continued its growth, which had begun in 1930. A parallel and substantial innovation was the tendency towards land concentration among fewer farmers after a long period of egalitarian land reforms (1832-1930) and property fragmentation through diverging devolution. This concerns the distribution of land among non proprietor

---

30. There is an evident incompatibility between the early post war estimates of the GDP by the National Statistical Service and the estimates of pre-1940 GDP by G. Kostelenos, D. Vasileiou, E. Kounaris, S. Petmezas and M. Sfakianakis, *Ακαθάριστο Εγχώριο Προϊόν 1830-1939, op. cit.* The share of agriculture is too low (26.4% in 1950 against 55.4% for 1938). Yet the countryside still harboured 50% of the total population in 1951 against 55.5% in 1939 (see Table 1). There were relatively few unimportant non-agricultural activities in the countryside (especially after the 2nd world war). As a consequence of this early post war estimate of the National Statistical Service, the productivity of labour in agriculture seems to fall precipitously relative to that of the non-agricultural sector in 1950. In 1961 when the post-war emigration and rural exodus had already begun the relative percentages were still 23.9% (for the share of the GDP) and 43.8% (for the part of the rural population). Is it the agricultural production that was undervalued in order to attract more American economic aid in the financially strained early 1950ies? No definitive answer can be given yet.

farmers. The land of the emigrants was cheaply rented by the remaining villagers (mostly family relatives and neighbours) and a new group of entrepreneurial farmers with enough capital to pay for inputs (land, fertilisers, animals), rent land, buy (and then rent out) machinery and equipment and generally invest on capital amelioration has given a tremendous push to labour productivity and T.F.P. Output grew at 4.3%, while T.F.P. grew at 3.77%. The labour productivity continued to grow much faster (5.12%) than the land productivity (3.35%). This is because only the capital and land factors grew, albeit modestly at 0.62% and 0.28% respectively. One should notice, of course, that it is primarily capital which grew: a clear breach in respect to the pre-war period³¹. Another important breach was the clear diminishing of available labour. Labour was “evacuated” ($\Delta(L) = -0.36\%$) towards the urban sector, which underwent a profound transformation during this same period. This time it seems that the Greek urban sector was able to attract, employ and finally absorb the surplus rural population, something that did not happen in the early 20th century, in spite of the fact that the rural sector was overcrowded and suffered from latent underemployment. Pepelasis and Yiotopoulos, in their innovative research, have shown that already in the late 1950s the Greek agriculture began to suffer from seasonal labour scarcity, which of course forced more remaining farmers to adopt some labour saving techniques.³² It is ironic that in the 1960s Greek newspapers, and even official authorities and serious commentators in general, lamented the “abandonment of the countryside” and the urban re-settlement (“astyphilia”) of the Greek villagers, most of whom were simply leaving behind over-crowded and unproductive lands.³³

Industrialisation and modern growth was the remedy for the over-crowded Greek countryside, as it was the case for many other European Mediterranean rural societies from Portugal to Turkey. This is not a very innovative remark, since Doreen Warriner in her path-breaking work had already argued that the only remedy for the poor and overcrowded southern and eastern European countryside was industrialisation, of course, and, more generally, the part-

---

31. For more details see S. D. Petmezas, *Προλεγόμενα στην ιστορία...*, *op. cit.*, p. 290-292.

32. Adamantios Pepelasis and Pan A. Yiotopoulos, *Surplus labor in Greek agriculture, 1953-1960*, Athens, Center of Economic Research, 1962.

33. This is not to deny that certain mountainous areas and islands were almost abandoned. In many cases this was proven to be temporary as people return to search new employment in tourism and services. This time the Greek countryside is only partly employed in agriculture. Many farmers (or members of their families) are partly employed in non-agricultural activities.

employment of rural labour to non-agricultural activities.³⁴ In Greece, and in Mediterranean Europe in general, the absence of an adequately rapid growth of the non-agricultural urban economy meant that a part of the surplus labour could only find employment through emigration. Every time that a growth wave in the demand for agricultural products (and hence in prices and income) was broken, the income crisis that resulted was absorbed through emigration (and hence the reduction of available rural labour). The gradual post-war dis-articulation of inter-war agricultural protectionism meant that labour and resources in the countryside were forcefully re-allocated at the expense of the less productive and efficient activities and regions. Productivity growth coincided with the abandonment of the less productive fields, with the depopulation especially of the mountainous areas, with the amplification of social differentiation in the local societies (a large part of the agricultural producers surviving only thanks to governmental income support to less competitive farmers) and with the exasperation of the income crisis for a substantial part of the rural population.

In the 1950s and 1960s Greek agriculture underwent the last two of the three modern agricultural revolutions³⁵ (the massive introduction of machines and mechanical equipment, the widespread use of chemical fertilisers and pesticides and finally the adoption of scientifically selected seeds and breeding races) – not always using the best techniques or under the scrutiny of specialised agronomists. The result was the impressive (and unprecedented for Greece) increase in land and labour productivity. Of course the evacuation of the demographic surplus of the mountainous areas had a significant influence in the amelioration of the land to labour ratio and the rise of the capital to labour ratio. Agriculture fully integrated into the national economy and the subsistence sector and activities shrank. The countryside was now related to the global world economy through its integration into the Greek economy, which provided the necessary inputs and attracted a larger part of its output.

---

34. Doreen Warriner, *Economics of peasant farming*, London, New York, Oxford University Press, 1939.

35. On the three modern agricultural revolutions, see Paul Bairoch, «Les trois révolutions agricoles du monde développé: rendements et productivité de 1800 à 1985», *Annales. Histoire, Sciences Sociales*, 44/2 (1989), p. 317-354; Marcel Mazoyer and Laurence Roudart, *Histoire des agricultures du monde: du néolithique à la crise contemporaine*, [new ed.], Paris, Seuil, 2002.

Appendix on methodology and data

Data on production are available thanks to successive agricultural censuses before the Second World War (1860, 1875, 1887, 1911, 1929 and 1939,) and an annual series of detailed agricultural statistics in the Inter-war period (1914-1938) and after the War (since 1961). Agricultural censuses continued after the Second World War (1950, 1961, 1971 and 1981). I have also used the 1907/8 agricultural statistics of the Ottoman Empire and population estimates for ca.1911 to calculate indexes of productivity in the Ottoman provinces that will be annexed to the Kingdom of Greece in 1913.³⁶

My main preoccupation was to find a convenient way in estimating the output growth of Greek agriculture, since price series for major products are either unavailable or unsatisfactory. In order to avoid problems arising from relative price structure changing in the long term, I have decided to use a method adopted by geographers or developmental economists.³⁷ All final products are expressed in units of a “standard wheat equivalent” (SWE),³⁸ in order to make alternative estimates of the physical output, both gross and net (i.e. when seed, wastes and intermediate inputs, like forage are excluded).

Alternatively, I have used the 1911 prices to calculate output in constant prices.³⁹ These estimates were used in particular to study the regional variation of indexes and its alteration. The year 1911 as a base of indexes was chosen in order to compare more easily our indexes with those estimated by other

---

36. S. Petmezas, «Rural Macedonia from Ottoman to Greek rule (1900-1920). Bridging the gap.», *op. cit.*

37. P. K. O'Brien and L. Prados de la Escosura, «Agricultural Productivity and European Industrialization, 1890-1980», *op. cit.*, considered that this method cannot give valuable results in what concerns the economic efficiency of agriculture and opted for the use of constant PPP prices. The unsatisfactory quality of my data on price forces me to exclude this alternative method.

38. A standard wheat equivalent unit expresses the equivalent in calories of one metric quintal (100 kg) of wheat and it is mainly in use by geographers who do not wish to take in consideration the medium term relative price changes of the various agricultural products, cf. Jerzy Kostrowicki and Jacek Szyrmer, *Guide de la typologie agricole*, Fontenay-aux-Roses, ENS Fontenay/St-Cloud, 1990.

39. The Greek drachma was integrated to the Latin Monetary Union (L.M.U.). Thus, the “golden drachma” was by fiat equal to one golden French franc, although banknotes of Greek Banks (paper drachma) were circulating. The value of this paper drachma was fluctuating and paper drachma was exchanged under the par. All prices and values in this article are expressed in L.M.U. golden drachmas, except when it is explicitly otherwise indicated.

European historians who usually adopt the year(-s) prior to the beginning of World War I as a base for cross-temporal comparisons.

The estimation of the rural labour force was particularly delicate. I have refrained from using the official data on the number of labourers (males or not) available for employment in agriculture, because they are not satisfactory and certainly underestimate the number of available labourers. Instead I have followed the method used by Pepelassis and Yiotopoulos in the immediate postwar period to calculate the available labour force (of both sexes) in the countryside.⁴⁰ All available labour is converted into male labour units, according to specific coefficients relative to each age and sex cluster of the “rural” population.⁴¹ In other words the available active labour in male-equivalent labour units (MLU) is always relative to the total population of the countryside. There is no evidence that income from non-agricultural activities was ever important in the Greek countryside before the 1960ies and the rise of tourism. Thus, the Pepelassis and Yiotopoulos assumption (based on data and information from the late inter-war period) seems plausible and is certainly less capricious than data on profession collected by the Greek Statistical Service in the various population censuses.⁴²

The estimate of the land in use is also an open issue. Land tilled and planted or land left temporarily fallow is of course included, along with permanent and artificial meadows, in the total land in use. The inclusion of pastures is, on the contrary, an open issue. No human labour is usually used intentionally and regularly in order to enhance and preserve the fertility of the pastures. Rich pastures may be an important source of income or a valuable input for the nourishment of livestock in Western Europe, yet in the Mediterranean area pastures were usually of low productive quality and their inclusion in the land in use would simply depress the productivity of land. Estimating the area of rich pastures in Greece is a difficult and tricky task⁴³ and it will only end up

---

40. A. Pepelassis and P. A. Yiotopoulos, *Surplus labor in Greek agriculture, 1953-1960*, *op. cit.*

41. The rural population is defined, by geographers and statisticians, as comprising all those who live in agglomerations with less than 2000 inhabitants.

42. The best estimate yet is the one proposed by E. Makris, «Ο οικονομικώς ενεργός πληθυσμός και η απασχόλησής αυτού», [«The economically active population and its employment»], Michail Chouliarakis (ed.), *Στατιστικά μελέται 1821-1971: η στατιστική κατά τα 150 έτη από της παλιγγενεσίας της Ελλάδος*, [Statistical Studies 1821-1971: Statistics in the 150 years of the regeneration of Greece], Athens, EKKE, 1972, p. 113-212, who used the official population statistics.

43. J. Simpson, «Spanish agricultural production and productivity, 1890-1936», *op. cit.*,

underestimating the Greek indexes. We have further differentiated between arable land (annually tilled and left in fallow) and land perennially planted (i.e. with trees and vineyards) in order to examine the difference between the land productivity on arable cultures and, mostly commercial, «plantations».

Two different methods were used for the estimate of capital invested in agriculture. For the 19th and early 20th century we have worked under the assumption that the number of livestock is a proxy for the capital invested in agriculture. We thus calculate the number of livestock in terms of Gross Livestock Units (GLU). In respect to the available animal traction power we have also homogenised the livestock capital in terms of Animal Traction Units (ATU).⁴⁴

Alternatively, Papaelias has estimated the capital formation in Greek agriculture since 1911.⁴⁵ In his estimates of capital stock, he incorporates fixed capital, livestock capital and “vegetal capital”. I have used his data for the post 1950 period. In this last case, the standard coefficients of capital and labour adopted for the estimation of the TFP (using a Cobb-Douglas production function with constant shares of capital and labour) have changed from 0.15 and 0.50 (before 1950) to 0.20 and 0.45 respectively (the share of land is held constant at 0.35). This second method of capital estimate gives better results for the post 1930 period when large scale investments in land amendment were made. I have thus made alternatively TFP estimates for the inter-war period using Papaelias series for capital growth, instead of the simple livestock capital proxy.

Finally, an alternative estimation of the growth of the land factor, before 1911, was attempted in order to incorporate in the estimate of the growth of the land in use, the ameliorations brought about by the massive plantation of vineyards and olive trees. We have thus calculated the value of arable land, vineyards and olive trees in constant 1860 prices in order to have an estimate of

---

p. 184, has made an effort for Spain, but I believe that this has probably unduly depressed Spanish land productivity.

44. Livestock was homogenised using coefficients that convert every kind of animal into a Gross Livestock Unit (GLU) which grossly expresses the equivalent of the needs in fodder of one horse. To calculate (and homogenise) the power producing capacity of livestock capital coefficients are used that convert every kind of animal into Animal Traction Units (ATU) which are grossly the equivalent of the traction force of a horse. See J. Kostrowicki and J. Szyrmer, *Guide de la typologie agricole*, *op. cit.* for details.

45. Th. Papaelias, *Επενδύσεις, κεφάλαιο και παραγωγικότητα στον αγροτικό τομέα (1911-1990)*, *op. cit.*, p. 206-207. He deflated his data using constant 1970 drachmas.

the growth of the value of land instead of its simple surface. I have not used this method for the post 1911 period, because after this year the growth of the value of land through capital investment (land amelioration, irrigation, plantations etc.) has been incorporated into the capital formation series given by Papaelias.

Tables of the Annex

Table 10

The data set on the net final output of and factors of production in agriculture

	Net output (O) in SWE	Land in use (ha)	Man-labour units	Livestock capital (in GLU)	Capital Stock (in constant 1970 drs)	Fixed capital (in constant 1970 drs)
Greece in its 1832 frontiers ("old provinces")						
1860	7,978,733	847,057	263,199	908,962		
1875	10,020,425	917,816	323,043	836,011		
1887	15,331,952	917,807	378,184	836,211		
1911	15,628,774	929,038	414,113	836,412		
1929/31*	14,935,841	913,927	454,424	1,108,354		
1938/39*	26,003,030	1,113,949	477,902	1,135,758		
Greece in its 1881 frontiers						
1929/31	20,037,576	1,348,549	638,228	1,685,756		
National aggregate						
1860	7,978,733	847,057	263,199	908,962		
1875	11,544,241	990,564	384,799	882,117		
1887	21,321,024	1,231,902	529,731	1,156,306		
1911	22,152,097	1,409,410	577,830	1,156,296	31,218	4,500
1929/31	36,149,966	2,458,583	1,219,898	3,589,988	59,031	9,963
1938/39	56,171,205	3,331,529	1,384,131	3,916,042	80,706	17,056
1950	41,681,540	3,079,699	1,364,972	2,297,912	81,760	19,288
1961	79,066,520	3,673,276	1,310,500	3,032,976	129,145	30,970
1971	112,053,751	3,909,500	1,099,063	2,741,818	174,570	66,849
1981	158,712,690	3,951,100	1,063,786	2,646,209	214,468	102,055

* Production data refer to the years 1931 and 1938, while on land in use refer to 1929 and 1939.

Table 11
Aggregate data on Greek agriculture and population

	Population	Surface (km ²)	Arable land (ha)	Perennial plantations (ha)	Arable production (SWE)	Production of plantations (SWE)	Livestock production (SWE)	GLU	ATU
1860	1,089,886	47,516	711,116	135,941	2,174,178	2,618,563	3,185,991	908,962	231,278
1875	1,577,114	50,211	772,269	218,295	3,067,715	5,921,650	2,554,876	882,117	276,599
1887	2,139,978	63,606	939,953	291,949	4,524,290	13,134,690	3,662,044	1,156,306	405,157
1911	2,701,698	63,211	1,139,651	269,760	7,335,265	10,937,297	3,879,535	1,156,296	425,618
1930	6,367,149	129,281	2,121,426	337,157	11,747,939	14,356,449	15,917,019	3,570,384	881,489
1938	7,121,753	129,281	2,862,291	557,497	22,958,470	19,444,004	19,424,043	3,916,042	1,029,987
1961	8,388,553	131,944	2,895,386	777,890	32,175,983	27,511,867	19,378,670	3,032,976	
1971	8,768,641	131,944	3,000,690	908,810	45,846,028	29,908,301	36,299,422	2,741,818	
1981	9,740,417	131,944							

Table 12
Alternative estimate of the land in use in the 19th century

	Value in 1860 (drs per ha)	1840 (+)	1860	1875	1887	1911
Arable and tilled land	350	684,217	711,116	772,269	939,953	1,139,651
Vineyards	1,000	75,000	49,151	89,182	112,188	111,129
Currant vineyards	2,000	1,656	15,356	37,101	57,852	56,423
Olive trees	20*	2,300,000	7,400,000	11,587,821	15,342,606	19,816,772
Total Value (constant 1860 drs.)		363,787,950	476,753,527	665,433,130	863,727,230	1,019,187,485
Index		76	100	140	181	214

(+) arable land and vineyards in ha, olive trees in number of trees

*drs per olive tree

Table 13
The productivity of land and labour in the Greek regions
in constant 1911 drachmas

Constant 1911 drs. regions	1860			1911			1929			1938		
	Y/L	Y/A	A/L	Y/L	Y/A	A/L	Y/L	Y/A	A/L	Y/L	Y/A	A/L
Western Peloponnese	560	214	2.61	867	417	2.08	725	462	1.57	848	397	2.14
Eastern Peloponnese	409	135	3.02	584	254	2.30	365	202	1.80	568	229	2.48
Western Cont. Greece	216	210	1.03	242	282	0.86	423	561	0.75	579	569	1.02
Eastern Cont. Greece	878	150	5.86	809	196	4.12	557	106	5.26	942	131	7.21
Aegean archipelago	170	80	2.12	249	220	1.13	312	248	1.26	412	224	1.84
Western Crete							373	250	1.49	453	226	2.01
Eastern Crete							448	242	1.85	503	210	2.40
Epirus & Corfu				573	305	1.88	250	201	1.24	327	201	1.63
Cephalonia & Zante				577	469	1.23	320	350	0.91	443	314	1.41
Western Thessaly				752	183	4.10	462	159	2.91	649	169	3.83
Eastern Thessaly				676	155	4.35	582	141	4.11	831	162	5.13
Western Macedonia							305	140	2.18	362	140	2.58
Central Macedonia							659	218	3.02	985	294	3.35
Eastern Macedonia							638	301	2.12	785	328	2.39
Thrace							497	186	2.67	739	250	2.96
National average	444	160	2.78	612	253	2.42	460	222	2.07	630	235	2.68

Table 14
Data on Greece and the Ottoman provinces of Greek Macedonia

	Greece 1911	Ottoman Greek Macedonia	Thessaly 1911	Greek Macedonia 1914
population	2,849,711	1,243,785	460,204	1,321,782
% rural population	64%	67%	66%	67%
land in use (ha)	1,409,410	459,001	381,941	476,749
Alternative estimate (of land in use A2)		649,883		663,541
land filled with cereals (ha)	576,082	190,882	167,854	186,792
arable land (ha)	708,327	222,663	200,784	243,631
cereals (% land in use)	41%	42%	44%	39%
Gross Livestock Units	1,156,296	629,415	274,199	671,453
Output of arable lands (SWE)	7,335,265	3,592,298	2,146,793	2,888,867
Agrarian output (SWE)	18,272,562	4,596,530	3,170,348	3,234,945
Total Output (SWE)	22,152,097	5,807,703	4,060,025	4,577,850
Gross Value (in FF)	356,951,623	106,348,970	65,778,741	

Π ε ρ ί λ η ψ η

Η ΕΞΕΛΙΞΗ ΤΗΣ ΠΑΡΑΓΩΓΙΚΟΤΗΤΑΣ ΤΗΣ ΕΛΛΗΜΙΚΗΣ ΓΕΩΡΓΙΑΣ ΣΕ ΜΙΑ ΕΥΡΩ-ΜΕΣΟΓΕΙΑΚΗ ΠΡΟΟΠΤΙΚΗ (1860-1960)

Στόχος του άρθρου είναι να εξεταστεί συστηματικά η μακροχρόνια πορεία της παραγωγικότητας της αγροτικής οικονομίας στην Ελλάδα και να μελετηθεί σε σχέση και με τις γειτονικές χώρες της Ευρωπαϊκής Μεσογείου. Ιδιαίτερη προσπάθεια γίνεται για να υπολογιστούν οι περιφερειακές ανισότητες και να μελετηθεί η πορεία τους στη μακρά διάρκεια. Για τον υπολογισμό της Συνολικής παραγωγικότητας συντελεστών (total factor productivity) χρησιμοποιήθηκε το σύνολο των ελληνικών στατιστικών δεδομένων της περιόδου 1860-1980 και για πρώτη φορά παρουσιάζεται με συνεκτικό τρόπο η διαχρονική πορεία ανάπτυξης της ελληνικής αγροτικής οικονομίας.

Catherine Brégianni*

RÉFORMES AGRAIRES ET CHANGEMENT RURAL EN GRÈCE
(DU XIXE SIÈCLE À L'ENTRE-DEUX-GUERRES) **

En essayant de reconstituer la continuité (ou la discontinuité) économique et sociale au sein de l'agriculture grecque, on va tenter de décrire ici – dans leurs grandes lignes – les paramètres principaux de la question agraire. Etant donné que les axes centraux de cette question sont les rapports de la propriété de la terre et de la demande des capitaux qui auraient pu soutenir le développement rural, cette étude évoque ces thèmes rapidement, en ce qui concerne le XIXe siècle: ainsi, cet essai décrit le schéma général du statut de la propriété agricole et des politiques relatives suivies par l'Etat grec du XIXe, sans avoir pas l'objectif d'approfondir sur ces sujets. Notre but est de donner une image globale de l'agriculture grecque jusqu'à la fin des années vingt¹, période transitoire au cours

---

* Κύρια ερευνήτρια του Κέντρου Ερεύνης της Ιστορίας του Νεώτερου Ελληνισμού της Ακαδημίας Αθηνών, DR2, KEINE/Académie d'Athènes.

** Cet étude a été initialement présentée sous une forme abrégée à la Conférence de l'Institut Hispanique/Université de Paris IV, *La réforme agraire au futur et au passé*, organisée par P. Luna, Université de Paris Ouest Nanterre, 24 septembre 2010, sous le titre "Réforme agraire et monétisation de l'économie rurale en Grèce (de la fin du XIXe siècle à la Deuxième Guerre Mondiale)": je voudrais remercier mon collègue Pablo Luna pour m'avoir fait participer de cette conférence, et Mme Monique Fioramonti, agrégée de lettres, pour la rélecture du manuscrit final.

1. C'est-à-dire que dans le cadre de cette analyse ne sont à incorporées que partiellement les questions importantes concernant le changement de la politique agraire de l'Etat grec après l'arrivée de la Grande Dépression; Cf. sur cette question, C. Brégianni, *Les Banques, l'agriculture et l'Etat. Stratégies de crédit et politique agraire en Grèce, de 1861 à 1940*, Lille, Septentrion, 2002, M. Psalidopoulos, *Η κρίση του 1929 και οι Έλληνες οικονομολόγοι: Συμβολή στην ιστορία της οικονομικής σκέψης στην Ελλάδα του μεσοπολέμου* [La Dépression de 1929

de laquelle une issue fut trouvée à la question agraire qui pendant un siècle avait tourmenté le monde rural. En se rapportant au passé, on a l'intention de reconstituer le temps historique, c'est-à-dire de souligner le fait que durant les phases de transition – telles que la période vers la fin de la Première Guerre Mondiale et la fin de la campagne militaire grecque de l'Asie Mineure en 1922 –, les enjeux de l'antagonisme entre les mécanismes antérieurs et les contextes nouveaux se renforcent. En outre, il faut noter que cette étude a généralement considéré l'espace rural comme multidimensionnel, en d'autres termes comme issu de facteurs divers.² Or, les exploitations agricoles s'inscrivent dans un territoire qui s'étend en direction de la ville, qui est donc de plus en plus soumis à l'influence du milieu urbain.

1. Aspects quantitatifs (indicatifs) de l'économie agraire, jusqu'en 1929

La création de la "République" Grecque en 1828 a donné naissance à un petit pays (qui est composé uniquement de départements du Péloponnèse, tandis qu'un nouveau Protocole de Londres en 1829 a étendu les frontières grecques jusqu'à la Grèce Continentale et l'Eubée) à caractère purement agricole. Néanmoins, les agriculteurs propriétaires n'en représentaient qu'une minorité: selon F. Thiers, en 1833 les familles agricoles montaient au nombre de 120 000. Parmi elles, seule 20 000 étaient propriétaires.³ La situation était assez inquiétante, car juste après l'indépendance du pays, a été soulevé un problème social, dont l'issue était liée à la question des biens nationaux.⁴ L'incertitude qui caractérisait les rapports de propriété de la terre a marqué l'agriculture grecque, depuis la naissance de l'Etat. En outre, même pour les agriculteurs propriétaires, la situation ne s'est pas améliorée en général. Hormis un certain nombre de domaines étendus, la propriété agricole était très

---

et les économistes grecs: Contribution à l'histoire de la pensée économique en Grèce], Athènes, Banque Commerciale- Archives Historiques, 1989, S. D. Petmezas, *Προλεγόμενα στην ιστορία της ελληνικής αγροτικής οικονομίας του μεσοπολέμου* [A propos de l'histoire de l'économie agraire grecque de l'entre-deux-guerres], Athènes, Alexandria, 2012, pp. 219-253.

2. J. Bonnamour, P. Biays (dir.), *Paysages agraires et sociétés rurales*, Paris, SEDEIS (coll. «Dossiers des images économiques du monde»), 1984, pp. 7-8.

3. Frédéric Thiers, *De l'Etat actuel de la Grèce et des moyens d'arriver à sa restauration*, Leipzig, F.A. Brockhaus, 1833, vol. 2, p. 9. Néanmoins, ce nombre des agriculteurs sans terre est excessif.

4. Voir plus loin.

morcelée en Grèce, surtout dans les montagnes et dans les îles de l'Égée, où l'on rencontre des propriétaires qui ne possèdent que 5 à 10 stremmes⁵, souvent 2 stremmes et moins encore.⁶ L'hésitation de l'Etat grec à suffisamment stimuler le secteur agraire est d'ailleurs prouvée par la quasi absence du crédit agricole, durant le XIXe siècle: en outre, durant cette période, il n'existait pas de ministère de l'Agriculture, dont les fonctions étaient remplies par le secrétariat d'Etat à l'Agriculture et à l'Industrie, dépendant du ministère de l'Intérieur. Malgré les revendications⁷, un tel ministère ne sera créé qu'en 1909, après le changement structural, sur lequel s'appuyait le mouvement civil, qui s'est déclenché cette même année dans le quartier athénien de Goudi.⁸

Si l'on cherche à décrire l'économie agricole à travers les chiffres, les premiers éléments statistiques officiels ne sont fournis qu'à partir de l'année 1861.⁹ Ici on utilise l'étude de A. Mansolas qui en sa qualité de fonctionnaire supérieur au Ministère de l'Intérieur a basé son étude sur les données du recensement de 1861: ce dernier était le premier effort systématique de l'Etat grec dans le domaine de la démographie.¹⁰

Selon ce recensement, la population totale du pays s'élevait en 1861 à 1 096 810 individus.¹¹ Les agriculteurs et les bergers sont au nombre de 186 460 sur un total de 377 659 individus qui représentaient la population active totale; selon Mansolas, la population agricole correspondait à environ 50% de la population active.¹² Néanmoins, ce pourcentage paraît sous-estimé, étant

5. 1 stremme = 1/10e d'hectare.

6. Pierre Moraïtinis, *La Grèce telle qu'elle est*, Paris, Firmin Didot, 1877, p. 259.

7. Cf. par exemple l'article de D. Christinis au journal *Αιών* (11/11/1868), qui propose la création d'un Ministère indépendant de l'Agriculture et de l'Industrie.

8. Le ministre de l'Agriculture, du Commerce et de l'Industrie sera créé par la loi 3724/1910. D. Kalitsounakis, "Αγροτική Νομοθεσία" [Législation Agricole], *Μεγάλη Ελληνική Εγκυκλοπαίδεια*, 2e éd., Athènes, 1926, pp. 491-492.

9. Aléxandros Mansolas, *Πολιτειογραφικά πληροφορία περί Ελλάδος* [Éléments statistiques sur la Grèce], Athènes, Imprimerie Nationale, 1867 [réimpression en fac-simile et intr. par Th. Vérémis, S. Papagéorgiou, K. Papathanasopoulos, Athènes, N. Karavias, MCMLXXX].

10. *Ibid.*, p. v., intr. Par ailleurs, en ce qui concerne l'éclosion des recensements agricoles et leur importance à la formulation des politiques agraires étatiques dans une perspective européenne, cf. Nadine Vivier (éd.), *The golden age of State enquiries. Rural enquiries in the 19th century. From fact gathering to political instrument*, Brepols, 2014.

11. Mansolas, *Πολιτειογραφικά πληροφορία περί Ελλάδος...*, *op. cit.*, p. 12.

12. *Ibid.*, p. 17-18. Le même pourcentage est noté pour les îles Ioniennes. L'indice de la population agricole est d'une grande importance dans la description d'une économie; la place du secteur rural dans une économie nationale est justement reflétée par le taux de la population

donné que le nombre de journaliers agricoles semble être exclu de ce calcul, ainsi que le travail féminin.

Malgré la prépondérance de l'économie agricole, l'exploitation de la terre n'était pas satisfaisante. Ainsi, selon les commentaires de A. Mansolas, seul le 1/7 de la superficie grecque est cultivé: les terres cultivées et en jachère s'élevaient à 7 435 900 stremmes (soit 74 359 hectares), tandis que la superficie totale s'élève à 45 689 248 stremmes. D'autre part, en 1861 le rapport des terres en jachère est 1 pour 2. Parmi les terres non cultivées, 11 748 000 stremmes correspondent aux terres arables.¹³ Selon le même auteur environ 50% des terres, qui restaient inoccupées, sont cultivables. Il est néanmoins important d'ajouter ici que les données quantitatives du XIXe siècle concernant l'ensemble des terres cultivées et cultivables (nationales et privées) sont incertaines, sur que leur recensement a été chiffré tant donné à la base de production et ne correspond pas aux calculs de superficie sur place.¹⁴

Malgré ces problèmes, le recensement agricole de 1875 montre une évolution positive, en ce qui concerne les terres cultivées. Ainsi, selon ce recensement, l'étendue cultivée en Grèce s'élève à 10 721 200 stremmes, dont 3 500 000 stremmes de terres en jachère.¹⁵ Or en 1875, l'étendue en culture correspond aux 7 221 200 stremmes, de laquelle il faut retrancher les terres cultivées des îles ioniennes (1 491 600 stremmes). En comparant le reste des 5 729 600 stremmes avec les 3 729 600 stremmes cultivés en 1860, on en conclut que les terres cultivées ont une taux d'augmentation de 53% dans l'espace de quinze ans.¹⁶ Même si l'exactitude des données reste toujours en douteuse¹⁷, il est probable qu'une augmentation des terres cultivées a eu lieu durant cette période, grâce à l'entrée de nouvelles terres – auparavant inexploitées – dans l'espace cultivé. D'autre part, le rapport entre les terres en culture et celles en jachère

---

active agricole dans la population active totale. Cf. Henri Mendras, Yves Tavernier (dir.), *Terre, paysans et politique. Structures agraires, systèmes politiques et politiques agricoles*, Paris, SEDEIS, 1969, p. 43.

13. Mansolas, *Πολιτειογραφικά πληροφορία...*, *op. cit.*, p. 51.

14. Cf. E. Karouzou, "Ζητήματα κατοχής εθνικών γαιών (1833-1871) [Questions de possession des terres nationales]", *Mnimon*, 12, 1989, p. 154. Également, *supra*.

15. Chiffres cités in Alexandre Tompazis, *La Grèce sous le point de vue agricole*, Athènes, Imprimerie de l'Indépendance Hellénique, 1878, p. 9.

16. *Ibid*, p. 10.

17. De son côté, Tompazis note que les données juxtaposées sont cueillies par divers recensements officiels. Cf. *Ibid*, p. 3.

présente une légère augmentation en faveur des terres en culture, mais en tout cas ceci ne correspond pas à une vraie amélioration des systèmes d'exploitation.

Mansolas nous fournit également des informations importantes, sur les produits cultivés; ainsi, les cultures céréalières se trouvent à la première place, et occupent 2 369 696 stremmes en 1860, sans compter les terres en jachère.¹⁸ Parmi les autres produits, on relève la culture du coton, de la vigne, des olives et du raisin. Or, l'orientation de l'agriculture grecque vers d'une part les céréales et d'autre part certains produits d'exportation, n'a pas changé, par rapport aux conditions qui dominaient avant la guerre d'Indépendance.¹⁹ Il semble, pourtant que, depuis les années quarante, s'affirme une extension considérable de la culture du raisin sec, qui dorénavant (grâce à la hausse de prix) sort de ses limites restreintes pour occuper de vastes surfaces dans le Péloponnèse. Arrêtons-nous un instant sur la culture de ce produit, qui – selon la fameuse expression du Professeur Zolotas – a joué pour l'économie grecque du XIXe grec un rôle équivalent à celui du café pour l'économie brésilienne. En effet, la production de raisin sec, dès la création de l'Etat et jusqu'en 1888, était multipliée par dix, pour l'ensemble du pays.²⁰ Étant un produit exclusivement destiné à l'exportation, dont diachroniquement le marché principal était l'Angleterre, il a lié l'économie grecque au commerce international et aux fluctuations du marché; c'est sous ce prisme là que la culture du raisin fleurissait quand la crise de phylloxera touche gravement la France à partir des années 1860. En outre, la commercialisation du produit a véhiculé dans les régions de production, des idées novatrices. Or, sa participation à la transformation non seulement économique mais aussi idéologique de la société grecque peut être considérée comme particulièrement appréciable.

La prépondérance du secteur rural dans l'économie grecque, se maintient jusqu'à la fin de la période examinée. Ainsi, à la veille de la Première Guerre

18. Pour une élaboration plus détaillée de cet aspect, cf. Karouzou, "Ζητήματα κατοχής εθνικών γαιών...", *op. cit.*, p. 153 & 156.

19. Selon les données, fournies par l'ancien consul de France en Grèce, Beaujour [Félix Beaujour, *Tableau du commerce de la Grèce*, Paris, A. Renouard, 1800, t. I, pp. 63-71].

20. Des informations, statistiques et qualitatives sur le sujet sont à noter dans l'étude, Thanassis Kalafatis, *Αγροτική πίστη και οικονομικός μετασχηματισμός στη Β. Πελοπόννησο. Αιγαλεία. Τέλη 19^{ου} αιώνα* [Crédit agricole et transformation économique dans le Péloponnèse de l'Ouest], vol. I, *Αγροτική πίστη και παραγωγή* [Crédit agricole et production] Athènes, MIET, 1990, pp. 206-311.

Mondiale, le secteur rural correspondait au 65% de la population grecque. Cependant, le pays était obligé d'importer 1/3 des céréales nécessaires. La quasi monoculture de produits, tels que le raisin sec et plus tard le tabac²¹, les a soumis à des crises étendues, liées tant à leur commercialisation qu'aux rendements par hectare insuffisants. D'autre part, la "faiblesse" – due surtout aux rendements insuffisants par hectare, au pourcentage élevé des terres non cultivées, et bien sûr au manque d'innovation technique – de l'agriculture grecque a été aggravée par la consolidation du statut de la grande propriété foncière, dans les nouvelles provinces du Nord du pays question qui sera examinée dans les pages suivantes. Bien sur, ne peut-on encore parler d'exode rural, mais de 1900 à 1920, 402 000 Grecs ont quitté leurs régions natales, cherchant un meilleur avenir, surtout aux Etats-Unis.²² Bien que les défauts du secteur rural grec – tels que le manque des capitaux et d'investissements parmi d'autres facteurs – paraissent difficiles à éviter, il faut souligner la multiplication par trois de la valeur de la production rurale, augmentation révélée entre 1920 et 1923. On doit, pourtant, attribuer un caractère virtuel à cette évolution du secteur rural, car la drachme a connu précisément une importante dévaluation en 1922: son équivalence avec la livre sterling passée de 34,33 drachmes en 1920, à 279,89 drachmes en 1922.

Parallèlement à ces informations plus ou moins générales, les recensements agricoles nous offrent une piste différente. Le recensement agricole de 1929 nous fournit des données qui sont comparables à celles du XIXe siècle. Ainsi, la Grèce maintient son caractère agricole, puisqu'en 1928, sur une population totale de 6 204 684 habitants, 4 140 000 correspondent à la population rurale; ce qui représente 67% de la population totale, tandis qu'en 1879 la population rurale s'élevait à 82% de la population nationale.²³ En outre, la population qui exerçait une profession de nature agricole représentait, en

---

21. Cf. C. Brégianni, "La dépression internationale de l'entre-deux-guerres et l'économie rurale grecque (1928-1935). Crise agraire et commercialisation de la production", Conférence Internationale d'Histoire Rurale, Berne 19-22 août 2013, Session *Long-term effects of agrarian crisis and agrarian depression on commercial networks (1750-2000)*, organisée par H. Laurent.

22. Informations extraites de Th. Vérémis, *Οικονομία και δικτατορία. Η συγκυρία 1925-1926* [Économie et dictature. La conjoncture 1925-1926], Athènes, MIET, 1982, pp. 40-42. Sur l'émigration grecque aux Etats-Unis, cf. A. Kitroeff, *Griegos en America*, Madrid, Fundacion MAPFRE, 1992.

23. B. Alivizatos, "Η γεωργική Ελλάς και η εξέλιξίς της" [La Grèce rurale et son évolution], Athènes, 1939 [extrait de la revue *Δελτίον ΑΤΕ*, 1939 IV], p. 13.

1928, 61,10 % (soit 926 300 individus²⁴) de la population active totale. En ce qui concerne l'extension des cultures, l'ensemble des terres cultivées ou cultivables s'élevait à 35 456 200 stremmes, dont seuls 16 867 360 sont exploités (tableau 1).

T a b l e a u 1
Superficie agricole de la Grèce en 1928 (en stremmes = 1/10 d'hectare)

Terres cultivées et cultivables	
Terres cultivées comme exploitations agricoles ou jardins	13 136 430
Arboriculture	3 730 930
Terres en jachère	5 572 950
Pâturages	11 741 230
Terres non cultivées	1 274 660
TOTAL	35 456 200
Forêts	24 065 020
Marais	2 069 010
TOTAL DE LA SUPERFICIE AGRICOLE	61 590 230
TOTAL DE LA SUPERFICIE GRECQUE	130 199 400

Source: B. Alivizatos, "Η γεωργική Ελλάς και η εξέλιξίς της" [La Grèce rurale et son évolution], Athènes, 1939, p. 16 [extrait de *Déltion de la Banque Agricole*, 1939 V].

Les données de ce tableau montrent clairement que seule la moitié de la superficie agricole est cultivée; or, selon X. Zolotas, pendant la période de l'entre-deux-guerres, un des problèmes principaux de l'agriculture grecque reste toujours l'immobilisme en ce qui concerne l'étendue cultivée.²⁵ Cette immobilité peut-être aussi se liée à l'étendue des pâturages, qui étant des terres communes sont des conséquences à la suite de l'organisation des rapports de propriété durant la période ottomane.²⁶ En parallèle, il est clair que la

---

24. Il faut, néanmoins, se méfier de ces chiffres, car l'emploi féminin à la campagne – toujours très présent dans la vie rurale –, n'apparaît que rarement dans les statistiques agricoles.

25. Xénophon Zolotas, *Η Ελλάς εις τος στάδιον της εκβιομηχανίσεως* [La Grèce en cours d'industrialisation], Athènes, Eléfhéroudakis, 1926, pp. 38-39.

26. La question des terres communes ne sera pas analysée dans le cadre de cette étude, vu que une nouvelle recherche est nécessaire pour définir leur rôle économique dans la conjoncture des diverses réformes, et pour établir pour le cas grec la différenciation conceptuelle entre les droits d'usage communs et la propriété collective. Cf. pour ce dernier élément, G. Béaur, "En un débat douteux", *Revue d'histoire moderne et contemporaine*, 2006, 53-1, pp. 89-114.

nature montagnaise du territoire grec a aussi mis des obstacles à l'utilisation des nouvelles terres. Néanmoins, il apparaît que l'équipement très primitif des agriculteurs, leur formation technique insuffisante, ainsi que le manque de capitaux susmentionné, ont joué un rôle primordial dans cette sous-exploitation des superficies agricoles.²⁷

A partir de ces observations, de caractère très général, on constate que durant le XIXe siècle, l'économie agricole en Grèce montre une image polymorphe; d'un côté, elle s'oriente vers la culture céréalière qui traditionnellement est liée à l'autarcie de la famille agricole, mais qui peut aussi se rapporter à la culture extensive thessalienne. D'un autre côté, on a noté la tendance – spécialement dans le Péloponnèse où la petite propriété agricole prédomine – vers des produits commercialisés, qui introduisent l'économie rurale dans les mécanismes du marché monétaire. Dans cette perspective, la perception de l'économie agraire grecque, en utilisant comme instrument d'analyse a bi-polarité transitionnel, autoconsommation et marché, et la rupture imposée entre ces deux mécanismes économiques²⁸, ne peut pas aboutir à une analyse plus synthétique de l'agriculture grecque polymorphe. A un tel schéma d'interprétation ne correspondent ni les formes multiples du secteur agraire, ni l'extension graduelle des terres cultivées, ni la demande perpétuelle des capitaux. D'une part, la création du réseau ferroviaire, la croissance énorme de la culture du raisin sec pendant les années soixante-dix²⁹, ainsi que la présence des usuriers, des négociants, et des intermédiaires au sein de l'économie villageoise, et, d'autre part, la rareté de l'argent, la prépondérance régionale des cultures céréalières, les transactions bancaires très limitées, nous conduisent à penser que les deux types d'économie interfèrent. Il s'agit bien sur d'un schéma commun dans les pays de la "périphérie" qui

27. Zolotas, *Η Ελλάς εις τος στάδιον της εκβιομηχανίσεως...*, *op. cit.*

28. Par rapport à l'insuffisance théorique du bi-pôle autoconsommation/marché, *cf.* les observations d'une grande importance de Maurice Aymard [*idem*, "Autoconsommation et marchés: Chayanov, Labrousse ou Le Roy Ladurie?", *Annales ESC*, novembre-décembre 1983, 6, pp. 1392-1409.]

29. Pour une histoire de la culture du raisin sec *cf.* P. Pizanias, *Οικονομική ιστορία της ελληνικής σταφίδας 1851-1912* [Histoire Economique du raisin-sec], éd. G. B. Dertilis, Athènes, Banque Commerciale de la Grèce – Archives Historiques, 1988: cette étude analyse aussi les effets économiques de la crise commerciale du produit, qui a eu lieu vers la fin du XIXe siècle. *Cf.* aussi, en ce qui concerne l'extension des terres cultivées en raisin sec, durant la période 1830-1893 A. Fragiadis, *Peasant Agriculture and Export Trade: Currant Viticulture in Southern Greece, 1830-1893*, PHD thesis, European University Institut 1990, pp. 20-23.

contrairement aux pays du Nord européen n'ont pas abouti à incorporer leur secteur agricole dans le procès d'industrialisation durant les dernières décennies du XIXe siècle.³⁰ Ainsi, s'est établi finalement le schéma multiforme de l'agriculture grecque. On verra en grandes lignes dans les pages suivantes comment cette économie polyvalente extériorise sa demande en capitaux, et comment son caractère multiple, se recoupe avec la question de la propriété des terres, problème qui ne cesse de préoccuper l'Etat grec, depuis sa création et jusqu'en 1922. Ces deux instruments de recherche nous imposent, ainsi, de considérer l'économie de la famille agricole en Grèce comme liée aux mécanismes du marché, malgré la subsistance des pratiques d'autoconsommation.³¹

2. Le partage de la terre. Quelques aspects socioéconomiques

La question de la propriété agricole suit les faits historiques, tout en constituant une préoccupation constante de l'Etat grec jusqu'à sa résolution, grosso modo, en 1922. Bien entendu, la question de la propriété des terres ne reflète pas seulement les relations de l'Etat grec avec la superficie du pays, mais elle incarne surtout les rapports existants entre les classes sociales, leurs revendications, leur participation à la distribution de la production.³² Une première période de la question agraire s'étend de l'arrivée du Gouverneur Capodistrias en Grèce (1828) à l'annexion au territoire national du département de la Thessalie et de la province d'Arta en 1881.³³ Cette période se caractérise par la création de terres nationales, puisque tous les domaines et les terres qui avant la Révolution de 1821 furent une propriété

---

30. Cf. sur ce sujet, P. Bairoch, *Révolution industrielle et sous-développement*, Paris, n. ed. 1974 & *idem*, "Les trois révolutions agricoles: rendements et productivité de 1800 à 1985", *Annales ESC*, 2, 1989, pp. 452-506.

31. On a fait à ce point une abstraction à la théorie de Chayanov, qui définit l'exploitation agricole comme un système non capitaliste. Sur le rôle de la théorie de Chayanov dans la pensée économique sur l'agriculture cf.: Daniel Thorner, "Chayanov concept of peasant economy", in A. V. Chayanov, *On the theory of peasant economy*, édité par D. Thorner, B. Kerblay, R. E. F. Smith, rééd. en américain de l'édition de Moscou, 1925, Homewood, Illinois, The American Economic Association, pp. xi-xxiii.

32. Cf. les observations par rapport à ce sujet de Dimitris Psychogios [*idem*, *Το ζήτημα των εθνικών γαιών* [La question des terres nationales], Athènes, ATE, 1994, pp. 20-21.

33. Selon la périodisation, suivie par B. Alivizatos. Cf. Babis Alivizatos, *La réforme agraire en Grèce au point de vue économique et sociale*, Paris, Librairie du Recueil Sirey, 1932, p. 99.

ottomane³⁴, passent dorénavant au nouveau pouvoir récemment établi.³⁵ En ce qui concerne les rapports de la propriété de terres pendant la période ottomane, on mentionne ici – d’ailleurs de façon très succincte – qu’il agissait d’un système féodal, hérité de l’Empire Ottoman par l’Empire Byzantin. La nue-propriété appartenait toujours au Sultan, mais des grands propriétaires terriers (la grande et moyenne noblesse) ont obtenu l’accès à la terre, durant la période de la prospérité de l’Empire, en guise d’honneur et en échange de services militaires.³⁶ Pendant la période de la décadence au XVIIIe siècle, les soi-disant “droit seigneuriaux” ont pris la forme des *tciflik*, dont la première apparition remonte au XVIIe siècle. Les cultivateurs de ces terres de propriété ottomane étaient soumis à plusieurs taxes, dont la capitation et la dîme³⁷, tandis que le statut des *tciflik* les obligeait à verser la moitié, voire le tiers de l’usufruit au propriétaire foncier. Un aspect important de la grande propriété durant la période ottomane est le fait que les cultivateurs étaient attachés à la terre, considérés comme “associés”, le propriétaire n’ayant pas le droit de les expulser: ceci se transformera au cours du XIXe siècle au fur et à mesure que

---

34. On doit distinguer trois catégories en ce qui concerne le statut de la propriété foncière dans l’Empire Ottoman de sa période “classique”: les terres privées, les terres publiques et les terres dont les revenus étaient accordés aux établissements religieux. E. Karouzou, *Les jardins de la Méditerranée. Agriculture et société dans la Grèce du Sud, 1860-1910*, Athènes, Académie d’Athènes, Centre de Recherche sur l’Histoire Moderne et Contemporaine de l’Hellénisme, 2014, p. 56. Donc, durant la Révolution grecque de 1821 les gouvernements révolutionnaires ont pris possession de toutes les terres ottomanes (privées et publiques). Karouzou, *ibid.*, p. 58.

35. Le statut de la propriété des terres en Grèce moderne confirme que les institutions sont issues d’une très longue et lente évolution historique. Cf. les remarques de J. Goy “À propos du système de la coutume: Problématique en évolution”, in A. Burguière, J. Goy (éds.), *L’histoire grande ouverte. Hommage à E. Le Roy Ladurie*, 1997, pp. 357-363. En outre, les limitations que les institutions imposent peuvent expliquer – dans le contexte historique – le retard économique ou la stagnation remarquée dans certaines économies de l’Europe, dans une perspective comparative. Cf. G. Béaur, Ph. Schofield (éds.), *Property Rights, Land Markets and Economic Growth in the European Countryside (13th-20th Centuries)*, Brepols, 2013, *passim*.

36. D’autre part, il est important de noter que dans le Péloponnèse était autorisée la possession de terre par de Grecs; il s’agissait – dans leur majorité – de grands domaines dont la propriété fut accordée à un nombre limité de familles locales ou aux monastères orthodoxes. Cf. M. Sakelariou, *Η Πελοπόννησος κατά την δευτέραν Τουρκοκρατίαν (1715-1821)* [Le Péloponnèse durant la deuxième période de la domination ottomane], Athènes, 1939, p. 48.

37. Par rapport à l’analyse profonde des relations de propriété, sous l’Empire Ottoman cf. Sp. Asdrachas, *Ελληνική κοινωνία και οικονομία. 18ος και 19ος αιώνας. Υποθέσεις και προσεγγίσεις* [Société et économie grecques aux XVIIIe et XIXe siècles. Hypothèses et approches], 2e éd., Athènes, Ermis, 1988, chapitre *Usufruit et monétarisation forcée des économies rurales*.

le droit romain s'appliquera, suivant d'ailleurs les mécanismes du marché.³⁸ La nostalgie du passé ottoman a ainsi "inspiré" les revendications paysannes en Thessalie vers le début du XXe siècle.³⁹

La création des terres nationales et la réforme de 1871

Pendant la guerre d'Indépendance (1821-1828), l'Etat révolutionnaire, incarné par le Sénat du Péloponnèse, récupéra les terres ottomanes, par un acte connu comme *l'acte de Stémnitsa* (30 mai 1821). Cette politique, enracinée dans le pouvoir révolutionnaire, a été suivie par Ioannis Capodistrias, juste après son arrivée en Grèce en 1828, interdisant ainsi la formation de grands propriétaires privés dans le territoire national. Hormis des terres nationales, l'Etat possédait les biens-fonds, qui étaient également d'anciennes propriétés ottomanes. Les cultivateurs des terres nationales, que Capodistrias définit comme agriculteurs sans terre⁴⁰, étaient obligés de payer de droits fonciers à la caisse publique.⁴¹ Les droits fonciers étaient payés en nature, équivalents au départ au 3/10e de la production. Sous un certain angle, l'Etat grec adoptait le rôle du grand propriétaire foncier, à qui les prestations devraient être versées: cette fonction du pouvoir étatique fait émerger la question de savoir si ce modèle du développement rural a été lié à l'absorption de l'agriculture par le capi-

---

38. En ce qui concerne la transition institutionnelle du statut ottoman de la propriété agricole au droit romain, cf. E. Karouzou, "Cadre institutionnel et économie agraire" in K. Kostis, K. Petmezaz (ed.), *Η ανάπτυξη της ελληνικής οικονομίας τον 19^ο αιώνα [Le développement de l'économie grecque durant le XIXe siècle]*, Athènes, Alexandria, 2006, p. 117-118. Cf. dans cet article en ce qui concerne une présentation plus détaillée des droits fonciers auxquels sont soumis les cultivateurs dans le cadre du statut ottoman.

39. Cf. Parlement Hellénique, Séance du 3-3-1911, in *Αι αγορεύσεις του Ελληνικού Κοινοβουλίου, 1909-1956* [Discours parlementaires], Athènes, Ethnikos Kyrix, 1956, vol. A, p. 458-464.

40. Cf. Capodistrias au Sénat, 14-2-1830, *Επιστολαί Ι. Α. Καποδίστρια, Κυβερνήτου της Ελλάδος, διπλωματικά, διοικητικά και ιδιωτικά, γραφείσαι από 8 Απριλίου 1827 μέχρι 26 Σεπτεμβρίου 1831, συλεγείσαι μεν και καταταχθείσαι υπό των αδελφών αυτού* [Correspondance de I. Capodistria, diplomatique, administrative et privée, écrite de 8 avril 1827 à 26 septembre 1831, inventoriée par ses frères], éd. E. A. Vetas, trad. M. G. Schinas, Athènes, 1842, vol. 3, p. 355-358.

41. Kostas Dafnis (éd.), *Αρχείον Ιωάννου Καποδίστρια* [Les archives de Ioannis Capodistrias], t. VI, Corfou, Etéria Kérkyraikon Spoudon, 1987, première partie: "Epistolé" [Correspondance], p. 100, Lettre à M. le Général Schneider, Nauplie, 8/20 juin 1831.

talisme⁴², d'autant plus que les droits fonciers étaient versés à partir du système de location des droits usufruitiers, par des particuliers, ou au contraire si son versement doit être considéré comme la consolidation anachronique d'un système de production précapitaliste. La critique actuelle – du côté néoinstitutionnaliste – prétend souvent que la prohibition de la grande propriété foncière privée juste après la création de l'Etat a joué un rôle primordial en ce qui concerne les défauts structureaux de l'économie grecque: l'argument se focalise sur la productivité affaiblie des terres nationales, contrairement aux exploitations privées. D'autre part, les biens nationaux (l'ensemble des terres et des fonds nationaux) constituaient une sorte de réserve pour le pouvoir grec. Durant cette première période, l'Etat décide de leur liquidation en prenant en considération les besoins du trésor public, procédure qui avait été lancée pendant la période révolutionnaire.⁴³ Ils représentaient ainsi une recette irrégulière de l'Etat.⁴⁴

Selon les éléments statistiques édités, durant la gouvernance de Capodistrias la superficie des terres nationales s'élève à 6 000 000 stremmes⁴⁵ et les propriétés privées correspondent à 4 082 249 stremmes.⁴⁶ Néanmoins, ces chiffres ne constituent qu'un indice, car ils ont été réunis, en 1830, au moment de la naissance de l'Etat, alors que le mécanisme administratif était incapable d'effectuer un recensement complet de la terre. Les rédacteurs eux-mêmes de ces éléments statistiques mettent en doute leur exactitude. On a plus de détails par les tableaux statistiques de la Commission de Comptes du février 1830: selon ces chiffres, les terres nationales s'élèvent à 469 279 stremmes dans la Grèce Continentale et 1 242 052 dans le Péloponnèse, tandis que les terres privées correspondent à 372 295 et 535 445 respectivement.⁴⁷ La Commission

---

42. Cf. les questions posées par Gilles Postel-Vinay [*idem*, *La rente foncière dans le capitalisme agricole. Analyse de la voie classique du développement du capitalisme dans l'agriculture à partir de l'exemple du soissonnais*, Paris, Maspero, 1974, p. 249].

43. Psychogios, *Το ζήτημα των εθνικών...*, *op. cit.*, pp. 28-32.

44. Cf. les bilans de l'Etat grec (1840 et ensuite), où les tableaux analytiques concernant les résultats de la liquidation des terres et des biens nationaux.

45. Selon Psychogios, en calculant l'ensemble des terres nationales on ne peut dépasser la limite extrême de 6 000 000 stremmes. Cf. *ibid*, p. 35.

46. Dafnis (éd.), *Αρχείο Ιωάννου Καποδίστρια...*, *op. cit.*, deuxième partie: "Στατιστικά παρατηρήσεις" [Eléments Statistiques], pp. 111-303. On note que les chiffres susmentionnés ne contiennent pas les exploitations d'arboriculture, et les terres insulaires.

47. E. Belia, "Στατιστικά του Ελληνικού Κράτους κατά το 1830" [Statistiques de l'Etat Grec en 1830], *Mnimosyni*, VII, 1979, p. 295.

mentionna, elle aussi, l'incertitude sur ces donnés, à cause de l'impossibilité de recension par rapport aux terres insulaires et aux terres privées dans la Grèce Continentale et le Péloponnèse.⁴⁸ Pourtant, à partir de ces données on peut conclure que les terres nationales représentaient à ce moment plus de la moitié des terres cultivables, pourcentage qui progressivement se réduira.

En guise de comparaison, les statistiques agricoles dont nous disposons pour l'année 1861, donnent un total de la superficie grecque cultivée, en jachère ou cultivable, de 19 183 900 stremmes, y compris les terres nationales.⁴⁹ L'élaboration des données de 1830 montre que la partie la plus étendue des terres nationales se trouve dans le Péloponnèse, et concerne des terres non irriguées. Une nouvelle mise à jour en 1868, vérifie cette observation, tandis que désormais les 6 000 000 stremmes de terres nationales ne représentent que le tiers de la superficie cultivée ou cultivable en Grèce.⁵⁰ Cette même année (1868), le nombre estimé des agriculteurs qui exploitent les terres nationales varie entre la moitié et le tiers de la population agricole globale.⁵¹

En effet, Capodistrias a eu l'intention de distribuer les terres nationales à leurs cultivateurs et dans ce but a pu constituer le recueil des données relatives en 1830: dans le document destiné au Sénat, Capodistrias déclara que les Constitutions révolutionnaires grecques ont procuré le droit de vote à tous les citoyens grecs, sans aucune précondition concernant la propriété. Néanmoins, selon lui, la situation a changé depuis la formation de l'Etat. Ainsi, il trouve nécessaire que le droit de vote soit connecté à la propriété, en même temps que tous les Grecs auraient dû devenir propriétaires. Dans ce but – assez radical pour l'époque comme d'ailleurs les déterminations constitutionnelles de la Révolution –, il opte pour le partage des terres nationales entre les cultivateurs sans terre, ce qui garantira le suffrage universel, et il demande la ratification de ces mesures par le Sénat.⁵² On peut mettre en rapport ce projet de distribuer les terres nationales à leurs cultivateurs avec l'in-

48. *Ibid.*, p. 296.

49. Pierre Moraïtinis, *La Grèce telle qu'elle est*, Paris, Firmin Didot, 1877, p. 261.

50. Selon les calculs du professeur Ioannis Soutsos. Cité in Kostas Végopoulos, *Το αγροτικό ζήτημα στην Ελλάδα. Η κοινωνική ενσωμάτωση της γεωργίας* [La question agraire en Grèce. L'intégration sociale de l'agriculture], Athènes, Exantas, 1975, p. 109.

51. *Ibid.*

52. Capodistrias au Sénat, 14-2-1830, *Επιστολαί Ι. Α. Καποδίστρια, Κυβερνήτου της Ελλάδος, διπλωματικά, διοικητικά και ιδιωτικά, γραφείσαι από 8 Απριλίου 1827 μέχρι 26 Σεπτεμβρίου 1831, συλλεγείσαι και καταταχθείσαι υπό των αδελφών αυτού* [Correspondance de I. Capodistria,

fluente que le libéralisme, né dans l'atmosphère de la Révolution Française, exerça sur le Gouverneur malgré le paternalisme politique de ce dernier.⁵³ Ces projets ont été, pourtant, suspendus par l'assassinat de Capodistrias en octobre 1831.

Une procédure législative, qui a eu lieu entre 1835 et 1870, montre que la volonté de l'Etat grec durant la Régence et la royauté d'Othon était également de partager les terres nationales entre les agriculteurs sans terre et les petits propriétaires, sans pour autant suivre les principes de Capodistrias concernant leur répartition généralisée. Ainsi, pendant cette période, une quantité de terres nationales a été répartie de la façon suivante: selon le décret royal du 26-5-1835 *sur la dotation des grecs*, 105 836 stremmes ont été distribués. Selon la loi, datant du 1-1-1838, *sur la dotation des phalangistes*, 163 608 stremmes. Selon la loi, datant du 5-4-1843, *sur la conversion du salaire des officiers*, 1 693 stremmes. Selon la loi, datant du 12-7-1843, *sur la dotation des orphelins et des veuves*, 9 618 stremmes. Cette procédure législative a réalisé le partage d'une totalité de 280 755 stremmes de terres nationales.⁵⁴ D'autre part, la promesse d'une réforme agraire était un instrument politique de la monarchie, qui a visé à stabiliser son pouvoir via le consensus de la classe rurale.⁵⁵ En outre, l'avis favorable de l'Etat, en vue de l'accomplissement de ce partage, était également inscrit dans les dispositions de la Constitution de 1864.⁵⁶

En profitant précisément de cette disposition, le premier ministre libéral Alexandros Koumoundouros⁵⁷, et son ministre des finances E. Sotiropoulos,

---

diplomatique, administrative et privée, écrite de 8 avril 1827 à 26 septembre 1831, inventoriée par ses frères], éd. E. A. Vetas, trad. M. G. Schinas, Athènes, 1842, vol. 3, p. 355-358.

53. Ch. Loukos, *Η αντιπολίτευση κατά του Κυβερνήτη Ιω. Καποδίστρια, 1828-1831* [L'opposition contre le Gouverneur I. Capodistrias], Athènes, Thémelio, 1988, p. 36.

54. Chr. Evélpidis, "Το αγροτικόν ζήτημα" [La question agraire], *Μέγαλη Ελληνική Εγκυκλοπεία*, 2e éd., Athènes, 1926, pp. 493-495.

55. G. B. Dértilis, *Ιστορία του Ελληνικού Κράτους, 1830-1920* [Histoire de l'Etat grec], Athènes, Estia, 2005, vol. I, p. 153.

56. Vérgopoulos, *Το αγροτικό ζήτημα...*, *op. cit.*, p. 110.

57. Koumoundouros a été caractérisé comme successeur de Capodistrias en ce qui concerne la politique de la colonisation interne, ainsi que comme homme politique d'une conscience philoagrange. Cf. Nikolaos Pantazopoulos, "Παραδοσιακοί αγροτικοί θεσμοί σε δοκιμασία. Η περίπτωση της Θεσσαλίας. Ο Αλέξανδρος Παπαναστασίου και η αγροτική μεταρρύθμιση" [Institutions rurales traditionnelles en révision. Le cas de Thessalie. Alexéandros Papanastasiou et la réforme agraire], in G. Anastasiadis, G. Kontogiorgis, P. Pétridis (éd.), *Αλέξανδρος Παπαναστασίου. Θεσμοί, ιδεολογία και πολιτική στο μεσοπόλεμο* [Institutions, idéologie et politique pendant

ont pu promulguer la loi du 24 mars 1871⁵⁸, qui a réglé la question agraire de l'époque. Ainsi, comme le constate parmi autres K. Karavidas, la création de la petite propriété agricole était dans le cas de la Grèce, comme dans l'ensemble des économies capitalistes, l'issue de l'idéologie libérale.⁵⁹ Selon la loi promulguée par Koumoundouros, la totalité des terres nationales devaient être partagée. Tous les citoyens grecs – qui n'avaient pas profité des lois antérieures –, les veuves et les orphelins, étaient invités à prendre part au partage de ces terres. Les quotes-parts étaient accordées par l'Etat, accompagnées de leurs titres de propriété. Néanmoins, une hypothèque y était inscrite, jusqu'à l'acquittement de leur valeur par les nouveaux propriétaires, versement qui a été échelonné sur une période de 26 ans et avec un taux favorable de 2%. La loi YLA' impose une limite maximum, fixée à 40 stremmes (soit 4 hectares) de terres irriguées ou 80 stremmes de terres non irriguées, qu'un seul propriétaire peut acheter.⁶⁰ Ainsi, l'Etat prévoit de préserver les droits des paysans (toujours en difficulté financière) face aux aspirations des fonctionnaires et des négociants locaux. Comme on peut le supposer facilement, ces couches bourgeoises ont contourné la restriction, en achetant des terres sur de fausses déclarations ou par la médiation des paysans. Malgré les compromis, le statut de la petite propriété reste intouchable, puisque même dans les régions viticoles du Péloponnèse, les marchands n'arrivent à concentrer que le 54% des terres nationales.⁶¹ La jurisprudence réformatrice s'est achevée en cette

---

l'entre-deux-guerres], Athènes, Polytypo, 1987, p. 202. Cf. également, K. Papathanasopoulos, *Al. Koumoundouros. Σχόλιο για μια βιογραφία* [Al. Koumoundouros. Commentaire sur une biographie], Athènes, K. Lénis, 1992, p. 16.

58. Loi YLA', 24-361871, sur le partage et la distribution des terres nationales.

59. K. Karavidas, *Αγροτικά* [Sur l'agriculture], préf. de Io. Pésmatzoglou, intr. de N. Mouzélis. Réimpression en fac-similé de l'édition d'Athènes, 1931, Athènes, Papazisis, 1978, p. 433-434. A. Fragiadis, conclut – résumant les résultats de la recherche récente – que la réforme de 1871 n'a pas eu comme but la stabilisation de la petite propriété, mais le renforcement des droits de propriété en général et l'émancipation du marché foncier. Cf. A. Fragiadis, "Πολιτική εξουσία και σχέσεις γαιοκτησίας στην Ελλάδα, 19ος-αρχές 20ού αιώνα: ιστοριογραφικές προσεγγίσεις [Pouvoir politique et rapports de propriété de terre en Grèce, XIXe -début du XXe siècle; une approche historiographique]" <https://www.academia.edu/6107374/>. Cet essai juxtapose aussi les différentes approches historiographiques du sujet examiné.

60. Psychogios, *Το ζήτημα των εθνικών...*, op. cit., p. 97.

61. Pour ces questions cf. G. B. Dértilis, "Terre, paysans et pouvoir économique en Grèce, XVIII-XXe siècles", *Annales ESC*, mars - avril 1992, 2, pp. 281-282. En outre, A. Sidéris considère comme un échec cette première réforme, parce que l'Etat a donné le droit au partage des terres nationales, non pas uniquement à ses cultivateurs ou en général aux agriculteurs, mais à

année de 1871 par la loi TPS', selon laquelle tous les agriculteurs, qui ont bénéficié d'emphytéoses sur les plantations nationales, sont reconnus comme propriétaires. La législation de 1871 se différencie considérablement des mesures antérieures, prises sur la question des terres nationales: une évaluation de catégories différentes de terres a été imposée, tandis qu'ont été accordées de meilleures conditions de paiement. En outre, selon ces lois les cultivateurs des terres nationales ont obtenu le privilège que soit inscrit un droit de préférence sur les terres qu'ils cultivaient, avant leur partage.⁶²

La procédure du partage des terres nationales fut longue, et ne s'acheva qu'en 1911. Il semble que cette lenteur s'explique non seulement par les empêchements bureaucratiques, mais aussi par le rythme de la demande, lui aussi très retardé; les propositions d'achat se font encore en grand nombre, dix à trente ans après la loi.⁶³ Le bilan final de cette procédure, est la distribution de 2 650 000 stremmes en 357 217 parts, tandis que le coût de la terre distribuée s'élève à 90 000 000 drachmes de l'époque.⁶⁴ Étant donné que la population agricole en 1879 ne dépasse pas les 254 000 familles⁶⁵, on peut supposer, que tous les agriculteurs de l'ancien royaume sont devenus propriétaires. Ainsi, à travers une décision réglementaire qui se réfère à la superficie globale des terres nationales, cultivées ou cultivables, le problème qui a bouleversé la société grecque, pendant un bon demi-siècle, est réglé. Ce-ci a eu des importantes conséquences sur les rapports de la propriété vu que le statut de la petite propriété foncière a été définitivement stabilisé dans l'Ancien Royaume, étant comme on l'a déjà dit fruit de l'idéologie libérale.⁶⁶ Néan-

---

chaque citoyen grec, y compris ceux appartenant aux couches bourgeoises. Ainsi, l'étendue des terres nationales a été déraisonnablement morcelée [A. D. Sidéris, *Η γεωργική πολιτική κατά τη λήξασαν εκατονταετία* [La politique agraire de la Grèce pendant un siècle] 1833-1933, Athènes, Papadogiannis, 1934, pp. 56-57].

62. En ce qui concerne les coupures imposées à la législation sur les terres nationales par les mesures de 1871, cf. en détail W. McGrew, *Land and revolution in modern Greece. The transition in the tenure and exploitation of land from ottoman rule to independence*, Kent, Ohio, The Kent State University Press, 1985, pp. 210-211.

63. Dértilis, *ibid.*

64. Evélpidis, "Το αγροτικόν ζήτημα...", *op. cit.*, p. 495, Sidéris, *Η γεωργική πολιτική op. cit.*, p. 56. Selon Sidéris, le prix du rachat des terres nationales était énormément dévalué. En outre, le même auteur nous informe que jusqu'en 1911, seule 55% de la valeur des terres étaient attribués à l'Etat.

65. Vérgopoulos, *ibid.*

66. Néanmoins, en Espagne la réforme a eu comme résultat la ré-concentration de la

moins, il paraît que – malgré une distribution des terres nationales visant à freiner la procédure de la création d’une grande propriété agricole – une partie des terres a été rachetée par les couches bourgeoises et marchandes.⁶⁷

3. Grande propriété foncière, échange de populations et réforme agraire

L’annexion de la Thessalie à l’ancien royaume en 1881, provoque une nouvelle apparition de la question agraire. En Thessalie, parmi les 2 666 000 stremmes des terres cultivées ou cultivables, 2 000 000 de stremmes appartenaient aux 400 propriétaires fonciers, qui employaient 12 000 chefs de familles agricoles. A l’opposé, le nombre de petites exploitations agricoles, correspondant à 660 000 stremmes de terre, regroupaient 10 000 familles.⁶⁸ A première vue, on constate, d’une part le morcellement de la petite propriété agricole, et d’autre part, la concentration de la terre en un nombre très limité de grandes exploitations. Il s’agit de grands domaines, cultivés par des colons dont la situation économique est critique. Justement, parmi les 658 villages

---

propriété après les désamortissements espagnols du 19e siècle qui furent aussi une politique des libéraux. Cf. J. Fontana, “La desamortización de Mendizábal y sus antecedentes”, in Angel Garcia Sanz, R. Garrabou (éds.), *Historia Agraria de la España contemporánea. 1. Cambio social y nuevas formas de propiedad*, Barcelona, Crítica, 1985, pp. 219-244, J. Fontana, 2009, “Desamortización eclesiástica y reforma agraria liberal (España)”, in B. Borinier et al, (éds.), *De la Iglesia al Estado. Las desamortizaciones de bienes eclesiásticos en Francia, España y América Latina*, Zaragoza, Prensas Universitarias de Zaragoza, 2009, pp. 205-222, Fr. Simón Segura, *La desamortización española del siglo XIX*, Madrid, Instituto de Estudios Fiscales, 1973. Il n’est pas sans importance de noter que, comme dans le cas grec, les désamortissements espagnols fut un long processus qui s’acheva au début du XXes. En parallèle aux questions posées en ce qui concerne l’interprétation du cas grec, on se réfère à la critique de R. Congost sur l’approche dominante auprès de l’historiographie espagnole, que la grande propriété foncière aurait dû fonctionner en faveur de la productivité agraire, ainsi que sur l’idée que la réforme espagnole a eu comme but principale la stabilisation des droits de propriété. Selon Congost, la réforme espagnole du XIXe siècle a eu comme objectif principal l’élimination de l’agitation sociale des paysans dans les campagnes. R. Congost, “Liberal laws and property wrights on land. The Spanish case in a comparative perspective”, International conference: “Paths for Agricultural Growth in Europe from the Sixteenth to the Mid-Twentieth Century”, organised by CRH-EHESS and Laboratorio di Storia delle Alpi, Ascona, 4-7 March 2015.

67. Cf. S. Petmezas, “Αγροτική οικονομία”, in K. Kostis, S. Petmezas, *Η ανάπτυξη της ελληνικής οικονομίας τον 19^ο αιώνα* [Le développement de l’économie grecque durant le XIXe siècle], Athènes, Alexandria, 2006, pp. 134.

68. Eléments cités dans Nikolaos Manoussis, “Η αγροτική μεταρρύθμιση και ο νέος Αγροτικός Νόμος” I [La réforme agraire et la nouvelle loi agricole I], *Ergassia*, 13-1-1935, 263, p. 40.

thessaliens en 1881, 198 étaient des villages d'agriculteurs propriétaires et 466 villages de colons, appartenant aux grands domaines agricoles (*tçiflik*).⁶⁹

Bien que la grande propriété foncière en Thessalie ait existé pendant l'occupation ottomane, il faut préciser que la question agraire a plutôt ses origines dans les conditions sociales, dont le développement a été provoqué par l'annexion de la région à la Grèce. Ainsi, les grands domaines, vendus par leurs anciens propriétaires ottomans, sont achetés par hommes d'affaires grecs, qui faisaient partie des communautés grecques de la Diaspora. Les grandes propriétés de Thessalie ont été alors formées pendant une période limitée, entre 1878 et 1881. Les actes diplomatiques concernant l'annexion de la Thessalie, qui sont ratifiés à la même époque, interdisent à l'Etat grec de nationaliser les ex-propriétés ottomanes, en donnant ainsi le droit à leurs propriétaires de les vendre au marché boursier de Constantinople.⁷⁰ Il s'est alors créé un système de production agricole, basé sur la culture extensive de céréales, surtout du blé. Leurs cultivateurs étaient obligés de verser les droits fonciers aux propriétaires de la terre⁷¹ et la taxe des animaux de trait à l'Etat. Il semble que cette nouvelle taxe ait remplacé les droits fonciers accordés auparavant à l'Etat par les cultivateurs des terres nationales. Le cas de la Thessalie évoque l'application des rapports précapitalistes, établis au niveau régional par une minorité de grands propriétaires, à la place d'ailleurs du droit ottoman, lequel n'acceptait pas la notion de «propriété foncière» mais celle de «possession des terres».⁷² On doit noter, pourtant, qu'un certain cou-

---

69. Emmanuel Tsoudéros, *Le relèvement économique de la Grèce*, préface de Charles Gide, Paris/Nancy, Berger-Levrault, 1919, p. 116.

70. Pantazopoulos, "Παραδοσιακοί αγροτικοί θεσμοί σε δοκιμασία", *op. cit.*, p. 219. Selon Pantazopoulos, le statut juridique des colons a été aggravé après l'annexion de la Thessalie à la Grèce, parce que, désormais, le propriétaire de la terre avait obtenu le droit d'exclure définitivement le colon. Cf. aussi *supra*.

71. Pour les différents systèmes de metayage, au sein de la grande propriété en Thessalie après l'annexion de cette dernière à la Grèce, cf. A. Antoniou, "Οι αγροληπτικές σχέσεις την περίοδο της κορύφωσης των αγροτικών κινητοποιήσεων στη Θεσσαλία, 1910 [Le metayage durant la période du mouvement agraire en Thessalie], in *Η ελληνική αγροτική οικονομία κατά τη μεσοπολεμική περίοδο* [L'économie rurale grecque durant l'entre-deux-guerres], Comptes-rendus, éd. D. Panagiotopoulos, D. P. Sotiropoulos, Athènes, Ellinika Grammata, 2007, p. 128-139.

72. Pantazopoulos précise que l'ottoman qui avait à sa disposition le *tçiflik*, n'avait absolument pas la mentalité de propriétaire. Ainsi, sa relation avec le colon était plutôt celle d'une coopération continue [Pantazopoulos, "Παραδοσιακοί αγροτικοί θεσμοί σε δοκιμασία", *op. cit.*, p. 204.]. Sur le même sujet Parlement Hellénique, Séance du 3-3-1911, in *Αι αγορεύσεις*

rant de l'économie politique a perçu la grande propriété foncière comme le chemin classique vers le développement du capitalisme à la campagne. Ainsi, Karl Kautsky démontre que, plus le capitalisme se développe dans le domaine de l'agriculture, plus il accroît la différence qualitative entre la technique de la grande exploitation et celle de la petite. Kautsky justifie son analyse en étudiant la productivité élevée de la grande propriété foncière au sein du système capitaliste, basée sur les innovations techniques qui ne peuvent être appliquées que dans les grands domaines, comme l'utilisation de l'électricité, l'emploi étendu des machines et le nombre restreint des animaux de trait. En revanche, la petite exploitation ne peut opposer (c'est son avantage sur la grande) que l'excès du travail fourni par la famille agricole, ce qui lui permet de couvrir les besoins de l'économie familiale.⁷³ Dans un temps antérieur, la recherche historique a posé la question de savoir si la conception de la grande propriété, comme moteur puissant du capitalisme agricole, ne surévalue pas la capacité supposée de cette dernière.⁷⁴ En fait, la grande propriété en Grèce n'a jamais montré l'esprit d'innovation ni de progrès que ses partisans lui reconnaissaient.⁷⁵

του Ελληνικού Κοινοβουλίου, 1909-1956 [Discours parlementaires], Athènes, Ethnikos Kyrix, 1956, vol. A, p. 458-464. En ce qui concerne la protection institutionnelle des droits de propriété après 1881, cf. A. Chiotaki, *Η συμπεριφορά του τραπεζικού κεφαλαίου σε μια αγροτική κοινωνία, (τέλη του 19^{ου} αιώνα). Η περίπτωση της Τράπεζας Ηπειροθессαλίας στην Άρτα* [Les capitaux bancaires dans une société rurale: fin du XIXe siècle. Le cas de la Banque d'Epirothésie à Arta], Athènes, MIET, 1994, pp. 97 et ensuite. Pour la production et l'organisation sociale en Thessalie cf. V. Prontzas, *Οικονομία και γαιοκτησία στη Θεσσαλία. 1881-1912* [Economie et propriété foncière en Thessalie], Athènes, MIET, 1992, vol. I., passim.

73. Karl Kautsky, *La question agraire. Étude sur les tendances de l'agriculture moderne*, traduit de l'allemand par E. Milhaud et C. Polack, Paris, Giard & Brière (coll. Bibliothèque socialiste internationale), [réimpression en fac-similé, Paris, Maspero, 1979], chapitre vi., *Grande exploitation et petite exploitation*, pp. 138-196. Il ne faut pas négliger, pourtant, que Kautsky admet les limites de l'exploitation capitaliste [cf. *ibid.*, p. 197 et ss].

74. Selon une remarque de G. Postel-Vinay [Postel-Vinay *idem*, *La rente foncière...*, *op. cit.*, p. 250].

75. Alivizatos, *La réforme agraire...*, *op. cit.*, p. 192. Justement, Kautsky a révélé les avantages de la grande exploitation en fonction de certains progrès techniques qui tendaient à croître sa productivité, tels que l'introduction de la vapeur ou de l'électricité comme forces motrices, ou des chemins de fer de campagne [Kautsky, *La question agraire...*, *op. cit.*, p. 221]. Ce n'était pas le cas de la grande propriété grecque, malgré quelques rares efforts de modernisation tels que la construction du chemin de fer thésalien, destiné à faciliter la transportation du blé. Cf. C. Brégianni, "Réseaux techniques et concepts de modernisation. Le cas des chemins de fer thésaliens, vers la fin du XIXe siècle", *Cahiers de la Méditerranée*, 78, 2009, pp. 291-306.

La question agraire a été aggravée après l'annexion au territoire grec des nouveaux départements de l'Épire et de la Macédoine d'Egée, en 1912.⁷⁶ La question concernant les paysans sans terre a provoqué des réactions, qui parfois apparaissaient comme la naissance d'un mouvement protestataire agricole.⁷⁷ Malgré quelques projets marquants du gouvernement de Déligiannis à la fin du siècle, malgré aussi des efforts redoublés comme l'achat et la distribution par l'Etat, en vue de la colonisation intérieure, de 1907 à 1914, de 1 058 700 stremmes de terres arables⁷⁸, la dimension sociale de la question agraire s'est considérablement consolidée avec l'arrivée du XXe siècle. Ainsi, Ch. Evélpidis estime le nombre des grandes propriétés foncières, juste avant la réforme agraire, à 2 259 domaines qui couvrent la moitié de l'étendue cultivée ou cultivable.⁷⁹ La demande du partage de la terre à ses cultivateurs est adoptée par les hommes politiques du milieu libéral. Ils perçoivent la grande propriété foncière comme un facteur destructif et comme un obstacle vis-à-vis du passage à une économie agricole monétaire. Surtout, le social-démocrate Al. Papanastasiou a contribué à ce que la question agraire soit reconnue comme l'exigence sociopolitique la plus importante.⁸⁰ Dès 1911, lors des débats parlementaires relatifs à la révision de la Constitution, il est reconnu que la seule solution radicale de la question agraire grecque soit l'expropriation forcée et le partage des grands domaines entre les cultivateurs. Finalement,

---

76. B. Simonidis, "L'économie rurale grecque et la crise de la Guerre mondiale", in André Adreades *et al.*, *Les effets économiques et sociaux de la guerre en Grèce*, Paris/New Haven, PUF/Yale University Press (coll. *Histoire Economique et Sociale de la Guerre Mondiale*), 1928, p. 168. Selon Simonidis, en Grèce il existait, en 1914, 2 259 grands domaines, dont 818 en Macédoine, 584 en Thessalie, 410 en Epire, 84 en Thrace et 363 dans l'ancien royaume. Ce même chiffre est donné par Evélpidis.

77. Par rapport au statut social du prolétariat agricole (auquel l'auteur assimile les petits propriétaires fonciers), ainsi qu'en ce qui concerne l'évolution tardive d'une conscience politique dans la campagne, cf. Andréas Bénarogía, "Ο κομμουνισμός στην ύπαιθρο χώρα" [Le communisme dans la campagne], *KOMEII* [Revue Communiste], 7, juillet 1921, et *idem*, "Οι αγρότες στην Ελλάδα" [Les agriculteurs en Grèce], *KOMEII*, 11, novembre 1921. En outre, en ce qui concerne le mouvement protestataire par rapport au statut de propriété de la terre, cf. D. Pournaras, *Ιστορία του αγροτικού κινήματος. Οι αφύπνιση των σκλάβων της γης* [Histoire du mouvement agricole. L'éveil des esclaves de la terre], Athènes, 1931.

78. Simonidis, *loc. cit.*

79. Evélpidis, "Το αγροτικόν ζήτημα [La question agraire]...", *op. cit.*, p. 495.

80. Cf. Al. Papanastasiou, "Η γη εις τους καλλιεργητές της" [La terre à ses cultivateurs], in *idem*, *Μελέτες-Λόγοι-Άρθρα* [Etudes. Discours. Articles], édité par X. Léfkoparidis, Athènes, 1957, pp. 58-72 (première publication: *Néa Iméra*, août 1912).

c'est la Grande Guerre et la crise sociale qui la suit qui vont mettre le point final à la question agraire grecque.

Les premières mesures législatives par rapport au partage de la grande propriété foncière sont datées de mai 1917, et elles sont appliquées par le gouvernement provisoire libéral, dont le siège se trouvait à Salonique. Il s'agit de cinq décrets-lois, promulgués le 2 mai 1917, qui prescrivent l'expropriation forcée des grands domaines agricoles privés et la concession des domaines de l'Etat aux cultivateurs pour former des petites propriétés.⁸¹ La loi de décembre 1917⁸², qui étend à tout le territoire national les principes de cette législation agraire promulguée par le gouvernement provisoire, soumet au partage tout domaine dont l'étendue dépasse les 100 hectares.⁸³ Une telle politique agraire est provoquée par la pression économique, liée aux effets de la Première Guerre mondiale, mais aussi par l'affaiblissement démographique de la campagne grecque, due d'une part au vaste mouvement d'immigration surtout vers les Etats-Unis, et d'autre part à l'éclosion de l'exode rural.⁸⁴ En outre, cette politique s'intègre dans le cadre des réformes agraires réalisées pendant la même période par les autres Etats balkaniques, héritiers, d'ailleurs, de l'Empire Ottoman.⁸⁵ Néanmoins, les changements politiques et la conjoncture de la Guerre, qui pour la Grèce s'est prolongée jusqu'en 1922, ont retardé l'application de la législation agraire par rapport au partage de la terre. Ainsi, de 1917 à 1922 n'ont été expropriés que 75 grands domaines.

Un nouveau facteur s'avère fondamental; c'est l'échange volontaire et puis ce forcé des populations de l'Asie Mineure, qui modifie les données du problème. L'échange des populations inaugure la troisième période de la question agraire, qui aboutira au dénouement final. Les actes de Neuilly (1919),

---

81. Alivizatos, *La réforme agraire...*, *op. cit.*, p. 205.

82. Loi 1072, 29 décembre 1917.

83. Tsoudéros, *Le relèvement économique de la Grèce...*, *op. cit.*, p. 118.

84. Alivizatos, *La réforme agraire...*, *op. cit.*, p. 200.

85. Il faut prendre, pourtant, en considération le fait que la réforme agraire prend plusieurs formes, étant l'issue de structures agraires différentes. Ainsi, dans les Balkans, la grande propriété foncière avait ses origines dans le statut social et économique qui a succédé à l'occupation ottomane, tandis qu'en Amérique du Sud les *latifundia* étaient la continuation des structures existantes pendant l'époque coloniale. Pour une typologie des réformes agraires, cf. Ignacy Sachs (éd.), *Agriculture, land reforms and economic development*, Warsovie, Polish Scientific Publishers, 1964. En outre, les cas nationaux dans l'Amérique du Sud, sont suffisamment élaborés. Cf. par exemple le cas mexicain: Jesús Carlos Morett Sánchez, *Reforma agraria: del latifundio al neoliberalismo*, Mexico, Plaza y Valdés, 2003.

concernant l'échange volontaire entre la Grèce et la Bulgarie, et de Lausanne (1924) provoquent un bouleversement démographique des populations de la Macédoine et de la Thrace. Il s'agit de l'échange des minorités ethniques, constitué d'un côté par l'exode des musulmans, vers la Bulgarie et surtout la Turquie, et de l'autre, par l'arrivée en Grèce des réfugiés chrétiens dont le nombre total s'élève à 1 500 000 individus environ.⁸⁶ L'établissement de ce nombre important de réfugiés, dont une grande partie était d'origine rurale, nécessita l'intervention du gouvernement grec, avec l'aide des capitaux internationaux. Ainsi, les réfugiés se sont installés dans les villes comme à la campagne⁸⁷; la colonisation intérieure des réfugiés à la campagne, provoqua l'achèvement de la réforme agraire. L'Etat critique de la Grèce, qui, pour rétablir les nouveaux-venus, devait exploiter toutes ces forces productives, précipita la procédure du partage de la terre. Cette opération s'est achevée durant les années trente. La réforme agraire englobe ainsi deux catégories de population rurale: les paysans autochtones sans terre, qui cultivaient auparavant les grandes propriétés foncières, et les réfugiés rétablis à la campagne.

On doit noter ici, que le rétablissement, rural ou urbain, de la population échangée, a été administré par l'Office Autonome pour l'Etablissement des réfugiés [*Epitropi Apokatastaséos Prosfygon*], qui a fonctionné de 1923 à 1930. En février 1923, le gouvernement grec a fait appel à des capitaux internationaux, avec pour objectif la réinsertion des réfugiés. Après l'enquête sur place de Fr. Nansen, la Société des Nations a décidé d'accorder un emprunt à l'Etat grec et de créer l'international Office Autonome pour l'Etablissement, qu'elle a soumis au contrôle de SDN. Cet emprunt de l'établissement de réfugiés fut émis avec succès en décembre 1924 à Londres, à New York et à Athènes. Ainsi, le gouvernement a confié à l'Office Autonome la gestion et la disposition de 10 467 419 livres sterling⁸⁸, une somme qui constitue le revenu net de cet emprunt inter-

---

86. Les effets de la Guerre sur la composition ethnique de la population sont décrits par A. A. Pallis, "Les effets de la guerre sur la population de la Grèce", in A. Andréadis *et al*, *Les effets économiques et sociaux de la Guerre en Grèce...*, *op. cit.*, pp. 136-150. Selon les chiffres cités dans cette étude, en 1912 le pourcentage de la population grecque en Macédoine était limité à 42,6 % de la population totale, tandis qu'en 1926 les Grecs correspondaient à 88,3%.

87. En ce qui concerne l'établissement rural des réfugiés, cf. Dimitri Pentzopoulos, *The balkan exchange of minorities and its impact upon Greece*, Paris/The Hague, Éd. de l'EPHE/Mouton, 1962, pp. 105-111.

88. Em. Tsoudéros, *L'indemnisation des réfugiés grecs*, Paris, Librairie du Recueil Sirey, 1928, p. 25 [extrait de la *Revue d'Economie Politique*, 1, 1928].

national, dit *emprunt des réfugiés* et contracté en 1924, dont la valeur nominale s'élevait à 12 300 000 livres sterling. Cet emprunt était amortissable en 40 ans, tandis que son taux d'émission fut déterminé à 88% pour le public et 81% pour l'Etat. Dans ces conditions, le taux d'intérêt réel s'élevait à 8,64%.⁸⁹

En outre, les biens, urbains ou ruraux, des musulmans qui ont quitté la Grèce sont passés à l'administration de la Banque Nationale, selon la convention du 5 mai 1925 sur *l'administration des biens en Grèce des musulmans échangés*.⁹⁰ Sur la base de cette convention, la Banque a reçu au total 56 695 propriétés, dont 19 293 rurales, environ.⁹¹ Mis à part ces fonds, 2 240 019 408 drachmes ont été également utilisées pour l'établissement des réfugiés. Ceux-ci provenaient directement du budget de l'Etat grec.⁹² Selon les chiffres mentionnés par Emmanuel Tsoudéros, la totalité des dépenses, de l'Etat grec et des autres pays, pour l'établissement – urbain ou rural – des réfugiés s'élève à 27 297 014 livres sterling. Le même auteur nous donne également des chiffres précis sur l'établissement rural; ainsi, 932 675 000 drachmes ont été dépensées pour l'approvisionnement, 821 229 194 drachmes pour le logement, 65 095 372 drachmes pour les travaux publics, et 36 674 000 drachmes comme prêts de culture et professionnels. Se sont établis à la campagne 147 215 familles de réfugiés, dont 76% étaient des producteurs de blé, 14% de tabac, 3% de vignobles.⁹³ Les dettes des réfugiés colonisés, issus de cette vaste opération, auraient du être versées à la Banque Nationale, et plus tard à la Banque Agricole, comme nous l'expliquerons ensuite.

L'abandon des terres en Macédoine et en Thrace par leurs anciens propriétaires ottomans a facilité l'établissement rural des réfugiés. De même que

---

89. Des informations sur les conditions de l'emprunt sont fournies par: Panayotis Dertilis, *La reconstitution financière de la Grèce et la Société des Nations*, Paris, Jouve, 1928, pp. 131-133. Ainsi, cf. la ratification de cet emprunt, Journal Officiel n° 118, 12-5-1925, Décret sur *la ratification des conventions passées le 4 et le 16 décembre 1924, entre l'Etat grec et les Hambros Bank Ltd., et entre la Banque Nationale et Speyer and Company, sur le contrat de l'emprunt des réfugiés*.

90. On remarque à ce point que – contrairement à ce qui s'est passé après l'annexion de Thessalie – l'Etat grec en 1922 a immédiatement nationalisé les biens abandonnés par leurs propriétaires musulmans échangés, en échappant de cette façon au risque de leur privatisation.

91. Em. Tsoudéros, *L'indemnisation des réfugiés grecs...*, *op. cit.*, p. 11. P. Dertilis mentionne, comme produit net de cet emprunt la somme de 9 970 000 livres sterling. Selon ces éléments 87,6% de cet emprunt ont été utilisés pour l'établissement agricole, tandis que seulement 11,3% ont été versés pour l'établissement des réfugiés dans les villes [P. Dertilis, *La reconstitution financière...*, *op. cit.*, p. 132].

92. Tsoudéros, *L'indemnisation des réfugiés grecs...*, *op. cit.*, p. 26.

93. *Ibid.*

cette démarche a accéléré l'accession à la propriété pour les agriculteurs autochtones dépourvus de terre. Ainsi, de 1923 à 1931, l'expropriation des terres s'est effectuée rapidement; on compte 1 455 grands domaines expropriés, au cours de cette période (tableau 2). La législation de la période 1923-1926 a facilité les conditions de l'expropriation⁹⁴, tandis que l'étendue des domaines soumis à l'expropriation a été fixée à 10 hectares pour la Thessalie, la Macédoine, l'Épire et la Thrace, et à 30 hectares pour la Grèce ancienne (200 hectares dans le cas où le propriétaire se chargerait lui-même l'exploitation du domaine).⁹⁵ Ainsi, la réforme agraire s'est opérée à deux niveaux: le partage des grandes propriétés expropriées entre les cultivateurs autochtones sans terres, effectué par l'Etat à travers les Commissions d'Expropriations⁹⁶ et le transfert aux réfugiés des terres abandonnées par les anciens propriétaires ottomans, effectué par l'Office Autonome pour l'Etablissement des réfugiés.

Tableau 2
Nombre des domaines expropriés, 1918-1931.

1918-19	1920	1921-22	1923	1924	1925	1926	1927	1928	1929	1930	1931
1	63	12	642	271	290	46	100	47	26	23	10

Biens nationaux [implakia] répartis en totalité: 92

Source: Babis Alivizatos, *La réforme agraire en Grèce au point de vue économique et social*, Paris, Librairie du Recueil Sirey, 1932, p. 239.

D'après les données dont on dispose, en 1932 est accompli par l'Etat grec le partage définitif de 5 407 000 stremmes (soit 540 700 hectares), compre-

---

94. Cf. surtout la loi agraire de 14 février 1923 sur l'établissement des agriculteurs sans terre. Cette loi a conservé l'esprit décentralisé de la législation antérieure, en imposant que les domaines expropriés soient partagés aux coopératives obligatoires des agriculteurs, et non en quotes-parts individuelles. La jurisprudence des années trente a suspendu cette dernière disposition.

95. Tandis que les lois de 1917 déterminent comme domaine soumis à l'expropriation chaque propriété dépassant les 100 hectares. Cf. Tsoudéros, *Le relèvement économique de la Grèce...*, op. cit., p. 118.

96. On doit noter que la réforme concernait aussi l'expropriation des grandes propriétés foncières dont les propriétaires étaient de nationalité britannique, française, italienne etc. E. Kontogiorgi, *Population Exchange in Greek Macedonia: The Rural Settlement of Refugees 1922-1930*, OUP, 2006, pp. 126-128.

nant des terres cultivées ou cultivables et des pâturages, attribués aux agriculteurs sans terres, et de 4 110 000 stremmes (soit 411 000 hectares), de qualité identique, distribués aux réfugiés.⁹⁷ Cette même année, s'est opéré le partage, à titre provisoire, du reste des grands domaines expropriés, ainsi que le reste des terres cédées à l'Office Autonome. En fait, en totalité ont été partagés environ 7 600 000 stremmes aux autochtones et 8 400 000 stremmes aux réfugiés⁹⁸ (tableau 3-diagramme 1). En général, la réforme agraire a réparti une totalité de 16 000 000 stremmes (soit 1 600 000 hectares), ce qui correspond à 41% de la superficie agricole de la Grèce.⁹⁹ Néanmoins, on doit remarquer que 40% de ces 16 000 000 stremmes représentent des pâturages ou des terres non irriguées. En outre, la réforme a installé 114 491 familles agricoles autochtones, dépourvues de terre, qui se trouvaient surtout dans les régions récemment rattachées au territoire grec.¹⁰⁰ L'établissement rural des réfugiés concerne 143 591 familles.¹⁰¹

---

97. Nikolaos Manoussis, "Η αγροτική μεταρρύθμιση και ο νέος Αγροτικός Νόμος" [La réforme agraire et la nouvelle loi agricole] III, *Ergassia*, 27-1-1935, 265, p. 104.

98. *Ibid.* Alivizatos donne ce chiffre comme l'ensemble des terres distribuées aux autochtones à titre définitif [cf. Alivizatos, *La réforme agraire...*, *op. cit.*, p. 238]. Comme on l'a vu précédemment, selon le recensement agricole de 1928, l'ensemble des terres cultivées, cultivables et des pâturages s'élevait à 35 456 200 stremmes. Cf. *idem*, *Η αγροτική Ελλάς και η εξέλιξίς της* [La Grèce rurale et son évolution], Athènes, 1939, p. 16.

99. Manoussis, *loc. cit.*

100. Selon Alivizatos, sur 7 650 000 stremmes, seuls 753 000 ont été partagés aux agriculteurs sans terre du reste de la Grèce. L'ensemble des cultivateurs sans terre se trouvait en Macédoine et la Thrace, et bien sûr en Thessalie et en Épire.

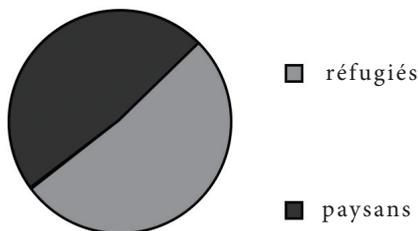
101. B. Alivizatos, "Δημοκρατία και γεωργία. Ο απολογισμός μιας δεκαετίας" [République et agriculture. Le bilan d'une décennie], 1924-1934 I, *Ergassia*, 20-5-1934, 229, p. 630. Tel qu'on l'a dit, Tsoudéros donne le nombre de 147 000 pour les familles des réfugiés établies à la campagne. En outre les chiffres de la SDN, notés 143 012 familles en 1927, vu que –selon les statistiques de l'institution internationale– le pourcentage de 5% des colons paraissait susceptible de quitter les campagnes. Cf. Archives de la Banque de France, 13 70 199703, boîte 2, Emprunt de Stabilisation et d'Établissement des Réfugiés de 1928, Dix-neuvième rapport trimestriel de l'Office Autonome pour l'Établissement des Réfugiés, Athènes 22-8-1928, p. 7 & 8.

Tableau 3
Expropriation des domaines et distribution des terres,
jusqu'en 1932 (en stremmes)

Régions	Nombre de domaines expropriés	Superficie totale expropriée par l'Etat	A. Superficie distribuée aux paysans	B. Superficie accordée aux réfugiés	Total de la distribution général (A.+B.)
Thessalie et Artà	535	4 553 499	3 041 334		
Macédoine	430	3 224 213	2 250 568		
Épire	391	2 040 151	1 600 333		
Thrace	10	9 690	5 123		
Reste de la Grèce	260	1 592 989	753 388		
Total	1 626	11 420 542	7 650 746	8 400 000	16 050 746

Source: Babis Alivizatos, *La réforme agraire en Grèce au point de vue économique et social*, Paris, Librairie du Recueil Sirey, 1932, p. 238.

Diagramme 1
Terres distribuées aux paysans et aux réfugiés,
par l'Etat grec et par l'Office Autonome pour l'Etablissement des Réfugiés

Selon Chrissos Evélpidis, les agriculteurs, autochtones ou réfugiés, établis par la réforme agraire correspondent à 40% de la population rurale globale du pays.¹⁰² On peut, ainsi, supposer que la réforme agraire a attribué environ 40% des terres cultivées ou cultivables à 40% de la population rurale; cela a eu pour conséquence bien évidemment le morcellement de la propriété

102. Exposé de Ch. Evélpidis au Congrès National des Coopératives Agricoles [Athènes, 1933], rapporté par Vérgopoulos [*Αγροτικό ζήτημα...*, *op. cit.*, p. 177].

agricole, mais en même temps on peut remarquer la montée – au sein des nouvelles régions – d'une nouvelle propriété, petite et égalitaire. Cette vaste opération a été effectuée, avec le support des institutions internationales telles que la SDN, par l'Etat, qui a ainsi adopté non seulement un rôle interventionniste mais également un rôle de créateur des nouvelles structures économiques.¹⁰³

L'énorme effort de l'Etat grec, pour établir autant les agriculteurs sans terre que les réfugiés, a fixé définitivement la petite exploitation comme le type prédominant de la propriété agricole; l'évolution de la productivité agricole compte parmi les objectifs du partage de la terre¹⁰⁴, car une tentative avait été faite de remplacer la culture extensive par la culture intensive. Celle-ci était surtout basée sur l'augmentation progressive des rendements à l'hectare et sur le détournement vers les produits commercialement rentables. Selon Alivizatos, un des résultats positifs de la réforme était l'abandon dans les provinces récemment annexées au territoire grec d'une économie agricole reposant uniquement sur la monoculture des céréales, et une nouvelle orientation des exploitations récemment créées vers la culture de plantes industrielles, comme celle du tabac. La population établie, en visant à remplacer le manque de terres de leur exploitation par la culture intensive, s'est donc tournée vers la culture des produits d'une grande valeur commerciale tout en conservant la culture des produits d'autoconsommation. De plus, elle permettait l'emploi étendu de la main d'œuvre disponible pendant toute l'année.¹⁰⁵ Ainsi, la culture du tabac a proliféré en Macédoine et en Thrace, tandis qu'elle stagnait dans la reste de la Grèce.

Ces constatations sont aussi confirmées par les statistiques de la SDN, publiées périodiquement dans les rapports de l'Office Autonome pour l'Etablissement des Réfugiés. Selon ses données, vers la fin des années vingt la superficie cultivée s'augmente, cette augmentation favorisant surtout la culture du blé et du tabac (tableau 4).¹⁰⁶ Il est d'ailleurs évident que les chiffres juxtapo-

---

103. Pour une interprétation analogue de la réforme agraire, cf. Gauthier de Villers, *L'Etat démiurge. Le cas algérien*, Paris, L'Harmattan, 1987, *passim*.

104. X. Zolotas, *Αγροτική πολιτική* [Politique agraire], Athènes, Jakas & Délagrammatikas, 1934, p. 97.

105. B. Alivizatos, "Δημοκρατία και γεωργία. Ο απολογισμός μιας δεκαετίας [Démocratie et agriculture. Le bilan d'une décennie], 1924-1934 III", *Ergassia*, 10-6-1934, 232, p. 735.

106. Cf. analytiquement, C. Brégianni, "La dépression internationale de l'entre-deux-guerres et l'économie rurale grecque (1928-1935). Crise agraire et commercialisation de la production", Conférence Internationale d'Histoire Rurale, Berne 19-22 août 2013, Session *Long-term effects*

sés correspondent aux terres cédées à l'Office Autonome.¹⁰⁷ Donc on constate pour ces régions une tension bilatérale: d'une part, la culture du blé qui vise au marché intérieur, et d'autre part la culture du tabac qui favorise la commercialisation de la production. Notamment en Macédoine on constate une augmentation des surfaces exploitées, variant de 15% à 20%.¹⁰⁸ Cette procédure aurait dû se connecter avec la stabilisation du statut de la petite propriété qui devrait produire des articles pour l'autoconsommation mais aussi s'orienter vers les marchés extérieurs pour survivre: ce n'est donc pas par hasard que, en ce qui concerne le tabac, la moitié de sa production totale provient des réfugiés, selon les estimations de la SDN.¹⁰⁹

T a b l e a u 4
Terres cultivées en tabac et blé: 1924-1927 (en stremmes)

Régions	Superficie cultivée en blé 1924- 1925	Superficie cultivée en blé 1926 -1927	Superficie cultivée en tabac 1924-1925	Superficie cultivée en tabac 1926-1927
Macédoine	488 963	508 676	187 303	255 024
Thrace	81 525	99 682	13 938	23 379
Vielle Grèce, Epire et îles	5 412	54 084	9704	14 211

Source: *Dix-neuvième rapport trimestriel de l'Office Autonome pour l'Etablissement des Réfugiés, Athènes 22-8-1928*, p. 7 & 8

---

of agrarian crisis and agrarian depression on commercial networks (1750-2000), organisée par H. Laurent.

107. Les chiffres ont été vérifiés d'après les documents de la SDN et ils correspondent aussi à l'augmentation du volume de la production du blé. Selon les rédacteurs du Dix-neuvième rapport trimestriel de l'Office Autonome pour l'Etablissement des Réfugiés, cette extension des terres cultivées en Grèce aurait dû se justifier par la progression dans l'exploitation des terres cédées aux réfugiés. Cf. *Dix-neuvième rapport trimestriel de l'Office Autonome pour l'Etablissement des Réfugiés, ibid*, p. 8. En ce qui concerne la culture du blé et ses rendements par hectare au niveau national durant l'entre-deux-guerres, cf. C. Brégianni, *Les Banques, l'agriculture et l'Etat. Stratégies de crédit et politique agraire en Grèce, de 1861 à 1940*, Lille, Septentrion, 2002, pp. 172-179.

108. Archives de la Banque de France, 13 70 199703, boîte 2, Emprunt de Stabilisation et d'Etablissement des Réfugiés de 1928, Dix-neuvième rapport trimestriel de l'Office Autonome pour l'Etablissement des Réfugiés, Athènes 22-8-1928, p. 7 & 8.

109. Cf. Archives de la Banque de France, 13 70 199703, boîte 2, Emprunt de Stabilisation et d'Etablissement des Réfugiés de 1928, Dix-septième rapport trimestriel de l'Office Autonome pour l'Etablissement des Réfugiés, Athènes 17-2-1928, p. 10.

A l'inverse de ce point de vue optimiste, des estimations contradictoires attribuent à la réforme agraire certains aspects négatifs de l'économie agricole grecque, comme principalement le morcellement de la terre, qui a eu pour conséquence la diminution des rendements à l'hectare.¹¹⁰ Cependant, comme on l'a déjà insinué, il n'existe probablement pas de corrélation directe entre la grande propriété foncière et l'économie capitaliste. En outre, les grands domaines en Grèce n'étaient exploités que rarement par leurs propriétaires, ceux-ci habitant en leur majorité dans les villes; chaque colon occupait un lopin de terre, qui ne dépassait pas les limites d'une exploitation minuscule, système de culture toujours le plus répandu en Grèce¹¹¹, sans avoir, pourtant, les avantages de la propriété de la terre. Enfin, il faut ajouter l'analyse plus neutre d'Em. Tsoudéros qui, d'une part, admet la mauvaise administration de la grande propriété comme une des causes du sous-développement agricole en Macédoine et en Thrace, et d'autre part remarque que le morcellement de la terre dans le reste de la Grèce y a contribué dans une large mesure.¹¹² Toutefois, on doit mentionner ici que le problème – tant théorique que pratique – de savoir si la réforme agraire, mis à part le fait qu'elle ait été l'instrument primordial de la distribution des terres, a aussi véhiculé l'augmentation de la productivité agricole, reste encore en question.¹¹³ En très grandes lignes, on doit mentionner ici que l'on ne peut pas relier de manière sûre l'amélioration des indices par rapport à la production agricole¹¹⁴ ainsi que l'extension

---

110. An. Varvaresos, *Η ολοκλήρωση της αγροτικής μεταρρυθμίσεως* [L'achèvement de la réforme agraire], Athènes, Ministère de l'Agriculture, Athènes, 1949, p. 52. Également, en ce qui concerne les estimations de la diminution de la production agricole, causée par l'expropriation des grands domaines, cf. N. Anagnostopoulos, *Η αγροτική μεταρρύθμιση* [La réforme agraire], Athènes, 1929.

111. A. D. Sidéris, *Η γεωργική πολιτική της Ελλάδος κατά την λήξασσαν εκατονταετίαν* [La politique agraire de la Grèce pendant un siècle] 1833-1933, Athènes, Papadogiannis, 1934, p. 183.

112. E. Tsoudéros, *Le relèvement économique de la Grèce*, préface de Charles Gide, Paris/Nancy, Berger-Levrault, 1919, p. 119.

113. Cf. Peter Dorner, *Land reforme and economic development*, Middlesex (coll. "modern economics texts"), 1972, pp. 19 & 119. En outre, "le morcellement des grandes propriétés ne saurait améliorer la production agricole: le contraire serait plutôt vrai" [A. Nuschi, "La place de l'agriculture dans la vie économique de l'Algérie", in Ignacy Sachs (éd.), *Agriculture land reforms and economic development*, Warsovie, Polish Scientific Publishers, 1964, p. 112].

114. Cf. Brégianni, *Les Banques, l'agriculture et l'Etat. Stratégies de crédit et politique agraire en Grèce...*, *op.cit.*, pp. 146-170.

des terres cultivées¹¹⁵ durant l'entre-deux-guerres avec les résultats de la réforme agraire; néanmoins cette dernière est *de facto* perçue comme un facteur primordial du changement rural et c'était de cette manière qu'il était conçu par leur initiateurs.

Dans une perspective différente, comme on l'a déjà montré, l'extension des terres cultivées en Macédoine et en Thrace a été connectée avec l'établissement rural des réfugiés, tandis que la réforme a peuplé les régions de la Grèce du Nord (dont la population était auparavant clairsemée), d'une population homogène; le partage des terres aux réfugiés renferme, également, la notion de leur identification au pays d'accueil, et la création d'une identité nationale.¹¹⁶ D'autre part, le lien entre l'agriculteur et la terre qu'il cultive, et le sentiment de propriété qu'il engendre, ont créé une certaine mentalité qui rapproche le monde de la campagne des structures du marché.¹¹⁷ D'ailleurs, l'intégration de l'agriculteur à une économie monétaire est plus facile à travers l'endettement. Les agriculteurs établis étaient endettés premièrement à la Banque Nationale – laquelle a aussi pris en charge les dettes provoquées par l'établissement urbain des réfugiés –, par des prêts, garantis par l'Etat, et qui

---

115. S. D. Petmezas, *Προλεγόμενα στην ιστορία της ελληνικής αγροτικής οικονομίας του μεσοπολέμου* [A propos de l'histoire de l'économie agraire grecque de l'entre-deux-guerres], Athènes, Alexandria, 2012, pp. 183-187.

116. Pour cette perspective d'intégration de la population établie, cf. Kontogiorgi, *Population Exchange in Greek Macedonia...*, *op.cit.*, p. 195-252. Cf. aussi les remarques de E. Karouzu, "Ο εθνικισμός των αγρών: αγρότες, αγροτικά προϊόντα και εθνικισμός στο μεσοπόλεμο [Le nationalisme des domaines: agriculteurs, produits agricoles et nationalisme durant l'entre-deux-guerres]", in *Η ελληνική αγροτική οικονομία κατά τη μεσοπολεμική περίοδο* [L'économie rurale grecque durant l'entre-deux-guerres], Comptes-rendus, éd. D. Panagiotopoulos, D. P. Sotiropoulos, Athènes, Ellinika Grammata, 2007, p. 213. En outre, la dictature de Ioannis Métaxas a accentué la relation de l'agriculture à la terre, les agriculteurs étant perçus comme les alimentateurs de la Nation. Cf. C. Brégianni, "Η πολιτική των ψευδαισθήσεων. Κατασκευές και μύθοι της μεταξικής δικτατορίας [La politique des illusions. Constructions et mythes de la dictature de I. Metaxas]", *Historica*, 30, 1999, p. 171-198.

117. Selon Sidéris, on peut attendre une productivité meilleure de la part des agriculteurs qui sont les propriétaires de leur exploitation. Cf. Sidéris, "Η γεωργική πολιτική της Ελλάδος κατά την λήξασαν εκατονταετία", *op. cit.*, p. 182. Dans le même esprit A. Gramsci écrit: "Le droit à la propriété individuelle de la terre et de ses productions est plus profondément ressenti que ne l'est le droit à la propriété industrielle et bancaire, parce qu'il est plus ancien et plus primordial". [A. Gramsci, *Écrits politiques*, t. I, 1914-1920, présentés par R. Paris, Paris, Gallimard (coll. « Bibliothèque de philosophie »), 1974, p. 166, publication originale *Avanti*, 6-6-1918].

correspondaient à la valeur de la terre distribuée¹¹⁸ et à la valeur des approvisionnements accordés. La fondation de la Banque Agricole de Grèce en 1929 peut être ainsi connectée à la dissolution de l'Office Autonome pour l'Établissement des Réfugiés en 1930 et à la prise en charge par la nouvelle banque des dettes que la colonisation – urbaine et rurale – des réfugiés a provoquées. Ainsi, la dette globale par la colonisation rurale des réfugiés s'éleva en 1930 à environ 18 millions sterling,¹¹⁹ dont la Banque Agricole a pris en charge l'acquittement de 13 millions.¹²⁰

En outre, l'agriculteur a eu dorénavant la possibilité d'accéder plus facilement au marché des prêts, voyant sa solvabilité améliorée grâce à son statut de propriétaire. Du côté de la Banque Agricole, ceci représente aussi une sécurité pour ses placements. Donc, on peut noter qu'à travers les structures du partage de la terre, se manifeste un effort pour la rationalisation et le développement de l'agriculture, effort qui enveloppe aussi la diffusion du crédit agricole et la prolifération du mouvement coopératif.¹²¹

On vient de remarquer que pendant une période de cinquante ans environ (de 1871 à 1923), deux réformes agraires ont été réalisées en Grèce, avec l'appui de l'État. Tout en étant une réponse aux revendications sociales, ces réformes n'étaient pas le résultat d'un conflit violent au sein de la société grecque mais plutôt les fruits d'une demande généralisée par rapport à la distribution de la terre selon une façon plus ou moins égalitaire. En tout cas,

---

118. C'est à mentionner que la valeur moyenne du rachat des terres partagées aux réfugiés a été calculée en 400 drachmes par stremme cultivé, ayant pris en considération les terres communes et les pâturages. Ce calcul a été jugé nécessaire juste avant la dissolution de l'Office Autonome pour l'Établissement des Réfugiés en 1930: a été fait sous la base de la division de la valeur des terres partagées avec le nombre des stremmes distribués aux cultivateurs. Cf. M. Notaras, *Η αγροτική αποκατάσταση των προσφύγων* [L'établissement rural des réfugiés], Athènes, 1934, p. 52-57.

119. Cette somme ne contient pas les dettes par le partage des terres aux agriculteurs autochtones sans terre.

120. Notaras, *ibid.*

121. En outre, la jurisprudence des années vingt imposait la formation des coopératives forcées pour l'exploitation des terres expropriées en propriété collective, Cf. C. Brégianni, "Συνεταιριστικά δίκτυα στη διαχείριση της αγροτικής πίστης (1914-1940). Ουτοπία, ιδεολογική κατασκευή ή 'εργαλείο' αγροτικής πολιτικής;" [Réseaux coopératives à la gestion du crédit agricole. (1914-1940). Utopie, construction idéologique ou instrument de la politique agraire?], in *Η ελληνική αγροτική οικονομία κατά τη μεσοπολεμική περίοδο* [L'économie rurale grecque durant l'entre-deux-guerres], Comptes-rendus, éd. D. Panagiotopoulos, D. P. Sotiropoulos, Athènes, Ellinika Grammata, 2007, p. 96.

durant les années 1920 la question agraire grecque a été globalement régularisée, étant donné pour les îles Ioniennes ait été aussi appliquée une législation qui abolissait définitivement tous les droits seigneuriaux¹²²: dans les îles Ioniennes – sous domination vénitien dans leur majorité jusqu’aux guerres napoléoniennes – le type de propriété agricole était les rapports féodaux occidentaux, lesquels ont été partiellement abolis après l’annexion des îles à la Grèce en 1864.¹²³ Selon les lois de 1924 et 1925, tous les cultivateurs ioniens ont devenus propriétaires.

L’abolition du rôle de l’Etat comme le propriétaire unique des terres nationales à travers la première réforme (1871), ainsi que l’élimination des grands domaines (par la réforme de 1917), ont définitivement consolidé la petite propriété, qui aurait dû trouver sa place dans le cadre de l’économie monétaire, en s’appuyant sur le crédit agricole et sur une politique agraire dorénavant plus interventionniste. En outre, la version occidentale du développement rural reposait sur une classe agricole nombreuse, devenue propriétaire de la terre qu’elle cultivait¹²⁴; c’est précisément l’axe de la politique de l’Etat grec, qui *a priori* vise à la modernisation de l’économie agricole, en la transplantant à la campagne à travers la réforme.

Bien que les réformes grecques, comme d’ailleurs chaque réforme agraire¹²⁵, aient mis en jeu des intérêts économiques considérables, bien qu’elles aient mis en mouvement des forces économiques et politiques, elles n’ont pas transformé les mécanismes de l’économie: le transfert de la terre par les grands propriétaires fonciers aux paysans sans terre et aux réfugiés, signifie que les cultures extensives n’étaient plus compatibles avec l’entourage économique et social¹²⁶, étant donné que la petite propriété agricole est basée sur la culture intensive

---

122. Décret législatif, 11 septembre 1925.

123. Loi SMD/1867. Cf. analytiquement sur le sujet des rapports de propriété dans les îles Ioniennes, C. Brégianni, “Οικονομία και κοινωνία στα Ιόνια [Economie et société]”, in E. Belia, E. Katsiadaki (éds.), *Η Ένωση των Επτανήσων με την Ελλάδα* [L’annexion des îles ioniennes dans la Grèce], Académie d’Athènes, Centre de Recherche sur l’Histoire Moderne et Contemporaine, à paraître, K. Aroni Tsiçhli, “Το αγροτικό ζήτημα Κέρκυρας μετά την Ένωση [La question agraire à Corfu après l’annexion]”, Conférence *Unification des îles Ioniennes à la Grèce, 1864-2004*, dir. H. Belia – H. Gardikas-Katsiadakis, Athènes, Académie d’Athènes, 2006, vol. I, pp. 593-607.

124. Henri Mendras, Yves Tavernier (dir.), *Terre, paysans et politique. Structures agraires, systèmes politiques et politiques agricoles*, Paris, SEDEIS, 1969, p. 39.

125. Cf. les observations de M. Gutelman: *idem*, *Structures et réformes agraires. Instrument pour l’analyse*, Paris, Maspero, 1974, p. 4.

126. Cf. *ibid*, chap. *La réforme agraire, réforme bourgeoise*, pp. 151 et ss.

et la commercialisation de la production. En même temps, comme on l'a déjà mentionné, la famille agricole tend à l'autosuffisance ce qui est évidemment lié à la culture du blé et en général des céréales: dans le cadre de cet équilibre d'économie de la famille agricole, l'arrivée de la crise agraire en Grèce à partir de l'année 1930 et surtout en 1931, a diversifié les cultures vu que d'un part les marchés extérieurs des produits commercialisés ont été rétrécis et d'autre part la politique agraire centrale a été diversifiée avec parmi ses objectifs principaux l'autarcie du pays en produits agricoles. Il est à noter que durant la période de la dictature métaxienne (1936-1940), cet objectif se focalise sur l'autarcie du pays en blé, le produit étant considéré comme nécessaire pour la survie de la Nation.

L'agencement nouveau de l'espace politique dès 1909, plutôt qu'une position défavorable à la classe conservatrice des grands propriétaires fonciers, a envisagé une agriculture productive et harmonisée aux intérêts du marché. Il s'agit d'une politique de modernisation, suivie dans un premier temps par le gouvernement libéral de E. Vénizelos (durant son mandat de 1928 à 1932) qui a perçu la protection de l'agriculture comme un moyen d'établir le consensus social. La dépression internationale a modifié cette politique vers la tendance à l'autarcie du pays et l'intervention énergique de l'Etat sur l'organisation des différents secteurs de l'économie nationale y compris l'agriculture.¹²⁷

4. Vers la synthèse: aspects politiques de l'Etat de l'entre-deux-guerres

On a examiné brièvement le contexte organisationnel des réformes agraires grecques, effectuées à des périodes différentes et alors liées à des conjonctures historiques diverses. Néanmoins, par la périodisation de la première réforme de 1871 il est clair que l'introduction du libéralisme politique en Grèce a poussé vers la consolidation de la petite propriété agricole comme

---

127. Sur ces questions et sur le passage par la protection de l'agriculture grecque vers la fin des années vingt à l'intervention régulière de l'Etat sous l'influence de la crise, cf. C. Brégianni, "Εκσυγχρονιστικά πρότυπα έναντι προστατευτικών μέτρων; Μεσοπολεμικές πρακτικές για την ελληνική αγροτική οικονομίας [Modèles de modernisation versus mesures protectionnistes? Politiques de l'entre-deux-guerres face à l'économie agraire grecque]", *Néohellenica Historica*, 3, 2013, 75-103. En ce qui concerne le nationalisme économique de l'Etat grec et son rôle à l'organisation de l'économie nationale, cf. E. Prontzas, *Οικονομικός εθνικισμός: Δοκίμιο στη νεοελληνική ιστορία* [Nationalisme économique. Essai sur l'histoire moderne grec], Athènes, Ellinika Grammata, 1999.

noyau principal du secteur rural. Durant le XIXe siècle, ce processus a été mis en place notamment dans les régions péloponnésiennes et il a été accompagné par les premiers efforts institutionnels concernant la diffusion du crédit agricole. Pourtant, l'effort de monétarisation du secteur agricole n'a pas pris une forme réelle, vu que la Banque Nationale n'exerçait que le crédit foncier, et en tout cas n'y avait employé que de sommes assez limitées.¹²⁸ La population paysanne a été, donc, constamment soumise au contrôle des réseaux usuriers. En même temps, l'inactivité dans le domaine du crédit agricole a renforcé le monopole de la Banque Nationale au sein du système bancaire grec.

On a déjà remarqué que vers le début du XXe siècle, la structure sociale en Grèce change, avec l'apparition de nouveaux sujets sociaux. Dans ce contexte, les droits de propriété de la terre, cultivée ou cultivable, prennent un nouveau contenu, étant donné que l'annexion de Thessalie – où dominait la grande propriété foncière – a eu comme conséquence l'incorporation dans la population rurale grecque d'une couche de paysans sans terre. En même temps, dès le début du XXe siècle les nouvelles élites bourgeoises ont commencé à jouer un rôle important dans la scène politique grecque. Ces nouveaux acteurs se sont aperçus que le secteur rural pouvait également s'incorporer dans le cadre de l'économie urbaine, dans le but d'instaurer une sorte d'alliance entre la nouvelle bourgeoisie et la population de la campagne. Le changement de la structure sociale s'est manifesté en 1909 lors du mouvement civil de Goudi. Il s'agit d'un mouvement de protestation sans violence, où l'armée a joué un rôle prépondérant. Selon certains historiens de l'entre-deux-guerres, après le mouvement de Goudi la classe bourgeoise – qui prédominait déjà dans l'économie nationale – a également obtenu le pouvoir politique. D'origine bourgeoise, ce mouvement a été soutenu par les unions et les associations rurales ainsi que par les couches ouvrières. Parmi les résultats de ce mouvement, on doit considérer l'émergence d'une vague de protestation rurale et ouvrière ainsi que la cristallisation des questions et des revendications sociales.¹²⁹ Rappelons ici la révolte de Kileler en

---

128. Cf. analytiquement sur ce sujet, C. Brégianni, *Les Banques, l'agriculture et l'Etat. Stratégies de crédit et politique agraire en Grèce, de 1861 à 1940*, Lille, Septentrion, 2002, pp. 70-77.

129. Cf. A. Antoniou, C. Brégianni, "Πτυχές ιδεολογικών και κοινωνικών συγκρούσεων Θεσσαλία, από την αυγή του 20ού αιώνα έως το τέλος της Α' Ελληνικής Δημοκρατίας" [Aspects des conflits idéologiques et sociaux en Thessalie, de l'aube du XXe siècle à la Première République Grecque], in *Θεσσαλία* [Thessalie], vol. I, Volos, 2006, pp. 291-310.

Thessalie, demandant la distribution des grandes propriétés foncières thessaliennes aux paysans autochtones sans terre.

Du côté technocratique, au début du XXe siècle il était clair qu'une alliance entre la bourgeoisie et la population rurale ne pouvait être établie sans la monétarisation du secteur rural et la formation d'un mouvement des coopératives agricoles viables. Pourtant, les efforts du social-démocrate Alexandre Papanastasiou allant dans ce sens sont restés inachevés.¹³⁰ Le libéral Eleftherios Venizélos, exerçant les fonctions de premier ministre périodiquement durant la décennie des années 1920 (et jusqu'en 1932) a créé des mécanismes d'incorporation de l'agriculture à l'économie nationale, tels que les coopératives agricoles et la diffusion du crédit agricole, un schéma pourtant très centralisé. Selon le discours politique de Venizélos, la condition incontournable pour le maintien de la paix sociale en Grèce était l'appui offert à la classe agricole par le pouvoir politique central.

Ainsi, dans le secteur agricole étaient créés des réseaux techniques qui avaient en même temps une apparence sociale.¹³¹ Parmi eux on peut compter les réseaux bancaires – et surtout celui de la Banque Agricole – et les réseaux de coopératives agricoles¹³²: cette organisation institutionnelle a eu aussi une apparence technocratique à la quelle on peut intégrer l'éducation supérieure des agronomes et leur activité comme initiateurs des innovations techniques à la campagne de l'entre-deux-guerres.¹³³ La protection de l'agriculture a aussi encouragé l'articulation parmi les organismes étatiques visant

---

130. Cf. sur l'échec de Papanastasiou à créer une banque agraire en 1927, K. Kostis, *Αγροτική οικονομία και Γεωργική Τράπεζα. Όψεις της ελληνικής οικονομίας στο Μεσοπόλεμο, 1919-1928* [Economie rurale et Banque Agraire. Aspects de l'économie grecque durant l'entre-deux-guerres], Athènes, MIET, 1987, pp. 266-275.

131. C. Brégianni, "Une perception économique des réseaux techniques: Organisation de l'espace rural et réseaux bancaires durant les années trente", communication au XVth World Economic History Congress, 2009, 3 to 7 August, Université d'Utrecht.

132. Sur les sujet de réseaux coopératives grecs, cf. C. Brégianni, "Banking system and Agricultural cooperatives in Greece (1914-1936): institutional renovation or economic decline?", in H. Gardikas-Katsiadakis, C. Brégianni (eds), *Agricultural cooperatives in South and Central Europe, 19th-20th century: a comparative approach*, introduction par C. Brégianni, Athens, Academy of Athens, 2013, p. 49-74.

133. Cf. D. Panagiotopoulos, *Γεωργική εκπαίδευση και ανάπτυξη. Η Ανώτατη Γεωπονική Σχολή Αθηνών στην ελληνική κοινωνία, 1920-1960* [Education professionnelle agraire. L'École Agronomique Supérieure d'Athènes et son rôle dans la société grecque], Athènes, Ellinika Grammata, 2004, *passim*.

à implanter à l'intérieur du monde rural les modernes méthodes de culture. Cette protection globale du secteur agricole grec peut être observée et analysée à l'intérieur des politiques de l'Etat réformateur de l'entre-deux-guerres, une politique qui se diversifierait plus tard, sous l'influence de la dépression internationale, vers une intervention étatique beaucoup plus solide.¹³⁴ Ces politiques légèrement protectionnistes visaient à aider la stabilisation du régime social et à renforcer la République Grecque. La mise en valeur du secteur rural a aussi été intégrée dans la réalisation de la réforme agraire durant les années 1920: non seulement parce que les couches agraires auraient dû consolider définitivement le caractère de la petite propriété – cette dernière étant orientée vers les cultures commercialisées et politiquement liée au Parti Libéral –, mais aussi parce que la nouvelle conjoncture historique a ouvert la voie à des nouvelles revendications sociales. L'incorporation de la Macédoine d'Egée et de la Thrace de l'Ouest en Grèce durant les guerres balkaniques avait eu comme conséquence l'aggravation de la question agraire puisque là aussi (surtout en Macédoine) dominait la grande propriété foncière. En outre, le problème de l'intégration des réfugiés grecs avait rendu nécessaire la mise en place des mécanismes de la réforme agraire. On remarque alors qu'un processus politique a ainsi été accéléré, grâce à la conjoncture de l'entre-deux-guerres. La République a simultanément créé les mécanismes de monétarisation de la petite propriété agricole, issue de la réforme agraire, un effort résultant surtout à la création de la Banque Agricole à caractère étatique en 1929. Cette structure bancaire a été directement liée au coopératisme agricole; c'est elle qui a été chargée par sa loi fondatrice du contrôle des coopératives rurales. Le changement alors du secteur rural a été mis en place à travers l'intervention étatique. D'autre part, cette politique d'intégration a tenté d'affaiblir l'influence du parti communiste grec dans la campagne, influence probablement accrue sous l'impact de la crise économique internationale. Il faut ajouter ici – à titre indicatif – que la gauche non communiste a expérimenté aussi le rapprochement idéologique avec les agriculteurs: le parti ouvrier et

---

134. Plus précisément, cf. pour la gradation progressive de l'organisation centrale du crédit agricole, Bregianni, *Les Banques, l'agriculture et l'Etat...*, op. cit. & C. Brégianni, V. Patronis, "De l'absence institutionnelle à l'intervention Etatique: les métamorphoses du crédit agricole de la fin du XIX siècle à 1940", *Compte rendus de la Conférence à la mémoire de Stathis Damianakos Société rurale et économie*, ed. Th. Kassimis, Athènes, Université Agronomique d'Athènes/Ecole Française d'Athènes, 2005 [ed. en CD Rom]. En grec.

rural présidé par Aléxandros Papanastasiou et le parti rural¹³⁵ ont représenté deux exemples éloquentes.

La dictature royaliste, imposée en août 1936 par Ioannis Métaxas, a consolidé le schéma centralisé de gestion, pour ce qui concerne l'agriculture, toutefois revêtu d'une solide apparence populiste philoagrange. Vers la fin de la décennie 1930 ce schéma a fait faillite, à cause – parmi d'autres paramètres – du surendettement global du secteur agricole, y compris celui des coopératives agricoles.¹³⁶ Malgré le fait que la dépendance de l'économie agricole grecque du secteur bancaire est évidente, on ne peut pas expliquer l'échec de la politique rurale de l'entre-deux-guerres seulement de ce point de vue. Sans doute les mécanismes bancaires ne sont pas autonomes par rapport au marché. D'une part, la crise économique internationale a renforcé le contrôle central exercé sur l'espace rural¹³⁷, en intensifiant par conséquent les inégalités économiques et sociales dans les campagnes. D'autre part, l'antagonisme entre les partis républicains, par rapport à leur influence sur l'espace rural, n'a pas permis l'auto-gestion politique de la population agricole.¹³⁸ Néanmoins, sous ce prisme-là, on doit aussi souligner le fait qu'en Grèce le mouvement ouvrier de l'entre-deux-guerres est directement lié à l'espace et à l'économie agricoles, dont il est par ailleurs issu et où il est né.

Prenant en considération les paramètres mentionnés, on remarquera que la politique réformatrice de l'Etat grec de l'entre-deux-guerres – avec une action s'appuyant sur la relation multilatérale existante entre la réforme agraire, la diffusion du crédit agricole et le développement du coopératisme agricole – a échoué dans son objectif de créer un marché national équilibré et de conduire à l'incorporation sociale de l'agriculture. Une preuve visible de cet échec est le déclenchement de la guerre civile grecque, quelque temps après la défaite des Nazis. La guerre civile s'est répandue dans les campagnes

---

135. Pour l'histoire du Parti Rural, cf. D. Panagiotopoulos, *Αγροτικό Κόμμα Ελλάδος. Όψεις του αγροτικού κινήματος στην Ελλάδα* [Parti Rural Grec. Aspects du mouvement rural en Grèce], Athènes, Pléthron, 2010, passim.

136. Sur cette question, de première importance pour la survivance de la population rurale, cf. Bregianni, *Les Banques, l'agriculture et l'Etat...*, *op. cit.*, pp. 297- 313.

137. Pour l'aspect économique de la politique agricole de la période, cf. Petmezaz, *Προλεγόμενα στην ιστορία της ελληνικής αγροτικής οικονομίας του μεσοπολέμου...*, *op. cit.*, pp. 243-255. Les interventions étatiques en vue du changement rural et de l'innovation technologique dans le monde rural ont conduit à sa stagnation. *Ibid.*, p. 256-260.

138. Bregianni, *Les Banques, l'agriculture et l'Etat...*, *op. cit.*

grecques, presque l'ensemble de la population rurale y était engagé, d'un côté ou de l'autre¹³⁹, sans pour autant que ceci signifie qu'il s'agissait d'une guerre agraire.

Pourtant, la politique agraire réformatrice de l'entre-deux-guerres a créé, sous l'égide étatique, des institutions importantes visant à la protection de l'économie rurale. Il s'agit d'infrastructures qui ont été défaits à partir des années 1990, ce qui s'est manifestement répercuté par l'abandon de l'économie rurale. Bien que les réformes antérieures aient relié droit de propriété et droit d'exploitation de la terre, ces dernières années on assiste, dans le cadre de la nouvelle PAC, à une récente rupture, en Grèce, entre les deux entités.

Durant déjà les années 1950, les acteurs politiques majeurs – malgré les désaccords de certains sociaux-démocrates de l'époque, tels que Kyriakos Varvaresos¹⁴⁰ – ont opté pour une économie de la revente, ayant gonflé le domaine des services. D'autre part, la destruction du secteur rural et l'exode rural vers l'Europe de l'Ouest durant les années 1960 et 1970, ont été des pièces maîtresses pour la mise en place du modèle de développement économique adopté, c'est-à-dire de l'expansion du secteur tertiaire de la production.

En tout cas, on a constaté que les acteurs tant économiques et sociaux interviennent au niveau local pour définir le caractère de la réforme agraire et les moyens à l'appliquer: ceci nous aide à conceptualiser une approche qui veut nier la dichotomie entre l'économie et la société dans le rapport à l'étude du monde rural.

---

139. Cf. l'exemple local de la guerre civile à Mani, I. Karakatsianis, *Ο πόλεμος στη Μάνη. Κατοχή, Αντίσταση, Εμφύλιος* [La guerre à Mani. Occupation, Résistance, Guerre Civile], Mani, 2014, 2 vols.

140. Cf. K. Varvaresos, *Έκθεσις επί του οικονομικού προβλήματος της Ελλάδος*, 1945 [Rapport sur la question économique de la Grèce], éd. Ath. Lykogiannis, Athènes, Savalas, 2002.

Π ε ρ ί λ η ψ η

ΑΓΡΟΤΙΚΕΣ ΜΕΤΑΡΡΥΘΜΙΣΕΙΣ ΚΑΙ ΜΕΤΑΒΟΛΕΣ ΤΗΣ ΑΓΡΟΤΙΚΗΣ ΟΙΚΟΝΟΜΙΑΣ ΣΤΗΝ ΕΛΛΑΔΑ (ΑΠΟ ΤΑ ΤΕΛΗ ΤΟΥ 19ΟΥ ΑΙΩΝΑ ΩΣ ΤΟ ΜΕΣΟΠΟΛΕΜΟ)

Το άρθρο εξετάζει τις οικονομικές και κοινωνικές συνέχειες ή/και ασυνέχειες του ελληνικού αγροτικού χώρου, με βασικό εργαλείο τις σύνθετες παραμέτρους του αγροτικού ζητήματος και τις επιχειρούμενες κεντρικά αγροτικές μεταρρυθμίσεις. Το οικονομικό πλαίσιο αποδίδεται (εως το 1929) με τα ποσοτικά στοιχεία των γενικών και ειδικών αγροτικών απογραφών. Σημαντική συνιστώσα της ελληνικής αγροτικής οικονομίας, από τις απαρχές του Κράτους, στάθηκε η δημιουργία των εθνικών γαιών. Αν και τα ποσοτικά στοιχεία που διαθέτουμε για την ακριβή κατανομή των καλλιεργειών είναι ελλιπή, το άρθρο καταγράφει τις πολιτικές διανομής των εθνικών γαιών (εως το 1871) δίνοντας έμφαση στην πολιτική προαίρεση του Καποδίστρια για τη διανομή των γαιών αυτών. Σύμφωνα με την ανάλυση που ακολουθείται εδώ, η οριστική διανομή –που θεσμοθετήθηκε το 1871 αλλά αποτέλεσε μια αργή διαδικασία, όχι μόνο λόγω των διοικητικών αδρανειών, αλλά και λόγω του ελλιπούς εκχρηματισμού της υπαίθρου, όπως και των παγωμένων νοοτροπιών– είναι απότοκο του οικονομικού φιλελευθερισμού που διέπει το Ελληνικό Κράτος κατά το 19ο αιώνα, ενώ απηχεί τις φιλελεύθερες αρχές του νομοθέτη, του τότε Πρωθυπουργού Αλ. Κουμουνδούρου.

Η προσάρτηση της Θεσσαλίας και της επαρχίας Άρτας το 1881 οδήγησε αντίθετα στη δημιουργία μεγάλης ιδιοκτησίας, με χαρακτηριστικό τη μονοκαλλιέργεια των σιτηρών. Αν και η αναγκαστική διανομή των μεγάλων ιδιοκτησιών θεσμοθετείται από την κυβέρνηση της Θεσσαλονίκης το 1917, η εγκατάσταση μεγάλου ποσοστού των μικρασιατών προσφύγων στο ύπαιθρο κατέστησε αναγκαία την εφαρμογή των σχετικών Διαταγμάτων από το 1924 και μετά. Γενικά, στα μέσα της δεκαετίας του 1920, το Ελληνικό Κράτος διευθετεί συνολικά το ζήτημα των ιδιοκτησιακών δικαιωμάτων της γης.

Το άρθρο εξετάζει τις οικονομικές πτυχές της αγροτικής μεταρρύθμισης, ενώ αναφέρεται στη δημιουργία κοινωνικών και οικονομικών δικτύων που αναπτύσσονται στο ύπαιθρο προκειμένου για την εφαρμογή της κεντρικής αγροτικής πολιτικής. Είναι σαφές ότι αγροτική μεταρρύθμιση, αγροτική πίστη και εκσυγχρονισμός της υλικοτεχνικής υποδομής της υπαίθρου (αλλά κυρίως των περιοχών όπου πραγματοποιήθηκε η εγκατάσταση των προσφύγων) αποτελούν εκφάνσεις της ίδιας κεντρικής πολιτικής.

Η αγροτική κρίση, που εκδηλώθηκε σε όλη την Ευρώπη με μεγάλη μείωση της τιμής των αγροτικών προϊόντων, διαφοροποίησε τους άξονες της ελληνικής αγροτικής πολιτικής, καθώς ο οικονομικός εθνικισμός αποτέλεσε από τα μέσα της δεκαετίας του 1930 το δόγμα οικονομικής πολιτικής όχι βέβαια μόνο στην Ελλάδα, αλλά στα περισσότερα ευρωπαϊκά κράτη. Εν γένει η κρίση αποτέλεσε έναν από τους τον καταλύτες για τις παραλλαγές του αγροτικού εκσυγχρονισμού κατά τη δεκαετία του 1930, ωστόσο η υπερχρέωση του αγροτικού χώρου, η συνέχιση των πρακτικών της ανεπίσημης αγροτικής πίστης και η ελλιπής εμπορευματοποίηση της παραγωγής εδράζονται μάλλον στον έλεγχο και την εξάρτηση του αγροτικού από τον αστικό χώρο.

Δημήτρης Παναγιωτόπουλος*

ΤΟ «ΠΡΩΤΕΙΟ» ΤΗΣ ΓΕΩΡΓΙΑΣ
ΚΑΙ Η ΜΕΤΑΠΟΛΕΜΙΚΗ «ΣΤΙΓΜΗ» ΤΗΣ ΕΚΒΙΟΜΗΧΑΝΙΣΗΣ
ΜΕΣΑ ΑΠΟ ΤΟΝ ΛΟΓΟ ΤΩΝ ΕΙΔΙΚΩΝ ΔΙΑΝΟΟΥΜΕΝΩΝ**

«Σπανίως συναντά κανείς συγγραφέα που να μην πλέκη το εγκώμιον της γεωργίας. Αλλά και σπανίως συναντά κανείς επιχειρηματίαν που να μην προτιμά την βιομηχανίαν από τη γεωργίαν»¹

Η παραπάνω αποστροφή από ένα εμβληματικό βιβλίο αγροτικής οικονομίας του Χρυσού Ευελπίδη αποτελεί μια εύστοχη παρατήρηση για την (πραγματική ή υποτιθέμενη) αμφισημία που χαρακτηρίζει, κυρίως μεταπολεμικά, τη στάση κρίσιμων στρωμάτων της ελληνικής κοινωνίας, όπως ήταν η πνευματική και επιχειρηματική ελίτ, έναντι της γεωργίας. Ταυτόχρονα ο συγγραφέας, ως βαθύς γνώστης της ελληνικής πραγματικότητας, συνοψίζει τις επιλογές και τις προτεραιότητες που τέθηκαν αναφορικά με το μεταπολεμικό οικονομικό μοντέλο ανάπτυξης της χώρας. Την αίγλη, δηλαδή, με την οποία είχε περιβληθεί η επιχειρηματική δραστηριότητα και την προτεραιότητα που δόθηκε στη διαδικασία εκβιομηχάνισης έναντι της γεωργίας και της διατήρησης του αγροτικού χαρακτήρα της οικονομίας που χαρακτήριζε

---

* Ιστορικός/Γεωπονικό Πανεπιστήμιο Αθηνών. Κέντρο Τεκμηρίωσης της Ιστορίας της Ελληνικής Γεωργίας.

** Το παρόν κείμενο αποτελεί μέρος μιας ευρύτερης έρευνας η οποία βρίσκεται σε εξέλιξη. Οποιαδήποτε αναδημοσίευση ή χρήση του για διδακτικούς ή άλλους σκοπούς πρέπει να έχει την έγκριση του συγγραφέα.

1. Χρυσός Ευελπίδης, *Η γεωργία από οικονομικήν και κοινωνικήν άποψιν. Εισαγωγή*, Παπαζήσης 1956, σ. 49.

τον Μεσοπόλεμο. Το σχόλιο αποκτά μια επιπλέον αξία όταν προέρχεται από τον συγκεκριμένο συγγραφέα, διακεκριμένο γεωργοοικονομολόγο αλλά και μάχιμο «ειδικό διανοούμενο»,² αφού καταδεικνύει την πραγματική διάσταση του μεταπολεμικού διακυβεύματος γύρω από τον χαρακτήρα της ελληνικής οικονομίας, όπως έχει αποτυπωθεί σε αρκετά ακόμη κείμενα θεωρητικών και οικονομολόγων της εποχής. Για να το διατυπώσουμε καθαρά από την αρχή: η δυναμική της εκβιομηχάνισης, αλλά και της εκμηχάνισης του αγροτικού τομέα, είχαν συνεπάρει κατά την μεταπολεμική περίοδο το σύνολο του πολιτικού, επιστημονικού και επιχειρηματικού κόσμου.

Στο παρόν κείμενο θα προσπαθήσουμε να ανιχνεύσουμε πως εξελίσσεται αυτό το ενδιαφέρον discourse από τον Μεσοπόλεμο ως τις πρώτες μεταπολεμικές δεκαετίες, έχοντας ως οδηγό και γνώμονα τις απόψεις των ειδικών διανοούμενων και άλλων θεωρητικών του αγροτικού κυρίως χώρου, όπως αυτές εκφράζονται μέσα από άρθρα και βιβλία της εποχής αλλά και σύγχρονα, κάνοντας ειδικές αναφορές στο προσωπικό «όχημα» του Χρυσού Ευελπίδη, το περιοδικό *Αγροτική Οικονομία*.³

Να αναφέρουμε προκαταβολικά ότι από τα μέσα του 19ου αιώνα μέχρι και τη δεκαετία του 20ού που ακολουθεί τον πρώτο παγκόσμιο πόλεμο σε όλες σχεδόν τις χώρες του αναπτυσσόμενου και αναπτυγμένου κόσμου αναλαμβάνονται πρωτοβουλίες και εκπονούνται αλληπάλληλες μεταρρυθμίσεις που απέβλεπαν στην ανακούφιση των φτωχών γεωργών και την καλύτερευση των όρων ζωής στην ύπαιθρο. Επιπλέον, από τη δεκαετία του 1930 η αγροτική πολιτική των περισσότερων δυτικών χωρών εισέρχεται σε μια φάση έντονου παρεμβατισμού και ρυθμίσεων, οι οποίες σχεδόν παντού θα συνδυαστούν με την προετοιμασία του πολέμου και θα επηρεάσουν την έκβασή του. Εντούτοις, μετά τον δεύτερο παγκόσμιο πόλεμο το «πρωτείο» της γεωργίας φαίνεται να απειλείται από την γρήγορη και σε πολλές χώρες βίαιη εκβιομηχάνιση, η οποία δεν είχε παντού τα ίδια χαρακτηριστικά, ούτε συντελέστηκε με τον ίδιο ρυθμό. Την μεταπολεμική περίοδο, ιδίως μετά το 1950, οι προηγμένες χώρες υιοθε-

---

2. Για τον ρόλο και την επίδραση των ειδικών διανοούμενων στην Ελλάδα την περίοδο που εξετάζουμε και στο άρθρο αυτό, βλ. Δ. Π. Σωτηρόπουλος, Δ. Παναγιωτόπουλος, «“Ειδικοί” διανοούμενοι και θύλακες χειραφέτησης στο Μεσοπόλεμο», *Μνήμων*, 29 (2008), σ. 120-150.

3. Να σημειωθεί ότι το περιοδικό *Αγροτική Οικονομία*, το οποίο εξέδιδε ο Χ. Ευελπίδης από το 1935 έως το 1967, αποτελεί μια πλούσια και κάπως παραμελημένη πηγή άντλησης πληροφοριών για την αγροτική οικονομία και το ενδιαφέρον debate που διεξάγεται την περίοδο αυτή γύρω από τον εκσυγχρονισμό της αγροτικής παραγωγής και ευρύτερα την μεταπολεμική ανασυγκρότηση – ανοικοδόμηση.

τούν πολιτικές που ευνοούν τη γεωργία, ενώ στις λιγότερο αναπτυγμένες και αναπτυσσόμενες η γεωργία θυσιάζεται προς όφελος της γρήγορης βιομηχανικής ανάπτυξης.⁴ Η ελληνική περίπτωση φαίνεται να ακολουθεί την δεύτερη τάση, χωρίς εντούτοις να παραμελεί ή να θυσιάζει εξ ολοκλήρου τη γεωργία. Κάνοντας έναν εκ των προτέρων απολογισμό, θα λέγαμε ότι, παράλληλα με την ανάπτυξη της βιομηχανίας, η ελληνική γεωργία ολοκληρώνεται και, για πολλούς, απογειώνεται την μεταπολεμική περίοδο.⁵ Υπό αυτή την έννοια, θα συμφωνούσαμε σε γενικές γραμμές με τη διαπίστωση του G. Federico, που κάνει λόγο για ένα «τεράστιο success story» της γεωργίας, το οποίο, όπως αναφέρει, είναι «κάπως παραμελημένο, καθώς στερείται της γοητείας που διαθέτουν άλλοι τομείς (της οικονομίας)».⁶ Η φράση αυτή έρχεται να επιβεβαιώσει, από μια άλλη οπτική γωνία, την απόφαση του Χρ. Ευελπίδη για τη μεταπολεμική συγκατάβαση των διανοούμενων προς τη γεωργία και την ακαταμάχητη έλξη που ασκούσε η βιομηχανία στην επιχειρηματική τάξη.

Το «πρωτείο» της γεωργίας και η καχεκτική εκβιομηχάνιση στον Μεσοπόλεμο

Ας πάρουμε τα πράγματα από την αρχή, εστιάζοντας στην ελληνική πραγματικότητα. Μια εξαντλητική γενεαλογία του λόγου των ειδικών περί γεωργίας και εκβιομηχάνισης θα μας οδηγούσε αναγκαστικά αρκετά πίσω, στον 19ο αιώνα στις θέσεις και εισηγήσεις, μεταξύ άλλων, της επί της *Εμψυχώσεως της Εθνικής Βιομηχανίας Επιτροπής (ΕΕΒΕ)*, η οποία ιδρύθηκε το 1837 με πρωτοβουλία του γεωπόνου και πρώτου Διευθυντή του πρότυπου αγροκηπίου της Τίρυνθας, Γρηγορίου Παλαιολόγου. Στις αντιλήψεις της Επιτροπής συμφύρονταν, σύμφωνα με τη λογική της εποχής, από κοινού η βιομηχανία, η γεωργία και το εμπόριο. Μεσολάβησαν αρκετές ακόμη απόπειρες

---

4. Χαρακτηριστική από την άποψη αυτή είναι η μελέτη του τμήματος Οικονομικών και Κοινωνικών Υποθέσεων των Ηνωμένων Εθνών, η οποία δεν έκρυβε ότι αποσκοπούσε στο να βοηθήσει τις αναπτυσσόμενες χώρες «να ετοιμάσουν πρακτικά προγράμματα γρήγορης εκβιομηχάνισης (practical programmes of rapid industrialization)», βλ. United Nations, Department of Economic and Social Affairs, *Processes and problems of industrialization in under-developed countries*, New York, 1955, σ. ΙΙΙ.

5. Σωκράτης Πετμεζάς, *Προλεγόμενα στην ιστορία της ελληνικής αγροτικής οικονομίας του Μεσοπολέμου*, Αθήνα, Αλεξάνδρεια, 2012.

6. Giovanni Federico, *Feeding the world. An Economic History of Agriculture, 1800-2000*, Princeton and Oxford, Princeton University Press, 2005, σ. 222.

δημιουργίας εταιριών για την προαγωγή της γεωργίας και της βιομηχανίας με μικρή εντούτοις επίδραση στην ελληνική γεωργική πραγματικότητα τον 19ο αιώνα.⁷ Σε όλη αυτή την περίοδο, μέχρι και τις αρχές του 20ού αιώνα, η οικονομική ανάπτυξη βρισκόταν σε άμεση συνάρτηση με την αξιοποίηση των συγκριτικών πλεονεκτημάτων της χώρας στον τομέα της γεωργίας και του εμπορίου (και δευτερευόντως της βιομηχανίας), κυρίως μέσω της διακίνησης και μεταποίησης των αγροτικών προϊόντων και των πρώτων υλών.⁸

Μια περισσότερο ρεαλιστική προσέγγιση του ζητήματος διαφαίνεται τον μεσοπόλεμο, ενώ η πλέον γνωστή και έγκυρη αναμόχλευση της συζήτησης ανάγεται στο 1926, χρονιά συμβολική από πολλές απόψεις, όταν ο Ξενοφών Ζολώτας, αναγνωρισμένος ήδη επιστήμονας και οικονομολόγος και ένθερμος υποστηρικτής της διαδικασίας εκβιομηχάνισης της χώρας, κυκλοφορεί το μάλλον αισιόδοξο για τα δεδομένα της εποχής βιβλίο του *Η Ελλάς εις το στάδιον της εκβιομηχανίσεως*.⁹ Ήδη από τον πρόλογο του συγγράμματός του

---

7. Θα άξιζε να ξαναδούμε αναλυτικά πλέον τις θέσεις και τις επιδιώξεις και τα απτά επιτεύγματα της Επιτροπής καθώς και άλλων ανάλογων πρωτοβουλιών στον 19ο αιώνα και στις αρχές του 20ού, οι οποίες θα ήταν πολλαπλώς νομιζω χρήσιμες και διαφωτιστικές, ιδίως από την άποψη της ανάπτυξης της γεωργίας σε σχέση με τη βιομηχανία και τανάπαλιν. Προς το παρόν, η πιο αναλυτική παρουσίαση των προσπαθειών αυτών παραμένει το έργο του Λ. Καλλιβρετάκη, *Η δυναμική του αγροτικού εκσυγχρονισμού στην Ελλάδα του 19ου αιώνα*, Αθήνα, έκδοση του Μορφωτικού Ινστιτούτου της Αγροτικής Τράπεζας, 1990, σ. 56-73, 101-106. Φυσικά, για μια συνολική θεώρηση της εξέλιξης της ελληνικής βιομηχανίας σε εθνικό και διεθνές επίπεδο τον 19ο και 20ό αιώνα ενταγμένης στα οικονομικά και ιδεολογικοπολιτικά συμφραζόμενα, κορυφαίο παραμένει το έργο του Χρ. Χατζηιωσήφ, *Η γηραιά σελήνη. Η βιομηχανία στην ελληνική οικονομία 1830-1940*, Αθήνα, Θεμέλιο 1993, ιδίως σ. 321 κ.ε., του Β. Παναγιωτόπουλου (επιμ), *Εκσυγχρονισμός και βιομηχανική επανάσταση στα Βαλκάνια το 19ο αι.*, Αθήνα, Θεμέλιο, 1980, καθώς και της Χριστίνας Αγριαντώνη, *Οι απαρχές της εκβιομηχάνισης στην Ελλάδα τον 19ο αιώνα*, Αθήνα, Κατάρτι, 2010. Για μια ειδικότερη αναφορά στον κομβικό τομέα των μηχανοκατασκευών στην Ελλάδα στον μεσοπόλεμο και στην πρώτη μεταπολεμική δεκαετία που συνδέεται άμεσα και με τον αγροτικό εκσυγχρονισμό, βλ. Μαρία Μαυροειδή, *Η ελληνική μηχανουργία την περίοδο 1920-1950 και η τεκμηρίωση ιστορικού μηχανολογικού εξοπλισμού*, αδημοσίευτη διδακτορική διατριβή, Πανεπιστήμιο Αιγαίου - Σχολή Κοινωνικών Επιστημών - Τμήμα Πολιτισμικής Τεχνολογίας και Επικοινωνίας, Μυτιλήνη 2010.

8. Στη διαπίστωση αυτή συνηγορεί το γεγονός ότι ακόμη και όταν ιδρύθηκε το 1910 ανάλογο Υπουργείο, αυτό ονομάστηκε Υπουργείο Γεωργίας, Εμπορίου και Βιομηχανίας και η έμφαση δόθηκε στο εμπόριο και ιδίως τη γεωργία, βλ. Δ. Παναγιωτόπουλος, *Γεωργική Εκπαίδευση και Ανάπτυξη. Η Ανωτάτη Γεωπονική Σχολή Αθηνών στην ελληνική κοινωνία 1920-1960*, Αθήνα, Ελληνικά Γράμματα, σ. 31-40.

9. Ξ. Ζολώτας, *Η Ελλάς εις το στάδιον της εκβιομηχανίσεως*, Αθήνα, Εκδοτικός οίκος Ελευθερουδάκη, 1926. Να σημειωθεί ότι είχε προηγηθεί η γερμανική έκδοση του βιβλίου το

διαφαίνεται η βασική του θέση ότι εξετάζοντας «γενικώς το οικονομικόν πρόβλημα εν τη σφαίρα της βιομηχανικής αναπτύξεως της χώρας [...] ανευρίσκω ως κυρίαν αφορμήν της μέχρι τούδε καθυστερήσεως την σημαντικήν στενότητα του κεφαλαίου, επ' αυτού δε ακριβώς στηρίζομεν το όλον έργον». Η στενότητα των κεφαλαίων αποτελούσε συχνή επωδό της συζήτησης για τα αίτια της βιομηχανικής και οικονομικής ταυτόχρονα υστέρησης του κράτους τόσο προπολεμικά όσο και μεταπολεμικά.¹⁰ Ο ίδιος θεωρεί την αύξουσα τάση εκβιομηχάνισης αγροτικών κυρίως χωρών ως μια από τις βασικές αλλαγές που επέφερε ο πρώτος παγκόσμιος πόλεμος στην διεθνή οικονομική ζωή. Η συγκρατημένη, είναι η αλήθεια, αισιοδοξία του απέρρευε από την αρκετά διαδεδομένη αντίληψη της εποχής ότι η Ελλάδα μετά το σοκ της έλευσης και αποκατάστασης των προσφύγων, θα μπορούσε να αξιοποιήσει το πλεονάζον εργατικό δυναμικό για την ανάπτυξη της βιομηχανίας. Το γεγονός αυτό θα βοηθούσε, ενδεχομένως, στην επίτευξη μιας περισσότερο ισόρροπης οικονομικής ανάπτυξης, η οποία θα στηριζόταν στις δυνάμεις της και θα έδινε εξίσου έμφαση (αν όχι προτεραιότητα) στην εκβιομηχάνιση και την ανάπτυξη της γεωργίας. Τις απόψεις αυτές φαίνεται ότι συμμερίζονταν την ίδια περίοδο και πολλοί άλλοι, μεταξύ αυτών και ο Ελευθέριος Βενιζέλος.

Στην πορεία, όμως, η ελληνική οικονομία στηρίχτηκε στην ανάπτυξη της γεωργίας και την αύξηση της αγροτικής παραγωγής, για πολλούς λόγους που έχουν αναπτυχθεί από πολλούς και είναι νομίζω πλέον αρκετά γνωστοί.¹¹ Αποτέλεσε μάλιστα κοινή πεποίθηση ότι τα «πληθυσμιακά περισσεύματα» ήταν προτιμότερο να επιστρέψουν «πίσω στους αγρούς», και σε αυτό συμφωνούσε πλέον το σύνολο των διανοούμενων και των στελεχών του κρατικού μηχανισμού, ακόμη και ο ίδιος ο Ξ. Ζολώτας.¹² Με λίγα λόγια, ο αστικός εκσυγχρονισμός που ευαγγελιζόταν ο Ελευθέριος Βενιζέλος, κατέληξε σε έναν αγροτικό παρεμβατισμό που αποσκοπούσε στον μετασχηματι-

---

ίδιο έτος (*Griechenland auf dem Wege zur Industrialisierung*, Verlag Teubner Leipzig).

10. Κώστας Κωστής, «Τα κακομαθημένα παιδιά της ιστορίας», *Η διαμόρφωση του νεοελληνικού κράτους 18ος - 21ος αιώνας*, Αθήνα, Πόλις, 2013, σ. 718-720, του ίδιου, *Κράτος και Επιχειρήσεις στην Ελλάδα. Η ιστορία του «Αλουμινίου Ελλάδος»*, Αθήνα, Πόλις, 2013, σ. 43-44.

11. Σ. Πετμεζάς, *Προλεγόμενα*, ό. π., *passim*. Αρκετά αναφέρω και ο ίδιος στο Δημ. Παναγιωτόπουλος, «Αγροτική Οικονομία. Αναπτυξιακές στρατηγικές στην Ελλάδα το μεσοπόλεμο», στο Βασ. Παναγιωτόπουλος (επιμ.), *Ιστορία του Νέου Ελληνισμού 1770-2000* (συλλογικό έργο), τόμος 7ος, *Ο μεσοπόλεμος 1922-1940. Από την Αβασίλευτη Δημοκρατία στη Δικτατορία της 4ης Αυγούστου*, Αθήνα, έκδοση Τα Νέα - Ελληνικά Γράμματα, 2004, σ. 159-168.

12. Χρ. Χατζηιωσήφ, *Η γηραιά σελήνη...*, ό. π., σ. 340.

σμό των αγροτικών δομών και στην επάρκεια της χώρας σε αγροτικά προϊόντα με αιχμή τη σιτάρκεια. Όπως συνοψίζει ο Χρυσός Ευελπίδης, μετά την οικονομική κρίση της δεκαετίας του 1930, η μια χώρα μετά την άλλη υπαναχωρούν για να φτάσουν στο τέλος της δεκαετίας να επιδοθούν «εις την χάραξιν ίδιας οικονομικής των πολιτικής, εις την εσωτερικήν οργάνωσιν της οικονομίας και εις την επιδίωξιν του ιδεώδους της αυταρκειάς».¹³ Τους λόγους αυτής της αναδίπλωσης απαριθμεί ο Ν. Η. Αναγνωστόπουλος παραθέτοντας συγκεκριμένα στοιχεία και παραδείγματα, όπως, μεταξύ άλλων, ότι «ο παραγόμενος εν τη χώρα σίτος μόλις επαρκεί προς διατροφήν του πληθυσμού αυτής επί τέσσερας μήνας περίπου» και ως εκ τούτου «οι αριθμοί ούτοι δικαιολογούσι πλήρως την ανησυχίαν των πολιτικών και οικονομολόγων της χώρας μας δια την σιτάρκειαν αυτής...».¹⁴ Αντιλαμβάνεται κανείς ότι η εμμονή στην ανάπτυξη του αγροτικού τομέα αποτελούσε σχεδόν μονόδρομο της οικονομικής και κοινωνικής πολιτικής του κράτους τον μεσοπόλεμο και στον στόχο αυτόν στρατεύονται σχεδόν απαρέγκλιτα οι πολιτικοί, οι ειδικοί διανοούμενοι και επιστήμονες (γεωπόνοι, μηχανικοί, οικονομολόγοι κ.λπ).

Η αρχή της συμπληρωματικότητας της μικρής με τη μεσαία και μεγάλη ιδιοκτησία, την οποία επίσης στον μεσοπόλεμο υποστήριζαν αρκετοί γεωπόνοι και άλλοι, μεταξύ αυτών και ο Ν. Η. Αναγνωστόπουλος, εγκαταλείφθηκε μέσα στην πλημμυρίδα των αλληπάλληλων προσφυγικών κυμάτων. Η ιδέα, τέλος, της εκμετάλλευσης του αγροτικού πλεονάσματος προς όφελος της βιομηχανίας καθώς και οι προτάσεις περί ισόρροπης ανάπτυξης του γεωργικού και βιομηχανικού τομέα, εξανεμίστηκαν μέσα στην κρίση του 1929. Σε αυτό το πλαίσιο, η βιομηχανία δεν μπορούσε να είναι παρά «εξάρτημα» της αγροτικής πολιτικής, όπως το έθετε ο Αλ. Παπαναστασίου,¹⁵ και η αγροτική πολιτική θα

13. Χρ. Ευελπίδης, «Η εξέλιξις της γεωργικής κρίσεως», *Αγροτική Οικονομία*, 1935, σ. 64-65, όπου περιγράφει αναλυτικά όλες τις προσπάθειες που έγιναν στον αγροτικό τομέα από τα περισσότερα ευρωπαϊκά και βαλκανικά κράτη, αλλά και διεθνώς προκειμένου να περιοριστούν οι επιπτώσεις της οικονομικής κρίσης μέσω της υιοθέτησης συμφωνιών για τη ρύθμιση της παραγωγής και του εμπορίου γεωργικών και κτηνοτροφικών προϊόντων.

14. «Η αξία των εισαγομένων κατ' έτος αλεύρων και σίτου ανέρχεται εις 2.665.614.485 δρχ. ήτοι αντιπροσωπεύει τα 20,9% του εισαγωγικού εμπορίου της χώρας μας ή τα 41,9% του ελλείμματος του εμπορικού μας ισοζυγίου», ενώ τα μεγάλα αστικά κέντρα «και πολλά γεωργικά διαμερίσματα αναμένουσι καθ' όλον το έτος τα σιτοφορτία του Καναδά, των Ηνωμένων Πολιτειών της Αμερικής, της Αργεντινής ή της Αυστραλίας προς εξασφάλισιν του αναγκαίου προς διατροφήν των άρτου», Ν. Η. Αναγνωστόπουλος, *Σιτοκαλλιέργεια και Σιτάρκεια εν Ελλάδι*, Αθήνα, Τύποις Ν. Απατσίδη, 1930, σ. 5-6.

15. Ο Αλ. Παπαναστασίου συνοψίζει σε αγόρευση στη Βουλή τον Δεκέμβρη 1928 το ζήτη-

μπορούσε να συνοψιστεί στο σύνθημα «η γη στους καλλιεργητές», το οποίο φυσικά δεν ήταν κάτι καινούργιο και είχε διαδοχικά εφαρμοστεί στις περισσότερες χώρες της νοτιοανατολικής και κεντρικής Ευρώπης και στα Βαλκάνια.¹⁶ Η διαφορά στην Ελλάδα ήταν ο τρόπος με τον οποίο εφαρμόστηκε και ο εξισωτικός χαρακτήρας της διανομής, που προέτασε τη διατροφική επάρκεια των οικογενειών και όχι την οικονομική αποτελεσματικότητα με σύγχρονους όρους, ο οποίος μετέτρεψε τη χώρα σε ένα «έθνος μικροϊδιοκτητών».¹⁷ Σε αυτό συνέβαλε και το γεγονός ότι σε όλη τη διάρκεια του πρώτου μισού του εικοστού αιώνα (και φυσικά νωρίτερα) η μεγάλη καλλιέργεια, όπου υπήρχε -πόσο μάλλον η οικογενειακού τύπου μικροϊδιοκτησία- δεν απέκτησε σχεδόν πουθενά χαρακτήρα επιχειρηματικό και μόνο συγκυριακά η μεγάλη γαιοκτησία συνδέθηκε σε κάποιο βαθμό με τη μεταποιητική βιομηχανία. Γενικά, οι μεγάλες ιδιοκτησίες δεν υπήρξαν, παρά σε ελάχιστες περιπτώσεις, οργανωμένες γεωργικές επιχειρήσεις και σποραδικά μόνο αποτέλεσαν πεδία εφαρμογής νέων επιστημονικών μεθόδων και τεχνικών καινοτομιών. Το γεγονός αυτό σχολιάζεται πολλαπλώς από τους ειδικούς διανοούμενους του μεσοπολέμου, αλλά επιβεβαιώνεται και από τα ίδια τα γεγονότα.¹⁸ Στο γεγονός αυτό συνηγείται και η αποτυχημένη εν τέλει προσπάθεια εισαγωγής τεχνολογικού εξοπλισμού και ανάληψης κάποιου είδους επιχειρηματικής πρωτοβουλίας από τους αδελφούς Ζωγράφους στη Λαζαρίνα.¹⁹ Η σύνδεση, επομένως, του πρω-

---

μα ως εξής: «...η Ελλάς είναι χώρα αγροτική. Ο πληθυσμός της είναι κατά τα 2/3 αγροτικός, η παραγωγή της κατά μεγάλην αναλογίαν είναι αγροτική, η βιομηχανία της είναι εξάρτημα της αγροτικής της πολιτικής...». Και παρακάτω: «Ολόκληρος ο αστικός κόσμος είναι εξαρτημένος από την γεωργική παραγωγή, και αυτή η βιομηχανία, πλην της ναυτιλίας ίσως η οποία ζη ανεξαρτήτως της παραγωγής της Ελληνικής εν γένει...», Αλ. Παπαναστασίου, «Δασμός του σίτου και βιοτικά συνθήκαι», στο *Μελέτες Λόγοι Άρθρα*, Αθήνα 1957, σ. 549, 573.

16. Όπως αναφέρει ο Giovanni Federico, το σύνθημα αυτό αποτέλεσε ένα από τα πιο ισχυρά κίνητρα για πολιτική αλλαγή στον εικοστό αιώνα, αφού ακόμη και μετά τον πόλεμο η αμερικανική κυβέρνηση προέτρεπε πολλές «φιλικές» προς αυτήν χώρες να εφαρμόσουν ανάλογες μεταρρυθμίσεις ως μια προληπτική κίνηση ενάντια στην κομμουνιστική προπαγάνδα, βλ. G. Federico, *Feeding the world. ό. π.*, σ. 172.

17. Μ. Μαζάουερ, *Η Ελλάδα και η οικονομική κρίση του Μεσοπολέμου*, Αθήνα, ΜΙΕΤ, 2002.

18. Ο Μπ. Αλιβιζάτος υποστηρίζει ότι τα τσιφλίκια «τα επιστημονικά καλλιεργούμενα» μετρούνταν μέχρι την διανομή τους στα δάχτυλα του ενός χεριού και επικαλείται την άποψη του καθηγητή Α. Ανδρεάδη που αναφέρει ότι οι μεγάλοι ιδιοκτήτες γης δεν κατέβαλαν ποτέ στην Ελλάδα πραγματικές προσπάθειες για να καταδείξουν την υπεροχή της μεγάλης ιδιοκτησίας, βλ. Μπ. Αλιβιζάτος, *Η μεταπολεμική εξέλιξη της ελληνικής γεωργικής οικονομίας και η επ' αυτής επίδρασις της αγροτικής πολιτικής*, Αθήνα 1935, σ. 18.

19. Βλέπε, μεταξύ άλλων, Δ. Παναγιωτόπουλος, *Πέτρος Καναγκίνης. Η συμβολή του στην*

τογενούς με τον δευτερογενή τομέα δεν επετεύχθη στον Μεσοπόλεμο, στον βαθμό και στην έκταση τουλάχιστον που απέβλεπαν και προσδοκούσαν αρκετοί πολιτικοί, οικονομολόγοι και επιχειρηματίες.

Ο μετασχηματισμός των αγροτικών δομών, επομένως, στον οποίο κυρίως κατέληξε ο βενιζελικός εκσυγχρονισμός του μεσοπολέμου, ήταν τέκνο της βίας και της ανάγκης. Περιλάμβανε τη διανομή της γης στους ακτήμονες γεωργούς και στους πρόσφυγες και γενικότερα τη στροφή στην αγροτική πολιτική και την επιλογή της αυτάρκειας, με έμφαση στη σιτάρκεια. Οι πολιτικές αυτές βοήθησαν στον μετριασμό της διατροφικής και εν μέρει και της οικονομικής και κοινωνικής κρίσης στο μεσοπόλεμο. Στο πλαίσιο αυτό η εκβιομηχάνιση, στη βαριά και ενεργοβόρα τουλάχιστον μορφή της, μπορούσε να περιμένει.²⁰

Οι βενιζελικές κυβερνήσεις, με την αγροτική μεταρρύθμιση και τη διανομή της γης σε πρόσφυγες και ακτήμονες, προσέφεραν μια εναλλακτική δυνατότητα επιβίωσης στη μικρή και μεσαία αγροτική ιδιοκτησία, αναλαμβάνοντας ταυτόχρονα ένα ευρύ και φιλόδοξο σχέδιο τεχνολογικής και παραγωγικής αναβάθμισης της αγροτικής οικονομίας.²¹ Ανάλογες πρωτοβουλίες στην Ευρώπη αναλάμβαναν τα φιλελεύθερα καθεστώτα μέσω κρατικών ρυθμίσεων και φιλοαγροτικών πολιτικών (όπως για παράδειγμα στη Γαλλία, τις Κάτω Χώρες ή τη Δανία), ή τα φασιστικά μέσω μιας κεντρικά διευθυνόμενης κρατικής παρέμβασης (π.χ. σε Γερμανία, Ιταλία, Ισπανία, Πορτογαλία). Άλλωστε σχεδόν όλες οι φιλελεύθερες οικονομίες είχαν εκπαιδευτεί στην κρατική παρέμβαση, αν όχι ευθέως στον σχεδόν πλήρη κρατικό έλεγχο ακό-

---

αναμόρφωση του περιβάλλοντος της υπαίθρου τον Μεσοπόλεμο, Αθήνα, βιβλιοπωλείον της Εστίας – Μαριολοπούλειο-Καναγκίνειο Ίδρυμα Επιστημών Περιβάλλοντος, 2013, σ. 49-65. Να σημειωθεί ότι ο γεωπόνος Π. Καναγκίνης πέρασε από τα Ζωγράφεια και δεν έχανε την ευκαιρία να εκφράζει την απογοήτευσή του για την εμπειρία του στο κατεχοχόν δείγμα εκσυγχρονισμένου υποστατικού της εποχής. Ο συνάδελφός του Σταύρος Παπανδρέου, ο οποίος επίσης απασχολήθηκε στα ίδια κτήματα, ήταν λιγότερο επικριτικός.

20. Για την επιφυλακτικότητα που επέδειξαν οι κυβερνήσεις του μεσοπολέμου έναντι της εκβιομηχάνισης, αλλά και τη δυναμικότητα και τη γεωγραφική κατανομή της εγχώριας αγρο-τροφικής βιομηχανίας την ίδια περίοδο, βλ. Ελ. Κοντογιώργη, Σ. Σκορδίλη, «Η γεωγραφία της αγρο-τροφικής βιομηχανίας στην Ελλάδα τις πρώτες δεκαετίες του εικοστού αιώνα», στο Δ. Παναγιωτόπουλος, Δ. Π. Σωτηρόπουλος (εισαγωγή – επιμέλεια), *Η Ελληνική αγροτική κοινωνία και οικονομία κατά την βενιζελική περίοδο*, Αθήνα, Ελληνικά Γράμματα, 2007, σ. 144-172.

21. Δ. Παναγιωτόπουλος, «Γεωπόνος και τα δίκτυα αρχόμενης αφύπνισης του αγροτικού πληθυσμού», στο Δ. Παναγιωτόπουλος, Δ. Π. Σωτηρόπουλος (εισαγωγή – επιμέλεια), *Η Ελληνική αγροτική κοινωνία...*, ό. π., σ. 353-365.

μη και της αγροτικής παραγωγής κατά την διάρκεια του Πρώτου Παγκοσμίου Πολέμου.

Στην επιλογή αυτή θα πρέπει να συνεκτιμηθούν, χωρίς όμως να υπερτιμώνται, και λόγοι που είχαν να κάνουν με την «εθνική ασφάλεια» και την αποφυγή των κινδύνων ριζοσπαστικοποίησης και ένταξης στην αριστερά μεγάλης μερίδας πληθυσμών, ιδίως των αγροτικών και προσφυγικών μετά το 1922. Γεγονός που τελικά δεν αποφεύχθηκε μέσα στη δίνη της οικονομικής κρίσης της δεκαετίας του 1930.²² Θα πρέπει να σημειωθεί, επίσης, ότι ήδη μετά τον πρώτο παγκόσμιο πόλεμο, ίσως και νωρίτερα, είχε τεθεί στο στόχαστρο η βιομηχανική κοινωνία και η αποξένωση που προκαλούσε. Στη βάση αυτή αναπτυσσόταν μια έντονη «αντιπλουτοκρατική», αντικαπιταλιστική και εθνικιστική ρητορική που εκθειάζε την παραδοσιακή κοινότητα και συνέδεε την εκβιομηχάνιση με την υποτίμηση των αξιών της φυλής. Όλα αυτά είχαν ως απότοκο την ανάπτυξη των εθνικιστικών και φυλετικών αντιλήψεων που συνδέθηκαν άρρηκτα με την άνοδο του φασισμού και του εθνικοσοσιαλισμού.²³ Χαρακτηριστικό είναι το παράδειγμα της φασιστικής Ιταλίας του Μουσολίνι, η οποία θεωρούνταν μάλιστα πετυχημένη και είχε και πολλούς θαυμαστές και θιασώτες στην εγχώρια πολιτική σκηνή, των σοσιαλιστών και φιλελευθέρων μη εξαιρουμένων.²⁴ Τον Ιούνιο 1921 μάλιστα δημοσίευσαν το αγροτικό τους πρόγραμμα το οποίο έδινε έμφαση στην προστασία της μικροϊδιοκτησίας, εκμεταλλεζόμενοι την αντιδημοτικότητα του προγράμματος των σοσιαλιστών που επέμεναν στην εθνικοποίηση της γης, και τονώνοντάς τους τον φόβο της εκβιομηχάνισης και τα αντικαπιταλιστικά σύνδρομα και τις φοβίες του αγροτικού και εν πολλοίς εξαθλιωμένου πληθυσμού (του νότου κυρίως).

Παρόμοιες θέσεις και αντιλήψεις, συνδεδεμένες με την κριτική στο φιλελευθερισμό και την αμφισβήτηση του κοινοβουλευτισμού, θα αναζωπυρωθούν και θα ενταθούν μέσα στην δίνη που ακολούθησε την οικονομική

---

22. Δ. Παναγιωτόπουλος, *Αγροτικό Κόμμα Ελλάδος. Όψεις του αγροτικού κινήματος στην Ελλάδα*, Αθήνα, Πλέθρον, 2010. Επίσης, Εύη Κορούζου, «Ο εθνικισμός των αγρών: Αγρότες, αγροτικά προϊόντα και εθνικισμός στο Μεσοπόλεμο», στο Δ. Παναγιωτόπουλος, Δ. Π. Σωτηρόπουλος (εισαγωγή ό. π. επιμέλεια), *Η Ελληνική αγροτική κοινωνία...*, ό. π., σ. 219-221 και ιδίως 221.

23. Sheri Berman, *Το πρωτείο της πολιτικής. Η σοσιαλδημοκρατία και η Ευρώπη του 20ού αιώνα*, Ηράκλειο-Αθήνα, Πανεπιστημιακές εκδόσεις Κρήτης, 2014, σ. 199.

24. Σ. Μαρκέτος, *Πώς φίλησα τον Μουσολίνι I. Τα πρώτα βήματα του ελληνικού φασισμού*, Αθήνα, Βιβλιόραμα, 2006.

κρίση του 1929, λαμβάνοντας σε πολλές περιπτώσεις ανοιχτά εθνικιστικό και φυλετικό χαρακτήρα. Παρόμοιες απόψεις υπήρχαν διάχυτες στο έργο και στα γραπτά πολλών διανοούμενων και πολιτικών του Μεσοπολέμου και στην Ελλάδα.²⁵ Τις ιδέες αυτές απηχεί και το έργο ενός από τους εγχώριους θιασώτες του εθνικοσοσιαλισμού,²⁶ του πολιτικού και καθηγητή Γεώργιου Παμπούκα, ο οποίος διατέλεσε, εκτός των άλλων, και κατοχικός Υπουργός Γεωργίας.²⁷ Επιχειρώντας μια επιστημονικοφανή εξέταση του «κατά πόσον εν κράτος πρέπει να αποβή καθαρώς γεωργικόν ή καθαρώς βιομηχανικόν», θεωρεί ότι τόσο αυτοί που υποστηρίζουν το βιομηχανικό κράτος «ως μόνου τρόπου προς εξασφάλισιν της ευημερίας του κοινωνικού συνόλου», όσο και οι θιασώτες του αγροτικού «προς διατήρησιν της εθνικής ανεξαρτησίας», οδηγούνται από «μονομερείς σκέψεις». Για τον ίδιο, παρ' όλα αυτά, το ζήτημα ήταν λυμένο αφού:

Λόγοι ιστορικοί, συνθήκαι κλιματολογικαί, όροι φυσικοί, διαμόρφωσις εδαφική, σύνθεσις του πληθυσμού, διάρθρωσις της ιδιοκτησίας, χαρακτήρ των κατοίκων κλπ. καθώρισαν ήδη ως προέχοντα τον γεωργικόν χαρα-

25. Βλ. Σπ. Πλουμίδη, *Έδαφος και μνήμη στα Βαλκάνια. Ο «γεωργικός εθνικισμός» στην Ελλάδα και στη Βουλγαρία (1927-1946)*, Αθήνα, Πατάκης, 2011, σ. 140-167.

26. Σύμφωνα με τον Γ. Παμπούκα, «ο εθνικοσοσιαλισμός κατέχεται από βαθειάν πίστιν ότι μια υγιής αγροτική τάξις αποτελεί το θεμέλιον δια την ζωήν του λαού και αρραγή βάσιν δια την υπόστασιν του κράτους [...] Έθεσεν ως βάθρον του αγροτισμού την φυλετικήν ρύθμισιν των προβλημάτων του εδάφους και κατέστησεν ούτω τον αγρότην ικανόν να ακούη μέσα του την φωνήν του αίματος και της φυλής του [...] να εμψύσησιν εις την αγροτικήν τάξιν την υπερηφάνειαν δια την προέλευσίν της και την πίστιν της ότι αποτελεί την πραγματικήν αριστοκρατίαν της χώρας, την νέαν τάξιν των ευγενών (Neuadel), την πηγήν και τον φορέα του υγιούς και αμιγούς αίματος της φυλής» (sic), βλ. Γ. Παμπούκας, *Αγροτική Πολιτική. Βιβλίον πρώτον*, Αθήνα, εκδόσεις Παπαζήση, 1945, σ. 92-93.

27. Για να αντιληφθούμε το ποιόν του ανδρός και τη δράση του στη μακρά διάρκεια του μεσοπολέμου, παραθέτουμε ένα μικρό βιογραφικό. Ο Γ. Παμπούκας γεννήθηκε στο Κιάτο Κορινθίας το 1894 και απεβίωσε στην Αθήνα το 1976. Σπούδασε νομικά στο Πανεπιστήμιο Αθηνών και στη Γερμανία. Από το 1922 ήταν δικηγόρος παρ' Αρείω Πάγω. Νομικός Σύμβουλος της Επιτροπής Αποκατάστασης Προσφύγων (Ε.Α.Π.) από το 1926 μέχρι το 1931. Γενικός Γραμματέας του Υπουργείου Γεωργίας από το 1932 μέχρι το 1935. Βουλευτής Αργολοκορινθίας του Λαϊκού Κόμματος (1936). Επίτροπος του Υπουργού Οικονομικών στο Υπ. Γεωργίας από τον Μάιο του 1942 και Υπηρεσιακός Υφυπουργός Γεωργίας κατά τη διάρκεια της κατοχής, από τον Απρίλιο 1943 μέχρι τον Απρίλιο 1944. Καταδικάστηκε σε ισόβια για τη δράση του αυτή, αλλά σύντομα αποφυλακίστηκε. Στη δράση του αυτή αναφέρεται στο απολογητικό *Το Έργον μου εν τω Υπουργείω της Γεωργίας κατά την κατοχήν*, Αθήνα 1946. Τακτικός Καθηγητής της Α.Γ.Σ.Α. ήδη από το 1943 και παρέμεινε στη θέση αυτή, με διαλείμματα, έως το 1951.

κτήρα της ημετέρας χώρας. Τούτον η εκάστοτε πολιτικήν του κράτους, δια των παρ' αυτής ενεδεδειγμένων να λαμβάνη εκάστοτε φιλοαγροτικών μέτρων, δέον να διατηρήση εάν θέλη να προλάβη τα κακά του εκβιομηχανισμού τα σημειωθέντα εις άλλας χώρας (σ.σ. τα οποία έχει αναφέρει διεξοδικώς σε προηγούμενο κεφάλαιο). Με βάσιν την διατήρησιν του αγροτικού χαρακτήρος της ημετέρας χώρας δέον να υποβοηθηθή η φυσιολογική και με μέτρον εξέλιξις των υγιών βιομηχανιών, ιδία των επεξεργαζόμενων εγχώρια γεωργικά προϊόντα.²⁸

Παρόμοιες θέσεις έχει εκφράσει νωρίτερα, με περισσότερο επιστημονικό τρόπο, ο Μπάμπης Αλιβιζάτος.²⁹

Οι εμμονές και οι επιφυλάξεις απέναντι στο ενδεχόμενο του κακού «εκβιομηχανισμού» απηχούν φυσικά τις θέσεις και τις απόψεις ενός κόσμου προσκολλημένου στο παρελθόν και στον «έντιμο» αγροτικό μεσοπόλεμο και βρίσκονταν σε ευθεία αντίθεση με τον μεταπολεμικό κόσμο, όπως αυτός αναδύονταν από τα συντρίμια του πολέμου. Τη σταθερότητα των εμμονών αυτών ήδη από τον όψιμο 19ο αιώνα διαπιστώνει και συνοψίζει απολύτως πειστικά ο Χρ. Χατζηιωσήφ: «Οι ζυμώσεις στη βάση της ελληνικής κοινωνίας έχουν ως αποτέλεσμα την ανάπτυξη ενός αντιπλουτοκρατικού πνεύματος. Μαζί του εκδηλώνεται ένας άκρατος εθνικισμός και ένας πολιτικός λαϊκισμός, που συχνά αμφισβητεί τον παραδοσιακό κοινοβουλευτισμό».³⁰ Είναι παραπάνω από φανερό ότι ο καθηγητής τότε της Αγροτικής Πολιτικής στη Γεωπονική Σχολή Γ. Παμπούκας προέρχεται από τον προπολεμικό συντηρητικό κόσμο και οι απόψεις του αποτελούν την ιδανική σύνοψη των παραδοσιακών αντιλήψεων της συντηρητικής μερίδας που επιβιώνουν, εντούτοις, μετά τον πόλεμο. Επιβιώνουν, μάλιστα μαζί με τους φορείς τους, σε πείσμα των αντιλήψεων κορυφαίων στελεχών και οικονομολόγων της συντηρητικής και φιλελεύθερης παράταξης, αλλά και της μεταπολεμικής, περισσότερο φωτισμένης και τεχνοκρατικής σε σχέση με το μεσοπόλεμο, αριστεράς. Επιπλέον, οι απόψεις αυτές έρχονταν

28. Φυσικά, όπως αναφέρει σε υποσημείωση, σε συνδυασμό με την εκμετάλλευση και των άλλων φυσικών πλουτοπαραγωγικών πηγών, της αλιείας και της εμπορικής ναυτιλίας. Βλ. Γ. Παμπούκας, *Αγροτική Πολιτική, ό. π.*, σ. 73, 92-94.

29. Αναφέρω για παράδειγμα το βιβλίο του Μπ. Αλιβιζάτου, *Η Γεωργική Ελλάδα και η εξέλιξίς της*, Αθήνα, 1939, σ. 56-57, όπου μας δίδει και ενδιαφέροντα αριθμητικά μεγέθη, όπως ότι οι γεωργικές βιομηχανίες (κυρίως κλωστοϋφαντουργικές, ειδών διατροφής, κατεργασίας καπνού και ξύλου) κατείχαν το 1937 το 52% της συνολικής αξίας της βιομηχανικής παραγωγής (ήτοι 7.099 εκατ. δραχμές επί συνόλου 13.772 εκατ. δραχμών).

30. Χρ. Χατζηιωσήφ, *Γηραιά Σελήνη...*, ό. π., σ. 333-334.

σε αντίθεση, αν όχι σε ευθεία αντιπαράθεση, με τις θέσεις και τις προτάσεις των διεθνών οργανισμών και της αμερικάνικης αποστολής βοήθειας που παρεμβαίνουν διαδραματίζοντας αποφασιστικό ρόλο στην ελληνική μεταπολεμική κοινωνική και οικονομική ζωή.³¹

Το μεταπολεμικό μοντέλο οικονομικής ανάπτυξης και ο ρόλος των Αμερικάνων

Το debate που αναπτύσσεται γύρω από το μεταπολεμικό μοντέλο οικονομικής ανάπτυξης της χώρας είναι εξαιρετικά ενδιαφέρον και αρκετά γνωστό πλέον στο ευρύ κοινό από τις εξαιρετικές μονογραφίες και τα άρθρα που έχουν στο μεταξύ δημοσιευτεί.³² Σκοπός μας φυσικά δεν είναι να εκθέσουμε ή ακόμη να διατρέξουμε απλά τα όσα έχουν γραφεί γύρω από το θέμα, κάτι που είναι πρακτικά αδύνατο, αφού η σχετική βιβλιογραφία είναι πραγματικά εκτενής για τα ελληνικά δεδομένα, και θα ξέφευγε από τα χρονικά και θεματικά πλαίσια του παρόντος πονήματος. Θα προσπαθήσουμε, εντούτοις, να αναπτύξουμε, τα κύρια στοιχεία και τις βασικές παραμέτρους του ζητήματος, όσον αφορά τουλάχιστον την αμφισβήτηση του «πρωτείου» της γεωργίας και την επιλογή της εκβιομηχάνισης, τα σημεία σύγκλισης και αντιπαράθεσης των ειδικών διανοούμενων και συγγραφέων.

Ο πόλεμος συνέθλιψε τον φασισμό και τον ναζισμό, τις ακραίες ιδεολο-

31. Όπως το έθετε ξεκάθαρα το 1948 σε έκθεσή του ο πρώτος διευθυντής βιομηχανίας της AMAG Reginald E. Gillmor, στην Ελλάδα θα έπρεπε να συνειδητοποιήσουν «ότι μόνο μέσω της βιομηχανίας μπορεί να επιτύχουν την πρόσθετη εκείνη παραγωγικότητα που θα τους επιτρέψει να καταστούν μια αυτάρκης, με σεβασμό προς τον εαυτό της χώρα, με ισορροπημένο κρατικό Προϋπολογισμό, με σταθερό νόμισμα, με πλήρη απασχόληση και με ανοδικό βιοτικό επίπεδο», Μ. Ψαλιδόπουλος, *Επιτηρητές σε απόγνωση. Αμερικανοί σύμβουλοι στην Ελλάδα 1947-53*, Αθήνα, Μεταμεσονύκτιες εκδόσεις, 2013, σ. 108.

32. Μεταξύ αυτών, εντελώς ενδεικτικά, Andreas Kakridis, «Deus ex machina? Truman / Marshall Aid, Engineers, and Greece's Post-war Development Discourse», *Journal of Modern Greek Studies* 27 (2009) 241-274, και Γιώργος Σταθάκης, *Το δόγμα Τρούμαν και το σχέδιο Μάρσαλ. Η ιστορία της αμερικανικής βοήθειας στην Ελλάδα*, Αθήνα, Βιβλιόραμα, 2004 και του ίδιου, «Οικονομία και θεσμοί. Από την προπολεμική 'βιωσιμότητα' στη μεταπολεμική 'εκβιομηχάνιση'», στο Hagen Fleisher (επιμέλεια), *Η Ελλάδα '36-'49: Από τη δικτατορία στον εμφύλιο. Τομές και συνέχειες*, Αθήνα, Καστανιώτης, 2003, σ. 351-369. Επίσης, ενδιαφέροντα στοιχεία περιέχονται σε πολλά δημοσιεύματά του και στο πρόσφατο του Μ. Ψαλιδόπουλου, *Επιτηρητές σε απόγνωση*, σ. 17-66, ιδίως 36-41, ενώ πάντα ενδιαφέροντα είναι τα σχόλια του Κ. Κωστή, στην «Εισαγωγή» του στο *Κυριάκος Βαρβαρέσος, Έκθεσις επί του οικονομικού προβλήματος της Ελλάδος*, Αθήνα, Σαββάλας, 2002, σ. 17-78.

γίες του μεσοπολέμου, αφήνοντας χώρο για την ανάπτυξη του κοινωνικού κράτους και της οικονομίας της αγοράς μέσα σε συνθήκες ψυχροπολεμικές. Η συναίνεση, εντούτοις, που επιτεύχθηκε και η σχετική σταθερότητα στο οικονομικό και κοινωνικό πεδίο θα έχουν καταλυτικές επιπτώσεις σε όλα τα επίπεδα και κυρίως σε αυτό της ανάπτυξης, ιδίως μετά και την λήξη του εμφυλίου. Εντούτοις, δεν πρέπει να παραβλέπεται το γεγονός ότι προπολεμικά το ελληνικό κράτος κατόρθωσε να επιτύχει τον υπερδιπλασιασμό όχι μόνο της επικράτειάς του και του πληθυσμού του, αλλά και αυτής τη ίδιας της γεωργικής του παραγωγής. Υστερούσε, όμως, στη διαδικασία της πλήρους ενσωμάτωσης των νέων πληθυσμών, ιδίως των λεγόμενων Νέων Χωρών, η οποία θα αποτελέσει μια πολύχρονη κι εξαιρετικά σύνθετη πρόκληση. Ο πόλεμος, η κατοχή και εν τέλει ο εμφύλιος επιτάχυναν τις διαδικασίες αυτές επιβάλλοντας με τρόπο βίαιο και ωμό πολλές φορές τις απαραίτητες συγκλίσεις και συναινέσεις.

Από την άλλη, αν και φαινομενικά τα ίδια σχεδόν πρόσωπα (οικονομολόγοι, γεωπόνοι, μηχανικοί) επιβιώνουν και τη μεταπολεμική περίοδο εκπροσωπώντας ίδιους ή αντίστοιχους θεσμούς, εντούτοις δρουν και λειτουργούν σε διαφορετικά οικονομικά και πολιτικο-ιδεολογικά πλαίσια και συμφραζόμενα.³³ Οι προπολεμικές ισορροπίες, που βασιζόνταν στον προστατευτισμό και στην πολιτική της αυτάρκειας, έχουν πλέον ανατραπεί προς όφελος της εκβιομηχάνισης της χώρας, γεγονός που σήμαινε αναγκαστικά και τη συρρίκνωση ή/και υποβάθμιση του αγροτικού τομέα. Σε αυτό συνέβαλαν και γεγονότα όπως ήταν η κατοχή, η εμφύλια αναμέτρηση και η προϊούσα εγκατάλειψη της υπαίθρου ένεκα της εσωτερικής ή/και εξωτερικής μετανάστευσης. Αποτέλεσμα ήταν οι περισσότερες προσωπικότητες αλλά και οι εκπρόσωποι των κομμάτων που εκτείνονταν σε όλο σχεδόν το εύρος του πολιτικού φάσματος, να προτάσσουν πλέον την αναγκαιότητα της γρήγορης έως και απόλυτης («βαριάς», όπως το έθετε η αριστερά του Δημήτρη Μπάτση) εκβιομηχάνισης, ως αντίβαρο και απάντηση στην κρίση του μεσοπολέμου και στην κακοδαιμονία της υπανάπτυξης.³⁴

33. Ειδικότερα και ενδεικτικά, για τον ρόλο των μηχανικών στη μεταπολεμική συγκρότηση της ΔΕΗ και στον εξηλεκτρισμό της χώρας, βλ. Μαρία Μαυροειδή, «Οι Έλληνες μηχανικοί του ΕΜΠ στη Δημόσια Επιχείρηση Ηλεκτρισμού», *Πρακτικά συνεδρίου: 170 χρόνια Πολυτεχνείο. Οι μηχανικοί και η τεχνολογία στην Ελλάδα*, Αθήνα, εκδ. ΕΜΠ, 2012, τ. Α', σ. 445-454.

34. Δεν νομίζω ότι υπάρχει κείμενο μεταπολεμικά που να μην επιμένει στην αλλαγή του παραγωγικού μοντέλου της Ελλάδας. Όλες οι μελέτες, εκθέσεις, αναφορές που συντάσσονται μεταπολεμικά και αναφέρονται στο θέμα της εκβιομηχάνισης ξεκινούν πάντοτε από την πα-

Στην προσπάθεια αυτή θα βρουν μεταπολεμικά έναν ισχυρό σύμμαχο, την παρουσία της αμερικάνικης αποστολής, η οποία έβλεπε την γρήγορη και αμετάκλητη «εκβιομηχάνιση ως την μοναδική λύση στο ελληνικό οικονομικό πρόβλημα». Σύμφωνα με την έκθεση Porter η αξιοποίηση του ορυκτού πλούτου σε συνδυασμό με τη ανάπτυξη της μεταλλουργικής βιομηχανίας και την μεταποίηση των αγροτικών προϊόντων αποτελούσαν τους κύριους άξονες της ελληνικής οικονομίας.³⁵ Όσον αφορά την αγροτική πολιτική, το προπολεμικό σύνθημα «η γη στους καλλιεργητές» αντικαταστάθηκε σταδιακά από την πολιτική που θα συνοψιζόταν στο τρίπτυχο: μείωση του αγροτικού πληθυσμού - αναδασμοί - εκμηχάνιση/εκβιομηχάνιση της παραγωγής. Με άλλα λόγια, το μοντέλο που εφαρμόστηκε προπολεμικά και συνίστατο στην αρχή του κατακερματισμού του γεωργικού κλήρου και της συγκράτησης του πληθυσμού στην ύπαιθρο, θα αντικατασταθεί τη μεταπολεμική περίοδο με το δίπολο «μεγέθυνση των αγροτικών εκμεταλλεύσεων – έξοδος του αγροτικού πληθυσμού», όπως υπαγορεύονταν από τις νέες οικονομικές αντι-

---

ραδοχή ότι η Ελλάδα και το μέχρι τότε παραγωγικό της μοντέλο που ήταν βασισμένο κατά κύριο λόγο στη γεωργία, δεν είναι πλέον βιώσιμο και δεν μπορεί να υποστηρίξει την ανάπτυξη της ελληνικής οικονομίας. Στην αλλαγή πλευσης σημαντικό ρόλο έπαιξαν οι αμερικάνοι και οι εκθέσεις-αναφορές τους μετά τον πόλεμο, αλλά και η προεργασία των αριστερών κυρίως θεωρητικών (κυρίως το βιβλίο του Δ. Μπάτση, *Η βαριά Βιομηχανία στην Ελλάδα*, Κέδρος 1977, αλλά και η ομάδα ΕΠ.ΑΝ, το περιοδικό *Ανταίος*, κ.λπ). Μια συνοπτική ανακεφαλαίωση των θέσεων της αριστεράς πάνω στο ζήτημα δίνει ένας υποστηρικτής της εκβιομηχάνισης, ο καθηγητής Ν. Κιτσίκης, *Εκβιομηχάνιση της Ελλάδας. Σκέψεις γύρω από την ανασυγκρότηση*, Αθήνα, 1956. Για μια συνολική θεώρηση του λόγου της αριστεράς, βλ. Ανδρέας Κακριδής, «Η ελληνική Αριστερά απέναντι στο αίτημα για ανάπτυξη: ο Δημήτρης Μπάτσης και το περιοδικό *Ανταίος* (1944–1952)», ανακοίνωση στο σεμινάριο Οικονομικής Ιστορίας του Πανεπιστημίου Αθηνών, Μάιος 2005, ηλεκτρονική διεύθυνση: hdoisto.gr/download.php?fен=meetings/meeting_0045_2108.pdf (τελευταία επίσκεψη 20/12/2014).

35. Paul A. Porter, *Ζητείται ένα θαύμα για την Ελλάδα. Ημερολόγιο ενός προεδρικού απεσταλμένου, 20 Ιανουαρίου-27 Φεβρουαρίου 1974*, μτφρ. Νερίνα Κιοσόεγλου, επιμ. Μιχάλης Ψαλιδόπουλος, Σπύρος Βρετός, Αθήνα, Μεταμεσονύκτιες Εκδόσεις, 2008, σ. 204-205 και Κώστας Κωστής, *Τα κακομαθημένα παιδιά... , ό. π., σ. 717*. Βέβαια αξίζει να σημειωθεί ότι οι ειδικοί της αμερικάνικης αποστολής δεν πετούσαν στα σύννεφα, όπως μπορεί κανείς να διαπιστώσει από το παρακάτω παράθεμα: «Το σημαντικό είναι να συνειδητοποιηθεί ότι στην φτωχή αυτή χώρα, ο Αμερικανικός καπιταλισμός και η απεριόριστη ιδιωτική πρωτοβουλία δεν μπορούν να αποτελέσουν μόνοι τους την απάντηση. Οράματα σύγχρονων γραμμών παραγωγής αυτοκινήτων των εργατών σε μεγάλα πάρκινγκ και άλλων αντίστοιχων εικόνων της τυπικής ζωής των Αμερικανών, δεν έχουν πρακτικό νόημα σε μια χώρα όπου κυριαρχούν η οικοτεχνία, τα αμπέλια, οι ελαιώνες, τα κοπάδια των αιγοπροβάτων και εκατοντάδες αιώνων αγροτικής ιστορίας» (από αναφορά μέλους Αμερικάνικης Αποστολής, όπως αναφέρεται στο Μ. Ψαλιδόπουλος, *Επιτηρητές σε απόγνωση... , ό. π., σ. 223*).

λήψεις και το μοντέλο ανάπτυξης που στηριζόταν στην εκμηχάνιση και στην εντατικοποίηση της παραγωγικής διαδικασίας.³⁶

Να σημειωθεί ότι τόσο η αμερικανική αποστολή βοήθειας όσο και οι δι-εθνείς οργανισμοί, επιχειρώντας να συντονίσουν και να ενοποιήσουν τις επιμέρους κρατικές πολιτικές, διαδραματίζουν τη μεταπολεμική περίοδο ένα σημαίνοντα ρόλο, έμμεσο ή και απροκάλυπτα άμεσο πολλές φορές, εκμεταλλευόμενοι τις ασθενείς αντιστάσεις και τα περιορισμένα περιθώρια ελιγμών των κρατών, τα οποία προσφεύγουν στη συνδρομή τους. Αυτή ήταν και η περίπτωση της Ελλάδας. Η αυξανόμενη επιρροή των αμερικάνων στην Ευρώπη μετά τον δεύτερο παγκόσμιο πόλεμο και οι διάφορες όψεις και εκφάνσεις αυτής έχουν επανειλημμένα απασχολήσει τους ειδικούς επιστήμονες και διανοητές, ήδη από την περίοδο εκείνη μέχρι και σήμερα.³⁷ Η επίδραση αυτή, όπως συνοψίζεται και περιγράφεται με τον όρο *αμερικανοποίηση* (*Americanization*) της Ευρώπης, είναι φορτισμένη με πολλές αρνητικές σημασίες και συνεκδοχές.³⁸

Στην Ελλάδα η επίδραση αυτή υπήρξε έντονη, πολύπλευρη και πολυσχιδής και ταυτίστηκε με αλλαγές και αναπροσανατολισμούς που σηματοδότησαν ολόκληρη την μεταπολεμική περίοδο. Στη μεταπολεμική Ελλάδα οι αστικές πολιτικές δυνάμεις επιχείρησαν να ανακτήσουν τον έλεγχο του κράτους, ενώ την ίδια περίοδο παγιώνονται τα χαρακτηριστικά που συγκροτούν τη μορφή και λειτουργία του κράτους ως μηχανισμού διακρίσεων και κατα-

36. Α. Λουλούδης, «Γεωργικός εκσυγχρονισμός και πολιτική αναδιάρθρωσης των αγροτικών δομών», στο *Οικονομία και Αγροτικός Τομέας*, Πρακτικά Διεθνούς Οικονομικού Συνεδρίου, έκδοση Α.Τ.Ε., τόμος Β', 1986, σ. 389.

37. Η προσήλωση στην γνώμη και η ταύτιση με τις απόψεις των αμερικάνων έλαβε πολλές φορές την περίοδο αυτή το χαρακτήρα εμμονής. Χαρακτηριστική, από την άποψη αυτή, ήταν η αντίδραση του σοσιαλιστή Καθηγητή Αριστοτέλη Σίδερι, ο οποίος σε μια συζήτηση που διεξάγεται στην Ανωτάτη Γεωπονική Σχολή το 1947, εξανίσταται με την εμμονή των συναδέλφων του Καθηγητών στις θέσεις των αμερικάνων, λέγοντας ότι «δεν νομίζει ότι πρέπει να τονίζωμεν ότι πρέπει να έλθη Αμερικανός δια πάσαν περίπτωση». Να σημειωθεί ότι η ΑΓΣΑ επωφελήθηκε πολλαπλώς από την αμερικανική βοήθεια και το σχέδιο Μάρσαλ. Βλέπε σχετικά και Δ. Παναγιωτόπουλος, *Γεωργική Εκπαίδευση και Ανάπτυξη*, ό. π., σ. 230.

38. Η κριτική αυτή είναι λιγότερο έντονη τις τελευταίες δεκαετίες, όπου αναδεικνύονται και οι θετικές επιπτώσεις της παρέμβασης αυτής. Η πιο πρόσφατη και ενδιαφέρουσα επισκόπηση του ζητήματος που έχω υπόψη μου, η οποία ανασκοπεί και αντλεί στοιχεία από την προηγούμενη βιβλιογραφία και περιέχει χαρακτηριστικές αναλύσεις περιπτώσεων από πολλές χώρες της Ευρώπης, είναι ο συλλογικός τόμος, Alexander Stephan, (ed.), *The Americanization of Europe: Culture, Diplomacy, and Anti-Americanism after 1945*, Νέα Υόρκη-Οξφόρδη, Berghahn Books, 2006.

στολής. Στο μεταπολεμικό κράτος, το οποίο μετεωρίζεται μεταξύ της δίωξης όσων συνεργάστηκαν με το μεταξικό καθεστώς και τους κατακτητές και της καταδίκης όσων συνέργησαν στα Δεκεμβριανά και στον εμφύλιο, οι αναπτυξιακές προτεραιότητες έχουν μεταβληθεί ή μεταβάλλονται σταδιακά.

Στο πλαίσιο αυτό, ενδιαφέρουσα από την άποψη που μας απασχολεί στη μελέτη αυτή, ήταν η πρόσκληση που απηύθυνε η Κυβέρνηση στις αρχές του 1946 στον «Οργανισμό Τροφών και Γεωργίας (FAO)» των Ηνωμένων Εθνών να οργανώσει μια αποστολή στην Ελλάδα προκειμένου να ερευνηθεί τα γεωργικά προβλήματα του τόπου και να υποδείξει τις απαραίτητες μεταρρυθμίσεις. Η αποστολή περιήλθε τη χώρα για ένα τετράμηνο περίπου (από το Μάιο 1946 μέχρι τα τέλη Αυγούστου 1946), ενώ πέντε μέλη της παρέμειναν ακόμη 2-3 μήνες. Οι προτάσεις της αποτυπώθηκαν σε ένα υπόμνημα 200 περίπου σελίδων στο οποίο η αποστολή διαπιστώνει το χαμηλό επίπεδο διαβίωσης του λαού και εκφράζει την αισιοδοξία ότι με τα προτεινόμενα μέτρα είναι δυνατόν να βελτιωθεί αυτό σημαντικά. Ειδικότερα, προτείνει τη μείωση του αγροτικού πληθυσμού και την ενίσχυση της βιομηχανίας προκειμένου να απορροφηθεί το πλεόνασμα των εργατικών χεριών από τη γεωργία, αλλά και τη «*διευκόλυνσιν της μεταναστεύσεως εις άλλας χώρας*».³⁹ Επίσης, εισηγείται την αναδιοργάνωση του Υπουργείου Γεωργίας, τη διεύρυνση της γεωργικής εκπαίδευσης, την προαγωγή της έρευνας επί πρακτικών κυρίως προβλημάτων, καθώς και την επέκταση του συστήματος γεωργικών εφαρμογών και των «*συναφών συμβουλευτικών υπηρεσιών προς τους γεωργούς*».⁴⁰

Η βασική πάντως πρόταση της Αποστολής, που διέπει όλη την έκθεση και συμπίπτει με ανάλογες εισηγήσεις άλλων οργανισμών, ήταν η προτεραιότητα που έθετε στην υιοθέτηση ενός προγράμματος ανάπτυξης της βιομηχανίας αντί της ποιοτικής βελτίωσης της γεωργίας και η επακόλουθη

39. Food and Agriculture Organization of the United Nations, *Report of the FAO Mission for Greece*, Washington D.C., March 1947, και η ελληνική έκδοση (στην οποία θα αναφερόμαστε στο εξής), *Εκθεσις της Αποστολής του FAO δια την Ελλάδα*, Μάρτιος 1947. Συγκεκριμένα, η αποστολή επιμένει στην αλλαγή του προσανατολισμού της ελληνικής οικονομίας από το γεωργικό τομέα στην ενίσχυση κυρίως της βιομηχανίας και τη μετατροπή της χώρας από αγροτική «εις χώραν περισσότερον εκβιομηχανισμένην» βάσει ενός μακροχρόνιου σχεδιασμού, αφού μάλιστα «οι παράγοντες οι επηρεάζοντες την γεωργικήν ανάπτυξιν δεν δύνανται να αποχωρισθώσιν εκείνων, οι οποίοι επηρεάζουν την γενικήν βιομηχανικήν ανάπτυξιν της χώρας και την οικονομικήν της ανασύνταξιν» (βλ. σελ. ΙΒ' και 3 της Έκθεσης). Για την επίδραση που άσκησαν οι προτάσεις αυτές στο μοντέλο ανάπτυξης της μεταπολεμικής γεωργίας, βλέπε Λ. Λουλούδη, «Γεωργικός εκσυγχρονισμός...», ό. π., σ. 387-413.

40. *Εκθεσις της Αποστολής*, ό. π., σ. Η και Ι, 25-28.

συρρίκνωση του αγροτικού πληθυσμού προς όφελος των μεσαίων αστικών στρωμάτων. Επομένως, το μείζον διακύβευμα στη συγκεκριμένη περίπτωση ήταν η εκβιομηχάνιση της χώρας, η ενσωμάτωση της οικονομίας στο διεθνές περιβάλλον και η ανάδειξη νέων αστικών στρωμάτων. Αυτές οι προτεραιότητες οι οποίες θα ενέτασσαν, κατά τους συντάκτες της έκθεσης, την Ελλάδα στις αναπτυσσόμενες χώρες και στην οικονομία της αγοράς, δεν έγιναν βέβαια αποδεκτές χωρίς κάποιες εσωτερικές αντιδράσεις εκ μέρους όσων υπεραμύνονταν την διαιώνιση των προπολεμικών ισορροπιών.⁴¹

Ο ρόλος της γεωργίας και οι απόψεις των γεωτεχνικών

Την ίδια ακριβώς περίοδο, ο Χρυσός Ευελπίδης μέσα από τις σελίδες του περιοδικού *Αγροτική Οικονομία* ανοίγει έναν ευρύ διάλογο προσπαθώντας να προβάλλει τις προτάσεις των γεωτεχνικών. Ο ίδιος αναλύοντας τα μεγάλα θεσμικά και διαρθρωτικά προβλήματα της ελληνικής γεωργίας, προτείνει ένα «πεντάχρονο γεωργικό σχέδιο» ανασύνταξης της γεωργικής οικονομίας, επιμένοντας, εντούτοις, στο «ιδιαίτερο χαρακτηριστικό της γεωργίας μας, που είναι σε μεγάλο βαθμό ποιοτική και όχι ποσοτική. Και αυτή ακριβώς την ιδιότητα αν εκμεταλλευτούμε καλλιεργητικά και εμπορικά μπορούμε να προσθέσουμε εισοδήματα σαν από πολύ μεγαλύτερη έκταση από αυτή που διαθέτουμε σήμερα».⁴² Τα λόγια αυτά φαντάζουν τραγικά επίκαιρα και στη σημερινή συγκυρία, αν και έχουν διατυπωθεί το 1946.

Στην πλημμυρίδα, πάντως, θέσεων και απόψεων που προτείνονται έχοντας ως βάση και γνώμονα την εκβιομηχάνιση, η αντιπρόταση των γεωτεχνικών, περισσότερο ή λιγότερο προγραμματική, περιλάμβανε κάποιες βασικές αρχές που συνοψίζονταν στο τρίπτυχο: μεγέθυνση των εκμεταλλεύσεων, μέσω του αναδασμού της γης,⁴³ εκμηχάνιση της παραγωγής και οργάνωση των αγροτών

41. Χαρακτηριστική στο σημείο αυτό είναι η διαμάχη που ξέσπασε μεταξύ των οικονομολόγων και κυρίως μεταξύ του Κυριάκου Βαρβαρέσσου και του Ξενοφώντα Ζολώτα που φαίνεται ότι εξέφραζαν δύο διαφορετικές οικονομικές τάσεις, αλλά και κοινωνικές και πολιτικές δυνάμεις. Για το θέμα, βλέπε Κ. Βεργόπουλου, «Η συγκρότηση της νέας αστικής τάξης (1944-1952)», στο Γιάννης Ο. Ιατρίδης (επιμ.) *Η Ελλάδα στη δεκαετία 1940-1950. Ένα έθνος σε κρίση* (μτφρ. Μαργαρίτα Δρίτσα, Αμαλία Λυκιαρδοπούλου), Αθήνα, Θεμέλιο, 1984, σ. 538-544). Μ. Ψαλιδόπουλος, *Επιτηρητές σε απόγνωση...*, ό. π., σ. 91-92, και Ν. Μαραβέγιας, *Αγροτική πολιτική και οικονομική ανάπτυξη στην Ελλάδα*, Αθήνα, Νέα Σύνορα – Α. Α. Λιβάνης, 1992, σ. 35-41.

42. *Αγροτική Οικονομία*, 1946-49, σ. 5.

43. Αυτό που ονομαζόταν «στενότης της καλλιεργησίμου γης» συνοψιζόταν στην μικρή

μέσω των παραγωγικών συνεταιρισμών (όχι των πιστωτικών όπως προπολεμικά, που απλά διένειμαν τα δάνεια και τις πιστώσεις των τραπεζών). Οι παραγωγικοί συνεταιρισμοί θα περιλαμβάνουν και τους (αναγκαστικούς) συνεταιρισμούς βελτιώσεων που θα ασχολούνται κυρίως με την δημιουργία υδραυλικών έργων, αποξηράνσεις ελών, αποστραγγίσεις κ.λπ., έργα που κρίνονται απολύτως απαραίτητα και θα απορροφήσουν μεταπολεμικά μεγάλο μέρος των κρατικών κονδυλίων και του κρατικού ενδιαφέροντος.⁴⁴ Επίσης, στην αναδιάρθρωση περιλαμβάνονταν και οι συνεταιρισμοί «για τη βιομηχανοποίηση» των γεωργικών και κτηνοτροφικών προϊόντων (οινοποιία, γαλακτοκομία, ελαιουργία, κονσερβοποιία κ.λπ.). Δηλαδή την μεταποίηση και την ανάπτυξη της εγχώριας βιομηχανίας τροφίμων, στην οποία σε μεγάλο βαθμό θα στραφεί μεταπολεμικά η εγχώρια βιομηχανία, αρχικά σε περισσότερο συνεργατική βάση, όπως ήταν και το πρόταγμα των γεωτεχνικών, αργότερα στηριζόμενες κυρίως στην ιδιωτική πρωτοβουλία (μετά τη δεκαετία του 1960 κυρίως).⁴⁵ Το παράδειγμα της μεταπολεμικής ανάπτυξης της βιομηχανίας γάλακτος και των γαλακτοκομικών προϊόντων είναι απολύτως ενδεικτικό της δυναμικής ανάπτυξης του κλάδου της αγρο-τροφικής βιομηχανίας στη δεδομένη συγκυρία, δυναμική που εξακολουθεί μέχρι σήμερα.⁴⁶

Ο Χρυσός Ευελπίδης, παρόλο που αναγνωρίζει ότι «δεν επιτρέπεται να πάρομε ξένα δεδομένα και να τα εφαρμόσουμε ατόφια στον τόπο μας» και ότι «η συνεργατική μορφή των εκμεταλλεύσεων δεν θα πειράζει τα δικαιώματα

ιδιοκτησία η οποία κυμαίνονταν στα 33στρ. κατά μέσο όρο, ενώ το τρίτο αυτών ήταν κάτω από 10στρ., ενώ ταυτόχρονα με βάση τις προπολεμικές μετρήσεις πάντα, η πυκνότητα του γεωργικού πληθυσμού ανά τ.χ. καλλιεργήσιμης γης ήταν μεγαλύτερη (157 άτομα) σε σχέση με τη Βουλγαρία (118), Πουγκοσλαβία (114), Ρουμανία (97), και φυσικά πολύ περισσότερο την Ιταλία (90), τη Γαλλία (48) ή ακόμη τις ΗΠΑ (17), *Αγροτική Οικονομία*, 1946-49, σ. 133-135.

44. Ι. Παλαιολόγος, *Η Εκμηχανοποίηση της Ελληνικής Γεωργίας*, Αθήνα, Υπουργείο Γεωργίας – Υπηρεσία Εγγείων Βελτιώσεων, Μάρτιος 1960.

45. Να σημειωθεί ότι το κείμενο γράφεται το 1946 και ο συγγραφέας του Χρυσός Ευελπίδης δεν διστάζει, υπό την επιρροή και επίδραση του πνεύματος της εποχής, να υποδείξει για μελέτη των συνεργατικών ενώσεων που προτείνει το παράδειγμα των κολχόζ της Σοβιετικής Ένωσης (κυρίως των νότιων περιφερειών της Κριμαίας και του Καυκάσου που παρουσιάζουν «αρκετές συνθήκες καλλιεργείας ανάλογες με τις δικές μας», αλλά και τις κολεκτίβες των Εβραίων στην Παλαιστίνη (πάνω από εκατό με 20 χιλιάδες μέλη) που ειδικεύονταν κυρίως στην καλλιέργεια οπωροφόρων και λαχανικών, Χρ. Ευελπίδης, «Ένα πεντάχρονο γεωργικό σχέδιο», *Αγροτική Οικονομία*, 1946-1949, σ. 5-12.

46. Για τη μελέτη του κλάδου, βλ. Αλέξης Παππάς, Γιώργος Καλαντζόπουλος, *Η ιστορία της ελληνικής βιομηχανίας γάλακτος. Ιστορική εξέλιξη, πρωτογενής παραγωγή, μεταποίηση, εμπορία, κατανάλωση απόψεις*, Αθήνα, Περιοδικός Τύπος ΑΕ, 2007.

της ιδιοκτησίας» γιατί «το αίσθημα της ιδιοκτησίας είναι ριζωμένο στην καρδιά των χωρικών μας», εντούτοις δεν παραλείπει να τονίσει ότι τα μέλη των συνεταιρισμών θα υποχρεούνται να σέβονται τους κανονισμούς και τις αποφάσεις της Γενικής Συνέλευσης και να «υπακούουν στις διαταγές του διευθυντού και να κρατούν την πειθαρχία της δουλειάς». ⁴⁷ Οι προτάσεις αυτές ήταν απόλυτα συμβατές με τις αρχές του συνεργατισμού και τους κανόνες λειτουργίας των συνεταιρισμών. Ταυτόχρονα, όμως, ήταν επηρεασμένες από το πολιτικό και ιδεολογικό κλίμα της εποχής, το οποίο, εκτός από την εμμονή στη μεγέθυνση της γεωργικής εκμετάλλευσης και την εκμηχάνιση, περιλάμβανε επίσης ισχυρές δόσεις πειθαρχίας, απαραίτητης για την διασφάλιση της ισορροπίας της οικονομίας και της εργασιακής ειρήνης, που δεν φαινόταν να απειλείται ακόμη σοβαρά από τις οργανωμένες ομάδες πίεσης και ειδικών συμφερόντων.

Η εφαρμογή, εντούτοις, οποιουδήποτε προγράμματος οικονομικής ανάπτυξης προσέκρουε στις εγγενείς αδυναμίες της δημόσιας διοίκησης και, κυρίως, στην οικονομική δυσπραγία του ελληνικού κράτους, οι οποίες θα αντιμετωπιστούν με την ανάληψη της τεχνικής και υλικής ενίσχυσης εκ μέρους των Η.Π.Α. Από το 1946-47, με την ανακοίνωση του δόγματος Τρούμαν και την εφαρμογή στη συνέχεια του σχεδίου Μάρσαλ, οι Η.Π.Α. αναλαμβάνουν το κόστος της ανασυγκρότησης και της μεταφοράς τεχνολογίας παρεμβαίνοντας ταυτόχρονα σε όλα τα επίπεδα. Μέχρι τις αρχές της δεκαετίας του 1950, η ανάμιξή τους στην πολιτική, οικονομική και διοικητική ζωή της Ελλάδας ήταν άμεση και πολύπλευρη και εκτείνονταν σε όλους σχεδόν τους τομείς της δημόσιας ζωής, σε βαθμό που οδηγεί αρκετούς μελετητές της περιόδου να μιλάνε για μια αποικιοκρατικού τύπου διείσδυση. ⁴⁸ Όπως και να 'χει και ανεξάρτητα από τις παράπλευρες επιπτώσεις, η βοήθεια προς την Ελλάδα υπολογίζεται ότι ανήλθε συνολικά μέχρι το 1952 στα δύο δισεκατομμύρια δολάρια (ποσό πολύ μεγαλύτερο από το σύνολο των δανείων που είχε συνάψει το ελληνικό κράτος από την ίδρυσή του) και συνέβαλε σημαντικά στην οικονομική της ανόρθωση. Η ελληνική οικονομία καταφέρνει ήδη το 1951 να αρθεί στα προπολεμικά επίπεδα, ενώ καθ' όλη τη μεταπολεμική περίοδο και μέχρι τις αρχές της δεκαετίας του 1960 η γεωργική παραγωγή διπλασιάστηκε. ⁴⁹

47. Χρ. Ευελπίδης, *ό. π.*, σ. 15.

48. Αρ. Φατούρος, «Πως κατασκευάζεται ένα επίσημο πλαίσιο διείσδυσης: οι Ηνωμένες Πολιτείες στην Ελλάδα, 1947-1948», στο *Η Ελλάδα στη δεκαετία 1940-1950. Ένα έθνος σε κρίση* (συνλ. έργο), Αθήνα, Θεμέλιο, 1984, σ. 419.

49. Χαρακτηριστικό στοιχείο της προόδου και της προϊούσας εκμηχάνισης αποτελεί και

Η μεταπολεμική «στιγμή» της εκβιομηχάνισης

Επομένως, τα νέα χρηματοδοτικά εργαλεία συνδέθηκαν με τη νέα πολιτική στρατηγική ανάπτυξης. Μια από τις σημαντικότερες επιπτώσεις της πολιτικής αυτής ήταν και η ανατροπή της, κατά κύριο λόγο, αγροτικής φυσιογνωμίας της χώρας και η υποβάθμιση του αγροτικού τομέα σε ρόλο συμπληρωματικό. Η αποτυχία της περίφημης έκθεσης Βαρβαρέσου το 1951/52 να επαναφέρει «τις αναπτυξιακές παραμέτρους στον παραμελημένο χώρο της μικροϊδιοκτησίας», επικυρώνει απλά και επισφραγίζει τις αλλαγές αυτές.⁵⁰ Η κληρονομιά, ωστόσο, της προηγούμενης περιόδου υπήρξε καθοριστική για την πραγματοποίηση αυτού του αναπροσανατολισμού. Η Ελλάδα παρέμεινε στις αρχές της δεκαετίας του 1950 μια φτωχή, κατά βάση αγροτική χώρα όπου η μικροϊδιοκτησία και η κατακερματισμένη οικογενειακή εκμετάλλευση αποτελούσαν τη βάση της παραγωγικής δομής. Το κατά κεφαλήν εθνικό εισόδημα δεν ξεπερνούσε τα 130 δολάρια (τη στιγμή που τα αντίστοιχα ήταν 400 δολάρια στη Γερμανία, 600 στη Γαλλία και 1600 στις ΗΠΑ), ενώ η αγροτική παραγωγή αντιπροσώπευε το 30% περίπου του ΑΕΠ και απασχολούσε το 58% του ενεργού πληθυσμού.⁵¹ Από την άλλη, οι δεί-

---

ο τετραπλασιασμός των τρακτέρ και των θεριζοαλωνιστικών μηχανών το διάστημα 1956-66, καθώς και η αύξηση της χρήσης λιπασμάτων, φυτοφαρμάκων και άλλων εισροών, βλ. σχετικά Χρ. Ιορδάνογλου, «Η οικονομία 1949-1974. Ανάπτυξη και νομισματική σταθερότητα», στο Β. Παναγιωτόπουλος (επιμ.), *Ιστορία του Νέου Ελληνισμού 1770-2000*, τόμος 9ος, Αθήνα, Ελληνικά Γράμματα - Τα Νέα, 2003, σ. 59 -86, ιδίως σ. 63 και L. H. Shaw, *Postwar growth in Greek agricultural production*, Αθήνα 1969, σ. 318.

50. Γ. Σταθάκης, *Το δόγμα Τρούμαν και το σχέδιο Μάρσαλ*, ό. π., σ. 408-414. Ο Σταθάκης αναλύοντας κριτικά την πρόταση Βαρβαρέσου - η οποία σε γενικές γραμμές απέρριπτε το «πρόγραμμα της βαριάς βιομηχανίας» και προέκρινε «τρεις παράλληλους άξονες ανάπτυξης της οικονομίας: την αγροτική οικονομία, την ελαφριά βιομηχανία και τις κατασκευές», που θα συνοδεύονταν από τις αντίστοιχες μεταρρυθμίσεις στη δημόσια διοίκηση και στο φορολογικό σύστημα - καθώς και τις αντιδράσεις που προήλθαν από διάφορους χώρους, ιδίως την αριστερά και το ΤΕΕ, καταλήγει ως εξής: «Η “εκβιομηχάνιση χωρίς μεταρρυθμίσεις” ήταν το διακύβευμα στο οποίο το ΤΕΕ προσέβλεπε με τόση θέρμη και το οποίο από το '48 και μετά είχε μετατραπεί σε μόνιμο αίτημα των διαδοχικών ελληνικών κυβερνήσεων. Αυτό θα διατηρούσε το κληροδοτημένο κοινωνικό και οικονομικό status quo και ταυτόχρονα θα επέτρεπε τη ροή εξωγενών πόρων για να χρηματοδοτηθούν τα έργα υποδομής και οι βιομηχανικές επενδύσεις μεγάλης κλίμακας», στο ίδιο, σ. 414. Για την έκθεση και τη σημασία της για την επιλογή του μεταπολεμικού μοντέλου ανάπτυξης, βλ. και την κατατοπιστική εισαγωγή του Κ. Κωστή στο *Κυριάκος Βαρβαρέσος, Έκθεσις επί του οικονομικού προβλήματος της Ελλάδος*, Αθήνα, Σαββάλας, 2002, σ. 17-78.

51. Στις υπηρεσίες αναλογούσε το μισό του ΑΕΠ και το ¼ της συνολικής απασχόλησης

κτες παραγωγικότητας παρέμεναν ιδιαίτερα χαμηλοί και ο αγροτικός πληθυσμός κινούνταν στα όρια της επιβίωσης. Η αξιοποίηση της αμερικάνικης βοήθειας στον τομέα αυτό λειτούργησε επιλεκτικά, αυξάνοντας τις ανισότητες μεταξύ του αγροτικού και του αστικού πληθυσμού, προς όφελος του τελευταίου. Ίσως ακούγεται λίγο υπερβολική η θέση ότι, με την εξωτερική βοήθεια και το σχέδιο Μάρσαλ δημιουργείται μια Ελλάδα «επιδοτούμενη»[...] που μαθαίνει να ζει με αυτό το σύστημα, παραγκωνίζοντας και καταπιέζοντας την επαρχιακή Ελλάδα που μέχρι τότε είχε να επιδείξει τα μεγαλύτερα επιτεύγματα». ⁵² Το σίγουρο είναι ότι η εξέλιξη αυτή οδήγησε σε μια ρήξη γεωγραφική και κοινωνική ταυτόχρονα, η οποία δεν θα αποκατασταθεί εύκολα έκτοτε ή, όπως το έθετε ο Χ. Ευελπίδης, δημιουργήθηκε «αντισυνταγματικώς μία τάξις προνομιάων εις βάρος της ολότητας». ⁵³

Στα μέσα της δεκαετίας 1950, εντούτοις, η ελληνική γεωργία έχει ανακάμψει πλήρως, στα επίπεδα σχεδόν που είχε στη τέταρτη δεκαετία του αιώνα, και έχει φτάσει στα όρια της εκτατικής της ανάπτυξης, όπως αναφέρει ο Σ. Πετμεζάς. ⁵⁴ Παρόλα αυτά, εξακολουθεί να απασχολεί ακόμη πάνω από το 55% του ενεργού πληθυσμού συνεισφέροντας περίπου το 25% στο ΑΕΠ, πράγμα που δηλώνει τη χαμηλή παραγωγικότητα, που συνδεόταν φυσικά με τις υπόλοιπες στρεβλώσεις του πρωτογενούς τομέα και αντανακλούσε στην κατάσταση του αγροτικού πληθυσμού, που παρέμεινε εν πολλοίς κάτω από τα όρια της φτώχειας. Ήδη το 1958 ο Δημήτρης Χαλικιάς, Υπεύθυνος της Διεύθυνσης Οικονομικών Μελετών της Τράπεζας της Ελλάδος, διαπίστωνε αφενός την οικονομική καθυστέρηση της Ελλάδος, σε σχέση με τις «βιομηχανικώς εξελιγμένες χώρες», ⁵⁵ και αφετέρου απέδιδε την καθυστέρηση αυτή

και στον ευρύτερο βιομηχανικό τομέα τα αντίστοιχα μεγέθη ήταν 20% για το ΑΕΠ και 18% για την απασχόληση, Χρ. Ιορδάνογλου, «Η οικονομία 1949-1974», *ό. π.*, 2003, σ. 59 -86. Αναλυτικότερα στον ίδιο, *Η Ελληνική Οικονομία στη «μακρά διάρκεια» 1954-2005*, Πανεπιστημιακές σημειώσεις, Πάντειο Πανεπιστήμιο, 2007.

52. Από συνέντευξη του Γ. Μαργαρίτη στον Π. Γαλιατσάτο (εφημ. *Τα Νέα*, ένθετο «Πρόσπα»», φ. της 27ης Ιανουαρίου 2001).

53. Χρ. Ευελπίδης, *Η ανασυγκρότηση της Ελλάδος και το σχέδιον Μάρσαλ*, Αθήνα 1949, σ. 13.

54. Σ. Πετμεζάς, *Προλεγόμενα στην Ιστορία...*, *ό. π.*, σ. 271.

55. Βλ. Δημητρίου Ι. Χαλικιά, *Η εκβιομηχάνιση της Ελλάδος*, Τράπεζα της Ελλάδος – Αρχείον Μελετών και Ομιλιών, Αθήνα 1958, σ. 9. Τα στοιχεία που παραθέτει είναι ενδεικτικά της υστέρησης αυτής, όπως για παράδειγμα η αναφορά στο κατά κεφαλήν εισόδημα, το οποίο στην Ελλάδα το 1956 ήταν 270 δολάρια, ενώ στην Ιταλία ήταν 381, στην Αυστρία 493, στην Ολλανδία 609, στη Δανία 826, στο Βέλγιο 889, στη Βρετανία 892 ενώ στις ΗΠΑ ήταν 2043.

και στο «υψηλόν ποσοστόν του απασχολουμένου εις την γεωργίαν και τα συναφή επαγγέλματα πληθυσμού», που ξεπερνούσε το 50% του εργατικού δυναμικού.⁵⁶ Η απορρόφηση του πλεονάζοντος αυτού δυναμικού το οποίο λίκναζε στην ελληνική ύπαιθρο, αναδείχτηκε σε υψίστης σημασίας προτεραιότητα μεταπολεμικά, σε συνδυασμό βέβαια πάντοτε με τις πολιτικές παραμέτρους και τους κινδύνους που εγκυμονούσε. Τελικά το δυναμικό αυτό διοχετεύτηκε κυρίως στο εξωτερικό, μέσω των αυξανόμενων μεταναστευτικών ροών (υπολογίζονται πάνω από ένα εκατομμύριο άτομα το διάστημα 1951-1971, από τα οποία παλιννόστησαν περίπου τετρακόσιες χιλιάδες), και ελάχιστα απορροφήθηκε από την εγχώρια βιομηχανία. Έχουμε έτσι το παράδοξο, το οποίο συνοψίζει εύστοχα ο Γ. Σταθάκης ως εξής: «Το μεγαλύτερο μεταναστευτικό ρεύμα του αιώνα συνέπεσε με τη μεγαλύτερη οικονομική άνοδο του αιώνα».⁵⁷

Γεγονός είναι πάντως ότι, στη δεκαετία του 1960 και κυρίως μετά το 1961-62 η Ελλάδα «αρχίζει να ξεφεύγει από την κατηγορία των αγροτικών χωρών», ενώ η αγροτική έξοδος που είχε ήδη ξεκινήσει, θα λάβει μεγαλύτερες διαστάσεις την επόμενη δεκαετία. Γενικά, όπως αποδεικνύει ο Ν. Μαραβέγιας, όλη αυτή την περίοδο επιχειρήθηκε μια διευκόλυνση συσσώρευσης κεφαλαίων στους μη αγροτικούς τομείς, η οποία δεν συνοδεύτηκε, αν και πολλές φορές διατυπώθηκε από όλες σχεδόν τις πολιτικές παρατάξεις, από ανάλογες διαρθρωτικές αλλαγές στον αγροτικό τομέα (π.χ. αναδιάρθρωση καλλιεργειών ή αναδιανομή αγροτικού κλήρου).⁵⁸ Αυτό είχε ως αποτέλεσμα τη συρρίκνωση των επενδυτικών δαπανών στον αγροτικό τομέα όλη αυτή την περίοδο, αφού υπήρξε «κεντρικά υπαγορευόμενη ευνοϊκή μεταχείριση της βιομηχανίας και των εξαγωγών από το τραπεζικό σύστημα»,⁵⁹ ενώ με τον τρόπο αυτό αγνοήθηκε ή υποτιμήθηκε ο ρόλος και η δυναμική του αγροτικού τομέα στην οικονομική ανάπτυξη και η προτεραιότητα της αναδιάρθρωσης των αγροτικών δομών –και μαζί η συμβολή και ο ρόλος της γεωργικής εκπαίδευσης και έρευνας– παρά τις περί του αντιθέτου διακηρύξεις και

---

56. Να σημειωθεί ότι στο ίδιο αναφέρεται ότι η συμβολή της πρωτογενούς παραγωγής στο ΑΕΠ προσέγγιζε το 40%, ενώ λόγω της ορεινής φύσης της χώρας μόνο το 28% της έκτασης ήταν καλλιεργήσιμο με αποτέλεσμα να αναλογούν 12 περίπου στρέμματα «ανά κεφαλήν του διαθέσιμου εις την γεωργίαν εργατικού δυναμικού», ενώ το 37% των γεωργικών εκμεταλλεύσεων ήταν μικρότερο των 10στρ. και το 82% κάτω των 40στρ.

57. Γ. Σταθάκης, *Το δόγμα Τρούμαν...*, ό. π., σ. 421.

58. Ν. Μαραβέγιας, ό. π., σ. 54.

59. Χρ. Ιορδάνογλου, ό. π., 2003, σ. 71.

δεσμεύσεις όλων των μεταπολεμικών κυβερνήσεων. Έτσι, στο μεγαλύτερο μέρος της η γεωργική παραγωγή, αν και ήταν περισσότερο από πριν προσανατολισμένη στην αγορά, έλαβε «βιοτεχνικό» χαρακτήρα, κάτι μεταξύ γεωργίας επιβίωσης (όταν δεν διοχέτευε στο εμπόριο παρά το περίσσευμα της οικογενειακής κατανάλωσης) και μικρο - εμπορευματικής 'καπιταλιστικής' γεωργίας», ενώ για τη μεγάλη μερίδα των αγροτών το γεωργικό επάγγελμα παράμενε μια «δεδομένη κατάσταση κοινωνικής ύπαρξης στην οποία υποτάσσονται ελλείψει άλλων αξιόπιστων επιλογών».⁶⁰

Δεν μπορεί, όμως, να παραβλέψει κανείς ότι εντός μιας 15ετίας, από τα τέλη περίπου της δεκαετίας του 1950 μέχρι τα μέσα της δεκαετίας του 1970, η ελληνική γεωργία γνωρίζει μια σειρά από σημαντικές διαρθρωτικές αλλαγές, οι οποίες συμπλέουν, συμβαδίζουν και συνδυάζονται με την μείζονα αλλαγή στο αναπτυξιακό μοντέλο της ελληνικής οικονομίας και την επιλογή της εκβιομηχάνισης, ως στρατηγική επιλογή. Έτσι, όπως συνοψίζει εύστοχα ο Σ. Πετμεζάς, η μεν ύπαιθρος «αδειάζει και εγκαταλείπεται από τους κατοίκους της, η δε ελληνική οικονομία εκβιομηχανίζεται ταχύτατα». Στις αρχές της δεκαετίας του 1960 «τα όνειρα των γεωπόνων και πολλών οικονομολόγων του Μεσοπολέμου είχαν γίνει πραγματικότητα», όπως η επάρκεια σε βασικά αγροτικά προϊόντα, όπως στα σιτηρά, σε ζάχαρη κ.λπ., η βελτίωση σε καλλιεργητικές μεθόδους με βασικό μοχλό την εκμηχάνιση, αύξηση εξαγωγών και διεύρυνση της σύνθεσης των προϊόντων, αλλά και αύξηση καλλιεργούμενων εδαφών καθώς και των καλλιεργειών και της απόδοσης αυτών.⁶¹ Μεταξύ 1950 και 1973 το κατά κεφαλήν ΑΕΠ τετραπλασιάζεται, ενώ στις αρχές της δεκαετίας 1970 το ποσοστό του αγροτικού τομέα στο ΑΕΠ έχει περιοριστεί στο 16% και το ποσοστό του στη συνολική απασχόληση στο 40%, ενώ το αμέσως επόμενο διάστημα τα ποσοστά αυτά θα υποστούν περαιτέρω μείωση. Και όλα αυτά δεν ήταν κατ' ανάγκην καταστρεπτικά, αλλά λειτούργησαν προς όφελος και των δύο, της γεωργίας και της βιομηχανίας, ενώ η «βαθιά διαρθρωτική αλλαγή» της περιόδου ήταν η αύξηση του «ειδικού βάρους» του βιομηχανικού τομέα, που έφτασε το 1973 να αντιπροσωπεύει το 35% του ΑΕΠ και να απασχολεί το 27% του ενεργού πληθυσμού.⁶²

60. Στ. Δαμιανάκος, «Το δυσέυρετο μοντέλο της ελληνικής γεωργίας», στο Χ. Κασίμης-Λ. Λουλούδης (επιμ.), *Ύπαιθρος χώρα. Η ελληνική Αγροτική κοινωνία στο τέλος του εικοστού αιώνα*, Πλέθρον, 1999, σ. 58-68.

61. Σ. Πετμεζάς, *Προλεγόμενα στην Ιστορία, ό. π.*, σ. 273.

62. Χρ. Ιορδάνογλου, *ό. π.*, 2003, σ. 59.

Το ελληνικό οικονομικό θαύμα της εικοσαετίας 1953-1973, όπως υποστηρίζουν οι περισσότεροι πλέον συγγραφείς, στηρίχτηκε σε μεγάλο βαθμό και στην εντυπωσιακή ανάκαμψη της γεωργίας τη δεκαετία του 1950 αλλά και σε μια περισσότερο ισόρροπη ανάπτυξη και σχέση μεταξύ του πρωτογενούς και των δύο άλλων τομέων της οικονομίας.⁶³ Με άλλα λόγια, προεκτείνοντας τη θέση του Σ. Πετμεζά για το success story της γεωργίας και τη συμπύκνωση δύο και τριών αγροτικών επαναστάσεων σε μία, θα μπορούσε να υποστηρίξει βάσιμα κανείς ότι την ίδια εικοσαετία, με την ολοκλήρωση αλλαγών και μεταρρυθμίσεων ενός και πλέον αιώνα, συντελείται επίσης μια καθυστερημένη βιομηχανική «επανάσταση».

Επίλογος

Συνοψίζοντας, θα λέγαμε ότι ο γεωργικός τομέας έπαιξε ρόλο συμπληρωματικό ή υποστηρικτικό σε σχέση με τον αστικό τομέα και τη βιομηχανική ανάπτυξη υπό την έννοια ότι η οικογενειακή γεωργία υποστήριξε και υποβοήθησε τη μορφή αυτή ανάπτυξης, συμβάλλοντας με τον τρόπο αυτό στην κοινωνική ενσωμάτωσή της στο καπιταλιστικό σύστημα.⁶⁴ Από την άλλη, ακόμη και το 1971 το μέσο μέγεθος της αγροτικής εκμετάλλευσης δεν ξεπερνούσε τα 35-40 στρέμματα, η αναδιάρθρωση των καλλιεργειών δεν είχε επιτευχθεί στον επιθυμητό βαθμό και το μέσο αγροτικό εισόδημα μόλις που έφτανε το μισό του εθνικού μέσου όρου.⁶⁵ Η παρέμβαση του κράτους

---

63. Ο Γ. Σταθάκης (*Δόγμα Τρούμαν, ό. π., σ. 421*) θεωρεί ότι οι εξελίξεις στη διάρκεια αυτής της εικοσαετίας, με την «άνθηση δραστηριοτήτων μικρής κλίμακας στις κατασκευές, τη βιοτεχνία και το εμπόριο», αλλά και την ανάκαμψη της γεωργίας, δικαίωσαν πλήρως τόσο τον Βαρβαρέσο, όσο και την «επιμονή της Αριστεράς στη δυνατότητα εκβιομηχάνισης [...] έστω με τρόπο αντιφατικό», λόγω των εγχώριων και ξένων επενδύσεων στη βιομηχανία μεγάλης κλίμακας και σε κλάδους που «είχαν επιλεγεί ως προσφορότεροι». Οι όροι και οι προϋποθέσεις καθώς και οι επιπτώσεις της μεγάλης (για τα ελληνικά δεδομένα) αυτής κλίμακας εκβιομηχάνισης αποτελούν ένα εξαιρετικά σύνθετο και ανοιχτό ακόμη θέμα της σύγχρονης ιστορίας μας.

64. Όπως ανέφερε σε Έκθεσή της η Διεθνής Τράπεζα Ανασυγκροτήσεως και Αναπτύξεως: «Τόσον από γενικού Εθνικού συμφέροντος όσον και από του στενοτέρου συμφέροντος του αγροτικού πληθυσμού, ο αποδοτικώτερος ρόλος, ον δύναται να διαδραματίση η γεωργία μακροχρονίως, είναι να απελευθερώση πόρους δι' ετέρους τομείς της οικονομίας και, εν μέρει, ως αποτέλεσμα της διαδικασίας ταύτης, να επιτύχη υψηλά επίπεδα παραγωγικότητας της εργασίας εντός του κλάδου», (Διεθνής Τράπεζα Ανασυγκροτήσεως και Αναπτύξεως, *Η ανάπτυξις της γεωργίας εν Ελλάδι*, Αθήνα, εκ του Εθνικού Τυπογραφείου, 1967, σ. 73).

65. Να σημειωθεί ότι το Γραφείο Δοξιάδη, στο οποίο είχε ανατεθεί από τα Υπουργεία Συντονισμού και Γεωργίας το 1963 η μελέτη και η υποβολή σχεδίου για την οργάνωση των

μέσω της πολιτικής των επιδοτήσεων και της προστασίας και στήριξης του εισοδήματος των οικογενειακών εκμεταλλεύσεων,⁶⁶ δεν αντιμετώπισε προγραμματικά τον αντιαναπτυξιακό χαρακτήρα των διαρθρωτικών χαρακτηριστικών της ελληνικής γεωργίας, μεγεθύνοντας τις περιφερειακές ανισότητες. Εντούτοις, δεν θα πρέπει να υποτιμηθεί ότι, μέσω αυτών των μετασχηματισμών επιτεύχθηκε μια νέα ισορροπία μεταξύ του πρωτογενή και των δύο άλλων τομέων (δευτερογενή και τριτογενή) της οικονομίας, ενώ ταυτόχρονα, μέσω της, συχνά βίαιης και «αιματηρής», αγροτικής εξόδου, της ενίσχυσης των μεταποιητικών, εμπορευματικών δραστηριοτήτων της πόλης και, κυρίως, της διόγκωσης των υπηρεσιών, ιδιαίτερα του δημόσιου τομέα, προωθήθηκε η ολοκλήρωση της αστικοποίησης της ελληνικής οικονομίας και κοινωνίας.

*Ιδιαίτερες ευχαριστίες στον Ομότιμο Καθηγητή Γ. Π. Α. Κωνσταντίνο Παπαγεωργίου για τις εύστοχες παρατηρήσεις – επισημάνσεις του.

A b s t r a c t

THE “PRIMACY” OF AGRICULTURE

Basic view of this paper is that the dynamics of industrialization and mechanization of agriculture had fascinated the majority of political, scientific and enterprising experts and intellectuals in the postwar period. However, the situation was quite different in the mid-war period.

In 1926 Xenophon Zolotas' book: *Η Ελλάς εις το στάδιον της εκβιομηχανίσεως (Hellas in the stage of industrialization)* was released, in which Zolotas regards the lack of capital as the cause for the industrial and economic

---

γεωργικών ερευνών στη χώρα, εξειδίκευε επιπλέον το πρόβλημα που αντιμετώπιζε η χώρα «μετά τη σύνδεσίν της μετά της Ε.Ο.Κ.» ως «πρόβλημα διττής μορφής»: αφενός εξειδικεύσεως και προσανατολισμού σε «εξαγωγή προϊόντα εκλεκτής ποιότητας» και ανάπτυξης νέων καλλιεργειών και αφετέρου ως ζήτημα «αναπτύξεως του τομέως της κτηνοτροφίας» για την κάλυψη πρώτα των εγχώριων αναγκών και κατόπιν για εξαγωγή. Ζητήματα που παραμένουν εκκρεμή και επίκαιρα. Βλ. σχετικά, Γραφείο Δοξιάδη, *Μελέτη Οργανώσεως Γεωργικών Ερευνών εν Ελλάδι*, 20 Μαρτίου 1964, σ. 6-7.

66. Την περίοδο αυτή επιδοούνταν οι τιμές των αγροτικών προϊόντων, το κόστος των εισροών (λιπάσματα, σπόροι κ.λπ.), αλλά και οι αγροτικές εξαγωγές και τα επιτόκια των γεωργικών δανείων.

backwardness of Greece. Nevertheless, shortly afterwards the Greek economy was based on the development of agriculture and the increase in agricultural production. After the Asia Minor catastrophe it became common belief that population surpluses should be channelled primarily to the agricultural sector and secondarily to industry. Thus, urban modernization espoused by El. Venizelos resulted in a rural interventionism aiming at the transformation of agrarian structures and the achievement of agricultural product, notably cereals, sufficiency within a European context where most countries had chosen the ideal of self-sufficiency. The priority given to agriculture in the interwar period was also the result of political factors related to “national security”, as well as the integration of landless populations and refugees in order to prevent their massive radicalization.

After 1950, the primacy of agriculture seems to be threatened by rapid industrialization. Advanced countries adopt policies which promote agriculture, while in less advanced and developing countries agriculture is sacrificed for rapid industrial development. The Greek case seems to follow the latter trend, without neglecting agriculture though. During the postwar period, alongside industrial development, Greek agriculture achieves its integration or even “takes off” according to many experts.

This paper focuses on this interesting discourse from the interwar period until the early postwar decades, having as a guide and axis of analysis the views of “specific” intellectuals and other theorists mainly of the rural sector.

Franco Cazzola*

AFTER THE AGRICULTURAL CRISES. NEW CROPS IN THE
EASTERN PO VALLEY: SUGAR BEET, TOMATOES AND FRUITS

Preliminary considerations

The Italian peninsula can be considered to have been relatively overpopulated with respect to its potential resources of agricultural land, since the end of the 18th century. Overall, following political unification (1861-70) the Kingdom of Italy had a permanent commercial imbalance due to its massive wheat imports. The extraordinary spread of cereal crops, also in the least favourable conditions of an area covered 2/3 by mountains and hills with geological instability, was not able to reduce the permanent deficit in the production of wheat during the period of population growth which hit the whole of Europe in the 19th century. In fact, from 1801 to 1900 the demographic increase in the Italian peninsula was on average slower than the European average (+ 5.8% compared to the European average of +6.7%). Italy's late entry into the "demographic transition" originated from the delayed reduction in the mortality rate, an indication of the marked lack of development of hygiene/sanitary conditions and poor diet.¹ As well as Malaria, which was widespread across central and southern Italy and the islands, the replacement of bread with cornmeal in the diet of the rural and urban populations of the Po Valley and the Alpine valleys in the

---

*Ex professor of economic history/Università degli studi di Bologna.

1. Athos Bellettini, "La transizione demografica dopo l'unificazione", in Idem., *La popolazione italiana. Un profilo storico*, a cura di F. Tassinari, Einaudi, Torino 1987, pp. 157-219, in pp. 162-163.

Lombardy and Veneto regions,² led to the exceptional spread of avitaminosis diseases such as pellagra.³ Similar undernourishment conditions were connected with the general use of chestnuts in the Apennines where the poverty and environmental conditions pushed much of the workforce to move towards the malarial plains of the Tyrrhenian and Adriatic coasts or periodic emigration abroad (France, Austro-Hungarian Empire and later the Americas).

The first studies promoted by the government of the Kingdom of Italy⁴ on the soil conditions had highlighted the existence (around 1865, i.e. before the annexation of the Veneto region) of at least 1 million hectares of stable marshlands, flood-meadows, wetlands and rice fields. Their drainage or hydraulic arrangement brought hope that new land would be gained where wheat could be cultivated for a hungry country.⁵

However, the increasing prices of wheat up to 1875 hid on the one hand the “too low” average yields⁶ and on the other hand the upward trend on an international scale. Cereal imports from abroad, thanks to free trade in the customs sphere adopted by right wing governments, were however, at least partly, held back by the existence of the forced circulation of the lira with respect to the gold standard, which had by then become dominant. The abolition of the non-convertibility to gold of the Italian lira in 1881 put a liberalist Italy in direct contact with the international markets. Hence it became inevitable to adapt the internal prices of cereals to the international ones, which had been rapidly dropping since 1873, thanks to the great

2. Luigi Messedaglia, *Il mais e la vita rurale italiana*, Federazione italiana dei consorzi agrari Piacenza 1927; Gauro Coppola, *Il mais nell'economia agricola lombarda (dal secolo XVII all'Unità)*, Il Mulino, Bologna 1979; Danilo Gasparini, *Polenta e formenton. Il mais nelle campagne venete tra XVI e XX secolo*, Cierre edizioni, Sommacampagna, Verona 2002.

3. Giorgio Porisini, *Agricoltura, alimentazione e condizioni sanitarie. Prime ricerche sulla pellagra in Italia dal 1880 al 1940*; Droz, Genève 1974; R. Finzi, “La pellagra, una gloria capitalistica”, in *Classe*, n. 15, giugno 1978, pp. 137-164; Idem, “Quando e perché fu sconfitta la pellagra in Italia”, in Maria Luisa Betri e Ada Gigli Marchetti (eds.), *Salute e classi lavoratrici in Italia dall'Unità al fascismo*, Milano 1982, pp. 391-429; Alberto De Bernardi, *Il mal della Rosa. Denutrizione e pellagra nelle campagne italiane fra '800 e '900*, Franco Angeli, Milano 1984.

4. Raffaele Pareto, *Sulle bonificazioni, risaie ed irrigazioni del Regno d'Italia. Relazione a S.E. il Ministro di Agricoltura, Industria e Commercio*, Milano, 1865.

5. Italo Giglioli, *Malessere agrario ed alimentare in Italia*, Portici 1903.

6. Giorgio Porisini, *Produttività e agricoltura: i rendimenti del frumento in Italia dal 1815 al 1922*, (Archivio economico dell'unificazione italiana, serie II, vol. XVII), Ilte, Torino 1971.

innovations applied to overland and sea transport. Russian, French and even American wheat began to flood the Italian market. For Italy this was the start of the agricultural crisis, which was destined to last for at least 15 years.

The introduction of a duty on the import of wheat in 1887, following pressure from the owners and tenant farmers of the Po Valley, in alliance with some industrial groups, did not do much to help stimulate internal wheat production and neither could it contrast the chronic cereal/agricultural production deficit.⁷ Towards the end of the long price crisis, in 1896 the Italian agricultural deficit was still very high. Out of a global importation for 1180 million lira, 137 million went towards buying cereals abroad.⁸ In the same year the best price for wheat was 23.07 per quintal, while leading up to the agricultural crisis, in 1880, the price had reached 33.72 lira.⁹ The drop in prices for wheat also dragged down the price of rice and corn, the main products of the Po Valley. The statistics, while being relatively unreliable until 1913, also highlight a significant drop in the average ten yearly production levels of the main cereals (Tab.1).

Table 1¹⁰
Average ten yearly wheat, corn and rice production levels
(1871-1910) – thousands of quintals

Decade	wheat	corn	paddy
1871-80	39,802	25,541	4,915
1881-90	33,541	19,943	3,828
1991-00	35,315	19,395	3,501
1900-10	47,643	24,859	5,690

The Italian rural world, at least for about fifteen years, therefore needed to look for alternative routes in agricultural production. In the Mezzogiorno the farmers and growers leapt towards wine growing after the French and Catalan vines had been destroyed by vine louse. But the customs war with

---

7. Emilio Sereni, *Capitalismo e mercato nazionale in Italia*, Editori riuniti, Roma 1974.

8. Giglioli, *Malessere agrario*, cit. p. 4.

9. *Ibid.*

10. Source: Istituto Centrale di statistica, *Sommario di statistiche storiche italiane*, Roma 1976; Egidio Rossini, Carlo Vanzetti, *Storia della agricoltura italiana*, Edagricole, Bologna 1986, p. 558.

France caused by the new protective pricing of 1887 quickly led to trouble not only for wine exports but also traditional produce such as olive oil, raw silk and citrus fruits.

In the Po Valley, the area I will focus on in particular, many cereal farmers, especially in the Central-Eastern part, started to abandon wheat and rice in search of crops that required less labour or that were more profitable from a commercial point of view. This decision brought about significant changes to the agricultural system, particularly to crop rotations.

In actual fact, there was no abundance of routes to explore in order to overcome such a prolonged price crisis. A very concise summary of them is as follows:

a) *Significantly increasing the yields per hectare*, through the use of fertilisers and machines. Over the last decade of the 1800s, various artificial fertilizer factories were founded and the use of their products spread, thanks to the promotion and distribution activities performed by the Agricultural Consortiums and their National Federation - which had established its registered office in Piacenza, in the heart of the Po Valley. Federconsorzi itself, which was founded in 1892, became the promoter of a machine service which encouraged their use among farmers.¹¹

b) *Giving impetus to grassland crops and animal farming*, creating facilities for processing milk and integrating dairy with pig farming by feeding the pigs with waste products from the dairy; this was the path towards dairy farming that can be attributed to Lombardy, extending from Lodi to Cremona and Mantua. But the same system based on milk also continued to grow along the right bank of the River Po, from the first hills to the high planes of Central Emilia (Piacenza, Parma, and Reggio). Towards the end of the 19th century in this part of the Po Valley a dense network of small and large dairies was set up, evidence of the progress of the milk economy and a general decrease in cereal farming. A strong restriction on the development of dairy production, however, comes from the need to maintain a consistent number of working cattle and also the use of cows for ploughing. The livestock census of 1868, due to various unreliable aspects,

---

11. A. Ventura, "La Federconsorzi dall'età liberale al fascismo: ascesa e capitolazione della borghesia agraria (1892-1932)", in *Quaderni storici*, n. 36, settembre-dicembre 1977, pp. 683-737 in p. 691-701; Angelo Varni (ed.), *La campagna a vapore. La meccanizzazione agricola nella pianura padana*, Associazione culturale Minelliana, Rovigo 1990.

highlighted a percentage of dairy cattle for Emilia Romagna out of the total number of cattle, fluctuating from a minimum of 21.1% for Piacenza to values of around 32-36% in the provinces of Bologna, Forlì, Ferrara and Modena. Higher percentages were recorded only in Parma (42.1%), Ravenna (46.1%) and Reggio, which already had 53.5 dairy cows for every 100. With the agricultural crisis, the provinces of Parma and Reggio therefore went in the direction of making a decision to enhance the dairy cow resource. This can be seen from the marked growth that the two provinces recorded, between 1869 and 1894, in the number of active dairies and with production levels of “grana” cheese and butter - which in the province of Reggio almost tripled over the same amount of time. The province of Parma, which had 129 dairies in 1869, expanded to 170 milk processing facilities in 1890, while Reggio increased its processing facilities from 275 in 1869 to 385 in 1892.¹² The farmland around Modena was also rapidly adapting to this production direction, particularly developing its pig farming in connection with the dairy and cured meats industry. In the Ravenna area, on the other hand, the crisis of the permanent paddy fields, caused by the general drop in cereal prices during the 1880s, pushed farmers and landowners towards a rapid conversion to artificial meadows of the vast expanses of the drained land of the province. This also led to the farming of the local breed of cattle, the “Romagnola”. Back in the early 1880s, however, in the provinces of Parma and Reggio, there were already Swiss dairy cattle breeds, such as the “Brown Mountain”, while a Parma-based company had imported about one hundred cows from Holland with their bulls for reproduction.¹³

This aspect of the transformations induced by the agricultural crisis, although significant, will not be explored further here, but it is possible to refer to numerous available studies on the subject.¹⁴

---

12. Gian Luigi Basini, *L'industrializzazione di una provincia contadina. Reggio Emilia 1861-1940*, Laterza, Roma-Bari 1995, pp. 33, 84.

13. M. Capra, “La popolazione bovina della provincia di Parma dall’Unità d’Italia ad oggi”, in *Terre e buoi. Il patrimonio bovino nel Parmense dall’Ottocento a oggi*, Catalogo della mostra, Parma, Sala Ulivi, 28 settembre – 3 novembre 1985, Grafiche Step, Parma 1985, p. 88.

14. Patrizia Battilani, Giorgio Bigatti (eds.), *Oro Bianco. Il settore lattiero-caseario in Val Padana tra Otto e Novecento*, Giona srl, Lodi, 2002; M. Paterlini, “Prime forme di zootecnia razionale e agricoltura a Reggio Emilia a fine Ottocento”, in *Le campagne padane negli anni della crisi agraria*, (*Annali dell’Istituto Alcide Cervi*, 5/1983), Il Mulino, Bologna 1984, pp. 109-134.

c) *Including new food crops in the agricultural rotation*, with more profitable prices or where demand had promising developments. Consequently other routes needed to be found to replace, in traditional agricultural rotation, the linen and hemp crops with other ameliorative plants, considering that the crisis had also dragged down the prices of these textile fibres, which were so economically important for some provinces (Bologna, Ferrara, Cesena, Rovigo and Mantua).

However, according to a great agricultural economist, Manlio Rossi-Doria, the long agricultural crisis did have a positive effect on Italian agriculture in the sense that it promoted a “turning point towards a phase of technical and organisational modernisation of public intervention in agriculture”.¹⁵ In fact, many of the technical and scientific public institutions supporting the farmers originated or took impetus from the last decade of the 19th century and the years that Gino Luzzatto called “the blackest years of the Italian economy” (1888-96). Over this very difficult period, numerous economic or professional farmers’ organisations were founded (agricultural consortiums, credit institutions for farmers, dairies and dairy cooperatives and cooperative wineries, etc.). In fact, in Emilia and Lombardy these institutions had a strong effect on the reorganisation of the industry and the dairy supply chain. During the crisis, institutions like the Lodi dairy experimental station, founded in 1871, and the Reggio Emilia zootechnics experimental site, managed by Antonio Zanelli (1874), started to have positive effects on the changing nature of the farmland in the Po Valley, alongside the informative activities of the itinerant professorships in agriculture - which began to spread from the 1890s onwards.¹⁶ Strong impetus also came from the spread of artificial meadows, on which both the itinerant professorship of Parma directed by Antonio Bizzozzero and the example of some experimenting farmers, such as Stanislao Solari, focused. In the Venices, there was a significant contribution by the great landowners to directing the changes towards specialist production forms such as wine growing, defined by Vittorio Alpe, professor of the “Scuola superiore di agricoltura di Milano” as the real “agricultural resurrection”, when

---

15. M. Rossi-Doria, “La Facoltà di Agraria di Portici nello sviluppo dell’agricoltura meridionale”, *Quaderni Storici*, 36, settembre-dicembre 1977, 836-53, in p. 840.

16. L. Cavazzoli, “Ricerca e formazione nella ‘filiera del latte’ tra Otto e Novecento”, in Battilani, Bigatti (eds.), *Oro bianco*, cit., pp. 135-240; Mario Zucchini, *Le cattedre ambulanti di agricoltura*, Roma, G. Volpe 1970.

he visited the Vicenza estates of Domenico Lampertico.¹⁷ However, alongside wine growing, traditional agricultural orders without much meadow land still dominated. But the renewal of agriculture in the Veneto area made gradual progress with the support that was often organised on a widespread basis by parish priests and philanthropists for the small farmers with the foundation of credit institutions for farmers, wineries and cooperative dairies.¹⁸ Also in this region, the promotional action of institutions, such as the Special wine growing and oenology school of Conegliano, founded in 1876, was significant, alongside the agricultural practical schools. By 1891 the number of institutions reached 24 in addition to the itinerant agricultural professorships, the first of which was founded in Rovigo, in the heart of the low Po Valley.¹⁹

Fruit farming: first experiments

In the search for alternatives to cereal crops, some farmers were experimenting with new routes, but that could profoundly mark much of the agricultural development from half way through the 1920s until the present day. The important new feature, in the direction of production specialisation and the introduction of new crops, consisted of the rapid expansion of vineyards and the first experiments with fruit crops. Wine production for export had covered many hills in the Veneto region with vines, alongside mulberry crops, and also the hills of Emilia and Romagna, sometimes in quite a disorganised and irrational way, but with sound basic motivations. In the agriculture pavilion at the “Esposizione Emiliana” exhibition, held in 1888 in the Margherita gardens in Bologna, some important new ideas emerged regarding the plain, a prelude to the developments that agriculture in Emilia would display in this field in the future. At the fruit growing competition Mr Giulio Serrazanetti presented the production of his large specialist orchards,

---

17. C. Fumian, “Proprietari, imprenditori, agronomi”, in Silvio Lanaro (ed.) *Storia d'Italia, Le regioni dall'Unità a oggi, Il Veneto*, pp. 99-162, Einaudi, Torino 1984, 99-162, in pp. 131-33.

18. Frediano Bof, *Credito e servizi all'agricoltura nelle campagne veneto-friulane tra Otto e Novecento*, Forum, Udine 2007.

19. Giuseppe Gullino, “L'apporto delle istituzioni: dove si accenna ai provvedimenti legislativi, all'Università, a talune accademie”, in *Scienze e tecniche agrarie nel Veneto dell'Ottocento*. Atti del secondo seminario di storia delle scienze e delle tecniche nell'Ottocento veneto, Venezia, 14 e 15 dicembre 1990, Istituto veneto di scienze, lettere ed arti, Venezia 1992, 113-27 in pp. 118-119.

one of 18 hectares in the Municipality of Castenaso and one of a generous 28 hectares of land in the Municipality of Marmorta, in the low plains of Bologna. Twelve varieties of early American peach trees planted in rows with low ramification were planted on these lands. The lawyer Ghighi presented a hundred and ten different varieties of fruit at different stages of ripening at the exposition. Pasquale Paganelli from Faenza presented forty-six kinds, of which the apples received much praise. So these were the early signs of the new directions that only some decades later, in the farmland of Eastern Emilia and Romagna, would end up triumphing and quickly replacing the cultivation of hemp which was so arduous for the citizens of Emilia with lines of fruit trees.²⁰

Just as in the case of milk production in the Western provinces of Emilia, the role of pioneering farmers and some local technical and agricultural propaganda institutions must not be undervalued in the development of specialist fruit farming. The experimenters included Adolfo Bonvicini from Massalombarda – a town that was to become the centre of specialist information on peach farming – together with the technical support of Adolfo Bellucci, director of the itinerant professorship of agriculture of Ravenna. Already by the middle of the 1920s, Massalombarda had an impressive 2350 hectares of specialist orchards covering an agricultural surface area of the Municipality of about 3000 hectares. The key to success was also due to the construction of a railway link with Bologna and Ferrara, i.e., with the Veneto region.²¹ In the Imola area, the pioneers included Mazzoni, who imported the peach variety Amsden from the USA, and also two parish priests and the local fruit and vegetable retail cooperative. In the Faenza area the main promoters of fruit farming included Vincenzo Valvassori with a technical/experimental field and Raffaele and Vincenzo Paganelli. In Cesena, by 1905, the farmers felt the need to form an anonymous cooperative company for selling the fruit, legally established three years later. This was a sign of the constantly increasing attention of the fruit farmers to market issues.²²

---

20. F. Cazzola, "L'agricoltura all'esposizione", in Walter Tega (ed.), *Lo Studio e la città. Bologna 1888-1988*, Nuova Alfa editoriale, Bologna 1987, pp. 161-164.

21. F. Landi, "Le strategie di un imprenditore: Adolfo Bonvicini e l'affermazione della frutticoltura a Massalombarda", in *Società e Storia*, a. IX (1986), n. 31, 81-103, pp. 87-89.

22. A. Preti, "Nascita e sviluppo di un'economia frutticola", in Angelo Varni, Alberto Preti, *La città della frutta. Alla ricerca delle radici storiche di un'esperienza cooperativa cesenate*, Maggioli editore, Rimini 1989, pp.52-53.

The opportunities for expansion of the sale of specialist fruit on the fresh food markets were closely connected with the speed of transport and the adoption of refrigeration systems. The success of this production choice particularly affected Romagna (Ravenna, Cesena) and partially Bologna and Ferrara, after the First World War.

Sugar beet

However, in the Eastern Po Valley, the turning point, which was surprisingly quick, came at the end of the 19th century, and turned out to be the introduction of two crops exclusively for industrial use - first of all, sugar beet and shortly afterwards tomatoes for preserving. Whereas the traditional commercial crops like hemp, linen and silk had a production cycle that bound the farm and the farmer's family to a first processing step, the new crops went straight from the field to the industrial processing plant. In this case the cultivation essentially depended on the requirements and plans of industry, starting from the sowing plan to the delivery of the product to the factory. The relationship of dependency on the timescales imposed by the industrial production processes was particularly clear and stringent for sugar beet but delivery of tomatoes for preserving to the processing plants was also very restricting for the farmer due to the very perishable nature of this horticultural product.

Experiments to obtain sugar from the beet had been performed in the pre-unitary Italian states but without success. During Napoleon's rule some attempts to launch the cultivation of the root and to build factories by French entrepreneurs were destined to fail with the fall of Napoleon and the revival of imports of cane sugar from the colonies. Over subsequent decades, other attempts were made by enlightened farmers to introduce sugar beet, including Count Cavour himself, who had achieved good results in the Piedmont plains at Grinzane. In Tuscany, Cosimo Ridolfi and Bettino Ricasoli had also experimented with this crop in the 1830s. In the Reign of Naples, there are records of attempts to farm along the river Sarno, whereas in Romagna two Swiss agricultural entrepreneurs, the baron Vittorio Crud and Gian Gabriele Eynard²³ dedicated their time to experimental cultivation.

---

23. Lucio Gambi, *Geografia delle piante da zucchero in Italia*, (Memorie di geografia economica, anno VII, gennaio-giugno 1955, vol. XII), Napoli 1955, pp. 42-49.

However, the reputation that the root gained among the growers was limited to the ameliorative properties of the plant and its use as fodder for livestock. It was more difficult to think of large-scale cultivation and the permanent addition of the root to traditional crop rotation.

After the unification and until 1887 the liberalistic attitudes of Italian governments certainly did not favour the spread of the farming of this root, which in France, Silesia and elsewhere was providing good results in terms of sugar yield. The agricultural crisis and protectionism had also resulted in a fall in the per capita consumption of sugar, which dropped from 3.3 kg in 1885 to 2.6 kg in 1898. The import of raw sugar from abroad had, in fact, completely collapsed. The figures went from 138,221 tonnes in 1885 to 41,028 in 1888. Over subsequent years it rose again to about 75-80,000 tonnes. After 1898, with the birth of the first beet sugar factories, imports rapidly reduced to a few thousand or hundred tonnes, but without any benefit to the consumer since the price per kilogram remained the same or higher than that of imported sugar.²⁴ In order to establish a sugar industry in Italy using sugar beet, there were two main problems to overcome: suitable customs protection of Italian sugar and the systematic spread of sugar beet among farmers. Customs protection on imported raw sugar went from 53 lira per quintal in 1879 to 76.75 lira of the new tariff in 1887, rising again to 88 lira in 1895. In the same year the duty on refined sugar reached 99 lira per quintal.²⁵ Production tax on refined sugar also served to keep a protection of at least 25-30% for the national industry, given that this was the average difference between the amount of import duty and the actual production tax on the product. (Tonizzi 2001:70). On this basis, a sugar industry using sugar beet could also be finally established in Italy, as opposed to a sugar refining industry using only imported sugar, where the main plants were located in Genoa.

The introduction of sugar beet in the farmland of the Eastern Po Valley was urged for by the numerous technicians and agronomists of the era, also because the sugar root had great ameliorative potential, especially in the recently drained lands used for cereal crops in the provinces of the low Po

---

24. M. Elisabetta Tonizzi, *L'industria dello zucchero. La produzione saccarifera in Italia e in Europa, 1800-2000*, Franco Angeli, Milano 2001, p. 17; Lucio Gambi, *Geografia delle piante da zucchero*, op.cit., p. 65.

25. Patrizia Sabbatucci Severini, *Il capitalismo organizzato. Il settore saccarifero in Italia, 1800-1945*, Marsilio, Venezia 2004, pp. 33-40.

Valley. The agricultural world in Lombardy did not, on the other hand, see sugar beet as a practical alternative since the agricultural order of the region was considered much more profitable being based on grass and animal farming. The success of sugar beet in crop rotation, which in some cases resulted in the replacement of the traditional wheat-hemp and wheat-corn combinations, was due to the fact that it was a root crop and helped to renew the soil. Italo Giglioli, who compared the progress of European agriculture with the difficulties tormenting Italian agriculture, underlined the benefits that wheat farming would actually have gained in Italy from the introduction of sugar beet. A study on different sugar beet farms in Northern and Central Germany, published in 1899, showed a net increase in the productivity per hectare of fields used for wheat, rye and other cereals after the introduction of the sugar beet root in crop rotation. Furthermore, in seven out of eight farms, there was also a significant increase (15%) in livestock yields.²⁶ This explains the resulting benefits of sugar beet, not only for a few enlightened landowners, but also for metayers and small lessees in the Eastern Po Valley - considering that the stems and plant remains removed after the extirpation of the root, and particularly the flesh left over after industrial processing, could all be reused as good feed for the working and dairy livestock. Hence it was possible, at least in part, to find a solution to the chronic basic shortage of forage of the promiscuous farming characteristic of the Eastern Po Valley, which focused on the dry crops, wheat and corn.

The expansion of sugar beet farming was also the result of a phenomenon that could be defined as effective integration between agriculture, industry and agricultural propaganda. Since the sugar industry was the only outlet market for the product, it was necessary to some extent that the arrangement of the sugar factories preceded the launch of cultivation by the farmers who needed to be aware of the growing techniques before adhering to agreements with the sugar industries. Hence in the 1890s some agronomists and heads of the itinerant professorships of Agriculture dedicated their time to this main purpose. These included a character called Adriano Aducco, head of the itinerant professorship of agriculture of Ferrara, who conducted an intensive series of informative conferences on the characteristics of the new crop and the advantages of its introduction to traditional crop rotation in the Ferrara area. For this purpose he set up various experimental fields, involving the

---

26. Giglioli, *Malessere agrario*, op. cit., pp. 106-107.

largest local landowners, and ended up contributing personally to the creation of a sugar factory. In 1906 the farmers from that province, who saw five factories established in only four years, had already set aside 4759 hectares for an estimated production of 1.5 million quintals of roots and an average production of 313.2 quintals per hectare.²⁷ In the Ravenna area, action to increase awareness and propaganda among the farmers was taken by the engineer from Ancona, Camillo Borgnino, Technical Manager of the sugar factory of Massalombarda²⁸ and the author of one of the first works on the history of the sugar industry in Italy.²⁹ In Cesena it was the experimentation and propaganda work of the local Practical School of Agriculture, run by Filippo Barbato, that helped to promote the birth of a sugar factory, but the introduction of more complex crop rotation was also encouraged, as well as a five-year rotation including sugar beet and alfalfa. In 1900 about 1000 hectares of sugar beet were planted in the Cesena area and a sugar factory owned by Società Generale per lo Zucchero Indigeno and chaired by Emilio Maraini, one of the pioneers in the Italian sugar industry, started production³⁰ (Preti 1991:696-704). In Ravenna the first factories opened in Classe and Massalombarda, but some of the sugar beet grown in the Ravenna area was also processed in Cesena, Imola and Forlì; the sugar factory there had led to the near disappearance of corn, which between 1900 and 1908 dropped from 2000 to a mere 90 hectares³¹ (Porisini 1966:188).

As well as Ravenna, Forlì and Cesena, the province of Bologna was also interested in this new use of the land, processing the sugar beet produced in two sugar factories, one in Bazzano (1899) and the other in Bologna. Only in

---

27. Vittorio Peglion, *Le bonifiche ferraresi dal punto di vista agrario*, Tip. Bresciani, Ferrara 1910, pp. 246-47; Teresa Isenburg, *Investimenti di capitale e organizzazione di classe nelle bonifiche ferraresi (1872-1901)*, La Nuova Italia, Firenze 1971, appendix II.

28. S. Talbot, "Camillo Borgnino: un protagonista del decollo dell'industria saccarifera italiana", in Enrico Biancardi (ed.), *Le radici della dolcezza. La bieticoltura e l'industria saccarifera nel Veneto del '900*, Atti del XXVIII Convegno di studi storici, Rovigo, 3 dicembre 2005, Mineliana, Rovigo 2007, pp. 85-89.

29. Camillo Borgnino, *Cenni storico-critici sull'origine dell'industria dello zucchero in Italia*, Zanichelli, Bologna 1910.

30. A. Preti, "L'economia cesenate dall'inchiesta agraria alla prima guerra mondiale", in Angelo Varni e Biagio Dradi Maraldi (eds.), *Storia di Cesena, IV, Ottocento e Novecento, 2 (1860-1922)*, pp. 655-757, Rimini 1991, pp. 696-704.

31. G. Porisini, "Aspetti e problemi dell'agricoltura ravennate dal 1883 al 1922", in *Nulla Baldini nella storia della cooperazione*, Giuffrè, Milano 1966, p. 188.

the Rimini area did the attempt to establish a sugar factory in 1899 fail due to the diffidence of the local farming and agricultural world. This was because the connection with industry was too close and also the small size of the metayage system did not allow the consolidated presence of corn in the farming diet to be neglected.³² By 1910 sugar beet had now become a stable component of crop rotation of the cereal farming lands in the eastern part of the region, but it also became an important agro-industrial product in the Parma and Piacenza area. Another site of the company Società Ligure-Lombarda had been established in Parma in 1899,³³ and in the following year, Piacenza also had its own sugar factory, to which a second factory was added in 1909.³⁴ Tab.2 shows the consolidation of the new crop across much of the region. It must be remembered, however, that the complete subordination of the farmers to the production plans of the sugar factories, which grew due to trade protectionism, exposed the sugar beet farmers to the effects of the recurring overproduction crises of the sugar industry and sometimes forced them to make huge reductions in their surface areas used for sugar beet.³⁵ However, it was the eastern provinces of the Po Valley, from Polesine to Ferrara and Romagna, who welcomed the new root with the most enthusiasm, in search of a plant which would replace hemp as a commercial crop but also provide feed for working livestock. The flood plains of the rivers and the “new lands” acquired through drainage quickly became the most suitable places to host the new crop.³⁶ The fact that the sugar beet farmers were enticed into changing the farming systems – due to the cash advances that the sugar industry provided (so that they could

---

32. C. Catolfi, “Terra, proprietà, mondo contadino” in Angelo Varni, Vera Zamagni (eds.), *Economia e società a Rimini tra Ottocento e Novecento. Studi pubblicati in occasione del 150° anniversario della fondazione della Cassa di Risparmio di Rimini*, Rimini 1992, p. 303.

33. M. Palazzi, “Nascita di un’economia agro-industriale. Città e campagna a Parma dall’unità agli anni Trenta”, in Fiorenzo Sicuri (ed.), *Comunisti a Parma. Atti del convegno tenutosi a Parma il 7 novembre 1981*, Biblioteca “Umberto Balestrazzi”, studi e ricerche n. 4, Parma. 1986, 71-125, p. 95.

34. S. Fontana, “Per una storia del protezionismo granario e della crisi agraria nel piacentino: materiali e considerazioni”, in Massimo Legnani, Domenico Preti, Giorgio Rochat (eds.), *Le campagne emiliane nel periodo fascista. Materiali e ricerche sulla battaglia del grano*, (Annale 2/1980-82 dell’Istituto regionale per la storia della resistenza e della guerra di liberazione in Emilia Romagna, Clueb, Bologna 1982, 407-427, p. 408-9.

35. V. Evangelisti, “Industrializzazione dell’agricoltura e movimento operaio in Emilia-Romagna”, in *Rivista di storia contemporanea*, IX (1980), n. 3, pp. 372-406.

36. Lucio Gambi, *Geografia delle piante da zucchero*, op. cit., pp. 80-81.

prepare the land and sow the seeds) and the payment upon delivery of the product at the factory – must not be underestimated. The sugar beet was also received favourably by the farm workers, day labourers and their cooperatives, given the large numbers of working days that the root required.³⁷ The metayers themselves could also count on the payment due to them at the end of the harvest from the landowners to whom they normally gave up their part of the product. This was very significant among the farmers in a promiscuous economy, considering that sugar farming was detrimental to the production of plants for food, such as corn. Another beneficial effect of the introduction of sugar beet was the use in the fields of the defecation lime produced by the factories to correct the excessive acidity of many soils of organic origin (peaty) in the areas where the new crop was established.³⁸

T a b l e 2
Increasing sugar production in Emilia-Romagna and in Italy (1898-1901)³⁹
(quintals)

	1898-99	1899-1900	1900-1901
Bologna, Soc. Ital. Industria Zuccheri	-	27,102	62,002
Bazzano (Bo), ditta Maraini	-	13,609	21,545
Ferrara, Soc. Agricola Ferrarese	-	-	26,381
Pontelagoscuro (Fe), Schiaffino Roncalli	-	17,753	32,154
Pontelagoscuro (Fe), Conte L. Gulinelli	-	18,217	39,819
Codigoro (Fe), Soc. Anon. Eridania	-	14,436	14,333
Forlì, Soc. Anon. Eridania	-	-	31,148
Cesena, Soc. Generale per lo zucchero	-	-	38,728
Parma, Soc. Ligure-Lombarda	-	13,020	19,968
Sarmato (Piacenza), Compagnie Sucrière	-	-	7,082
Ravenna, Soc. Ligure-Ravennate	-	-	20,131
Totale Emilia- Romagna	-	104,137	313,291
<i>Produzione nazionale Italia</i>	59,724	231,158	601,254

37. Ibid., p. 91.

38. Ibid., p. 110.

39. Source: Ministero Agricoltura industria e commercio, Bollettino ufficiale, 1902, vol. I, p. 741 and V. Evangelisti, "Forme di produzione agricola e caratteristiche generali del bracciantato emiliano-romagnolo (1880-1914)", in Franco Cazzola (ed.), *Il proletariato agricolo in Emilia*

To the north of the course of the River Po and as far as the Adige, sugar beet farming spread rapidly, as it had in the nearby Ferrara area, both on the land historically used for farming along the flood plains of the two rivers, and particularly in the recently drained lands of the delta area. By 1912 in the province of Rovigo sugar beet farming spread across over 15 thousand hectares and the beet produced provided work for 4 sugar factories (Lendinara, Ficarolo Cavanella and Rovigo). The Bottrighe (1914), Lama (1919), Badia and Polesella (1923), Costa, Arquà and Fratta (1924), and Porto Tolle (1926) factories followed on from these. Note that these 12 industrial plants, due to ease of transport along the waterways and the availability of process water, were spread along the rivers Po and Adige or the waterways communicating with them. Part of the beet produced in the Alto Polesine area, still using the Po as a waterway, was delivered to the sugar factories of Sermide and Ostiglia, in the province of Mantua.⁴⁰

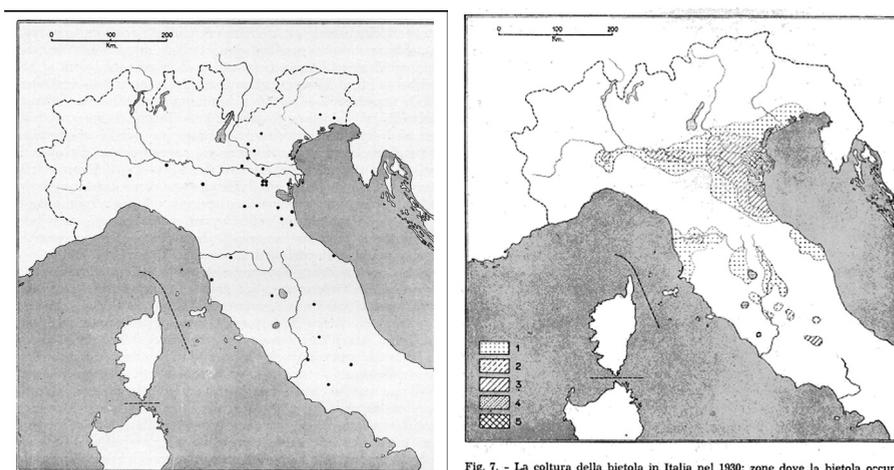

Fig. 7. - La coltura della bietola in Italia nel 1930; zone dove la bietola occupa: 1) da 1 a 5% della superficie coltivata; 2) da 5 a 10%; 3) da 10 a 15%; 4) da 15 a 20%; 5) più di 20%.

Fig. 1, 2. Beet sugar factories in 1905 and beet growing areas in 1930 (Gambi, *Geografia*: pp. 75, 129)

Romagna nella fase di formazione, (Annale 1/1980 dell'Istituto regionale per la storia della resistenza e della guerra di liberazione in Emilia Romagna), Bologna, Clueb, 65-108, p. 103.

40. L. Lugaresi, "Il Polesine luogo 'storico' dell'industria saccarifera. Geografia della produzione e storia del paesaggio", in Biancardi (ed.) *Le radici della dolcezza*, op. cit., 27-35, p. 31.

Tomato

Tomatoes for preserving became established quickly from the last decades of the 1800s in the Parma and Piacenza area, thanks to the high return that they offered per hectare of planted crop. In 1910 tomatoes occupied a surface area of 2852 hectares in the Province of Parma alone, producing over 628 thousand quintals. The farming of this horticultural product provided seasonal work for 36 establishments, mainly spread across the areas of the foothills (Felino, Vigatto, Montechiarugolo, Collecchio, etc.) The production of tomato concentrate, as well as stimulating activities connected with the production of tin cans, also fed a consistent flow of exports, particularly in Europe. Hence, tomato farming also began to spread to other areas of Emilia and Romagna, promoted by the abundance of labour which had always marked the rural society of the region and the fact that the seasonal work of harvesting the product and producing the preserve could also count on the large female workforce, now institutionally present on the labour market. In the Piacenza area, the first tomato preserve factory was founded in 1906 but by 1911 there were already seven factories of this type. Towards the end of the first decade of 1900 tomato preserve had reached the Cesena area, naturally accompanied by the establishment of an industrial processing section. After the first processing plant, founded in Savignano by the count Giulio Rasponi, in 1912-13 “Baldi e Ceccarelli” was built in Calisese and “Cirio” in Cesena.⁴¹

At the start of the 1930s, in the midst of the agricultural crisis of the central part of the twenty years of Fascism, tomatoes represented a significant component of the gross sellable produce for the region, as well as being a seasonal source of work for the many unemployed workers. By 1929 tomato farming had reached its peak with a planted surface area of 17,639 hectares, which was however set to drop by half over subsequent years. In 1934, the year of major crisis for the rural areas, Emilia Romagna only used 8,453 hectares of land for industrial tomato farming and obtained a total production of 1,975,270 quintals, compared to 4.4 million quintals in 1929. Still in 1934, at the top of the classifications of the Emilia provinces in terms of agricultural surface area used for tomato farming in the open field were Parma and Piacenza with 2775 and 2400 hectares, respectively. Bologna came next with

---

41. Preti, “Leconomia cesenate dall’inchiesta agraria alla prima guerra mondiale”, op. cit., p. 709.

1175 hectares in the open field and a total production of 254,000 quintals. But despite the initial resistance and difficulties, Ravenna and Forlì also seemed to have been permanently converted to this horticultural product, devoting 624 and 584 hectares in the open field to it, with a total production of 446,000 quintals, in addition to another 40,000 quintals of tomatoes grown in market gardens.⁴²

A second major crisis that hit Italian farmland from 1927 to 1935 was due to the combination of the economic and financial policy adopted by the Fascist government and the more general effects of the world economic crisis caused by the Wall Street Crash of 1929. The plans to increase wheat yields through new crop varieties, seed selection and rational fertilisation so as to reduce the strong dependency on wheat imports had led to great propaganda and the customs support of internal wheat production, known as the “Battle for Grain”, which began in 1925. In view of the modest results in the growth of unitary yields, the increase in production was in fact particularly achieved by expanding the farmed surface areas, also in the marginal areas of the hills and mountains. The launch of propaganda on complete drainage following shortly after (1927) served to conceal the first severe effects of the drastic revaluation of the lira, decided in August 1926. The new exchange rate again penalised the main agricultural products exported from the plains of the Po Valley. In fact the revaluation of the lira ended up hitting the top Italian agricultural products, mainly intended for export: rice, raw silk, hemp, citrus fruits, cheese, wine, oil, food pastes and so on.⁴³ The attempt to restore the lira-sterling exchange transition from values that now reached 150 lira per pound sterling to values similar to those in the year 1922, i.e. the year that Mussolini rose to power, around 90 lira per pound (“quota 90”), caused a consistent rise in the international prices of Italian agricultural products, while the internal markets were dropping along with a reduction in salaries and wages.

Agriculture was again faced with the need to pursue new routes, new crops and new economic and corporate dimensions. In the 1930s, while a drastic reduction was underway in the dairies and milk processing plants in the Central-Western part of the Po Valley, the Eastern part was again looking for

---

42. Attilio Todeschini, *Il pomodoro in Emilia. Importanza economica della coltivazione*, INEA, Roma, 1938, pp. 8-9.

43. S. Salvatici, “Campagne in crisi. L’Italia rurale negli anni del regime fascista (1927-1935)”, in *Annali dell’Istituto ‘Alcide Cervi’*, n. 17/18, 1995-96, Dedalo Bari 1998, pp. 157-192.

an escape route through fruit farming. Ravenna, Cesena and Massalombarda, as well as the provinces of Ferrara, Bologna and Modena, looked towards fresh fruit (apples, pears, peaches, cherries, apricots and plums) for new production and market balances. The first fruit expositions like the one held in Lugo (Ravenna) in 1927 showed farmers the possibilities of increasing return using new planting techniques, new cultivars and new product packaging and refrigeration systems. In fact, an incredible expansion in specialist fruit farming took place in the Eastern Po Valley after the Second World War on the fertile lands that had hosted hemp for centuries, by now facing an irreversible crisis.

Conclusions

In conclusion, while the long-standing agricultural price depression of the last quarter of the 19th century had pushed the agricultural sector of the Po Valley towards larger industrial production levels (sugar, milk, pig farming), with the second major agricultural crisis, which hit Italian agriculture after 1927, a new agro-industrial sector was strengthened on the foundations laid between 1890 and 1914. In fact, the agro-industrial specialisation not only affected sugar beet and milk-based products, but also tomatoes (“red gold”), a crop traditionally concentrated in the Mezzogiorno. The provinces of Parma and Piacenza already had a successful collocation since the first decade of the 1900s, in competition with the Naples area for tomatoes, even if they were forced to undergo a drastic contraction in production in conjunction with the problems and difficult reorganisation of the dairy industry, which took place at the beginning of the 1930s right across the Po Valley.

In the provinces of Romagna and Bologna and Ferrara, fresh fruit and vegetable garden crops started to become the most promising market alternative to the hemp crisis for farmers, particularly from 1927 to 1933. In fact, hemp, a textile fibre that required hard work and commitment for cultivation and fertilisation of the fields, could only have survived with the autarkical closure of the Italian economy, but its crisis soon became irreversible with the end of the Second World War and the opening of the markets. Whereas the sugar industry enjoyed an absolute monopolistic position on the internal market, fruit, potatoes, strawberries and vegetable garden produce were the most profitable alternatives to hemp, especially in the eastern plains of Emilia-Romagna, in historic cereal growing lands which, already in the 1950s, provided work for over half of the population.

Π ε ρ ί λ η ψ η

ΜΕΤΑ ΤΗΝ ΑΓΡΟΤΙΚΗ ΚΡΙΣΗ. ΝΕΕΣ ΚΑΛΛΙΕΡΓΕΙΕΣ ΣΤΗΝ ΑΝΑΤΟΛΙΚΗ ΠΕΔΙΑΔΑ ΤΟΥ ΠΑΔΟΥ: ΖΑΧΑΡΟΤΕΥΤΛΑ, ΤΟΜΑΤΑ ΚΑΙ ΦΡΟΥΤΑ

Η κρίση τιμών των αγροτικών προϊόντων, στα τέλη του 19ου αιώνα, ώθησε τους αγρότες και κτηματίες στην κοιλάδα του Πάδου, να εγκαταλείψουν τις παραδοσιακές καλλιέργειες του σταριού και του ρυζιού και να εισαγάγουν νέες πιο αποδοτικές και πιο επικερδείς καλλιέργειες. Μία από τις καλλιέργειες που προτιμήθηκαν ήταν εκείνη των ζωοτροφών που έδωσε ώθηση στην κτηνοτροφία και στη δημιουργία υποδομών για γαλακτοκομική και τυροκομική παραγωγή. Μία άλλη καλλιέργεια που γνώρισε άνθηση ήταν η αμπελοκαλλιέργεια και η καλλιέργεια οπωροφόρων δένδρων. Τέλος ενδιαφέρον παρουσιάζει η εισαγωγή της καλλιέργειας δύο προϊόντων που προορίζονταν για βιομηχανική χρήση, τα ζαχαρότευτλα και η τομάτα. Τα ζαχαρότευτλα στήριξαν τις πρώτες βιομηχανίες ζάχαρης από ζαχαρότευτλα, στα τέλη του 19ου αιώνα αλλά εντάχθηκαν επίσης επιτυχώς στην αμειψισπορά, βελτιώνοντας το έδαφος και αφήνοντας φυτικά υπολείμματα που χρησίμευαν ως ζωοτροφή. Γενικά η εισαγωγή της καλλιέργειάς τους είχε θετικές επιπτώσεις στην οικογενειακή αγροτική οικονομία, παρόλο που δεν αποφεύχθηκαν κάποιες φορές οι αρνητικές συνέπειες από ορισμένες κρίσεις υπερπαραγωγής. Η καλλιέργεια της τομάτας για μεταποίηση ευνοήθηκε από την προσφορά άφθονης εργασίας και το γεγονός ότι η εποχική εργασία της συγκομιδής και της κονσερβοποίησης μπορούσε να εξυπηρετηθεί από άφθονα γυναικεία εργατικά χέρια. Μετά το 1929, η καλλιέργεια της τομάτας, του «κόκκινου χρυσού», θα παρασυρθεί από την κρίση και από την Battaglia del grano, για να αντικατασταθεί μεταπολεμικά από τη δενδροκαλλιέργεια οπωροφόρων δένδρων. Ήδη από τον Μεσοπόλεμο, είχε ενισχυθεί ένας νέος αγρο-βιομηχανικός τομέας ο οποίος απαιτούσε από τη γεωργία να βρεί νέα προϊόντα και νέες μορφές συντεχνιακής οργάνωσης.

Manuel González de Molina
David Soto Fernández
Juan Infante Amate
Gloria Guzmán Casado

SPANISH AGRICULTURE IN THE 20TH CENTURY

Introduction

For decades, Spanish history has seen Spanish agriculture as backward, clearly following the line of thought of social sciences in the first third of the 20th century. This idea was prompted by comparisons both of performance per surface unit with central and northern European countries and of the levels of usage of mechanical implements with countries like the United States, at the time considered to be at the forefront of mechanisation. This was encouraged by ignoring the decisive role of edaphoclimatic conditions in agrarian production and by a firm conviction in the capacity of new technologies to overcome their limiting factors. Within this intellectual context of technological optimism, the mission of agrarian historians was to measure agrarian growth and evaluate whether the sector had fulfilled the historical role that was assigned to it by dominant economic theories of the country's economic development. A great deal of historians at that time adopted a series of axioms which were considered to be irrefutable truths. One of them was the importance of agricultural growth as a means to achieve material welfare for farmers and citizens in general. This, in turn, confined the historical role of the agricultural sector in its contribution to the development and industrialisation of the country, and hence rural historians focused their views in the attempts and failures to modernise the

---

* Laboratorio de Historia de los Agroecosistemas, Universidad Pablo de Olavide (Sevilla).

traditional agrarian structures—not always paying much attention to the fact that this modernisation would lead to the destruction of the peasants’ ways of farming and of the community system of land property. In the same vein, the subordination of the agricultural sector to industry and services was positively viewed for the sake of reducing costs, opening up markets for a sector of this industry, and financing the economic expansion of these activities. Following this logic, agricultural exports were always seen as beneficial. True, some of us highlighted the unequal way agricultural incomes were distributed and the institutional barriers that opposed modernisation, while others stressed market failures and the inefficiencies of agricultural policies. But only a few of us questioned the effects industrialisation of agriculture had on the environment, the economy and society.

The continued improvement of agrarian macromagnitudes from the 1960s onwards and Spain’s entry into the European Economic Community in 1986 changed the discourse of Spanish agricultural historians, offering a much more positive image of the course of Spanish agriculture from the late 19th century.¹ This coincided with a new generation of agricultural historians in the universities, followed a few years later by the foundation of the Spanish Agrarian History Seminar. This renovation of Spanish historiography has given rise to a more optimistic interpretation of Spain’s agrarian past, tending to position itself at exactly the opposite end of the spectrum of traditional interpretation.² In fact, a sector of the new Spanish agrarian historiography is in line with the main theses of Giovanni Federico’s *Feeding the world...* book, an exegesis of agricultural development in the West in contemporary times.³ Federico considered the history of the agrarian sector to be an “outstanding success story”. Production grew faster than the population, as opposed to what had happened in the 19th century. This made nutritional transition

---

1. See for example R. Garrabou, (ed.), *Historia agraria de la España Contemporánea*, vol. I, Crítica, Barcelona, 1985; R. Garrabou, J. Sanz, (ed.) (1985): *Historia agraria de la España Contemporánea*, vol. II, Crítica, Barcelona, 1985; R. Garrabou, C. Barciela, J. I., Jiménez Blanco, (eds.), *Historia agraria de la España Contemporánea*, vol. III, Crítica, Barcelona, 1986.

2. A more balanced view can be found in J. Pujol, M. González de Molina, L. Fernández Prieto, D. Gallego, R. Garrabou, *El pozo de todos los males. Sobre el atraso en la agricultura española contemporánea*, Crítica, Barcelona, 2001; and R. Robledo (ed.), *Sombras del progreso: las huellas de la Historia Agraria. Estudios en homenaje a Ramón Garrabou*. Barcelona, Crítica, 2010.

3. J. Federico, *Feeding the world. An Economic History of Agriculture, 1800-2000*, Princeton University Press, 2009.

easier, putting an end to the traditional lacks in the consumption of meat and dairy, and significantly improving the standard of living of citizens. The increase in volume of agrarian production put an end to the problems of hunger and subsistence, so frequent in the past. According to the author, the hunger and subsistence problems still remaining are caused more by problems in food distribution than by lack of production.

This came about simultaneously with major problems relating to the future feasibility of the industrial agricultural model. The relative loss of weight of the agricultural sector on the GDP and in employment, together with the new outlooks the 'Agrarian Question' has adopted (such as the new forms of inequality regarding access to the land and agricultural income, environmental problems, the rethinking of the role of agriculture in economic development in each country, etc.), question this optimistic vision. But it may be the global food crisis in which we are immersed, epiphenomenon of the global economic crisis, which is challenging the very foundations of industrial agriculture and its claim to being the overall unique model of material welfare.

Despite food productivity being more than enough to nourish humankind, hunger and malnutrition have not disappeared. On the contrary, they have risen in absolute terms. The lack of food security increased in spite of the efforts of international organisms to curb it, partly due to the destruction of the peasants' subsistence farming. Rural poverty continues being endemic in most peripheral countries, whilst in 'developed' ones agricultural incomes have dropped dramatically so that a large share of the rural population relies to a large degree on public subsidies to make a living. Heavily industrialised farming has caused damage to the soil, water, air and plant life. This damage reduces the agricultural system's own productive capacity and alters the ecological parameters that ensure human activity, i.e. the provision of vital environmental services.⁴ The current model of agricultural growth can only be maintained by seriously depleting the resources that sustain it. This model

---

4. See the comprehensive report by UNCADT- United Nations Conference on Trade and Development, *Trade and Environment Review. 2013: Wake up before it is too late. Make agriculture truly sustainable now for food security in a changing climate*. United Nation Publication, Genève, 2013; or that published three years earlier by the United Nations Environment Programme (UNEP), *Assessing the Environmental Impacts of Consumption and Production. Priority Products and Materials*. UNEP, Paris, 2010.

should undergo an overwhelming change in order to see to the food that over 9,000 million people will require towards the middle of this century.

The above account ought to place historians in a less complacent attitude regarding the industrialisation process brought about in agriculture and its virtues, considering not only the growing increase in land and labour productivity, but bringing into light how it has been done and to what costs as well. It should also lead us to reconsider the role the agricultural and agri-food systems play in general, seen not only as an economic activity that yields profits to those who practise it, but as an activity liable to cause damage usually paid for by the rest of society. A fuller understanding of the agricultural activity that will balance its achievements and shortcomings, especially when considering its main role: the satisfaction of the human species' endosomatic metabolism. This text attempts to provide a panoramic view of the evolution of the Spanish agrarian sector from 1900 to the present and aims to provide a more diverse picture that covers all aspects and is so better adjusted to the complex and multidimensional reality of agrarian production.

1. Sources used

The study of the evolution of Spanish agriculture requires the collection and treatment of wide-ranging quantitative information. It was only in the late 19th century, after isolated and generally unsuccessful attempts, that the Administration, through the *Junta Consultiva Agronómica*, began to compile statistical information on the surface performances and production of different crops. Annual production series are available of the production of plant biomass –cereals, legumes, grape, and olive– beginning in the late nineteenth century⁵ and until the 1930s, but data about total agricultural production is only available from 1922, and disaggregated per year from 1929.⁶ We also

---

5. Grupo de Estudios de Historia Rural, *Estadísticas Históricas de la producción agraria española, 1859-1935*, MAPA, Madrid, 1991.

6. Ministerio de Fomento, *Estudio de la ganadería en España. Resumen hecho por la Junta Consultiva Agronómica de las memorias de 1917*, Ministerio de Fomento, Madrid, 1920; Ministerio de Fomento, *Avance estadístico de la producción agrícola en España. Resumen hecho por la Junta Consultiva Agronómica de las memorias de 1922 remitidas por los ingenieros del servicio agronómico provincial*, Ministerio de Fomento, Madrid, 1923; Ministerio de Agricultura, *Anuario Estadístico de las producciones agrícolas, año 1933-51*, Ministerio de Agricultura, Madrid, 1952.

have the most significant information for 1902 products.⁷ Previously, the missing information was reconstructed from complementary sources, namely the annual memoirs published about assorted topics by the *Junta Consultiva Agronómica*.⁸ Thus, the Spanish agricultural production has been estimated for three moments: 1900, 1910, and 1922. From 1929, annual series of agricultural production have been published –since 1929 in the *Anuarios Estadísticos de las Producciones Agrícolas* and since 1972 in the *Anuarios de Estadística Agraria*. Also considered were five-year averages with centres in the years 1933, 1940, 1950, 1960, 1970, 1980, 1990, 2000, and 2008. Also using five-year averages, the exports and imports of biomass were calculated from foreign trade sources.⁹ From such sources, the quantity and evolution of biomass of the Spanish economy were calculated.

---

7. Ministerio de Agricultura, Industria, Comercio y Obras Públicas (s.a.), *Noticias estadísticas sobre la producción agrícola española por la Junta Consultiva Agronómica, 1902*, Ministerio de Agricultura, Industria, Comercio y Obras Públicas, Madrid, s.a.; Ministerio de Agricultura, Industria, Comercio y Obras Públicas, *Prados y pastos. Resumen hecho por la Junta Consultiva Agronómica de las memorias sobre dicho tema remitidas por los ingenieros jefes del servicio agronómico provincial*, Ministerio de Agricultura, Industria, Comercio y Obras Públicas, Madrid, 1905; Ministerio de Fomento, *La ganadería en España. Avance sobre la riqueza pecuaria en 1891, formada por la Junta Consultiva Agronómica, conforme a las memorias reglamentarias que en el citado año han redactado los ingenieros del Servicio Agronómico*, Ministerio de Fomento, Madrid, 1892.

8. Ministerio de Fomento, *Memoria relativa a los servicios de la Dirección General de Agricultura, Minas y Montes*, Ministerio de Fomento, Madrid, 1912; Ministerio de Fomento, *Avance estadístico de la riqueza que en España representa la producción media anual de árboles y arbustos frutales, tubérculos, raíces y bulbos. Resumen hecho por la Junta Consultiva Agronómica de las memorias de 1910, remitidas por los ingenieros del Servicio Agronómico Provincial*, Ministerio de Fomento, Madrid, 1913; Ministerio de Fomento, *Avance estadístico de la riqueza que en España representa la producción media anual de las plantas horticolas y plantas industriales. Resumen hecho por la Junta Consultiva Agronómica de las memorias de 1911, remitidas por los ingenieros del Servicio Agronómico Provincial*, Ministerio de Fomento, Madrid, 1914; Ministerio de Fomento, *Avance estadístico de la riqueza que en España representa la producción media anual de pastos, prados, y algunos aprovechamientos y pequeñas industrias zógenas anexas. Resumen hecho por la Junta Consultiva Agronómica de las memorias de 1912, remitidas por los ingenieros del Servicio Agronómico Provincial*, Ministerio de Fomento, Madrid, 1914; Ministerio de Fomento, *Avance estadístico de la riqueza que en España representa la producción media anual en el decenio de 1903 a 1912 de cereales y leguminosas, vid y olivo y aprovechamientos diversos derivados de estos cultivos. Resumen hecho por la Junta Consultiva Agronómica de las memorias de 1913, remitidas por los ingenieros del Servicio Agronómico Provincial*, Ministerio de Fomento, Madrid, 1915.

9. Consejo de la Economía Nacional, *Estadística General del Comercio exterior de España en 1924*, Consejo de la Economía Nacional, Madrid, 1925-2008.

For the biophysical data we have also considered all crop residues with some sort of use (mostly for livestock), like straw and chaff, browse and shoots or residue from tubers and vegetables. For straw, browse and shoots we have used information from sources of the time and for the rest of the residues we have used the converters provided by the literature, and which we compiled in the working paper *Methodology and Conversion Factors to Estimate the Net Primary Productivity of Historical and Contemporary Agro-ecosystems*.¹⁰ From the reconstructions of soil use based on the same sources we have also calculated the production of pastures and fallow. For wood and fuel wood we used our own calculations¹¹ and those of Iñaqui Iriarte and Isabel Ayuda.¹²

We used the livestock censuses to reconstruct production in this subsector. For this we used data on meat and milk production from the *Anuarios Estadísticos de las Producciones Agrícolas* of the 1930s, applying the coefficient for the previous censuses. For the production of fertilizer, fodder for livestock and the average weight of the different species we have applied converters created using the livestock advance of 1891 and the livestock report of 1917. One of the methodological advantages of the biophysical approach is that it allows different problems in the sources to be detected and corrected. Indeed the unreliability of livestock statistics is a recurring element in Spanish agrarian historiography. Most authors have highlighted the unreliability and the overall underestimation of livestock censuses.¹³ However, no attempts have been made to support this underestimation or provide elements to correct it from

---

10. G. Guzmán, E. Aguilera, D. Soto, A. Cid, J. Infante, R. García, A. Herrera, I. Villa, and M. González de Molina, *Methodology and Conversion Factors to Estimate the Net Primary Productivity of Historical and Contemporary Agro-ecosystems*. Working Paper of the SEHA (Spanish Society for Agrarian History), 2014. Available at “www.seha.info”.

11. J. Infante, D. Soto, I. Iriarte, E. Aguilera, A. Cid, G. Guzmán, R. García, and M. González de Molina, 2014, *La producción de leña en España y sus implicaciones en la transición energética. Una serie a escala provincial (1900-2000)*. Working Paper from Asociación Española de Historia Económica DT-AEHE-1415, 2014.

12. I. Iriarte Goñi, M. I. Ayuda, “Wood and industrialization: Evidence and hypotheses from the case of Spain, 1860–1935”, *Ecological Economics*, 2008, 65, pp. 177-186.

13. Grupo de Estudios de Historia Rural, *Estadísticas...*, op.cit.; A. García Sanz, “La ganadería española entre 1750 y 1865. Los efectos de la reforma agraria liberal”, *Agricultura y Sociedad*, 1994, 72, pp. 81-119; R. Domínguez Martín, R., *La vocación ganadera del norte de España. Del modelo tradicional a los desafíos del mercado mundial*, MAPA, Madrid, 1995; D. Soto Fernández, *Historia dunha agricultura sustentabel. Transformacións productivas na agricultura galega contemporánea*, Xunta de Galicia, Santiago, 2006.

a biophysical perspective. By cross-referencing the food needs of the livestock, the agricultural demands of animal labour and the availability of feed for livestock, we have concluded that the underestimation of the types of livestock is true of the livestock censuses from the start of the 20th century (which correspond to the first two cuts) but not for the 1920s and 1930s. Therefore, we recalculated the livestock for 1900 and 1910 based on the labour needs (labour livestock) and food availability (income livestock), also recalculating livestock production.

2. The evolution of Spanish agriculture: a story of apparent success

Agricultural production was multiplied by 3.33 between 1900 and 2008, reaching its peak in the first years of the 21st century with over 104 million tons, almost four times more than in 1900. This gradual evolution can be divided into four different periods. The first corresponds to the period from 1900 to 1933, when production grew by 52%, supporting the statements of Simpson¹⁴ and especially the GEHR¹⁵ which described it as a period of agricultural growth and “modernisation” of the sector. This contradicts expert opinion at the time and even Spanish historiography up till the 1990s, which still defended the idea of an agriculture that was backward and even stagnant and very far removed from European agriculture from the perspective of production.¹⁶ The “modernisation” became apparent in the decrease of the relative importance of cereals and legumes, which were replaced by more commercial crops, some of which, such as olives, fruit, vegetables, potatoes, industrial crops and fodder plants, were destined to the international market. This growth in agrarian production improved the quantity and quality of the Spanish diet.¹⁷

In this regard, the dictatorship of Franco was also a veritable tragedy. The diet of the Spanish people suffered an even greater setback than that of the late 19th century agrarian crisis, both in terms of daily calories per capita and of composition. International isolation and the ill-advised economic policy of the

---

14. J. Simpson, *La agricultura española (1765-1965): la larga siesta*, Alianza, Madrid, 1997.

15. Grupo de Estudios de Historia Rural, *Estadísticas...*, op.cit.

16. A critical revision of this literature is found in J. Pujol, M. González de Molina, L. Fernández Prieto, D. Gallego, R. Garrabou, *El pozo de todos los males...*, op.cit.

17. M. González de Molina, D. Soto, E. Aguilera, J. Infante, “Crecimiento agrario en España y cambios en la oferta alimentaria, 1900-1933”. *Historia Social*, 2014, n.º. 80, p.p. 157-183.

regime led to a reduction in agrarian production which would only be resolved after the 1960s, once the “green revolution” had begun. In fact, the final phase of agricultural industrialisation in Spain began in the late 1950s, coinciding with the slight economic liberalization of the Franco regime, and was to last a couple of decades. Performance per surface unit multiplied thanks to the use of the complete package of the green revolution: improved seeds, synthetic chemical fertilizers, phytosanitary products and irrigation. Production recovered in a short period of time, in 1960 it was double that of 1900, by 1980 it had tripled and by the end of the century it had almost quadrupled. Cereal production, which had been decreasing up till then, as a clear result of the abandonment of traditional agriculture, recovered swiftly due to a growing demand for cereals for fodder. This abandonment of traditional agriculture translated into a continued decline in legume production.

Table 1
Evolution of Agricultural Production (1900-2008)
in million tons of fresh matter

	1900	1933	1960	1990	2008
Cereals	6.24	8.96	8.62	18.83	23.00
Legumes	0.50	0.72	0.90	0.24	0.23
Root and tubers	5.37	9.02	9.77	16.77	14.99
Fruit	1.85	3.10	3.66	8.59	10.20
Vines	3.78	3.29	2.63	5.33	5.40
Olive groves	1.09	1.82	1.95	2.93	6.26
Industrial and other	1.27	2.47	4.43	9.39	6.73
Fodder	8.40	13.93	25.52	35.61	28.33
Total	28.50	43.31	57.48	97.70	95.14
in % over the total	1900	1933	1960	1990	2008
Cereal	21.9	20.7	15.0	19.3	24.2
Legumes	1.8	1.7	1.6	0.2	0.2
Root and tubers	18.8	20.8	17.0	17.2	15.8
Fruit	6.5	7.2	6.4	8.8	10.7
Vines	13.3	7.6	4.6	5.5	5.7
Olive groves	3.8	4.2	3.4	3.0	6.6
Industrial and other	4.5	5.7	7.7	9.6	7.1
Fodder	29.5	32.2	44.4	36.4	29.8
Total	100.0	100.0	100.0	100.0	100.0

Source: Agrarian statistics and authors' own

Since the 1970s, per capita consumption of meat and dairy has increased considerably while the intake of carbohydrates has fallen below the recommendations of the World Health Organization. The Spanish are gradually abandoning the Mediterranean diet and moving to a more meat-based diet, which requires high livestock production.¹⁸ It should be noted that there has been an increase in fodder crops since the 1960s, accompanied by an increase in livestock and the numerous intensive farms, which use combined fodder and forage, abandoning pastures. Paradoxically, the main production specialisation of Spanish agriculture was consolidated in this period: fruit, vegetables and olive oil, products which are mainly aimed at central European markets.¹⁹

At least since the year 2000 a final phase has become distinct in agrarian statistics, although some of its trends started taking shape earlier, particularly since Spain's incorporation into the European Economic Community (1986). This phase is characterized by a notable reduction in agrarian production compared with the year 2000. The only crops that have increased are fruit trees –minimally–, cereals and olive products. The rest (legumes, vegetables, vines, industrial and fodder crops) have decreased noticeably. As we will see later, this does not mean that the domestic consumption of vegetable products has fallen, but rather the opposite, it has continued to grow. These products have been replaced by imports from other European Union and Latin American countries.²⁰ This phenomenon is the logical consequence of the abandonment of land for crops and the underutilization of the pastures

---

18. J. Schmidhuber, "The EU Diet – Evolution, Evaluation and Impacts of the CAP", FAO Working Papers, 2006. http://www.fao.org/fileadmin/templates/esa/Global_perspectives/Presentations/Montreal-JS.pdf; M. González de Molina, D. Soto, J. Infante, E. Aguilera, "Una o varias transiciones? Nuevos datos sobre el consumo alimentario en España (1900-2008)". XIV Congreso de Historia Agraria (Badajoz, noviembre 2013). Session B.1: La transición nutricional en perspectiva comparada: mitos y realidades. Badajoz, November 7 and 8 2013 (www.seha.info).

19. V. Pinilla, "El comercio exterior en el desarrollo agrario de la España contemporánea: un balance", *Historia Agraria*, 23, 2001, pp. 13-37; E. Clar, V. Pinilla, R. Serrano, *El comercio agroalimentario español en la segunda globalización, 1951-2011*, Documentos de Trabajo de la Asociación de Historia Económica, nº 1414, 2014.

20. H. Witzke, S. Noleppa, S., *EU agricultural production and trade: Can more efficiency prevent increasing "land grabbing" outside of Europe?* OPERA Re-search Center, 2010. Available at, http://www.appgagscience.org.uk/linkedfiles/Final_Report_Opera.pdf; J. Infante, M. González de Molina, "Sustainable de-growth' in agriculture and food: an agro-ecological perspective on Spain's agri-food system (year 2000)". *Journal of Cleaner Production*, 38, 2013, pp. 27-35.

mentioned earlier. The comparatively low prices of these “commodities”, particularly cereals and legumes for fodder, explain abandonment among other things. We do not know the extent to which replacement through imports and preferential agreements between the EU and third countries can account for the fall in vegetable production between 2000 and 2008. In any case, the economic crisis has introduced major distortions in the evolution of all these indicators, so that it is still too soon to fully confirm what appears to be an obvious and visible tendency, as we will see later: the progressive integration of the Spanish agrarian sector into global agrarian markets and the growing importance of biomass imports for the operation of a Spanish agri-food system, increasingly in need of raw materials.

The reason for this is not the disproportionate growth of the population, since this is not the case in Spain, but rather the disproportionate rise in consumption, specifically, the change in food consumption patterns where meat and dairy products are becoming increasingly important. Table 2 shows that livestock production, mostly consumed in Spain, increased in the first third of the 20th century at the same rate as agricultural production. This continued to be the case until in the 1970s, and coinciding with the progressive abandonment of the Mediterranean diet, livestock production grew almost exponentially. At present it is eight times greater than in 1900, while agricultural production has quadrupled and is half of this. As can be observed, the main protagonist of the increase in livestock production was the demand for meat, dairy products and eggs, which had been consumed in rather small proportions until the 1970s.

Table 2
Evolution of Livestock Production (1900-2008)
In million tons of fresh matter

	1900	1933	1960	1990	2008
Meat	0.52	0.92	0.97	5.20	8.01
Milk	1.36	1.91	3.25	6.74	7.31
Eggs	0.05	0.08	0.20	0.56	0.66
Wool	0.03	0.03	0.03	0.03	0.03
Honey and wax	0.01	0.01	0.01	0.02	0.03
Total	1.96	2.95	4.46	12.55	16.03

In % over the total	1900	1933	1960	1990	2008
Meat	100	178	188	1,007	1.550
Milk	100	141	240	497	539
Eggs	100	156	366	1,034	1.217
Wool	100	116	117	109	106
Honey and wax	100	100	130	377	517
Total	100	151	228	641	818

Source: Agrarian statistics and authors' own

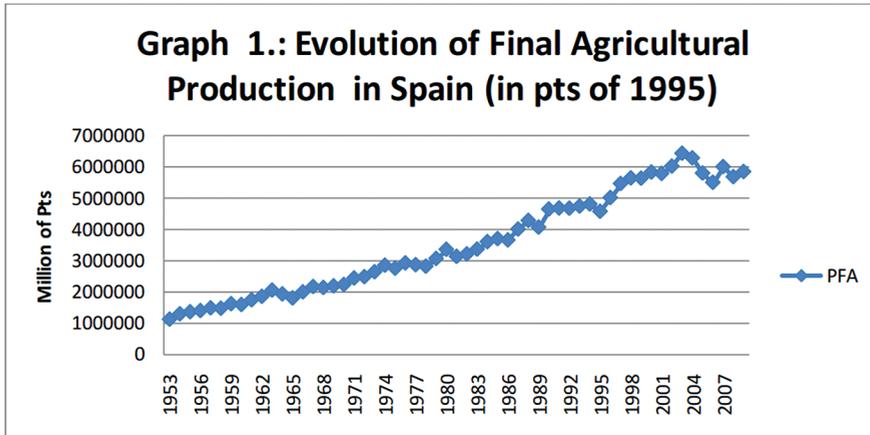
This impressive growth of agrarian production has been equally seen in monetary terms. The value of the final agricultural production (FAP) at constant 1995 prices was multiplied by nearly 5.3 between 1953 and 2009, peaking in the year 2003 when the value of FAP was nearly six times that of 1953. In 1953, Spain was still suffering the atrocious agricultural policies of the Franco dictatorship; hence the volume of agricultural production was lower than it was twenty years earlier during the second Spanish Republic. Despite that, the figures show a spectacular growth attributable to the application of the Green Revolution technology, i.e., to the economic effects of the industrialisation of agriculture. According to the analysis Leandro Prados²¹ made of the GDP in Spanish agriculture, its value multiplied by 3.6 between 1900 and 1990.

Graph 1 details the always increasing evolution of the value of final production until the late 20th century, when a decrease in value began related to the phenomenon mentioned earlier, that of the replacement of domestic production with imports and the abandonment of agrarian activity by many farmers, the relative extensification of agro-ecosystems and the abandonment of land for crops and underutilization of pastures. This can be observed with a simple comparison of the Agrarian Censuses of 1999 and 2009.²² 23% of the farms (299,655) existing in 1999 had disappeared in the 2009 census as the crop surface had been reduced by 8.43% and that for permanent pastures by 10.8% since 1991. Between both dates the utilised agrarian surface in Spain had decreased by almost ten per cent (9.20%).

---

21. L. Prados de la Escosura, *El progreso económico de España (1850-2000)*, Fundación BBVA, Madrid, 2003.

22. Instituto Nacional de Estadística. Censos agrarios de 1999 and 2009. www.ines.es.

Source: Ministry of Agriculture. Agrarian statistics

3. A modest growth

From a biophysical perspective, the evolution of Spanish agriculture offers a positive, yet much more nuanced, view and offers more realistic explanations of the growth of agrarian production in developed countries. To draw up a series on 20th century Spanish agriculture from a biophysical perspective, we used the methodology of Social Metabolism²³ and more specifically the methodology of balances of materials (MFA, Material Flow Accounting),²⁴ but adapted to the agrarian sector, taking into account some suggestions made by Giampietro²⁵ and Ramos et al.²⁶ All the collected

23. For a state of the art see M. González de Molina and V. Toledo, *The Social Metabolism. A Socio-ecological Theory of Historical Change*. Springer, New York, 2014.

24. H. Schandl, C. Grünbühel, H. Haberl, H. Weisz, *Handbook of Physical Accounting. Measuring Bio-physical Dimensions of Socio-Economic Activities, MFA-EFA-HANPP*, Social Ecology Working Paper, 3, 2002; S. Giljum, "Material Flow-Based Indicators for Evaluation of Eco-Efficiency and Dematerialisation Policies", in P. Lawn (ed.), *Sustainability indicators in Ecological Economics*. Edward Elgar, Cheltenham, 2006. pp. 376-398; H. Risku-Norjaa, H. Mäenpää, H. 2007. "MFA model to assess economic and environmental consequences of food production and consumption", *Ecological Economics*, 60, 2007, pp. 700-711.

25. M. Giampietro, *Multi-Scale Integrated Analysis of Agro-ecosystems*. CRC Press, Boca Raton, 2003, 472 pp.

26. J. Ramos, S. Cañellas, M. Giampietro, G. Gamboa, "Catalonia's energy metabolism: Using the MuSIASEM approach at different scales", *Energy Policy* 37, 2009, 4658-4671.

data have been processed according to the last developments of using this methodology by Krausmann et al.,²⁷ Muñoz et al.,²⁸ and especially by Fischer-Kowalski et al.²⁹

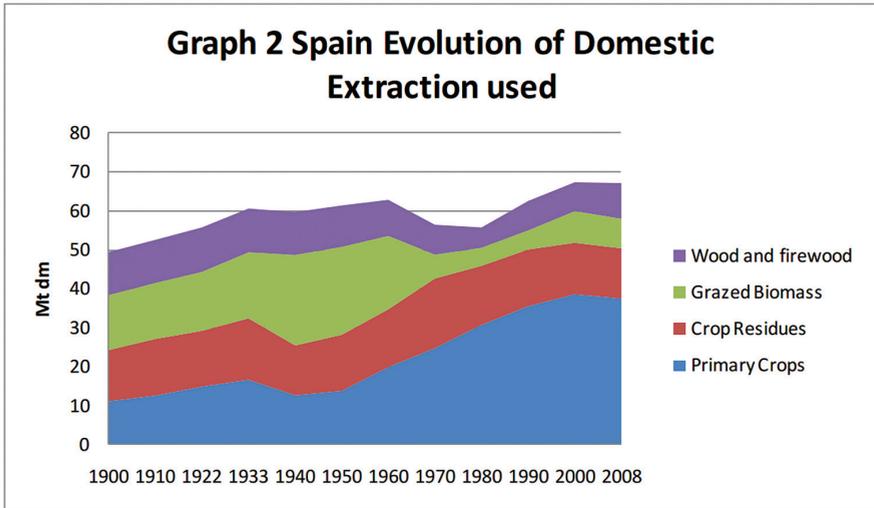
Graph 2 shows the evolution of the amount of vegetable biomass extracted from Spanish agro-ecosystems between 1900 and 2008, measured in megatons of dry matter. This is the most suitable way to measure the true scope of the changes, as this avoids the effect on the entire production of the current varieties, with their characteristic higher water content, as well as the change towards crops with higher hydric demands. This method is particularly suited to Mediterranean agricultures like the Spanish one where the expansion of irrigation was a key element for explaining agrarian growth. Irrigation has made it possible to multiply performances per surface unit and even allowed crops that are impossible to grow in rain-fed conditions, such as fruit and vegetables, to become the main specialisation in Spanish agriculture. The data show in physical terms that the Domestic Extraction of Biomass (that is, plant biomass extracted from the Spanish agro-ecosystems, not only the portion of commercial value) grew at a moderate rate throughout the twentieth century, contrasting with the monetary growth. While in monetary terms the agricultural production increased nearly sixtyfold, in physical terms it grew only by 34%, showing the contrast between monetary and biophysical measurements.

---

27. F. Krausmann, K. Erb, S. Gingrich, C. Lauk, H. Haberl, "Global patterns of socioeconomic biomass flows in the year 2000: A comprehensive assessment of supply, consumption and constraints", *Ecological Economics*, 65, 2008, 471-487; F. Krausmann, H. Schandl, R. P. Sieferle, "Socio-ecological regime transition in Austria and United Kingdom". *Ecological Economic* 65, 2008, pp. 187-201.

28. P. Muñoz, S. Giljum, J. Roca, "The raw material equivalents of international trade", *Journal of Industrial Ecology* 13 (6), 2009, pp. 881-898.

29. M. Fischer-Kowalski, F. Krausmann, S. Giljum, S. Lutter, A. Mayer, S. Bringezu, Y. Moriguchi, H. Schütz, H. Schandl, H. Weisz, "Methodology and Indicators of Economy-wide Material Flow Accounting. State of the Art and Reliability across Sources", *Journal of Industrial Ecology* 15 (6), 2011, pp. 855-875.

Table 3
Basic data of biomass production in Spanish agriculture, 1900-2008
(Megatons of dry matter)

	1900	1933	1950	1970	1990	2008
Vegetal biomass						
Current NPP *	123	132	132	147	159	171
D E**	50	61	61	57	63	67
Primary crops	11	17	14	25	36	38
Crop residues	13	16	14	18	15	13
Grazed biomass	14	17	23	6	5	8
Woodlands	11	11	11	8	8	9
Imports	1	1	1	5	14	32
Exports	0	0	0	1	5	13
DMC***	50	61	62	60	72	86
DMC Vegetal Biomass						
Food	4.4	6.4	5.1	7.7	10.9	11.7
Feed	27.8	36.7	39.0	36.0	40.7	50.8
Seeds	0.6	1.0	0.7	1.1	1.2	1.7
Wood and Fuelwood	16.3	16.2	16.00	14.5	16.9	18.1
Raw Materials	0.7	1.0	0.7	1.1	1.9	4.1

DMC Animal Biomass

Food	0.33	0.54	0.52	1.54	3.15	4.05
Raw Materials	0.03	0.05	0.06	0.15	0.24	0.36

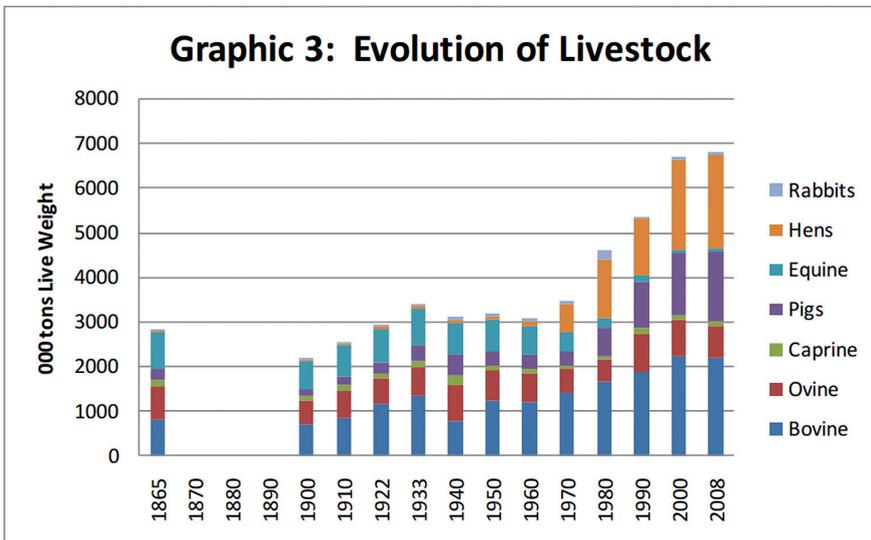
Source: Soto et al., 2014

* Net Primary Productivity

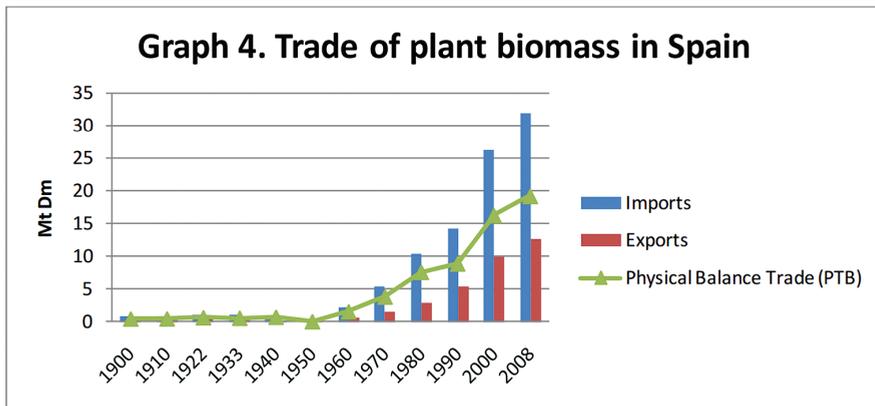
** Domestic Extraction

*** Domestic Material Consumption

In fact, the evolution of the Spanish agriculture during the last century can be considered as a process of growing commoditization of production and of the factors that make it possible. The technological and productive efforts were oriented towards maximising the portion of biomass having higher market value and mobility, reducing the multifunctionality of crops. As shown in Table 3, the Domestic Extraction of Crops grew considerably between 1900 and 2008 (by 353%), while agricultural residues lost weight relative to the bulk yield of crops, particularly in the biomass of grasses that are currently abandoned. In other words, the growth of agricultural production did not correspond to an equal increase of total biomass extracted from Spanish agro-ecosystems, but only of the portion having high market values.

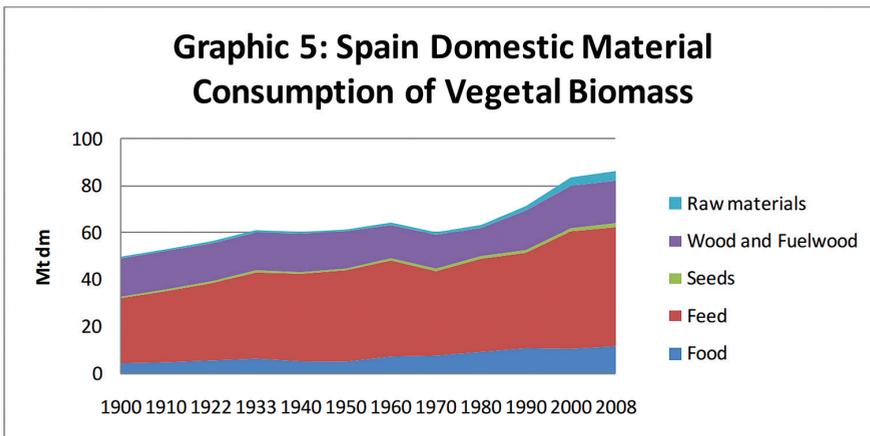
At the same time, since the 1960s the livestock production had a considerable growth while it changed its composition to meet the increasing demand of meat and dairy products of the Spanish population (Graphic 3). However, such expansion was not sustained by Spanish agro-ecosystems. Instead, since 1970 the abandonment of croplands and grasslands has acquired worrisome proportions. This abandonment process was related to the low profitability of extensive livestock production and the fall of fodder prices in the international markets. Thus the growth of Spanish livestock production –mostly intensive and practiced on small land surfaces– depended on massive imports of cereals and legumes (or even processed animal foodstuff) for feeding livestock. This fact explains why the Domestic Extraction and Domestic Consumption of Biomass (domestic extraction plus imports minus exports) have displayed a divergent evolution and a decoupling trend. As seen in Table 3, until 1970 the domestic extraction and consumption remained closely linked, but since that year the role of imports became increasingly important, such that by 2008 the net balance of foreign trade of biomass amounted to 23% of the Domestic Consumption (imports reaching up to 37%).

From a monetary standpoint, Spain was traditionally a net exporter of agricultural products.³⁰ From a biophysical point of view, however, it never

30. V. Pinilla, D. Gallego, “Del librecambio matizado al proteccionismo selectivo: el comercio exterior de productos agrarios y alimentos en España entre 1849 y 1935”. *Revista de Historia Económica* 14, 1996, pp. 371-420.

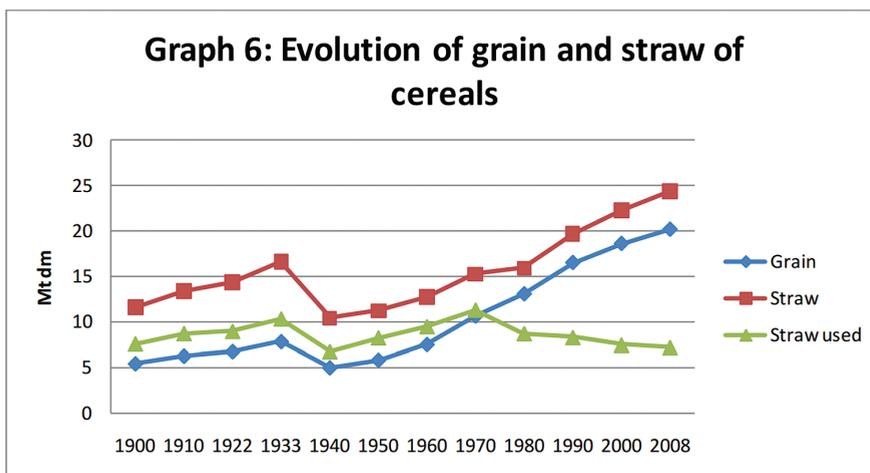
was. In fact, foreign trade played a rather modest role in the evolution of the Spanish agricultural sector until the late 1970s. But, as a consequence of the globalization process, foreign trade has become a key factor of the Spanish food and agriculture sector: on one side it enables the specialisation of Spanish agricultural products (oil and horticultural and fruit products) to enter the international markets, particularly European; and on the other side, it allows for sustaining the growing consumption of meats and dairy products of Spaniards, supplying an important percentage of animal foodstuffs (Graphic 5). In fact, the current availability in Spain of animal foodstuffs exceeds the demand, given that an appreciable amount of biomass from grasslands and crop residues that is potentially useful for feeding animals remain unused, abandoned or destroyed. This is revealing a loss of efficiency and a waste of animal foodstuffs similar to that described for human food products.³¹

As we have seen, the main vector of socio-environmental change in agriculture was the increase in commercial biomass. We have verified that this part of the total biomass grew much more quickly and intensely. Part of this growth can be explained by the technology associated with the “Green Revolution”, where genetic change has played a major role, leading to a type of crops with less “residue” weight. This process can be observed clearly in the evolution of the relationship between grain and straw of cereals and legumes

31. T. Stuart, *Despilfarro. El escándalo global de la comida*, Alianza, Madrid, 2011.

(Graph 6). For example, agrarian industrialisation was accompanied by the replacement of traditional cereal and legume varieties, where straw was an essential part of animal feed, with high stalk varieties and less grain, in favour of varieties which aimed to increase the amount of grain to the detriment of straw. At the same time, increasing amounts of straw have either been burned or abandoned on the land, in parallel with the drop in feed prices, the greater protagonist of monogastric livestock and the almost complete disappearance of labour livestock.

4. The other side of the growth and industrialisation of agriculture

Even from a monetary perspective, there is a flip-side to the production success of Spanish agriculture: agrarian income, that is to say, the net income of Spanish farmers has been decreasing, not only in relation to other activity sectors, but also in absolute terms. This resulted in a continued major reduction in the profitability of agrarian activity, prompting many agricultural workers, especially small-scale ones, to abandon agriculture or to become part-time agricultural workers. We do not have a homogeneous series of the main macromagnitudes from before 1958. Nevertheless, table 5 shows the unstoppable growth of external input to production, and from 1960 most was from outside the sector, when the industrialisation process had only recently begun. This table shows how the use of fertilizers grew by 185% between 1960 and 1985, and how, by 2010, this growth had become

more moderate due to the results of the economic and financial crisis. The yields per unit area increased thanks to the addition of higher amounts of chemical fertilizers, especially in irrigated lands and in the territories which used new seed varieties, both hybrid and improved. The most immediate effect of the application of this land-saving technology was not only the possibility of using these varieties, far more productive than traditional ones in optimum nutrient and water supply conditions, but it also put an end to the rotations imposed by traditional farming to adapt to the scarcity of both factors. This is how monoculture progressed, with the alternation of crops determined by the demands of agrarian markets, rather than by agronomic rationality. The consequent reduction in biodiversity encouraged the appearance of plagues and plant illnesses and the use of phytosanitary products, which had been quite limited until then. The application of this type of chemical remedy caused a vicious circle in which breaking the trophic chains (the disappearance of beneficial insects which controlled insect plagues is the result of insecticide use), along with advances in crops and homogeneous varieties in large expanses of land, brought about the growing use of these substances to control plagues and illnesses. This explains the fact that the use of phytosanitary products was multiplied by 21 between 1960 and 2010, as there has been no proportional increase in yields per unit of area or land cultivated.

Table 5
Evolution of the use of input in Spanish agriculture (1960-2010)

		1960	1985	2010
Fertilizers	[tons]	599,279	1,709,533	1,593,451
Nitrogen		242,824	942,293	940,984
Phosphorus		287,147	463,340	337,825
Potassium		69,308	303,900	314,642
Machinery	[thousands]	64,137	949,371	1,389,606
Tractors		56,845	633,210	1,049,950
Cultivators		2,273	271,058	280,515
Harvesters		5,019	45,103	59,141
Insecticides	[tons]	4,146	74,450	89,161
Insecticides		2,395	29,347	27,802

Herbicides	254	21,212	26,895
Fungicides	1,311	14,235	19,955
Others	187	9,655	14,510
Final energy consumption [TJ]	3,621	118,566	90,393
Fuel	2,519	109,096	75,446
Electricity	1,101	9,470	14,947
Forced crops [has]	7,840	90,397	118,401
Mulching	4,800	55,873	47,655
Open-air sandy soil	-	8,795	10,259
Tunnels	1,800	5,469	12,868
Fixed installations	1,240	20,260	47,619

Source: Infante-Amate et al.³²

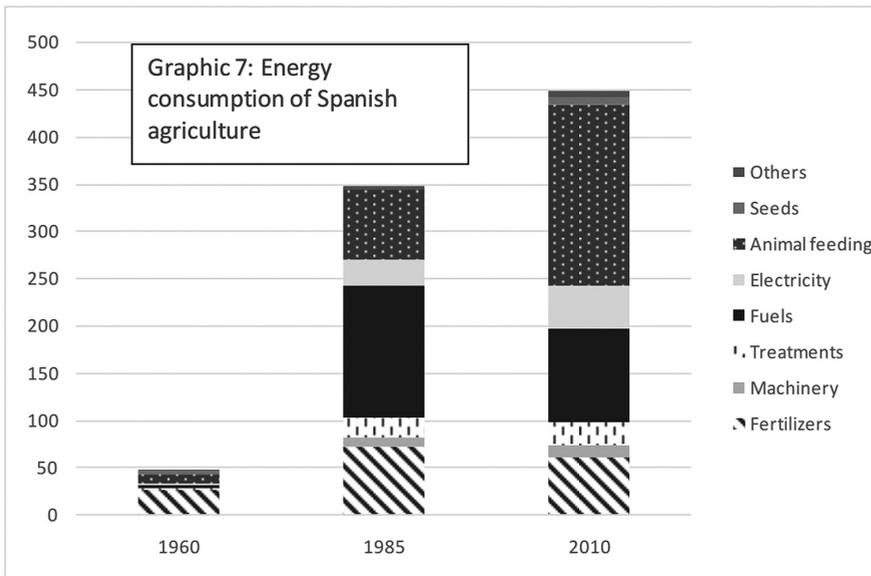
But the most spectacular advance, the most defining for this industrialisation phase, was the mechanisation of most agrarian tasks. The number of tractors was multiplied by 18, cultivators by 123 and the number of harvesters increased from little over five thousand to almost sixty thousand. This began with large farms and cereals and extended to vegetable gardens and greenhouses, affecting practically all the smaller ones. Table 5 does not include irrigation installations or collective and individual infrastructures built to store superficial waters and elevate underground water, one of the keys of industrialisation. We do not have space in this text to refer to this subject, which will be examined at a later stage. Nevertheless, both mechanisation and the provision of irrigation infrastructures caused a significant increase in the demand for final energy in the agrarian sector. As can be seen in table 3, fuel consumption was multiplied by 30 and electricity consumption by 13.5.

Finally, it is worth noting how forced cultivation under plastic in its different forms has developed in Spain, mostly greenhouses for growing vegetables and tunnels for fruit production, a reflection of the production specialisation of Spanish agriculture in general. Table 5 details the growth

---

32. J. Infante, E. Aguilera, M. González de Molina, *La gran transformación del sector agroalimentario español. Un análisis desde la perspectiva energética*. Working Paper from Sociedad Española de Historia Agraria, 14-03, 2014.

undergone in surfaces devoted to these crops, which went from over 7,200 to almost 12,000 hectares, mainly greenhouses. These surfaces, with various cultivation cycles in the same year, reach high levels of production which have conditioned and contributed to the lowering of the prices received by farmers and further reducing the profitability of open air crops, and especially, production in the rain-fed crops of the inner peninsula.

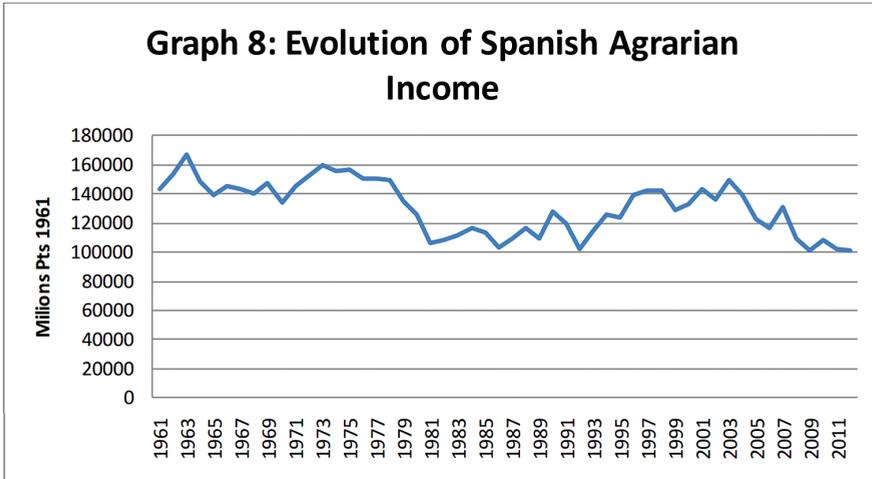
Graph 7 shows the vast amount of energy from the agrarian sector that had to be injected into the agro-ecosystems to maintain continuous growth in agrarian production. All the input has been reduced to primary energy, that is, energy costs both for manufacturing and for operation and maintenance of the production process, expressed in terajoules. It can therefore be observed that since 1960 the primary energy invested has been multiplied by seven, an increase much higher than that experienced by actual crops. Table 6 breaks down this consumption, showing the relative importance in terms of energy for Spanish agriculture of four inputs: the use of fertilizers, particularly the manufacturing of nitrogen fertilizers, a process which consumes a lot of energy; the consumption of fuel to sustain the stock of agricultural machinery; the electricity, mostly to bring water from underground; and finally, the feed, which consumes the most primary

energy, highlighting the focus on intensive livestock farming recorded in the agrarian sector in recent years.

Table 6
Energy consumption of Spanish Agriculture (TJ)

	1960	1985	2010
Fertilizers	27,251	72,426	61,844
<i>N</i>	18,773	58,696	52,324
<i>P</i>	7,811	10,804	6,489
<i>K</i>	667	2,927	3,030
Machinery	523	9,853	12,008
Phytosanitary prods.	1,265	21,434	24,952
Fuel	3,213	138,927	98,511
Electricity	1,811	27,480	45,766
Feed	9,832	75,100	191,176
Seeds	2,136	286	8,239
Forced crops	220	3,157	6,625
Total	73,502	421,090	510,965

This model, based on the growing use of input from outside the sector, has had and continues to have very important economic consequences: the continued increase in costs from outside the sector has made farmers increasingly dependent on markets, has caused a reduction in agrarian income and has destroyed employment in a mad race to save on labour costs in order to compensate for the fall in income. It is extremely difficult to reconstruct the evolution of agrarian income between 1958 and the present, partly due to the continued changes in the accountancy of the statistics service of the Ministry of Agriculture and the habitual continuous corrections in the macromagnitudes of the sector. Nevertheless, we have constructed a complete series with the salary data of agrarian income, as they appear in the statistics, ensuring maximum continuity. Despite this several leaps appear, the most important of which took place in the 1990s due to the effects of Spain joining the European Economic Community and the arrival of grants from the Common Agricultural Policy following a period of transition. This series has been deflated using Consumer Price Index data provided by the National Statistics Institute. Graph 8 shows a series

expressed in “pesetas” of 1961. As can be observed, agrarian income in real terms has decreased by thirty per cent since 1961, while other branches of activity have continuously increased their income. The fact is that agriculture stopped being profitable some time ago, even with the grants from the Common Agricultural Policy.

From the start of mechanisation, the best way to counteract the fall in agrarian income has been to increase labour productivity by replacing manpower with machines. For example, since 1990 the number of people employed in the agrarian sector has gone from 1,286,000 to 881,000 in 2012, so that the agrarian income per worker employed has gone from 10,699 € to 12,981 in 2012, increasing by 12.45% (Ministry of Agriculture, Food and Environment, consultation from June 2014). This destruction of employment is not new and has been a constant in the sector from the early 20th century. According to the National Institute of Statistics (www.ine.es), the agrarian active population has fallen dramatically to a tenth of that of 1950. At that time it provided almost half of the country’s employment, while in 2010 it provided approximately 4%. Numbers have dropped from almost five million farmers in the early 20th century to under half a million at present, many of whom can only practice agrarian activities on a part-time basis.

This loss of profitability also has its biophysical counterpart. If we transfer this sustained increase in costs from outside the sector to energy magnitudes, the balances between input and final product show that this process has also been highly inefficient, with Spanish society investing large amounts

of money to obtain food, fibres and the raw materials it consumes. Spanish agriculture has gone from being an essential source of energy to demanding it instead. In fact, without grants for external energy it could not function the way it currently does.³³ This injection of energy resulted in the multiplication of yields per unit of area in croplands, particularly irrigated ones, and especially in major increases in labour productivity. According to Smil,³⁴ the extension of soil farmed in the world in the 20th century has increased by a third, but as productivity has multiplied by four, crops have multiplied by six in this period. This gain is due mainly to the fact that the amount of energy used has multiplied by eight. As we will see, Spain has followed a similar path.

Moreover, agricultural products travel very long distances before reaching consumers' tables and require a vast logistic infrastructure. Processed food has overtaken fresh food and increasingly more foods are consumed outside the home. New and more sophisticated "artefacts" powered by gas and electricity now intervene in human nutrition, and have increased the energy cost of nutrition. For example, in Spain the primary energy invested in the wide and complex process of nutrition was 1,408 PJ in 2000, almost 27% of the 5,240 PJ calculated for total primary energy consumption. This amount includes not only the energy costs in the agrarian sector strictly speaking, but also those from transport, processing, assembly and packaging, sale in food establishments and the costs of conservation and preparation in homes. The agrarian sector is responsible for a little over a third of the total consumption of primary energy; transport of food (17.43%), industrial processing (9.83%), packaging (10.63%), sale (9.61%), conservation and consumption (18.35%) of the other two thirds. At present, Spain requires more than 1,408 PJ to satisfy its endosomatic metabolism, while the energy in the food consumed barely provides 235 PJ. For every energy unit consumed in the form of food, six have been spent on production, distribution, transport and preparation.³⁵

Ecological economic indicators have been proposed to assess the energy

---

33. D. Pimentel, M. Pimentel, *Food, Energy, and Society*. Edward Arnold, London, 1979; G. Leach, *Energy and Food Production*. IPC Science and Technology Press, Guildford, 1976; S. R. Gliessman, *Agroecology. Ecological Processes in Sustainable Agriculture*. CRC Press, Boca Raton, 1998.

34. V. Smil, «Energías. Una guía ilustrada de la biosfera y la civilización», Editorial Crítica, Barcelona, 2001, p. 256.

35. These and other complementary data can be seen in J. Infante, M. González de Molina, "‘Sustainable de-growth’ in agriculture and food: an agro-ecological perspective on Spain's agri-food system (year 2000)", *Journal of Cleaner Production*, 38, 2013, pp. 27-35.

efficiency and profitability of agrarian systems and of economic activity in general from a societal perspective. This way of measuring the social profitability of energy investments is known as EROIs, Energy Return on Investments, and several indicators have been proposed to measure it. Here we use three that were proposed recently and which we have contributed to formulating³⁶ in order to adapt them to the specific aspects of the agrarian sector.

These indexes measure the efficiency of the productive use of energy from a social perspective, evaluating the returns received by society for each energy unit invested in agrarian production, a detailed explanation of which can be found in Tello et al.³⁷ The first is known as *Final EROI* and measures the total energy invested to get the Final Produce; that's to say, the vegetal and animal biomass produced for human consumption. The formula is as follows:

$$\text{Final EROI (FEROI)} = \text{Final Produce (FP)} / [\text{Biomass Reused (BR)} + \text{External Inputs (EI)}].$$

Nevertheless, this index could be broken down in two more EROIs, depending on where the attention is focused, whether on external input used to obtain the final product or on the amount of biomass reused to this end. Therefore, the Internal Final EROI (IFEROI) measures Final Produce in relation with internal inputs (mainly Biomass Reused)

$$\text{External Final EROI (EFEROI)} = \text{Final Produce (FP)} / \text{External Inputs (EI)}$$

and External Final EROI measures the Final Produce in relation with external inputs (mainly, but not always, fossil fuels)

---

36. E. Galán, E. Tello, G. Cunfer, G.I. Guzmán, M. González de Molina, F. Krausmann, S. Gingrich, V. Sacristán, I. Marco, R. Padró, D. Moreno-Delgado, "The Energy Return On Investment (EROI) in agro-ecosystems: An analytical proposal to study socio-ecological transitions to industrialized farm systems (The Vallès County, Catalonia, in 1860 and 1999)", submitted to *Agriculture, Ecosystems and Environment*; and E. Tello, E. Galán, V. Sacristán, G. Cunfer, G.I. Guzmán, M. González de Molina, F. Krausmann, S. Gingrich, I. Marco, R. Padró, D. Moreno-Delgado, "Decomposing the EROI of agro-ecosystems into its internal and external 1 returns: opening the black box of energy throughput in a Catalan case 2 study (North-eastern Iberia) in 1860 and 1999", submitted to *Ecological Economics*.

37. *Ibidem*.

Internal Final EROI (IFEROI) = Final Produce (FP) / Biomass Reused (BR)

We applied these indexes to Spanish agriculture at three key points in its evolution: at the start of the period, when most production was still organic, that is to say, when it only used minimal amounts of artificial phosphoric fertilizers. A second period in the early 1960s when mechanisation, or rather the industrialisation process of Spanish agriculture, had already begun. The final stage takes place in the present when almost all agriculture can be considered to be industrial.

Table 7 summarises the main indicators in energy terms of Spanish agriculture since the early 20th century. The table shows that the real net primary productivity of Spanish agro-ecosystems has grown moderately in energy terms (27%), especially since industrialisation. Of all the biomass which had to be invested to ensure the continued operation of agro-ecosystems and to increase production, the greatest growth was in reused biomass, while un-harvested biomass, which is related to the food available to other species, has increased to a lesser extent. This disparate evolution shows the extent to which the loss of biodiversity has been a major consequence of the industrialisation process. This benefited livestock farming, associated with reused biomass, since it has contributed to feeding constantly increasing livestock numbers. Reused biomass has increased even more than net primary productivity, highlighting how Spanish agro-ecosystems have been progressively relegated by intensive livestock production, given the increasing demand for meat and dairy products and the partial abandonment of the Mediterranean diet, replacing it with a generally less healthy diet that is more dependent on these products.³⁸

---

38. See note 18.

Table 7
Main energetic magnitudes of Spanish agriculture (TJ) (1900 = 100)

	1900		1960		2008	
	TJ		TJ		TJ	
NPPact	3,630,974	100	3,972,024	109	4,606,374	127
Biomass Reused	501,739	100	746,671	149	854,664	170
Biomass Un-harvested	2,556,387	100	2,537,076	99	2,829,883	111
Total Biomass Invested	3,058,126	100	3,283,747	107	3,684,547	120
Labour	16,862	100	20,905	124	2,919	17
Chemical fertilizers	399	100	27,251	6,887	61,844	15,516
Feed	1,183	100	9,543	807	178,074	15,054
Mechanical	-	-	3,735	100	110,51	2,959
External Inputs	18,734	100	66,376	2,428	435,720	23,115
Total Inputs Consumed	3,076,860	100	3,350,123	109	4,120,267	134
Final Produce	409,503	100	428,663	105	603,490	147
Final Produce of Cropland	164,879	100	217,937	132	333,263	202
Final Produce of Forestland	235,290					
		100	190,569	81	164,358	70
Final Produce Vegetal	400,170	100	408,506	102	497,621	124
Final Produce Livestock	9,333	100	20,157	216	105,869	1,134

Source: Guzmán et al.

As was to be expected, labour has decreased dramatically since peaking in the 1950s, just before mechanisation. The importance of this process for replacing manual labour and animal traction with machines became manifest in the sharp fall in energy value between 1960 and the present. This is the opposite of what has happened with other inputs from outside the agrarian sector. The table shows the evolution of the three main ones: chemical fertilizers, feed and machinery. Synthetic chemical fertilizers have experienced the highest relative growth although their contribution to external input has not exceeded 14% of the total energy expenditure for 2008. This small percentage ought to be put into relation with a phenomenon characteristic of semi-arid agro-ecosystems like the Mediterranean ones: the lack of rainfall and ensuing limitations, even to the expansion of irrigation systems, means that the application of fertilizers is of limited use in terms of the increase in net primary productivity in the absence of optimal hydric conditions. This

becomes manifest in the increase by a mere 27% of NPPact (real net primary productivity) registered between 1900 and 2008. In terms of energy, the introduction of mechanical technology, developed from the 1960s onwards, has had greater importance, since today it accounts for over a quarter of external energy invested in agrarian production. However, the input which has acquired the greatest importance has been that of animal feed, mainly fodder, which has grown exponentially so that it currently represents 41% of external input. As we will see, this fact, along with the growing importance of reused biomass mentioned earlier, is the main reason for the significant reduction in the efficiency of our ecosystems in biomass production.

In short, Spanish society has invested a considerable amount of energy in obtaining a supply of food with an increasing livestock component. Proof of this can be found in that external energy injected into the agro-ecosystems, which was multiplied by over 23,000 during the industrialisation process. All of this to obtain a 47% increase in Final Production destined for human consumption in its different forms. Final production in croplands doubled in energy terms, but the final livestock product has increased the most by far. Most of Spanish agro-ecosystem production between 1960 and 2008 was invested mainly in producing food for livestock. While Spanish agro-ecosystems underwent an “agriculturalization” process until the 1960s, from that point until now they have undergone a “livestocking” process (concentrating mostly on intensive livestock farming), connected to the change in diet mentioned earlier. For this reason, the recognised inefficiency of the conversion of vegetable biomass into animal biomass has been transferred to the entire Spanish agrarian sector, as can be observed in the EROIs proposed.

T a b l e 8
Evolution of EROIs from an economic point of view (Joules)

	1900	1960	2008
Final EROI	0,79	0,53	0,47
External Final EROI	21,9	6,5	1,4
Internal Final EROI	0,82	0,57	0,71

Source: Guzmán et al.³⁹

---

39. G. Guzmán, E. Aguilera, D. Soto, A. Cid, J. Infante, R. García, A. Herrera, I. Villa, M. González de Molina, *Methodology and Conversion Factors to Estimate the Net Primary*

Table 8 shows the indexes for each of the EROIs considered, and the Final EROI can be seen to have decreased significantly despite the large amount of external energy injected. It could be said that the industrialisation of the Spanish agricultural sector has led to a considerable loss of efficiency (over 40%) or to put it bluntly, the growth of agrarian production has been possible thanks to the increased use of energy. This confirms the statement by Smil at the start of this section: the key to the increased yields per unit of area and to the increase in agrarian production is due to the huge increase in energy incorporated into production, particularly from fossil fuel. In this respect we can state that traditional organic agriculture was more efficient than industrial agriculture in terms of the total input of energy invested.

This can clearly be seen in the External Final EROI, which has decreased dramatically, going from a final production of almost 22 joules per joule invested from outside the sector to 6.5 in 1960 and to 1.4 in 2008. Apparently, traditional organic agriculture had to invest a large amount of biomass to ensure its own reproduction, but in the case of Spain the Internal Final EROI, which as we saw is closely linked to reused biomass, is also more inefficient for industrial agriculture than for traditional organic agriculture and has increased by 13.4% since 1900. As can be seen below, this is due to the vast amount of energy that has to be devoted to feeding Spanish livestock.

This loss of efficiency of industrial agriculture compared with traditional organic agriculture may have its origin in three main factors. Firstly, the progressive loss of production capacity undergone by Spanish agro-ecosystems as a result of industrial handling itself: high erosion rates,⁴⁰ the reduction in organic matter in the soil, the salinization of underground water in some places in Spain, the loss of agrarian biodiversity,⁴¹ etc., are resulting in increasingly lower amounts of additional biomass being obtained with the same amount of external input. The deterioration of basic assets (soil, water, biodiversity, etc.) provoked by industrial agriculture is taking its toll. Secondly, the great

---

Productivity of Historical and Contemporary Agro-ecosystems. Working Paper of the SEHA (Spanish Society for Agrarian History), 2014. Available at “www.seha.info”.

40. T. Vanwallegem, J. Infante, M. González de Molina, D. Soto, J. A. Gómez, “Quantifying the effect of historical soil management on soil erosion rates in Mediterranean olive orchards”, *Agriculture, Ecosystems and Environment* 142, 2011, pp. 341-351.

41. Ministerio de Agricultura, Pesca y Alimentación (MAPA), *Informe sobre la situación de los recursos fitogenéticos en España*. International Conference and Programme for Plant Genetic Resources, MAPA, Madrid, 1995.

amount of biomass from outside the sector that is being invested in the form of feed for Spanish livestock. In third place, its maintenance, not only requires increasing amounts of external feed, but also dedicating increasing agricultural production to feed, increasing the amount of reused biomass considerably. This last result is somewhat unexpected. In theory, given the high territorial cost required to restore fertility and produce the necessary energy for the production process, traditional organic agriculture should be more inefficient than industrial agriculture as regards the investment of internal energy.⁴² The availability of external inputs allows them to save on productive land, that is to say, to reduce the investment of reused biomass. Consequently, the Internal Final EROI and even the Final EROI should be increasing. However, this has not been the case, as the increase in production seen between 1960 and 2008 was mostly invested in feeding the livestock, recognised for its inefficiency in converting energy.

In short, Spanish agrarian production has experienced impressive growth during the 20th century, which has allowed it to ensure the supply of food to the population and even to transform some crops into important chapters in foreign trade for Spain. However, this growth has had its negative side, since it was based on the injection of large amounts of external energy, on the destruction of employment and the loss of profitability of agricultural activity. But perhaps the most serious part is the impact of the current industrialised agriculture model on Spanish agro-ecosystems, exposed to the overexploitation of hydric resources, pollution of the water by nitrates and pesticides,⁴³ high erosion rates⁴⁴ and an alarming loss of biodiversity.⁴⁵ Damage which in the immediate future will end up reducing production capacity. Therefore, the history of Spanish agriculture cannot merely be considered a success story.

---

42. A more detailed explanation can be found in G. Guzmán and M. González de Molina, "Preindustrial agriculture versus organic agriculture. The land cost of sustainability". *Land Use Policy*, 26, 2009, pp. 502-510.

43. European Commission, *Report from the commission to the council and the European parliament on the implementation of Council Directive 91/676/EEC concerning the protection of waters against pollution caused by nitrates from agricultural sources based on Member State reports for the period 2008–2011*, Brussels, 4.10.2013.

44. J. A. Gómez, J. V. Giráldez, *Erosión y degradación de suelos*. Consejería de Agricultura y Pesca Junta de Andalucía, Sevilla, 2008.

45. Garrido, A. (coord.), *Indicadores de sostenibilidad de la agricultura y ganadería españolas*, Fundación Cajamar, Almería, 2012.

Π ε ρ ί λ η ψ η

Η ΙΣΠΑΝΙΚΗ ΓΕΩΡΓΙΑ ΣΤΟΝ 20^Ο ΑΙΩΝΑ

Η ισπανική γεωργία, μετά από στασιμότητα τουλάχιστον δύο δεκαετιών, η οποία οφείλεται στον Εμφύλιο και στην επιβολή του φρανκικού καθεστώτος, από το 1960 και εξής γνώρισε μια θεαματική ανάπτυξη, δηλαδή αύξηση της παραγωγικότητας, χάρις στον εκσυγχρονισμό της και την αύξηση αγορασμένων εισροών. Η ανάπτυξη αυτή σχετίζεται και με την αυξανόμενη εμπορευματοποίηση της αγροτικής παραγωγής. Η ανάπτυξη συνοδεύτηκε από την εισαγωγή νέων ποικιλιών φυτών στην καλλιέργεια, από την ενίσχυση των μονογαστρικών κοπαδιών και την εξαφάνιση των ζώων εργασίας. Ωστόσο, αυτή η αγροτική ανάπτυξη είχε αρνητικές συνέπειες στα αγροτικά εισοδήματα, των οποίων τη μείωση συγκάλυψαν για ένα διάστημα οι επιδοτήσεις της ΕΟΚ. Παράλληλα, μειώθηκε ο αγροτικός πληθυσμός, εμφανίστηκαν νέες ασθένειες των φυτών, αυξήθηκε δραματικά η χρησιμοποιούμενη ενέργεια και ανατράπηκαν τα ισπανικά αγροοικοσυστήματα τα οποία υποφέρουν σήμερα από υπερεκμετάλλευση και μόλυνση των υδάτινων πόρων, από διάβρωση και απώλεια της βιοποικιλότητας. Όλες αυτές οι μεταβολές καθιστούν αμφισβητήσιμη την επιτυχία της ανάπτυξης της ισπανικής γεωργίας.

MNHMH

Ελισάβετ Κοντογιώργη*

ΛΙΓΑ ΛΟΓΙΑ ΓΙΑ ΤΟΝ ΑΚΑΔΗΜΑΪΚΟ Μ. Β. ΣΑΚΕΛΛΑΡΙΟΥ,
ΤΟΝ ΠΡΩΤΟΠΟΡΟ ΚΑΙ ΑΓΕΡΑΣΤΟ ΔΑΣΚΑΛΟ

Ο Μιχαήλ Β. Σακελλαρίου, ένας από τους σημαντικότερους εκπροσώπους της ελληνικής ιστοριογραφίας, καθηγητής του Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης και τακτικό μέλος της Ακαδημίας Αθηνών στον κλάδο της Αρχαίας Ελληνικής Ιστορίας από το 1983, πρόεδρος της κατά το έτος 1992 και πρόεδρος της Εφορευτικής Επιτροπής του *Κέντρου Ερεύνης της Ιστορίας του Νεωτέρου Ελληνισμού*, απεβίωσε στα 102 του χρόνια στις 16 Αυγούστου 2014. Λίγες εβδομάδες νωρίτερα είχε εκδοθεί από τις Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης η μονογραφία του για τον Γεώργιο Λογοθέτη Λυκούργο της Σάμου, τον «συνταγματικό δημοκράτη ηγέτη» της Ελληνικής Επανάστασης, όπως τον χαρακτηρίζει. Το έργο αυτό ο Σακελλαρίου είχε συντάξει σε μια πρώτη μορφή στα χρόνια της Κατοχής και το είχε δημοσιεύσει σε συνέχειες στο περιοδικό *Φιλολογικά Χρονικά*.¹ Το ολοκλήρωσε κατά την τελευταία πενταετία της ζωής του – παρόλο που είχε σχεδόν χάσει την όρασή του – επιστρατεύοντας την ανεξάντλητη μνήμη και οξυδέρκειά του, καθώς και την ιστοριογραφική μεθοδολογία που διέθετε, για να καθοδηγεί τους συνεργάτες του στην έρευνα νέων πρωτογενών πηγών, τις οποίες θεωρούσε απαραίτητες για την επιστημονική τεκμηρίωση και εξιστόρηση της πολιτικής βιογραφίας του Σάμιου ηγέτη.

---

*Ελισάβετ Κοντογιώργη: Διευθύντρια Ερευνών του Κέντρου Ερεύνης της Ιστορίας του Νεωτέρου Ελληνισμού της Ακαδημίας Αθηνών.

1. *Φιλολογικά Χρονικά* (από Α' /2, 15 Μαρτίου 1944 έως Β' /20-24, Νοέμβριος-Δεκέμβριος 1944).

Στο κείμενο αυτό, ελάχιστο φόρο τιμής στη μνήμη του ακαδημαϊκού Μιχαήλ Β. Σακελλαρίου, θα μιλήσω κυρίως για τη σχέση του με τη νεότερη ιστορία και τους νέους ερευνητές, εστιάζοντας σε όσα αποκόμισα κατά τη δεκαετή συνεργασία μαζί του ως ερευνήτρια του Κέντρου Ερεύνης της Ιστορίας του Νεώτερου Ελληνισμού, χωρίς να αναφερθώ στο πολυσχιδές και διεθνώς αναγνωρισμένο έργο του.

Η μονογραφία για τον Γεώργιο Λογοθέτη Λυκούργο είναι μία από τις πολλές νέες εκδόσεις² που πραγματοποίησε ο Σακελλαρίου κατά την τελευταία δεκαετία της ζωής του για θέματα της Νέας Ελληνικής Ιστορίας. Μελέτες που έγιναν δεκτές με χαρά και ενθουσιασμό από την επιστημονική κοινότητα για την πρωτοτυπία και την εγκυρότητά τους, την επιστημονική και αυστηρή μεθοδολογική προσέγγιση, τη συστηματική τεκμηρίωση βάσει πρωτογενών πηγών, τον κριτικό και αναλυτικό στοχασμό του συγγραφέα για την ιστοριογραφική πράξη, καθώς και για την πολυπρισματική συνθετική του ικανότητα και την επιλογή του να αναδεικνύει στην εξιστόρηση ό,τι είναι ουσιώδες. Το 2011 σε δύο ογκώδεις τόμους με τίτλο *Θέματα Νέας Ελληνικής Ιστορίας*³ ο Σακελλαρίου δημοσίευσε ανέκδοτες εργασίες του, παλαιές και πρόσφατες, και επανεξέδωσε παλαιότερα μελετήματά του, τα οποία όμως φρόντισε να εμπλουτίσει με νέες ιστοριογραφικές παρατηρήσεις στις εισαγωγές, όπου ο επιστημονικός λόγος συνυπάρχει συνειδητά με το προσωπικό και εξομολογητικό ύφος.

Ο Μιχαήλ Β. Σακελλαρίου είχε μια λαμπρή, διεθνώς αναγνωρισμένη ακαδημαϊκή σταδιοδρομία στην αρχαία ιστορία, την οποία θεράπευε αδιάλειπτα. Αλλά είναι γνωστό ότι ξεκίνησε ως ιστορικός της νεότερης ελληνικής ιστορίας με τη δημοσίευση το 1939 της μελέτης του *Η Πελοπόννησος κατά την δευτέραν Τουρκοκρατίαν*. Εξίσου γνωστή είναι η απόρριψη της ανωτέρω μελέτης του ως διδακτορικής διατριβής από τους κριτές του στο Πανεπιστήμιο της Αθήνας, με την αιτιολογία ότι ήταν επηρεασμένη από τον ιστορικό υλισμό, επειδή ο συγγραφέας χρησιμοποίησε δημογραφικά και οικονομικά στοι-

---

2. *Η Ελλάδα του Γεωργίου Α΄. Πολιτική κριτική του Μιχαήλ Γ. Σακελλαρίου στην «Κραυγή του εκπνέοντος Ελληνισμού» των Πατρών (1910-1911)*, Αθήνα, Ινστιτούτο Νεοελληνικών Ερευνών - Εθνικό Ίδρυμα Ερευνών, 2009.

Η απόβαση του Ιμπραήμ στην Πελοπόννησο καταλύτης για την αποδιοργάνωση της Ελληνικής Επανάστασης (24 Φεβρουαρίου - 23 Μαΐου 1825), Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης, Ηράκλειο 2012.

3. Μιχαήλ Β. Σακελλαρίου *Θέματα Νέας Ελληνικής Ιστορίας*, τόμοι Α΄-Β΄, Ηρόδοτος, Αθήνα 2011.

χεία και αναφέρθηκε στην κοινωνική διαστρωμάτωση στην ανάλυσή του. Η άποψη αυτή επικράτησε, παρόλο που ο Σακελλαρίου –τι ειρωνεία– κατέληγε σε αντίθετο συμπέρασμα από αυτό του Γιάννη Κορδάτου ως προς τη φύση της Ελληνικής Επανάστασης.⁴ «Αμαθείς, κακόβουλους και διώκτες των μη ‘ημετέρων’, τους χαρακτήρισε πρόσφατα με νηφαλιότητα, χωρίς εμπάθεια, μόνο για να τονίσει πόσο ασφυκτικά ήταν τα περιθώρια για την έρευνα του νεότερου ελληνισμού εξαιτίας του Πανεπιστημιακού κατεστημένου της εποχής του, το οποίο επίμονα απέκλειε κάθε επιστημονικό εκσυγχρονισμό και κώφευε στα θετικότερα σχόλια των φωτισμένων μελών της επιστημονικής κοινότητας για τον καινοτόμο νεαρό ιστορικό Σακελλαρίου.

Στο δημοσίευσμά του *Θέματα Νέας Ελληνικής Ιστορίας* εξομολογείται ότι στα δύσκολα μετακατοχικά χρόνια αναγκάστηκε, όχι χωρίς ψυχολογικό τίμημα, να «αφήσει», μετά από δεκαετή έρευνα, το πεδίο της νεοελληνικής ιστορίας και «μεγάλες ατελείωτες εργασίες» και να στραφεί στην μελέτη της αρχαίας ελληνικής ιστορίας, η οποία εκτίμησε ότι θα του εξασφάλιζε τη συνέχεια της επιστημονικής του ενασχόλησης και μια σταθερή σταδιοδρομία στην Ελλάδα ή στο εξωτερικό. Τις τελευταίες δεκαετίες του βίου του «ξαναγύρισε» στη νεότερη ελληνική ιστορία, χωρίς να έχει «φύγει ποτέ», έγραψε εύστοχα ο Βασίλης Παναγιωτόπουλος στο διεισδυτικό άρθρο του «Πρωτόπορος, εμπνευστής και δάσκαλος».⁵

Ο Παναγιωτόπουλος, επιπλέον, τόνισε ότι ο Σακελλαρίου «δεν είχε κανένα λόγο να μη βλέπει στον αρχαίο κόσμο το υπόβαθρο της νεοελληνικής ταυτότητας».⁶ Το γεγονός αυτό καθιστά αυτονόητη την άνεση με την οποία επέστρεψε στη μελέτη της νεότερης ελληνικής ιστορίας που την είχε πάντα

---

4. Βλ. το άρθρο «Φοιτητικές και μεταφοιτητικές εμπειρίες (1928-1944). Συμβολή από υποκειμενική σκοπιά στην ιστορία μελετών της Νεοελληνικής Ιστορίας» στο *Θέματα Νέας Ελληνικής Ιστορίας*, τόμος Β', Ηρόδοτος, Αθήνα 2011, σελ. 789-853. Ο Σακελλαρίου εξηγεί πώς επέλεξε το θέμα της διατριβής του για την Πελοπόννησο και την απόφασή του να εφαρμόσει το ριζοσπαστικό, όπως ο ίδιος τη χαρακτηρίζει, ιστοριογραφικό μοντέλο του σημαντικού ιστορικού της αρχαίας ιστορίας Karl Julius Belloch. Ο Belloch, ο οποίος εισήγαγε στη μελέτη του για την ελληνορωμαϊκή αρχαιότητα την οικονομική και κοινωνική ιστορία, τη δημογραφία και την ιστορία των ιδεών, των γραμμάτων και των καλών τεχνών, τον εντυπωσίασε και επηρέασε τη μέθοδο και την δομή της μελέτης του για την Πελοπόννησο.

5. Στο *Athens Review of Books*, τχ. 41, Ιούνιος 2013.

6. Τούτο φαίνεται και στον τρόπο με τον οποίο ο Σακελλαρίου, ως διευθυντής και κατόπιν ως πρόεδρος του Κέντρου Μικρασιατικών Σπουδών, διαμόρφωσε το επιστημονικό πρότυπο βάσει του οποίου καθορίστηκαν τα όρια των χωρών και των επαρχιών της Μικράς Ασίας και κατατάχθηκε το υλικό του αρχείου προφορικής παράδοσης του Κέντρου.

στο νου και την καρδιά του ως ένα εγχείρημα ανολοκλήρωτο, λόγω του ζοφερού κλίματος στα χρόνια των νεανικών επιστημονικών επιδόσεών του και φιλοδοξιών, που είχε έρθει επιτέλους η ώρα να λάβει σάρκα και οστά. Στη μονογραφία του για τον Γ. Λογοθέτη Λυκούργο, πράγματι, ο Σακελλαρίου επιχειρεί να ανιχνεύσει στην αναλυτική περιγραφή του θεσμικού πλαισίου της δημοκρατικής πολιτείας του Λυκούργου τις αναγωγές της στους πολιτικούς θεσμούς της αρχαίας ιστορίας, τους οποίους ερευνήσε συστηματικά.⁷ Θεωρούσε εντυπωσιακό φαινόμενο τη δημιουργία από τον Λυκούργο αυτού του μοντέλου διακυβέρνησης. Τον ενδιέφερε, όπως συχνά μου ανέφερε, να βρει τις ρίζες του δημοκρατικού φρονήματος και της ρητορικής ικανότητας του Λυκούργου. Πίστευε ότι σίγουρα είχε συντελέσει η παιδεία που ο Σάμιος ηγέτης απέκτησε στις αυλές των Φαναριωτών ηγεμόνων όπου υπηρέτησε, αλλά αναρωτιόταν τι επίδραση μπορεί να είχε ο Γαλλικός Διαφωτισμός και η Γαλλική Επανάσταση που διαμόρφωσαν το επαναστατικό κλίμα στα Βαλκάνια. Την προσωπικότητα του Γ. Λογοθέτη Λυκούργου, όπως παρατηρεί ο Πασχάλης Κιτρομηλίδης, ο Σακελλαρίου «την προσφέρει ως πρότυπο και κυρίως ως μέτρο για να κρίνουμε τις πολλαπλές παθολογίες της πολιτικής ηγεσίας που ταλανίζουν σήμερα την πολιτική ζωή της χώρας.»⁸

Ο ακαδημαϊκός Μ. Β. Σακελλαρίου ως πρόεδρος της Εφορευτικής Επιτροπής του Κέντρου Ερεύνης της Ιστορίας του Νεωτέρου Ελληνισμού, με τη σταθερή και επιβλητική επιστημονική παρουσία του, συνέβαλε με τρόπο καθοριστικό στη διαμόρφωση των ερευνητικών προγραμμάτων του Κέντρου και στην ιεράρχηση της θεματολογίας τους, ενθάρρυνε κάθε επιστημονική πρωτοβουλία και υποστήριξε ένθερμα την εισαγωγή και χρήση των νέων τεχνολογιών. Είχε κατανοήσει τη σημασία της νέας τεχνολογίας και τις δυνατότητες που προσφέρει για αποτελεσματικότερη και ταχύτερη έρευνα, για επεξεργασία των δεδομένων και εξαγωγή συμπερασμάτων και για τη διάχυση των αποτελεσμάτων της έρευνας.

Η διάχυση της επιστημονικής πληροφορίας ενδιέφερε τον Σακελλαρίου από πολύ νωρίς και είχε διαφορετική αντίληψη από πολλούς συναδέλφους του. Το 1946, στο Λονδίνο, όπου είχε μεταβεί για να «διακονήσει» την αρχαία ελληνική ιστορία, τον απασχολούσε ακόμη το ζήτημα των αναξιοποίητων πρωτογενών πηγών που παρείχαν πληροφορίες για τη νεότερη ελληνι-

7. Βλ. τα έργα του Μ. Β. Σακελλαρίου *The Polis- State: Definition and Origin*, Αθήνα 1989 και *Η Αθηναϊκή δημοκρατία*, Ηράκλειο 1999.

8. Πασχάλη Μ. Κιτρομηλίδη, «Η συνταγματική Σάμιος», Το Βήμα, 13 Ιουλίου 2014.

κή ιστορία και ειδικότερα για την περίοδο της τουρκοκρατίας. Ερεύνησε για μήνες το βρετανικό ιστορικό αρχείο Public Record Office, εντόπισε πρεσβευτικές και προξενικές εκθέσεις του 16ου, του 17ου και του 18ου αιώνα που αφορούσαν τον ελληνισμό, ενήργησε για την εξασφάλιση του απαραίτητου χρηματικού ποσού για τη φωτογράφησή τους και τα δώρισε στην Ακαδημία Αθηνών.⁹ «Τούτο», γράφει, «επειδή ο ίδιος δεν είχα πληροφορηθεί στο πανεπιστήμιο την ύπαρξη έστω αυτής της κατηγορίας πηγών και από την στιγμή που κατανόησα την σημασία τους, αισθάνθηκα ότι όφειλα να ανοίξω στους άλλους ερευνητές την οδό προς αυτές». Σε μια τέτοια οδό κατηύθυνε την έρευνά μας και ως πρόεδρος του Κέντρου μας.

Ο Μιχαήλ Β. Σακελλαρίου ήταν απόγονος του Γεωργίου Λογοθέτη Λυκούργου από την γιαγιά του Μαρία, εγγονή του ηγέτη των Σαμίων, και είχε αποκτήσει από κληρονομιά το οικογενειακό αρχείο του Γεωργίου Λογοθέτη Λυκούργου και των απογόνων του. Η πρώτη του δημοσίευση ήταν μια φοιτητική εργασία για τον Αρχιεπίσκοπο Σύρου Αλέξανδρο Λυκούργο, γιο του Γεωργίου Λογοθέτη Λυκούργου, βασισμένη σε υλικό του αρχείου του.¹⁰ Το 2001 παρουσίασε στην Ακαδημία Αθηνών τη θεματολογία του συγκεκριμένου αρχείου, εισηγήθηκε την ανάληψη από το Κέντρο Ερεύνης της Ιστορίας του Νεώτερου Ελληνισμού ερευνητικού προγράμματος που θα καθιστούσε γνωστό στην ερευνητική κοινότητα το υλικό του αρχείου του Αλέξανδρου Λυκούργου, ανέθεσε στον ανιψιό του τη φωτογράφησή του και εν συνεχεία το δώρισε στο Κέντρο Ερεύνης της Ιστορίας του Νεώτερου Ελληνισμού σε ψηφιοποιημένη μορφή.

Το πρόγραμμα ξεκίνησε το 2004 και είχα την τύχη να αναλάβω μαζί με την ερευνήτρια Φωτεινή Ασημακοπούλου την υλοποίησή του. Τα πρώτα χρόνια που διαβάσαμε τα χειρόγραφα και ταυτόχρονα πειραματιζόμασταν και με τις δυνατότητες της νέας τεχνολογίας, γιατί ο ακαδημαϊκός Μιχαήλ Β. Σακελλαρίου είχε σχεδιάσει να επεξεργαστούμε το υλικό και να αναρτηθεί στο διαδίκτυο και το πρωτογενές υλικό, μας επισκεπτόταν τακτικά στο Κέντρο. Μας αντιμετώπιζε ισότιμα ως συναδέλφους που υπηρετούσαμε

---

9. Βλ. τον Πρόλογο στα *Θέματα...*, ό. π., σ. 11-12 και το άρθρο «Τα αγγλικά κρατικά αρχεία και η νέα ελληνική ιστορία» που δημοσίευσε αρχικά στη Νέα Εστία, 40 (1946) στο ίδιο σ. 457-462. Το υλικό αυτό συμπληρώθηκε στις αρχές του 21ου αιώνα και αξιοποιήθηκε από το Κέντρο Ερεύνης του Μεσαιωνικού και Νέου Ελληνισμού κατόπιν εισηγήσεώς του.

10. «Ο Αλέξανδρος Λυκούργος και η κατά του πανσλαβισμού δράσις αυτού», *Θέματα...*, ό. π., σ. 437-454, πρώτη δημοσίευση στο *Byzantinisch-Neugriechische Jahrbücher*, 8 (1931), σ. 245-260.

το ίδιο επιστημονικό πεδίο και είχαμε ένα κοινό σκοπό. Η προσωπικότητά του πατούσε στέρεα στο καινοτόμο, πολυσχιδές, πλούσιο και διεθνώς αναγνωρισμένο ερευνητικό και διδακτικό έργο του και το φιλελεύθερο, δημοκρατικό και ευρύ πνεύμα του δεν είχε ίχνος επιστημονικής ιδιοτέλειας. Μας ενθάρρυνε, μας καθοδηγούσε διακριτικά και τόνιζε πόσο απαραίτητο είναι να απευθύνεται και να καθίσταται γνωστή στη διεθνή επιστημονική κοινότητα η επιστημονική παραγωγή των ελληνικών ερευνητικών και ακαδημαϊκών ιδρυμάτων. Πίστευε στις δυνατότητες των νέων ερευνητών, τον ενδιέφερε ο σύγχρονος προβληματισμός σε ζητήματα μεθόδου, ήταν πρόθυμος να ενημερώνεται και να προτρέπει με τις ευφυείς ερωτήσεις του για περαιτέρω τεκμηρίωση και σύνθεση των δεδομένων. Οι πολύτιμες διευκρινίσεις και οι ουσιαστικές παρατηρήσεις και επισημάνσεις του, η αυστηρότητα και ταυτόχρονα η ενθάρρυνσή του να δημοσιεύσουμε συνθετικές μελέτες ήταν μια ανεκτίμητη εμπειρία εποικοδομητικής συνεργασίας.

Ο ακαδημαϊκός Μ. Β. Σακελλαρίου έδειξε από νωρίς τη κλίση του για την ιστοριογραφία και το γνήσιο ενδιαφέρον του για την έρευνα και παρέμεινε έτσι ακούραστος, μεθοδικός και ενθουσιώδης θεράπων της Κλειούς ως την τελευταία του πνοή. Η συνεργασία με τον πρωτοπόρο και αξέχαστο δάσκαλο, η «συνομιλία» μας όπως ο ίδιος προτιμούσε να την περιγράφει, ήταν συγχρόνως μαθητεία, απόλαυση και πρόκληση.

ΤΟ ΒΙΒΛΙΟ
ΝΕΟΕΛΛΗΝΙΚΑ ΙΣΤΟΡΙΚΑ τόμος τέταρτος

ΣΕΛΙΔΟΠΟΙΗΘΗΚΕ, ΤΥΠΩΘΗΚΕ ΚΑΙ ΒΙΒΛΙΟΔΕΤΗΘΗΚΕ
ΣΤΟ ΑΤΕΛΙΕ ΓΡΑΦΙΚΩΝ ΤΕΧΝΩΝ «ΣΤΟΙΧΕΙΑΓΡΑ» ΑΦΟΙ ΠΑΠΑΔΑΚΗ ΕΠΕ
ΓΙΑ ΛΟΓΑΡΙΑΣΜΟ
ΤΟΥ ΚΕΝΤΡΟΥ ΕΡΕΥΝΗΣ ΤΗΣ ΙΣΤΟΡΙΑΣ ΤΟΥ ΝΕΩΤΕΡΟΥ ΕΛΛΗΝΙΣΜΟΥ
ΤΗΣ ΑΚΑΔΗΜΙΑΣ ΑΘΗΝΩΝ

